

**ВЕЛИКА
ИСТОЧНА
КРИЗА**

Васа Чубриловић

**БОСАНСКИ
УСТАНАК**

1875-1878.

друго издање

А КРИЗА

Čubrilović, Vasa

ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

Bosanski ustanak 1875-1878.

БОСАНСКИ УСТАНАК 1875 - 1878.

ДРУГО ИЗДАЊЕ

ПРИРЕДИО
ЗДРАВКО АНТОНИЋ

БЕОГРАД • 1996

DR
1720
C83
1996

БОСАНСКИ УСТАНАК
1875 - 1878.
ДРУГО ИЗДАЊЕ

Аутор
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

Приредио
ЗДРАВКО АНТОНИЋ

Рецензенти
Милорад ЕКМЕЧИЋ
Никола ПОПОВИЋ

Уредници
Марина ДАВИДОВИЋ
Братимир ГАРИЋ

За издаваче
Благоје НИКОЛИЋ
Никола ТАСИЋ

Издавачи
Новинско-издавачка установа
Службени лист СРЈ
Београд, Јована Ристића 1
Балканолошки институт САНУ
Београд, Кнез-Михаилова 35
Посебна издања, књига 66

Мрад
Е. Дел
Serb Natl Lib
8-5-99
31101697

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ

Протекло је више од пола века откако се појавило прво издање књиге Васе Чубриловића *Устџанак у Босни 1875–1878*. Данас је права реткост сусрести се с тим делом, чак и у библиотекама које претендују да буду добри чувари вредне књижевне баштине свога народа. Утолико је више за похвалу напор Балканолошког института САНУ и Новинско-издавачке установе Службени лист СРЈ да ову књигу поново објаве и тако је учине доступнијом научној и широј читалачкој публици.

И по предмету који обрађује, а и као појединост у целој сфери наше истраживачке историографије, књига *Босански устџанак 1875–1878* заузима истакнуто место. Сама по себи она је увелико представљала научну свест међуратне генерације српских интелектуалаца, а као појединост у дугом ланцу истраживачких дела о истој теми, пре и после, она је постала мерило докле је наука једне епохе била у стању да проникне у историјске ширине и дубине. Слично као француска револуција 1789–1799, тако су и устанци у Херцеговини и Босни 1809, 1834, 1858. и 1875–1878. постали предмет о коме свака генерација изнова пише своју историју. У свакој наредној књизи се откривају нове ствари, користе до тада непознати извори и обрађују раније запостављени мотиви, али ниједно претходно дело тиме не застарева. То нужно постају истраживачке каријатиде и без сумње се сматрају класичним делима, која се стално богате новим резултатима. То је и најважнији научни разлог због кога се ова књига поново објављује.

Аутор *Босанског устџанка 1875–1878*, Васо Чубриловић, рођен је 14. јануара 1897. у Босанској Градишки, а умро 11. јуна 1990. у Београду. Отац Јово му је досељен из Крупе на Врбасу у Босанску Градишку у којој је одрастао и бавио се трговином. Учествовао је у устанку у Босанској Крајини 1876. године и био добровољац у српско-турском рату. Васина мајка Савка, рођена Лазаревић, била је оличење праве Крајишкиње, вредне, смерне и достојанствене.

Изродила је децу: Стаку, Вељка, Лепу, Виду, Милорада, Бранка и Васа.

Основну школу Васо је завршио у родном месту, а гимназију у Тузли и Сарајеву. Још као ученик у Тузли, пришао је национално-револуционарној организацији Млада Босна, због чега је, јануара 1914. године истеран из школе.

Јуна исте године непосредно је учествовао у Сарајевском атентату на надвојводу Фрању Фердинанда и за то био осуђен на 16 година робије. У аустроугарским казаматима провео је 4,5 године, од чега у самицама 3 године, 3 месеца и 3 дана.

Из војних затвора већ увелико распаднуте Аустроугарске изашао је новембра 1918. године и ставио се на располагање српској војсци око успостављања нове власти у Сарајеву. У истом граду положио је гимназијску матуру, фебруара 1919. и одмах се уписао на историју, прво на Филозофском факултету у Загребу, а затим је прешао у Београд, где је дипломирао на групи историјских наука, јуна 1922. године. Много година касније Чубриловић ће написати: „Од раног детињства показивао сам склоност према историјским наукама. У том правцу упућивала ме како немирна прошлост наших земаља, пре свега Босне и њене Крајине, тако и бурна времена која су оне преживљавале од почетка овога века и ја заједно с њима”.¹

Васо Чубриловић службовао је као суплент и професор гимназије у Сремској Митровици, Сарајеву и Београду. Још док је био у Сарајеву, оженио се својом колегиницом Радунком, рођеном Анђелковић и октобра 1926. добио је сина Милоша. Професорски испит положио је 1927, а докторирао је 30. јуна 1929. на Филозофском факултету у Београду са темом *Босански усџанак 1875–1878. године*. Комисију су му сачињавали редовни професори Универзитета: др Станоје Станојевић, др Владимир Ћоровић и др Виктор Новак. У уверењу које је тим поводом издато за личну употребу кандидату, стоји: „Господин Чубриловић је оцењен на докторској тези као и на усменом испиту са оценом девет”.² Исте године примио га је проф. др Владимир Ћоровић за свога асистента на семинару за општу историју новог века. За доцента је биран 1934, а за ванредног професора 1939. године.

Између два рата био је активан члан Земљорадничке странке, а након споразума Цветковић–Мачек, и један од секретара Српског културног клуба кога је водио чувени професор Слободан Јовановић.

У априлском рату 1941. године, Чубриловић се, као члан Савета земаљске одбране при Врховној команди војске Краљевине

¹ Васа Чубриловић: Реч на Бањалучком универзитету поводом пријема почасног доктората, 30. јуна 1989. године, необјављено.

² Деканат Филозофског факултета у Београду, Бр. 2259 од 4. јула 1929, Досије В. Чубриловић.

Југославије, повлачио заједно с том командом према Сарајеву и Црној Гори. Међутим, ускоро, по окупацији Југославије, био је у Рисну ухапшен, спроведен у Београд и заточен у Гестапоу и у Бањичком логору до 23. децембра 1942. Почетком наредне године је пензионисан по налогу Недићеве владе.

Након ослобођења Београда, октобра 1944. године, враћен је на Филозофски факултет за професора националне историје. Средином 1947. године биран је за редовног професора, а од 1957. године је и хонорарни редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду. Од 12. јануара 1960. до 1. јула 1966. године, Чубриловић је вршио и дужност управника Одељења за историју на Филозофском факултету у Београду, а од априла 1945. до 9. априла 1951: био је и министар у влади ФНРЈ.

Пензионисан је 1. септембра 1967. после чега се посветио још више пословима у Историјском одељењу Српске академије наука и уметности. У истој академији Чубриловић је био дописни члан од 17. децембра 1959, а редовни од 20. децембра 1961. За дописног члана Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу, биран је 15. јуна 1961, а за дописног члана Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине 23. децембра 1961. Редован члан Црногорске академије наука и умјетности постао је 28. марта 1976. Исте године изабрала га је за свога почасног члана и ондашња Академија наука СССР-а.

Чубриловић је био и први директор Балканолошког института САНУ за који је израдио и дугорочни програм, оформио га кадровски и дао основне смернице његовог даљег развоја.

Поред Института, Чубриловић је активно радио и у више Академијиних и међуакадемијских одбора и комисија. Био је председник Одбора за историју Србије у XIX веку и непосредно руководно радом Комисије тог одбора „Србија у ослободилачким покретима на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса 1856–1878”. Био је и оснивач и дугогодишњи руководилац Одбора за историју Српске револуције 1804–1830.

У оквиру међуакадемијске сарадње руководио је радом неколико одбора као што су: Међуакадемијски одбор за балканологију, Међуакадемијски одбор за истраживање и објављивање архивске грађе о балканским трговцима у Угарској у XVIII веку и Међуакадемијски одбор за проучавање историје Војних крајина. Више него и један други историчар, Чубриловић је сматрао да је наша историјска наука дужна да се интензивно бави историјом Војних крајина, јер се у њима, како је говорио и писао, крије вишевековно наталожено искуство борбе и отпора нашега народа према туђину. На проучавање те проблематике подстицао је и одређене војне установе и њихове историчаре.

Изродила је децу: Стаку, Вељка, Лепу, Виду, Милорада, Бранка и Васа.

Основну школу Васо је завршио у родном месту, а гимназију у Тузли и Сарајеву. Још као ученик у Тузли, пришао је национално-револуционарној организацији Млада Босна, због чега је, јануара 1914. године истеран из школе.

Јуна исте године непосредно је учествовао у Сарајевском атентату на надвојводу Фрању Фердинанда и за то био осуђен на 16 година робије. У аустроугарским казаматима провео је 4,5 године, од чега у самицама 3 године, 3 месеца и 3 дана.

Из војних затвора већ увелико распаднуте Аустроугарске изашао је новембра 1918. године и ставио се на располагање српској војсци око успостављања нове власти у Сарајеву. У истом граду положио је гимназијску матуру, фебруара 1919. и одмах се уписао на историју, прво на Филозофском факултету у Загребу, а затим је прешао у Београд, где је дипломирао на групи историјских наука, јуна 1922. године. Много година касније Чубриловић ће написати: „Од раног детињства показивао сам склоност према историјским наукама. У том правцу упућивала ме како немирна прошлост наших земаља, пре свега Босне и њене Крајине, тако и бурна времена која су оне преживљавале од почетка овога века и ја заједно с њима”.¹

Васо Чубриловић службовао је као суплент и професор гимназије у Сремској Митровици, Сарајеву и Београду. Још док је био у Сарајеву, оженио се својом колегиницом Радунком, рођеном Анђелковић и октобра 1926. добио је сина Милоша. Професорски испит положио је 1927, а докторирао је 30. јуна 1929. на Филозофском факултету у Београду са темом *Босански усџанак 1875–1878. године*. Комисију су му сачињавали редовни професори Универзитета: др Станоје Станојевић, др Владимир Ћоровић и др Виктор Новак. У уверењу које је тим поводом издато за личну употребу кандидату, стоји: „Господин Чубриловић је оцењен на докторској тези као и на усменом испиту са оценом девет”.² Исте године примио га је проф. др Владимир Ћоровић за свога асистента на семинару за општу историју новог века. За доцента је биран 1934, а за ванредног професора 1939. године.

Између два рата био је активан члан Земљорадничке странке, а након споразума Цветковић–Мачек, и један од секретара Српског културног клуба кога је водио чувени професор Слободан Јовановић.

У априлском рату 1941. године, Чубриловић се, као члан Савета земаљске одбране при Врховној команди војске Краљевине

¹ Васа Чубриловић: Реч на Бањалучком универзитету поводом пријема почасног доктората, 30. јуна 1989. године, необјављено.

² Деканат Филозофског факултета у Београду, Бр. 2259 од 4. јула 1929, Досије В. Чубриловић.

Југославије, повлачио заједно с том командом према Сарајеву и Црној Гори. Међутим, ускоро, по окупацији Југославије, био је у Рисну ухапшен, спроведен у Београд и заточен у Гестапоу и у Бањичком логору до 23. децембра 1942. Почетком наредне године је пензионисан по налогу Недићеве владе.

Након ослобођења Београда, октобра 1944. године, враћен је на Филозофски факултет за професора националне историје. Средином 1947. године биран је за редовног професора, а од 1957. године је и хоно-рарни редовни професор на Филозофском факултету у Новом Саду. Од 12. јануара 1960. до 1. јула 1966. године, Чубриловић је вршио и дужност управника Одељења за историју на Филозофском факултету у Београду, а од априла 1945. до 9. априла 1951. био је и министар у влади ФНРЈ.

Пензионисан је 1. септембра 1967. после чега се посветио још више пословима у Историјском одељењу Српске академије наука и уметности. У истој академији Чубриловић је био дописни члан од 17. децембра 1959, а редовни од 20. децембра 1961. За дописног члана Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу, биран је 15. јуна 1961, а за дописног члана Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине 23. децембра 1961. Редован члан Црногорске академије наука и умјетности постао је 28. марта 1976. Исте године изабрала га је за свога почасног члана и ондашња Академија наука СССР-а.

Чубриловић је био и први директор Балканолошког института САНУ за који је израдио и дугорочни програм, оформио га кадровски и дао основне смернице његовог даљег развоја.

Поред Института, Чубриловић је активно радио и у више Академијиних и међуакадемијских одбора и комисија. Био је председник Одбора за историју Србије у XIX веку и непосредно руководио радом Комисије тог одбора „Србија у ослободилачким покретима на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса 1856–1878”. Био је и оснивач и дугогодишњи руководиоца Одбора за историју Српске револуције 1804–1830.

У оквиру међуакадемијске сарадње руководио је радом неколико одбора као што су: Међуакадемијски одбор за балканологију, Међуакадемијски одбор за истраживање и објављивање архивске грађе о балканским трговцима у Угарској у XVIII веку и Међуакадемијски одбор за проучавање историје Војних крајина. Више него и један други историчар, Чубриловић је сматрао да је наша историјска наука дужна да се интензивно бави историјом Војних крајина, јер се у њима, како је говорио и писао, крије вишевековно наталожено искуство борбе и отпора нашега народа према туђину. На проучавање те проблематике подстицао је и одређене војне установе и њихове историчаре.

Умро је уочи распада друге Југославије за коју је живео свим својим бићем.

Свој први научни рад Васа Чубриловић је објавио 1924. године. Био је то краћи оглед о његовом имењаку Васи Пелагићу, човеку бујне маште, великог духовног немира и огромног радиуса кретања. Од тога времена па до смрти, 11. јуна 1990, Чубриловић је објавио 170 разних историјских радова: монографија, студија, расправа, чланака, прилога, осврта и приказа. Његови радови се односе на разна и растељива прошла раздобља и бројне сфере историје српског и других народа на Балкану. Чубриловићеву пажњу привлачила су археолошка ископавања (Винча, Лепенски вир и др.), вести источних и античких писаца о народима који су живели на обалама Средоземног и других мора, антрополошке студије о човеку и његовом развиту, друштвени закони и уредбе средњег века, посебно на словенско-византијским границама, целина и свака појединост о Османском режиму и положају покорених народа под њим, карактер и улога српске цркве, сеобе балканских народа у свим правцима, све до грчко-цинцарског померања путевима трговине ка Подунављу, обичајно право, народно живљење и веровање, мишљење и певање, као и најзад бурно време XIX и XX века у коме је радио, живео и на чијој је историјској проблематици највише дао. Чубриловићево дуговремено живљење и занимање за читав скуп наука које су блиске историји, омогућило му је да дубље понире и шире уплови у склоп и састав саме историје. Бројни процеси, догађаји и људи које је историчар Чубриловић имао у фокусу своје пажње, нису само актери одређене историјске радње, већ и израз читавог круга околности (ближих и даљњих) које предодређују њихов карактер и поступке. „Свет који насељава Чубриловићеве студије подељен је између друштвеног самозадовољства и стремљења ка напретку, између снаге масе и издвојеног деловања појединаца, између онога што групе и јединке носе собом као неконтролисани инстинкт и онога што се преображава у њихово свесно управљање собом и другима”.³ По Чубриловићу, човек је део амбијента, природног и социјалног, али он припада и себи и то у зависности од успеха његових напора не само да надвлада него и искористи оно што му је природа већ дала.

Пуну библиографију Чубриловићевих радова доносимо на крају ове књиге као посебан прилог. Дајемо их редоследом како су и настајали и први пут објављивани. У овоме огледу нећемо се држати тог редоследа, него ћемо их наглашено посматрати по предмету и садржају на који се односе. Сагласни смо са оним историчарима,⁴ који сматрају да се Чубриловићево научно дело може, условно сврстати у

³ Радован Самарџић, *Историја политичке мисли у Србији у XIX веку*, Народна књига, Београд, 1982, II издање, стр. 9.

⁴ Бранко Петрановић, *Историјар као мислилац*, „Политика”, 16. јуна 1990, стр. 16.

четири тематска круга. Ти кругови нису строго омеђени, већ се међусобно преплићу и прожимају.

Први од њих се односи на историју српског народа под турском влашћу, са чим је Чубриловић и започео свој улазак у историографију. Реч је, пре свега, о српском патријархалном друштву у условима вишевековне окупације од отоманске Турске, пореклу муслиманског племства у Босни и Херцеговини, месту и улози српске православне цркве, родовско-племенској сеоској самоуправи и њеној самоодбрани спољашњем фактору, насилном, али и економско-историјски условљеном етничком померању и народоносним променама у српским земљама од XV до XIX века, борби против турске власти, хајдучима и ускоцима – све до почетка подизања великих буна и устанака против Турака.

Још од студентских дана, док је радио у семинару Јована Цвијића, Чубриловић је почео да полако продире у својеврсну слојевитост српског патријархалног друштва и његове културе. И сам рођен у Босанској Крајини – срцу српске земље, у кући са пуно чељади, Чубриловић је просто био предодређен да се научно бави патријархалним друштвом. Важност проучавања ове тематике још више је уочио у време када је радио на монографији – *Босански устанак 1875–1878*. Трагајући за садржајем и облицима родовског и племенског уређења на Балкану као основи патријархалне цивилизације, Чубриловић је превазилазио све временске и етничке међе. У археолошким открићима минулих цивилизација, вестима путописаца, списима средњег века и на друге начине, проналазио је податке који су га наводили на закључак да је људско друштво један непрекинути ланац догађања. Епоху која је започела доласком Турака Чубриловић је упознао до мере коју му је омогућила разноврсна грађа и литература. Распадање патријархалног друштва и кварење његовог менталитета уочавао је не само у објективним процесима него и на живим људима. Његова документација били су не само историографски списи, архивски акти, епиграфски споменици, него и народне умотворине, предања, посебно епско песништво, језик, фолклор и неписани обичаји народа. У фази анализе он је сву ову грађу укрштао и доводио у однос с подацима о географској средини и традиционалном менталитету људске групе. Чубриловић је заступник тезе да је један од основних предуслова за појаву патријархалног друштва географски фактор. У планинској или брдској конфигурацији тла, у постојању различитих климатских зона и сточарско-полуномадској производњи, која је проистичала из таквог природног амбијента, он је проналазио сличне облике привређивања у разним историјским епохама, али увек онда и тамо где је жилави аутохтони начин живота успео да се одупре развијенијој друштвеној организацији која га је окруживала. Родовско и племенско уређење патри-

јархалног друштва, Чубриловић је не ретко затицао у разним отсецима и леђима балканске историје.

Ипак је највећи и дуготрајнији део своје научне пажње везао за оно историјско раздобље које је започело регенерацијом тога уређења у време распадања српских средњовековних држава и њиховог феудалног система. Под сводовима турске окупације гајене су, настајале и развијале се својеврсне слободарске тежње и посебан вид демократије српског патријархалног човека који је својим животом, мишљу, песмом и маштом, у спрези са православљем, спасао тековине српског средњовековног наслеђа учинивши га тако неуништивим. У историји југословенске историографије Васи Чубриловићу се одаје посебно признање што је на научно веродостојан начин протумачио епско стваралаштво као израз једног друштва и његовог менталитета и то у складу с његовом политичком мишљу, његовим историјским представама, схватањем унутрашњих односа у заједници и етичким нормама.⁵

Метод којим се користио Чубриловић у проучавању српског патријархалног друштва, приближава га методу рада Вука Стефановића Караџића, који је такође одлично запажао и верно приказивао прилике и односе у нашим земљама под Турцима. Васа Чубриловић је узео стару Црну Гору и Брда као географски простор на коме се најрадије задржавао када је проучавао патријархално друштво и његово племенско уређење. Више његових радова то најбоље потврђују.⁶

Када је балкански простор насељен Србима захватила дуготрајна турска окупација, Чубриловић пише неколико студија којима жели да продре у разноврсне тајне српске историје под окупацијом. Међу њима су: *Порекло муслиманског њлемсџива у Босни и Херцеговини* (1935), *Полијтички узроци сеоба на Балкану* (1930), *Око проучавања средњовековног феудализма* (1952), *Српска православна црква под Турцима* (1960) и др. У овим студијама он настоји да повеже аутохтоне облике живота са правним и друштвеним стањем до којих је дошло историјском нуждом. У тој својеврсној лабораторијској анализи он запажа да има развитка и у епохама најочигледније стагнације и да

⁵ Вид.: *Историја народа Југославије*, II, 1960, стр. 464, 468, 717–762, 790–802, 1270–1306.

⁶ Вид. Терминологија племенског друштва у Црној Гори, САНУ, Београд 1959, стр. 59; *Црна Гора и руско-аустријски уговор о поделу Турске 1782*, Глас САНУ, ССL, 1961, стр. 171–196; *Црна Гора у доба Њеџошево*, Споменница посвећена стодесетогодишњици рођења Петра II Петровића Њеџоша, САНУ, ССLV, Београд, 1963, стр. 35–41; *Периодизација историје Црне Горе у новом веку*, Глас САНУ, ССLV, Београд, 1963, стр. 83–114; *Посџанак њлемена Куча*, Зборник Филозофског факултета, VII, 1, Београд, 1963, стр. 313–335; *Малонџићи-њлеме у Црној Гори*, Зборник Филозофског факултета, VIII, 2, Београд, 1964, стр. 455–477; *Патријархална друштва и њихова обичајна њрава у Албанији и Црној Гори у средњем веку – Обичајно њраво и самоњрава на Балкану и у суседним земљама*, САНУ, Београд, 1974, стр. 43–70; Предговор и поговор књизи – *Вук Стефановић Караџић–Црна Гора и Бока Коџорска*, Београд, 1953, стр. 5–25 и 147–148.

управо то мотивише историчара да се бави занатом кога је сам изабрао.

Други тематски круг обухвата радове који се односе на историју српске револуције, али у најширем смислу те речи. Академик Радован Самарџић, један од земљака, студената и најбољих познавалаца разуђеног дела Васа Чубриловића, ставља ту на прво место његову студију – *Први српски устџанак и босански Срби*. Настала на широкој скали историјских извора, у првом реду аустријског порекла, осмишљена и концепцијски добро постављена, студија је изазвала велико интересовање научне и шире јавности у време своје појаве (1939). У студији су стављени у центар пажње односи устаничког покрета у Србији са сличним покретима, или бар напорима да дође до тих покрета, у осталим српским земљама. С тим у вези Чубриловић пише: „Кад проучава човек односе Србије и осталих српских земаља за време првог српског устанка, мора се зачудити њиховој многостраности и раширености. Пада у очи уска веза међу људима и догађајима. Осећа се више него што се може утврдити да преко граница држава и покрајина постоји не само истоветност идеја и начела него, што је још занимљивије, међусобни споразум и сарадња”.⁷ Студија је компонована тако да има увод и пет поглавља у којима је размотрено: стање националне свести код Срба у почетку XIX века, канали револуционарне пропагаиде, односи Србије и Босне 1804–1807, србијански поход на Босну 1807, Јанчићева завера, други србијански поход на Босну 1809, и на крају, неуспех српске револуције са бројним последицама и по српски народ у Босни и Херцеговини.

Сматрајући да је устанак, односно револуција 1804. темељ свеукупног војног, политичког и државног развика Србије и српског народа у XIX веку, Васо Чубриловић је непрекидно проучавао разноврсну грађу (званичну и незваничну) о тој револуцији, али при томе није се много исцрпљивао на ситницама, већ је превасходно писао о њеној појави, карактеру и значају. Његови радови: *У чему је суштина и каква је историјска и културна улога првог српског устџанка 1804. године; Улога народних маса и личности у српској револуцији; Босанско подриње и први српски устџанак; Историјска основа Вишњићевој џесми „Бој на Мишару” и други*⁸ то најбоље показују.

У трећем кругу налазе се, свакако, најобимнији Чубриловићевии радови из српске историје XIX века, са којима је он почео, али уједно и досегао највиши степен научне опсервације. Међу те радове спадају: *Босански устџанак 1875–1878, Монографија о Србији од 1858–1903*. у коауторству са Владимиром Ђоровићем и неоспорно, најпознатија студија – *Историја џолишичке мисли у Србији XIX века*. Између ових

⁷ Здравко Антонић, *Пољеди Васа Чубриловића на српску историју XIX и XX века*, САНУ, Посебна издања, књ. 49, Београд, 1992, стр. 163–164.

⁸ Вид. Библиографију Чубриловићевих радова на крају књиге.

крупнијих радова смештене су бројне, разноврсне студије и мањи чланци који се такође односе на назначену тематику.

У монографији *Босански устџанак 1875–1878*. Чубриловић је описао предуслове, појаву, развој и спљашњавање устанка у Босанској Крајини и Херцеговини у назначено време са бројним његовим специфичностима. Пре Чубриловића о истој теми су писали Васа Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне* (1879), Владимир Красић, *Устџанак у Босни од 1875–1878* (1884) и Алекса Ивић, *Фрагменти из историје босанског устџанка 1875, 1876* (1918). Сем књиге Алексе Ивића, за коју је коришћен одређени материјал архива у Загребу, две друге књиге нису биле истраживачка дела у правом смислу речи.

Вредност студије Васа Чубриловића је не само у томе што је ставила у засенак претходне радове, већ у првом реду због чињенице што је од босанског устанка створила прави научни проблем. Дело је настало као плод вишегодишњих архивских трагања, поглавито у Бечу, али и као резултат прикупљања грађе која је сведочила о догађајима још увек живим у сећањима непосредних актера и учесника. Један од њих је и трговац Васо Видовић, ујак Васа Чубриловића и неоспорно важна личност у устанку. Чубриловић је одиста био у могућности да процењује до које је мере исказ архивских аката сасвим поуздан а од којих међа почиње релативност његова значења. Упоредо с тим, он је више него његови претходници, ушао у лавиринт података о устанку који се крио у журналистичко-пропагандној литератури, новинским вестима, сећањима и другим облицима тзв. незваничних извора. Дobar познавалац колективне свести свога народа, његове културе, обичаја и других форми непосредног живота, Чубриловић је стално тежио да проникне и разоткрије тајну односа између онога што је босанско-херцеговачки устанак уистину био и онога што је о њему остало забележено у свим врстама и облицима званичних и незваничних извора. Фундирана на грађи разног порекла, међусобно изукрштаној, монографија Васа Чубриловића о устанку у Босни пример је књиге која говори о превазилажењу метода традиционалне политичке и војне историографије. Узроци који су довели до устанка нису само бројни, већ је сваки од њих друкчији по дужини и снази свог претходног деловања. Аутор их је у књизи представио кроз различите нивое који се на крају сливају у један сложени систем. Први сачињавају међународни односи и њихов утицај на тзв. источно питање у чијем центру је још увек велико Османско царство које покушава да се извуче из кризе разним палијативним реформама сличним оним које су некада спроводили византијски цареви. У склоп првог нивоа улази и „национални покрет у Босни и околним земљама“, који је неоспорно подстакао устаничко врење. Међутим, тај покрет није довољно кохерентан нити је настао на истом извору. Његов носилац је, углавном, грађанство (које је у другој половини XIX века стасало,

развило послове, проширило видике и стекло многе везе), избеглице и први на страни школовани интелектуалци типа Васе Пелагића и других који су у патријархалну средину својих дедова уносили „идеје западне демократије о народу, друштву и држави”. На устанку у Босни и Херцеговини раде, спремају га и дижу: трговци, омладинци, свештеници, учитељи, сељаци и увек присутни хајдуци. Све што је долазило са стране не би могло да се трајније одржи и ухвати корена да се није спајало са незадовољним сељаштвом. „Бедан сељак оставља положај за вековног робовања под Турском, нарочито несносни аграрни односи, и јака национална и државна свест, чувани на селу традицијом, црквом и народном песмом, већ одавно су искристалисали код њега појмове о основним националним питањима и указали му пут којим мора ићи”.⁹ Мада је српски сељак служио и као мартолоз у Турској и Аустрији, он није опевао у својим песмама ни турске паше ни аустријске генерале, него или старе јунаке из косовског циклуса или своје ускоке и хајдуке. И зато, када долази устанак он улази у њега са јасним појмовима ко је, шта је и за који циљ мора да се бори. Само у XIX веку српско сељаштво у Босни и Херцеговини се четири пута дизало на буне и устанке и покушавало да се ослободи од турског јарма. Буне и устанке 1809, 1834, 1858. и 1875–1878. Чубриловић је посматрао као израз општег превирања међу Србима и осталим Јужним Словенима у то доба.

У други ниво студије сврстани су само они чиниоци који непосредно говоре о почетку устанка у Херцеговини и Босни. Међу њима су: *Почетак буне у Невесињу 1874; Подгоричка афера; Посејша Фрање Јосифа Далмацији у јулеће 1875; Књаз Никола и немири у Херцеговини; Напад код Бишине; Сукоб код Крекова; Сиремање и почетак устанка у Босанској Крајини; Устанак у Кнеж-пољу; Устанак у Црним Пољацима; Напад на турску кулу у Тишковцу; Упад Панићеве чеће из Србије у Босну; Борба код манастира Тавне у септембру 1875. године*, итд.

У трећем нивоу, аутор прати ток устанка на разним тачкама и уочава његову слабост што је кренуо на граници са Аустро-Угарском и Црном Гором а не у центру српске територије. То је омогућило Турцима да спреме јаку војску и понаособ гуше устаничка жаришта. Слабост устанка огледа се и у сиромашној материјалној бази. Велики простор у књизи Чубриловић је посветио мешању великих сила у босански устанак, посебно Аустроугарској, што је сметало развоју устанка. Удео Русије није занемарен, али је видно приказана њена слабост наспрам германских империја и неискрених западноевропских сила. Из свега што је изложено јасно произилази: јака српска држава на Балкану, савезница Русије и њена продужена рука, није требала ни једној католичкој ни протестантској држави у Европи. Руско-турски и

⁹ „Балканика”, VIII, Београд, 1977, стр. XII.

српско-турски рат, победоносни какви су били, соколили су босанско-херцеговачке устанике и отварали им перспективу слободе, али све је то срушено на Берлинском конгресу 1878. на коме је Аустро-Угарска добила мандат да окупира Босну и Херцеговину. Тиме је учињен крај устанку и преостало је да нове генерације припремају и нове устанике. Траје то све до наших дана са неисказаним исходом.

Појава Чубриловићеве књиге *Устџанак у Босни 1875–1878*. године 1930. и каснијих година, изазивала је разне реакције у научној и широкој јавности. Једни су сматрали да Чубриловићу треба одати посебно признање што је Босански устанак 1875–1878. увео у историју српског народа као догађај од епохалног значаја, какве су биле револуције 1804, 1848, балкански и први светски рат, док су га други оштро критиковали.

Макс Ђурковић писао је о Чубриловићевом књизи у листу „Вечерња пошта“¹⁰ у два наврата. Затим је Владета Билбија у часопису „Снага“,¹¹ говорио посебно о учешћу социјалиста у Босанском устанку у светлу Чубриловићеве књиге. Велики познавалац европске историје и добар стручњак научних синтеза – Васиљ Поповић, критиковао је Чубриловићеву књигу што није више обухватила аграрне односе као најзначајније социјално питање устанка. Свој поглед свео је на закључак да је аграрно питање стајало у средишту свих борби за уједињење Италије и неких других народа у Европи. Поповићеву недовршену студију: *Аграрно ијишање у Босни и Херцеговини и џурски нереди за време реформног режима Абдул Меџида 1839–1861*¹² објавила је Српска академија наука и уметности тек 1949. Тиме је дата могућност читаоцу да прецизније упоређује факторе који су условљавали босански устанак. Чубриловићеву књигу критиковао је и Веселин Маслеша 1931. године¹³ и то са становишта да је Чубриловић у истој занемарио улогу хрватског елемента у устанку и у Босни и да није довољно нагласио феудално-кметски однос као основни узрок свих револта и буна босанског сељаштва.

Разне оцене и процене о босанском устанку и о учешћу појединих спољних и унутрашњих чиниоца у њему, проносиле су се све до 1960. године – од појаве књиге Милорада Екмечића *Устџанак у Босни 1875–1878*. у којој је обрађен овај велики догађај српске историје у новој верзији. Више него икоме пре њега, Екмечићу је успело да уз велика накнадна истраживања, интелектуални напор и нову методологију којом се користио, открије дубљу закономерност унутрашњег тока босанско-херцеговачког устанка и његовог односа

¹⁰ „Вечерња пошта“, II 1931, Народна библиотека Србије, бр. 1985–2–3 и 2986–2–3.

¹¹ „Снага“, Сарајево, 5/1931, стр. 56–57.

¹² Студија је објављена уз велико залагање Васе Чубриловића.

¹³ Вид. Веселин Маслеша, *Висо Чубриловић – Босански устџанак*, „Стожер“ Београд, 1931/II, бр. 90, стр. 258–287; исти: Дела, књ. III, „Свјетлост“, Сарајево, 1956, стр. 272–276.

са спољашњим фактором. Без сумње он се ослањао и на претходна Чубриловићева истраживања.

Као што је и споменуто, свакако, најзрелије и обимно дело Васе Чубриловића је *Историја политичке мисли у Србији XIX века*. За ово дело он се припремао још од штампања књиге *Босански устанак 1875 – 1878*. и доласка на факултет за професора. Између два рата прикупљао је обимну и разноврсну грађу, писао поједине огледе о водећим политичким личностима Србије (Јован Ристић и др.), радио заједно са В. Ђоровићем на монографији *Србија између 1858–1903. године*, правио периодизацију српске историје XIX века и већ био започео да пише студију под насловом *Српски народ у XIX веку*. На томе послу затекао га је рат, рукопис му је одузет и у Управи града Београда и немачкој полицији изгубио му се траг. После ослобођења земље и повратка на Катедру за историју, поново се вратио ранијој намени. „Занимао ме је пре свега развој друштва и државе у Србији XIX века и како се тај развој одражавао у њеним политичким покретима... Међутим, у току рада сам се уверио да тему треба проширити и дати нашој публици једну заокружену ствар из историје Србије XIX века. Тако је дошло до писања ове књиге”.¹⁴ И ова Чубриловићева књига изазвала је различите коментаре, али то излази из оквира наше теме. Хвалили су је и кудили и стручњаци и нестручњаци.

И на крају, четвртм кругу Чубриловићевих радова припадају оне његове студије и расправе које су посвећене коренима настанка и развоја прве југословенске државе 1918. године, као и неким аспектима НОР и револуције 1941–1945. године. Чубриловић се при крају живота почео бавити и неким аспектима развитка социјалистичке револуције у Југославији 1937–1987, укључујући ту и давање својих судова и оцена о месту и улози Јосипа Броза Тита у историји. Међутим, та проблематика није добила потребну научну елаборацију.

Београд, јануар 1996.

Здравко Антонић

¹⁴ Здравко Антонић, исто, стр. 16.

ПРЕДГОВОР

Историја Босанског устанка 1875–1878. године слабо је досад обрађивана. Извори су несређени и разбацани, литература врло мала, недостаје подробнија обрада појединих питања и отуда има доста празнина у мом раду. Сам сам их најсвеснији. Неке ствари успео сам да разумем, многе само да наслутим и тек кад се објаве мени још непознати или недоступни извори, слика ће се попунити.

Ово се нарочито тиче револуционарних организација које су стваране у годинама пре почетка устанка и које су на њега имале врло велики утицај. Кад се, или боље речено ако се, успе испитати тачно њихов рад по свима балканским, а посебице словенским земљама, и ако се успе осветлити њихов међусобни однос и утицај, добиће се још јаснија слика о развоју револуционарних покрета у Босни и Херцеговини и пре устанка и за време њега. Осећао сам, иако сам имао врло мало података, да бих могао нешто позитивније тврдити на темељу њиховом, да су ови покрети у другим земљама словенским око Босне и Херцеговине и на Балкану, уопште, имали велики утицај на развој догађаја у овим двама покрајинама од 1850–1878; можда већи, много већи него што сам се ја усудио изнети у овој расправи. Желео бих да мој рад послужи као подстицај свима онима, који имају података о овом важном периоду јужнословенске историје, па да их што пре објаве. Тада ће се тек бити у стању писати историја првог покушаја јединственог и сложеног иступа свих јужнословенских племена од Црнога до Јадранскога мора у њиховој борби за извојевање слободе. Истом, у оквиру овог општег нашег националног покрета, може се тачно разумети и оценити Босански устанак из 1875–1878.

При спремању овог рада много су ме обавезала г. г.: пок. Васо Видовић, трговац из Босанске Градишке и Стојан Угринић из Загреба,

стављајући ми на располагање своју архиву из устанка и причајући ми своје успомене из тога доба; инж. Богдан Бабић из Сарајева дао ми је заостале папире свога оца, некадањег члана Главног устаничког одбора у Новој Градишци, Спасоја Бабића; Риза Еф. Мудеризовић, архивар Земаљског музеја у Сарајеву, преводио ми је турске документе из вилајетског архива у Сарајеву, који се односе на устанак; г. Саво Љубибратић дао ми је папире свога стрица војводе Миће Љубибратића.

Свима њима као и осталој господи, која су ме овом приликом задужила, искрено захваљујем на учињеним ми услугама.

Београд, 3. фебруар 1930.

Васо Чубриловић

ГЛАВА I

СТАЊЕ У БОСНИ ПРЕД УСТАНАК

I

УЗРОЦИ БОСАНСКОГ УСТАНКА

Почетак друге половине XIX века од пресудне је важности за судбину Босне и Херцеговине. Тада је настало неколико важних промена у Отоманском царству и у Европи, које су из темеља пољуљале старо стање у Турској и спремиле земљиште за догађаје, настале у Босни и Херцеговини за последњег и највећег устанка њиховог против ње.

Уништење феуда и ломљење отпора босанских муслимана против реформи Омер-пашиним походом на Босну 1850. и 1851, Кримски рат са његовим последицама за Турску, нарочито Хати-Хумајум од 1856. и завођење реформи у царству, слабљење симпатија у Европи за Отоманску царевину под утицајем нових, либералних идеја и принципа националитета, јачање националне свести и снаге балканских народа, особито Срба, и с тим њихови спојени покрети за ослобођење и уједињење, пораз Аустрије (1866) и Француске (1870–71) у рату против Пруске и с тиме спојена слободнија акција Русије на истоку, стварање тројецарског савеза међу Немачком, Русијом и Аустријом и поновно обраћање Аустрије Балкану – карактеришу доба од 1850–1875, доба предспреме за велику источну кризу 1875–1878.

Омер-пашиним походом на Босну напокон је свршена дугогодишња борба босанских муслимана са средишњом влашћу у Цариграду. Десетине година одупирали су се они свакој и најмањој реформи у држави, која би дирала њихове старе обичаје и беговску превласт у земљи, ограничила им самовољу и олакшала стање хришћана. Стотине година муслиманска босанска властела била је свемоћна у земљи; они су власници највшег дела земаља; посебан

положај Босне као пограничног пашалука, слабост средишње власти и општа државна дезорганизација последњих векова, конзервативност, локални патриотизам и вековна навика босанских муслимана да радије слушају своје месне прваке, него султанове везире – осигуравали су беговима и политичку премоћ у земљи. Али, дугом борбом са Цариградом пропао је цвет босанског беговата. Многи су изгинули или били погубљени; стотине их је помрло по турским тамницама и у прогону; имања су им заплењена или се расула. Остатак некад поносних кућића покорио се господару или се мрзовољан и незадовољан повукао на своја имања. Већ тада почињу многи од њих да живе једино од прошлости, не мисле на будућност и од данашњице траже само угодност и лак живот. Онде, где није довршио Омер-паша огњем и мачем, докрајчио је Топал Осман-паша лепим, привијањем, давањем ордења и увлачењем виђенијих бегова у војничку или грађанску службу. Година 1875. затекла је умирене и припитомљене босанске бегове. После победе 1850, Порта је могла да започне са реформама.

Проводити их је морала не само у Босни него и у целом царству. Кримски рат (1853–1856) имао је да одбрани Турску од Русије и спречи њено нагло распадање у Европи. Успео је, додуше, да сломи руску премоћ на Ближем истоку, и одгодио је, могуће, распад султанове државе, али једно није могао постићи: да једној трулој и на верској нетрпељивости основаној држави, без смисла за савремену државну организацију, осигура и за будућност миран и слободан развитак. Европски савезници Турске у Кримском рату могли су је бранити и одбранити од Русије, али не од ње саме. Рак-рана Турског царства била је у фанатизму, заосталости и распуштености њеног муслиманског становништва, неспособности и раскоши султана, рђавој и подмитљивој управи, у нездравом социјалном стању народа и, нарочито, у ропској потчињености његовог хришћанског становништва. Ако је хтело да даље опстане, царство се морало лечити. Сви досадашњи реформни покушаји, од Селима III наовамо, слабо су помогли. Ваљало је употребити јача средства. И саме силе, које су јој помогле у Кримском рату, гониле су Порту на завођење нових реформи. Нешто под притиском са стране, нешто, опет, из властитог убеђења наумио је Цариград да преуреди управу, судство, војску и финансије у држави, и макар у принципу призна равноправност хришћана са муслиманима, те олакша њихов положај.

Хатихумајум од 1856, нотификован и у париском мировном уговору, објавио је нове реформе и побољшање стања хришћана у Турској. Чињеницом, да је издан под њиховим притиском и нотификован у мировном уговору, силе, потписнице париског мира, самим тим узеле су на себе и моралну одговорност да ће се обећане реформе уистину провести. То је било веома важно за хришћане у Турској.

Иако је за велике силе услед ратова око уједињења Италије и Немачке источно питање све до 1870. било питање другог реда, ипак, ретко се када оне толико мешају у унутарње ствари Турског царства као баш у то доба. Либерална европска буржоазија при крају своје борбе за парламентаризам, још под утиском уједињавања немачког и италијанског народа, није могла и хришћанима у Турској не признати права на бољи живот. У европском јавном мишљењу постепено побеђује уверење, да је Турско царство у Европи неодрживо, а балкански хришћани да имају као и остали народи право на слободан национални и државни развитак. Притисак Европе и убеђење напреднијих људи у Турској да треба реорганизовати државу, гурали су је у нове и нове реформе. Доба владе двају последњих великих државника старе Турске, Али-паше и Фуад-паше, јесте доба озбиљних реформних покушаја и настојања да се нађе нека основица за миран, заједнички живот народа у Отоманском царству.

На реформама у Босни и Херцеговини ради највише Топал Осман-паша, босански везир од 1861–1869. Под њим је проведено преуређење вилајетске управе, заведена редовна војска, грађени путеви, и колико-толико осигуран ред и мир у земљи. Али, све је то било слабо, јер у Босни као и у целом царству неколицина је вукла напред, а милиони назад. После Омер-паше муслимани нису имали снаге да се оружјем одупру реформама; тим постојаније рују испотаје, сметају на сваком кораку реформном раду сплеткама, тужбама, претњама и подмићивањем. Из отворене борбе прешли су дакле у пасивну резистенцију и кочили сваки напредак. Чиновништво, које је имало да проведе реформе и препороди царство, било је у Босни као и свуда у Турској нешколовано, лено, подмитљиво и немарно. Мале и неуредно исплаћиване плате сигурно их нису могле потаћи на рад. Везири се у Босни сваки час мењају: тек један што би се мало упознао са приликама у новој средини, морао је правити место другоме; и тако је стално ишло.

Реформе у Босни успеле су да измене стање пре 1850, али не да учврсте Портину власт у земљи. Оне су само онерасположиле муслимане, а хришћане нису задобиле; срушиле су стари феудални систем а нову управу нису успеле утврдити. Тако растројену и још неучвршћену државну управу у Босни и Херцеговини затекао је устанак 1875.

Хришћани нису били задовољни ни са новим стањем у земљи. Хатишерифи и наредбе о њиховој једнакоправности са муслиманима и о побољшању њиховог положаја уопште, били су само мртва слова на папиру. Неједнакост пред законом остала је и даље. Кадије не престају судити по шеријату. Хришћанима се не признаје право сведочења против муслимана. Верска слобода, иако призната хатихумајумом 1856. и хатишерифом 1838/39, није се поштовала. Насилна превођења на ислам и сад су честа. Врло тешко и уз велики отпор муслимана

дозвољава се зидање цркава и звоњење звона. Злоупотребе од Турака штићених фанариотских владика изазивају сваки час сукобе високог свештенства и његове пастве на Балкану.

Јавне, личне и имовне сигурности нема ни сада. Додуше, у градовима је под већим надзором власти и страних конзула ипак нешто боље, али у селима је остало све по старом. Насиља, отимачине, паљевине и убиства не престају. Скупоцена нова управа, велики отомански дугови, нова редовна војска, раскош и расипање на двору у Цариграду, гутали су огромне суме. Државни намети су се стално увећавали, а готово сав терет њихов носе хришћани. Закуп десетине теран је сваке године на више. „Босна“, службени орган босанске владе, са поносом је то увек истицала. Бруталан начин њиховог купљења преко заптија и закупника десетине, још више је притискивао и цедио народ. Кад се још дода, да су готово сви хришћански сељаци били кметови и давали беговима трећину, може се замислити, колико им је остајало од плода њихових руку, док су се подмирили њихови господари. Давање им је било тим теже, што сами од тога нису видели никакве користи нити добили накнаду од државе и друштва.

Аграрно питање, тај најтежи социјални проблем Босне и Херцеговине све до данас, није Турска ни покушавала да реши праведно. Саферска наредба од 1859, која је имала да коначно уреди однос међу беговима и кметовима, узаконила је само незаконитост и злоупотребе почињене и уобичајене задњих столећа; по њој, бег и даље остаје „поседник“, власник земље, а кмет „закупник“ без икаквих јемстава против беговске самовоље. Решавање аграрног питања било је за босанске тежак не само једна привредна потреба, да им се олакшају терети и омогући даљњи развитак; кметство је било за сељака знак ропства и опште потчињености господару. У једној привредно заосталој земљи, каква је тада била Босна, посед земље повлачио је за собом и политичку превласт поседничке класе. Још кад је та класа била друге вере, представник једне освајачке туђе државе, осећај понижености био је код сељака тим јачи. У његовој правној свести и после вековног постојања феудалног система никад се није угасило уверење, да је тај систем насиље и друштвена неправда која се мора уклонити. Често наглашавање самих бегова, да је њихово право на земљу, право освајача стечено мачем, морало је будити хришћанском тежаку вољу да овако створене за њега несносне аграрне односе мачем и промени. Тако се у Босни жеља за економским, испреплиће са чежњом за народним ослобођењем; оба појма постају синоними и у схватању народном не раздвајају се један од другог. Зато, чим је 1918. дошло народно ослобођење, сељак је држао као сасвим разумљиво, да су тим пале све његове обавезе према бегу и одмах престао давати трећину.

Покрај свега наведеног, ипак се не може порећи да се положај хришћана није баш ни у чему променио. Кршењем феуда, завођењем

какве-такве нове државне управе и њеног надзора, признавањем макар и на папиру неких права и хришћанима, некадашња бесправна, бедна раја, почиње помало долазити себи. Страховити притисак, под којим су живили хришћани у Босни и Херцеговини стотине година, слабио је. Мало попуштање потлаченом само је надражај за све веће и веће његове захтеве – док не затражи потпуну слободу. Тако је било у Босни пред устанак 1875. Карактеристично је, да је после уништења феудалне превласти и почетка извођења реформи започео низ устанака у Босни и Херцеговини, који неће престати док Турска не изгуби ове две покрајине.

Отомански чиновници осећали су јаче гихање рајино после 1850, али су били немоћни. Свест и спознаја да Европа прати сваки њихов поступак према хришћанима силила их је, да онде, где су пре колац и сабља судили, употребљавају блажа средства; велики политички кривци кажњавају се сада робијом или прогоном у Азију или Африку. Још чешће свршавале су политичке афере заташкавањем, пуштањем криваца да побегну у иностранство или обичном опоменом сумњивим људима, да се убудуће мирније понашају. Раја је то осетила; знала је да се европско јавно мишљење занима за њену судбину, па је постајала слободнија и дрскија.

*
* * *

Из новог стања ствари највише су извукли користи хришћани по градовима. Нова управа завела је донекле ред у земљи и помогла развитак у промету и трговини. Домаћи занати пропадају под притиском конкуренције јефтинијих фабричких производа са стране. Тим више развија се трговина с околним земљама. Какво-такво осигуравање личне и имовне безбедности у градовима олакшало је у педесетим и шездесетим годинама прошлога века стварање јаког српског трговачког staleжа који ће све до анексије Босне 1908. водити главну реч у јавном животу српског народа у Босни.

Окретни, препредени и способни у послу, штедљиви у приватном животу, српски трговци тога доба готово ће монополисати трговину у Босни и Херцеговини, згрунуће велика богатства и постати тиме не само економски, него и политички првокласни чинилац у земљи. Тргујући са Београдом, Загребом, Сиском, Сплитом, Трстом и Бечом извозили су они у Аустрију и Србију пољопривредне производе, дрво и остале сировине, а увозили колонијалну робу, гвожђарију и мануфактуру.

Кад су се дочепали новца, којим се у Турској све дало постићи, они нису више били бесправна раја. Реч њихова важила је код отоманских чиновника, још ако је била подупрта златним медедијама, често

више него многих и многих муслимана. Путујући својим пословима по Србији и Аустрији видели су они друкчије, боље управе, лепши начин живота и повољније услове за рад него у својој отаџбини. И то младо грађанско поколење, тек што је изашло из колевке осетило је потребу за слободнијим и бржим развјетком и жељу за јачим утицајем на прилике свога родног краја.

Општи национални полет шездесетих година прошлога века и на њих делује. Дошавши са села донели су већ из њега доста националне свести; везе с општим народним покретом из других српских земаља појачале су код њих борбеност и расни понос. То није више стари тип босанског и српског трговца „ћифте“, без кичме, који се клања сваком заптији и мисли само на своју зараду, него дрски буржуј „газда“, свестан свога богатства и важности и пун класног и националног поноса. Он зна већ да пркоси. Економски осигуран, не зависи ни од кога и не боји се прогона. Ова још сирова полусељачка грађанска генерација, снабдевена издржљивошћу и шеретлуком свога роднога села и довитљивошћу новогa занимања, знаће се извући и из најтежих положаја. Већина их је полуписмена са једва којим разредом основне школе, али, ипак, жедна знања, путујући по иностранству, купујући и читајући књиге, многи су бар донекле попунили недостатак општег образовања.

До друге половине деветнаестог века главни носилац српског националног покрета била је земљорадничка класа. Она диже буне, ствара прве народне државе и удара свој печат целом нашем животу. У једном потпуно сељачком народу, какав је био српски – није могло друкчије ни бити. Грађани, још малобројни и слаби, суделују, додуше, и утичу врло много на све покрете; они дају облик неизрађеним, нагонским жељама тежаковим; великим делом под њиховим утицајем, претварају се гомиле побуњених сељака против бегова и субаша у устали народ, који тражи слободу. На темељима немањићке државне традиције, сачуване у селу црквом и народном песмом, они му помажу да ствара јасније појмове о држави и њеној важности за живот једнога народа. Кад је сељак почео стварати ту државу, грађанин је онај, који га упућује, како је има да уреди. Али у свему служи он само као саветник, помагач и тумач тежакових схватања и тежњи; он сам неразвијен, није у стању да натура селу своје погледе и своју вољу, зато се мора задовољити споредном улогом. Тек, када се после ослобођења Србије сталним насељавањем градова оснажио у свим српским земљама национални градски елемент, наше младо грађанство, нарочито чиновничка интелегенција у Србији, преузима народно вођство.

Од педесетих до седамдесетих година деветнаестогa века почињу пристизати прва наша школована поколења. Појава њихова у првим редовима изазвала је одмах јаче гйбање и превирање у српским земљама. Они уносе у нашу патријархалну средину идеје западне демократи-

је о народу, друштву и држави. За разлику од старих полусељачких иараштаја сад се обраћа више пажње не само на политичке него и на културне и на економскосоцијалне проблеме. Тада се код нас јављају прве програмске странке, почиње класно диференцирање и борба за парламентаризам. Сада се грађанин и интелектуалац у националном покрету не задовољава више улогом помагача и саветника сељакова. За њега је сељак неук и заостао у сваком погледу; зато и узима према њему став учитеља или татора, коме је дужност да га води, подигне и просвети а у пословима и искористи.

У народну борбу уноси грађанин нове елементе. Покретљивији, ширега видокруга и приступачнији страном утицају него тешки и конзервативни сељак, он израђује и допуњује народни програм. Ионако снажан осећај националне солидарности код Срба сад се продубљује и ојачава. Настоји се, без обзира на границе покрајина и држава, да се цео народ најпре што чвршће међусобно веже, духовно сједини и спреми за народно уједињење. Увиђа се, да је решење српског питања у уској вези са ослобођењем целог Балкана, нарочито осталих Јужних Словена; стога се тражи њихова сарадња за заједничку борбу за ослобођење. Тада се почиње озбиљно помишљати и радити на стварању јаке јужнословенске државе на Балкану. Више бујна него нкусна, са много романтичарског полета и националног прецењивања, а мало познавања стварних односа снага на Балкану и у Европи, тадашња наша генерација пратећи процес уједињавања Италије и Немачке, веровала је да ћемо се и ми исто тако моћи ујединити. Прецењивала је моћ усталог народа, иако неуког, ненаоружаног и неорганизованог, а потцењивала снагу наших непријатеља, нарочито Турске и Аустрије. Године 1876. и 1878. научиће је, да се наше уједињење може провести само преко рушевина читавих царевина. Видеће, да ће то ићи теже, много теже, него што се и мислити могло. Ипак, скупо плаћено искуство вредеће нама 1912–1918. године.

Буне и покрети који се јављају педесетих и шездесетих година прошлога века по свима српским крајевима, лепо показују ново расположење духова код нас. Устанци су учестали. Вукаловић диже Херцеговину од 1852–1863; преко њега се улиће Црна Гора у два рата с Турском. У Боки дижу Кривошијани устанак против Аустрије 1868–1869. Прото Аврамовић у Босанској Посавини, а Пеција и Ристо Јејић у Бос. Крајини буне сељаке 1858. Напетост међу Србима и Турцима у Србији довела је до бомбардовања Београда 1862, до опасности српско-турског рата и, напоскон, до потпуног исељења Турака из Србије.

Буђење националне свести код осталих балканских народа иде бржим кораком после 1850. Након вековног ропства придиже се и поново јавља у историји бугарски народ. Револуционарни комитети,

помагани од Србије, Русије, па и Румуније, радили су из иностранства на освештавању бугарских маса. Почеле су се јављати и мање буне. Али главну борбу воде Бугари у ово доба за одвајање од Цариградске патријаршије и стварање самосталне бугарске цркве. Грци су на Криту подигли 1866. устанак. Овај устанак деловао је много на расположење духова на Балкану. Сви ови покрети, буне и устанци, били су мали, одвојени, вођени сваки за себе. Јединственог иступа нема не само међу балканским народима, него ни међу самим Србима. Да окупи све те раскидане снаге, усредреди их и зада одлучан ударац турској царевини, желео је и радио кнез Михаило.

Друга његова влада са својом активном националном политиком, својим систематским радом на револуционисању и окупљању балканских народа за одлучну борбу са Турском, дала је најбољи одушак новом расположењу код нас и на целом Балкану. Управо зато, што се кнез Михаило спремањем опште борбе балканских хришћана са Турском ставио на чело нашем националном покрету, постао је, и поред својих погрешака у унутарњој политици Србије, најпопуларнија личност тога доба у српском народу и носилац идеје ослобођења и уједињења.

Омладински покрет је дело и најбољи израз расположења тадањег српског грађанства. Почела као савез ђачких дружина, Уједињена омладина српска претворила се за друге владе кнеза Михаила у општу народну организацију, у којој се окупило грађанство из свих српских земаља. Иако као организација кратког века, једва седам година (1866–1872), Српска омладина извршила је велики утицај на наш културни и политички живот онога доба. Она ради да најпре духовно уједини раскидане народне делове; шири писменост и народну књижевност; проповеда економско и културно подизање народа и спрема га пером, речју, па и делом, на борбу за ослобођење. Људи из Омладине настоје да заинтересују за наше питање и европску јавност, особито њене напредније кругове; они гледају да га вежу с општим национално-револуционарним покретима тога доба у Европи. Речју, Омладински покрет је један од главних приправљача и носилаца догађаја из 1875–1878. и отуда његова важност за босански устанак. Колико је он на њему радио и колико је утицао на раднике за његово дизање, изнећемо на другом месту.

Нови грађански нараштај у Босни брзо је ухватио везу са селом. Тек дошли из њега, својим занимањем у сталном дотицају са сељаком, босански учитељи, свештеници и трговци онога времена нису имали великих тешкоћа, кад су покушали да и сељака увуку у национални покрет. Разочаран бунама 1858. дочекао је он са раширеним рукама ново грађанско поколење, добровољно му препустио вођство и припио се уз град. Грађанске нове везе, окретност и већа образованост били су сељаку јемство за бољи исход једне нове борбе са Турском. У

то доба ствара се у Босни она интимна сарадња града и села у националној борби, која ће потрајати све до ослобођења. Рад на селу био је тада тим лакши, што је у њему револуционарно расположење ионако било јако; да се дигне један устанак, потребни су били више организатори, него агитатори. Бедан сељаков положај за вековног робовања под Турском, нарочито несносни аграрни односи, и јака национална и државна свест, чувана на селу традицијом, црквом и народном песмом, већ одавно су искристалисали код њега појмове о основним националним питањима и указали му на пут којим мора ићи. Да се ослободи од Турака био је сељак увек спреман загазити у устанак и у крв, ако је било само мало изгледа, да не кажем за успех, него и саму борбу.

*
* * *

Још до 1870. слаби су били изгледи да би један устанак у нашим крајевима наишао на добар одјек у Европи. До те године још су биле моћне силе, које су гарантовале париски мир и браниле интегритет Турског царства. Али тада настаде нагао преокрет. Уједињена Немачка, са Пруском на челу, потуче до ноге Француску у рату 1870–1871. и обори са престола Наполеона III. Аустрија је тучена још 1866. Поразом ових двеју сила пореметио се дотадањи однос снага у Европи. Русија, пруска пријатељица, у њеној борби за уједињење Немачке, добила је поново слободније кретање на Истоку. Она га већ 1870. искористи решивши се неких обавеза париског мира, које су је спутавале у Црном мору. Тиме је за Европу источно питање постало поново актуелно.

Аустрија се мири са Немачком, пошто је коначно избачена из Италије и Немачке и кад је изгубила сваку наду на реванш, да надокнади изгубљени утицај у тим земљама и у зачетку угуши за њу врло опасни покрет међу Јужним Словенима за стварање велике југословенске државе, обраћа се поново Балкану. Нову оријентацију бечке вањске политике из својих уско националних разлога подупиру свом снагом Мађари после стварања дуализма. Склапање троједарског савеза међу Немачком, Русијом и Аустријом код јаког противтурског расположења у Петрограду, код настојања Аустрије, да појача свој утицај на Балкану и не спречава толико покретање источног питања, колико решавање његово без ње и против ње, и, напokon, код потајне жеље Бизмаркове да заплете своје пријатеље из Петрограда и Беча на Балкану, забави их тамо, држи и једног и другог у рукама и спречи тако могућно стварање какве европске, противнемачке коалиције, омогућило је тек, да се локални устанак у Босни и Херцеговини могао постепено претворити у источну кризу. Без тога, устанак 1875–1878. тешко да би што боље прошао од дотадањих буна

против Турске. Овако, спремност трију најјачих сила у Европи да посредују при најмањем покрету на Балкану, створиће од устанка историјски догађај првога реда, покренуће цело источно питање, изменити карту Балкана и изазвати судбоносне сукобе међу државама и народима, те бити тако донекле предигра светском рату 1914. године.

II

ВРЕЊЕ У БОСНИ ПРЕД УСТАНАК. РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

У узроцима устанка подвукли смо важност јачања нашег елемента у градовима за револуционарне покрете међу Србима у другој половини XIX века. Појава грађанства у првим редовима наше националне борбе у Босни посебно је значајна за њен устанак 1875. Осим нешто мало свештеника и учитеља, Босна тога доба мало има школованих људи. Али, трговачки и занатлијски сталеж у градовима био се умножио и ојачао. Развитком трговине од 1850. године наовамо скупили су се по свима босанским градовима богати трговци. Утицај њихов се осетио најпре у појачаном раду српских црквено-школских општина у Босни и Херцеговини. У свима местима, где их је било само неколико, подизане су цркве и отворане школе. Безбројна лукавства, подмићивања и улагивања ваљало је употребити да се подигне на цркву само једно мало звоно. Нама то данас не изгледа тако велика ствар, али тадашњој бесправној раји звук звона није био само позив на молитву, него гласник слободе и боље будућности; свака нова црква, новоотворена школа и ново звоно кидали су по један беоцуг на ланцима вековног ропства. У борби око тих малих, наоко ситних културних и верских повластица, израдиће се поколења босанских трговаца, жилавих и упорних до тврдоглавости, задовољних у почетку и са малим успехом у политици, као и у својој трговини, поколења која ће за време аустријске окупације стајати на челу покрета за црквено-школску аутономнју српског народа у Босни и Херцеговини.

Јачање нашег трговачког и занатлијског сталежа није ограничено само на веће градове, као што су Сарајево, Травник, Мостар, Тузла и Бања Лука, јер и мање варошице постају јака привредна и национална средишта. Нарочито се истичу градови Крајине и Посавине. Док није прорадила пруга Београд-Загреб (тада је ишла само до Сиска), на Сави је био врло жив бродски саобраћај. Посредујући међу Босном и земљама преко Саве и Дрине, Зворник, Бијељина, Брчко, Тузла, Бос. Брод, Дервента, Бос. Градишка, Бања Лука, Приједор, Бос. Крупа и друга места уз Саву и њене притоке постају снажна и трговачка и национално-културна средишта тога доба. Са лакшим пословним и личним везама са Србијом и Војводином него средишња и јужна Босна, долазе они под њихов непосредни ути-

цај. Ту ће стари Илија Гарашанин наћи своје прве поверенике, ту почети стварање револуционарних организација које су довеле до устанка 1875.

Стари Гарашанин почео је хватати везе са Босном и Херцеговином још четрдесетих година прошлога века. Са Херцеговцима дошао је он у дотицај најпре преко мостарских трговаца који су ради трговачких послова долазили у Трст. Године 1861. први пут му се јавља архимандрит манастира Дужи Серафим Перовић са својим братом. 1865. поставио је Гарашанин архимандрита Перовића за свог повереника у Херцеговини и стајао с њим стално у писменој преписци преко руског конзулата у Мостару. На револуционарном раду у Херцеговини помагали су Перовића његов брат Јован, мостарски трговац Јефто Бјелобрк, Мелентије Радуловић и католички свештеник фра Гргур Скарић. Мићо Љубибратић, који је живео у Србији, служио је исто српској влади за одржавање веза са некадашњим друговима Луке Вукаловића у Херцеговини и Црној Гори. Њега је влада у Београду и задржала у Србији, да би га могла употребити у случају дизања једног општег устанка.¹ Љубибратића је примио у службу Гарашанин у чину капетана и дао му 20 дуката месечне плате да спреми устанак у Херцеговини до 1867. Љубибратић је отишао у Херцеговину 1866. Као помоћници придодани су му Лука Петковић, Спасо Асановић и Дамјан Париез. Љубибратић је са Богданом Зимоњићем, Баћевићем и другим главарима спремао дизање буне у југоисточној Херцеговини; Серафим Перовић, Јован његов брат, Мелентије Радуловић и фра Гргур Скарић радили су у северозападној Херцеговини. По Љубибратићевом причању, 1867. било је све готово. Уто га је позвао Гарашанин у Београд, јер се мислило одмах почети. Јеврем Марковић и Митар Ковачевић, официри, имали су да иду с њим у Херцеговину. Оружје би добили из Италије. Али, знак за почетак устанка одлагао се из дана у дан, док није Гарашанин пао, па затим убрзо и Кнез Михаило погинуо.²

Још 1846. придобио је Гарашанин за рад у Босни неког Богдановића, трговца из Сарајева, који се био преселио у Брод, тамо отворио кафану, и био врло згодан за повереничке послове као добро посећиван кафеџија од свих путника, који путују за Сарајево или из Сарајева. Он је био први босански повереник српске владе, који је слао извештаје о стању у своме крају. Преко њега се постепено ширио круг поверљивих људи. После смрти старог Богдановића, његов посао наставио је син му Стево, који ће служити српској влади као повереник десетине и десетине година и учинити јој велике услуге, нарочито

¹ *Опис радње по предмету ојцићей сјоразумљена за устанак и сједињење (1846–1868). Мемоар Атанасија Николића српској влади, 20. април 1876, Арх. МИД, Београд, 1876.*

² *Писмо Миће Љубибратића Митици Бану, (копија) без датума и места. Папири Миће Љубибратића.*

1860–1878. године. Он је мало-помало стварао организацију по целој Босни. У Сарајеву је основао Главни одбор у коме су били Саво Косановић, доцније митрополит босански, учитеља Стево Петрановић и још двојица сарајевских трговаца. Овај одбор био је у сталној преписци са Богдановићем све до 1878. Преко њега је слао извештаје у Београд, а отуда опет добијао упуте шта и како треба да ради. При одашиљању писама помагао их је и италијански конзул у Сарајеву – Дурандо. И руски конзул у Сарајеву ишао им је на руку у свима пословима. Сарајевски главни одбор имао је по мањим местима своје пододборе, с којима је био у вези. Атанасије Николић спомње у својој мемоару српској влади одборе у Бањој Луци, Маглају и Травнику. Не набраја даље имена вароши, где су још постојали, али каже да их је још било. „Ови одбори имали су налог да приутоже људе за устанак, па да готови буду устати, кад им се време назначи.” Одбори су и сувише озбиљно схватили ствар и одмах прегнули на посао: пописаше људе способне за оружје, организоваше чете и поставе им, штавише, четовође и десетаре. Све је и то било свршено, како каже Николић, 1866, и Босна је била спремна. Уто дође убиство кнеза Михаила. Убиством његовим „упропасти се све па и припрема у Босни”, завршава Атанасије Николић. Револуционарне организације, које су створене по Босни за време кнез Михаилове владе морају се још испитати, нарочито рад људи који су били у њима, а касније суделовали у устанку 1875–1878. па и да се тачно утврди, колико су доцније револуционарне организације из самог устанка биле њихов наставак.

Ово питање мене је нарочито занимало, па сам гледао да скупим податке и добијем што јаснију слику. По свему, колико могу да судим, те организације нису замрле после Михаилове смрти, иако их је намесничка влада занемарила, када је одустала од активне кнез Михаилове политике а и уколико је радила на њима, није имала оног угледа и моћи, кога је имао кнез Михаило у крајевима преко Дрине. Поједини људи, па и групе, наставили су револуционарни рад у својим крајевима. Опажа се из целог кретања босанских револуционарних кругова последњих година пред устанак нека јединственост, која би била немогућа, да није постојала нека веза међу њима – па могуће и нека организација. На ове кругове добија после Михаилове смрти највећи утицај омладински покрет.

Од свих српских земаља Босна је била највише прирасла за срце Омладине. О њој се певало, на њу мислило, и ту се најпре хтео почети општи покрет за ослобођење. Задњи устанци у Херцеговини и општа напетост, која је тога доба владала на Балкану, будили су наду, да дан тога ослобођења није далеко. Године 1867. озбиљно се мисли у омладинским круговима, да ће се идућа омладинска скупштина моћи одржати у Сарајеву.³ Идеје омладинског покрета шире се у Босни

³ Јован Скерлић, *Омладински покрет и њена књижевност*, стр. 162.

преко напреднијих свештеника, учитеља и млађих трговаца. У ово доба појачавају се везе босанских Срба са Србима из Србије и Војводине. Нарочито Војводина, до тада у слабом додиру са Босном, добија у неким њеним крајевима прилично јак културно-политички утицај. Име Светозара Милетића било је тамо готово исто тако познато и популарно, бар у градовима, као и у самој Војводини. Новосадска „Застава” била је тада главни бранитељ босанске раје пред турским насиљима. Тада почиње прелазити у Босну, бучни, разметљиви национализам, пун здравица, громких фраза, песама и националног испршавања; на његове дегенерисане остатке можемо и данас наићи по малим босанским касабама, где се највише „србује” после испијене које литре вина. Сувише би ме далеко одвело да говорим о културном утицају омладинског покрета на Босну, јер зато немам ни довољно грађе, а и не спада у моју задаћу; мене он сад занима као национално-револуционарни покрет.

Као такав и долази углавном до изражаја омладински покрет у Босни. Босанци га искоришћују да дођу преко њега у везу с осталим Србима и спреме с њима народно дизање па и ослобођење своје отаџбине. Управо ове везе босанских револуционара са истакнутим људима Омладине из Србије и Аустрије давале су им ослонац и ону моралну снагу која им је била потребна да дигну устанак 1875.

Ова потпора нарочито им је требала, када је службена Србија после кнез Михаилове смрти обуставила рад на спремању устанка у Босни иако није прекинула везе са виђенијим људима. Изгледа, да тек после смрти Михаилове велики део босанских радника, првенствено млађих, на дизању устанка пристаје потпуно уз Омладину, чији су чланови већином и пре били, и да следе сад њену политику. Чини ми се, уосталом да се шездесетих и седамдесетих година одигравао у овом питању у Босни процес какав се могао видети пред светски рат 1914: исти људи који су радили са полуслужбеним организацијама, били су уједно и чланови неслужбених, разуме се много револуционарнијих и левичарских националних покрета, чије су идеје и начини борбе неретко били у директној супротности са службеном политиком у Београду. Видећемо, да ће многи нестрпљиви Босанци, кад буду видели, да ни омладински вођи не желе да загазе одмах у рат, отићи даље налево и ради дизања устанка удружити се са немирнијим елементима омладинским па и социјалистичким.

Почетком седамдесетих година прошлога века умире Уједињена омладина српска, али не престаје и њен утицај на развој политичких догађаја у српском народу. Њене идеје и њени људи играће и даље, па и за време источне кризе 1875–1878. готово одлучујућу улогу у нашем националном покрету. Њиховом раду и агитацији има се највише да захвали што је дошло до устанка у Босни па донекле и до српско-турског рата. Они су и даље носиоци нашег бојовног национализма,

зато с правом оптужују Турска и велике силе некадању Омладину да она изазива нереде, ствара револуционарно расположење међу Србима и да жели упалити Балкан. Занимљиво је да иностранство све до 1878. држи, да Омладина још постоји као револуционарна организација. Још 1875. бечка влада говори о неким омладинским тајним архивама у Београду и Новом Саду. Страни свет имао је донекле право. Омладина не постоји, додуше, као организација после 1872, али и после њена распада њени чланови остају и даље у међусобној вези, састају се, договарају и иступају врло често јединствено па били они у Србији, Војводини или Босни. Поразом Србије у рату са Турском 1876, пропале су наде да ће се моћи обновити „Душаново царство” и још више, улазак Аустрије у Босну и Херцеговину, задаће смртни ударац романтичарском национализму Уједињене омладине па и њој самој. Година 1878. је уистину година смрти омладинског покрета.

Управо при умирању Омладине као организације састали су се чланови њеног годишњег одбора на Цетињу у септембру 1871. Дошли су тамо ради крштења сина књаза Николе и основали том приликом Дружину за уједињење и ослобођење српско. Задатак дружине је био „да унутреби сва могућа средства, те да се што скорије сви српски крајеви ослободе од туђег господства и уједине у једну државу”.⁴

Оснивање дружине узнемирило је владу у Београду. Руски посланик у Цариграду генерал Игњатијев поручивао јој је да она треба да узме ствар Омладине у своје руке, да прихвати њене тежње и њен план. За сада, треба је задржавати и уверавати да је српска влада са Русима, међутим, са акцијом да се мора причекати до згодније прилике, док се не појаве какви заплети у Европи, који неће изостати. Игњатијев је обећао у Београду да ће умирујуће деловати на Цетиње.⁵ Из овога се види да се српска влада бојала састаика на Цетињу: Омладина је могла запливати у воде династије Петровића или изазвати пре времена покрет на Балкану. Ни једно ни друго се није десило. Дружина за уједињење и ослобођење српско умрла је, чим се родила. Њен значај у босанском устанку је у томе, што ће, као што ћемо видети, један део њених чланова играти врло видну улогу у његовом спремању и дизању; колико до сада знам, били су то Васа Пелагић, Стојан Угринић, Јово Херцег-Скобла и Ђока Влајковић.

За кнез Михаилова живота не осећа се, колико знам, трвење међу омладинцима и осталим српским грађанима у Босни. Концем шездесетих година јављају се сукоби, јер старији и стишанији духови, који нису били присташе Омладине, хтели су да воде према Турској мирнију опортунистичку политику. Они су настојали да избегну сукобе са турским властима. Млађи, немрнiji и ватренији приметили су кавгу са

⁴ Дружина за уједињење и ослобођење српско, „Летопис Матице српске”, књ. 308, стр. 190–198.

⁵ Филип Хрисић заснoујник у Цариграду министру иностраних дела, 8–20. јануара 1872, Арх. МИД 1872/II, Београд.

Турцима, па и са својим мирнијим суграђанима. Сами себе звали су они „Босанска омладина“, а њихове противнике „Пелагијанима“, „Пелагићевцима“ итд. Ови млади елементи, ваљда под утицајем омладинске штампе, критикују и држање саме владе у Београду. Међу њима се осећа живље кретање, кад се вратио у Босну касније чувени архимандрит, Васа Пелагић.

*
* *

У јесен 1866. дошао је Пелагић у Бању Луку. Тамо је управо била отворена српска богословија и он јој је постављен за управника. Пелагићев долазак у северну Босну уноси револуционарнији дух у њене млађе грађанске кругове. Он се родио у Босанској Посавини и пошто је свршио школу, живео је неко време у Брчком као учитељ. Својим радом замерио се Пелагић отоманским властима у Брчком, па да не буде затворен, морао је бежати преко Саве. Убрзо затим отпутовао је у Русију на науку и кад се вратио натраг дошао је у Бању Луку и одмах је почео безобзирну противтурску пропаганду. Око њега су се сакупили млађи трговци, занатлије, свештеници и учитељи не само Бање Луке, него и целе Крајине. Рад Пелагићев у северној Босни пада у доба највећег полета српске Омладине, чији агилни и угледни члан је и он био. Тада се израђују и ступају у јавни живот неки млађи трговци из Крајине, који ће водити главну реч у устанку 1875–1878. Ова група „Пелагићеваца“ убрзо је дошла у сукоб у Бањој Луци и околним местима са неким мирнијим грађанима, који су се бринули за своје послове, а нису хтели ни чути о каквом револуционарном раду. Пелагић се умешао у ову борбу, бранио је своје једномишљенике и стекао због тога и међу Србима много непријатеља. Као веза међу Пелагићем, његовим пријатељима и људима из омладинског покрета служио је млади трговац из славонске Старе Градишке Стојан Угринић. Он је примао и одашиљао њихове дописе о турским зулумима нашим листовима у Србији и Аустрији. Преко њега су отправљана писма, молбе и тужбе против турских власти у Босни, упућиване великом везиру, султану или страним силама.

Поткрај шездесетих и почетком седамдесетих година прошлога века појачало се револуционарно врење у Босни. Још потмуло превирање опажало се у многим крајевима а нарочито су села постала немирнија. Агитација се осећала на све стране; наше новине преко Дрине и Саве биле су пуне дописа о турским зулумима по Босни. Ово кретање раје опазили су и Турци и одговарали су све јачим неповерењем и строгим мерама према немирним елементима. Турске власти тога доба добро су биле запазиле да ово кретање раје није једино последица њеног незадовољства и да њено дизање не долази само из осећаја унутарње потребе потлачених хришћана да неким револтом

извојују побошљање свога бедног стања. Оне су опајале, па изгледа, имале и података о томе, да у земљи постоје некакве револуционарне организације, које раде систематски на револуционисању маса и на поткопавању темеља отоманске власти у Босни и Херцеговини. Реч „комитети” врло често може да се прочита у извештајима политичких власти турских тога доба у Босни, кад јављају о немирима и кретању хришћана у својим крајевима. „Словенски комитети” како их Турци зову, били су страшило за турске власти. Знали су Турци исто тако, да се конци тих организација пружају преко Дрине и Саве; обавештени су они били, да Србија и наши националнореволуционарни кругови у Аустрији имају великог удела у изазивању револуционарнога расположења у Босни и Херцеговини. Да је то тако, види се најбоље из чињенице, да су отоманске власти у Босни похватале и затвориле оптуживши их ради антитурске агитације, најистакнутије агитаторе наше тих година у Босни и Херцеговини. Боље речено, оне су похватале главне поверенике, које је српска влада у то време имала у Босни и Херцеговини. То су били Васа Пелагић, Гавро Вучковић у Крајини, Серафим Перовић у Херцеговини, а прогоњен је и Стево Петрановић.

Топал Осман-паша, последњи значајнији везир Босне, који је управљао у то доба босанским везирством био је некада мухафис београдске тврђаве. Он је врло добро познавао српско питање и наше тежње, осетио је опасност од буђења националне свести код Срба у Босни и предузео је поткрај свога везировања мере против стварања револуционарног расположења у покрајини. Најпре му је запело око за Пелагића. Овај је већ био збиља прешао сваку меру својом дрскошћу и изазивао је у Бањој Луци међу муслиманима праву саблазан својим понашањем. Због сукоба са месним властима у Бањој Луци, Пелагић је био затворен 1868, стављен је у Сарајеву пред суд, осуђен и послат у прогонство у Малу Азију. Убрзо се то исто десило и Гаври Вучковићу. И после одласка Осман-пашина из Босне, не престају прогони политички сумњивих лица; врење у земљи се још појачава. За Вучковићем и Пелагићем дошао је на ред велеиздајнички процес Серафима Петровића, Леонтија Радуловића и другова у Херцеговини. Фра Гргур Скарин пребегао је у Србију. И они су протерани из Босне. Ови прогони политички сумњивих људи направиле само од зла још горе. Видећемо шта ће убрзо из тога изићи.

III

АФЕРА БАЊАЛУЧКИХ И ГРАДИШКИХ ТРГОВАЦА

После протеривања Васе Пелагића у Малу Азију нису се поправиле прилике у Босанској Крајини. Већ 1869. проносиле су се вести да ће планути устанак против Турске око Козаре планине. Послата су

тамо два батаљона војника. У ово доба ојачава хајдучија по босанским планинама и помажу је јатаци не само сељаци, него и грађани хришћани. Са стањем у земљи незадовољни су били и хришћани и муслимани. У лето и јесен 1870. налазило се у Цариграду једно изасланство из Босне, у којем су били: Јово Скобла, трговац за Србе, Фехим еф. Назифовић из Бање Луке за муслимане и један католик. Они су поднели Порти преко 170 тужби против наплате десетине, аскерије, кантарије, овчарије, чиновничких злоупотреба и других незаконитости, које су вршене над народом у Босни; тражили су да се смени босански везир Сафет-паша. У Порти су им по обичају давали само обећања да ће се поправити стање у земљи. Још док се изасланство налазило у Цариграду, почеле су стизати вести из Босне, нарочито из Крајине, да се тамо јавили нември и да је настала некаква узбуна у народу. Скобла је с правом оптуживао босанску „Омладину“ да је она изазвала ово врење.⁶

Почетком седамдесетих година продрли су и у Босанску Крајину гласови да намесничка влада у Србији ради на томе да добије мирним путем Босну од Турске. Причало се тамо да ће њу Србија добити под закуп на тринаест година за 2,000.000 гроша годишње; имала би јој се предати по тим причама у почетку марта 1872. Заостаци пореза неће се тражити, него ће Србија платити; народ ће плаћати само царину, чиновници ће бити Босанци, пола муслимани пола хришћани. После тринаест година биће плебисцит, и ако народ хтедне Србију, остаје јој Босна, ако не – опет ће се дати у закуп на извесно време. Гласине о уступању Босне Србији тако су се биле укорениле код народа у неким крајевима да није хтео плаћати пореза. Уместо за порез радије је давао новац за дебану.⁷ Узнемирени чиновници тражили су да се држава за сваки случај осигура. У исто доба, крајем 1871, јавили су аустријски чиновници о одашиљању неког оружја из Србије у Бос. Дубицу. Ухваћено није ништа осим нешто револуционарних плаката.⁸

Сукоба у Босни у то доба међу Србима и Турцима има врло често. Стални нападаји наше штампе преко Саве и Дрине на турску управу у земљи, и борба црквено-школских општина у градовима са отоманским властима око подизања звона на цркве, појачавали су напетост. Црквене општине у Брчком, Мостару, Бањој Луци, Сарајеву, Босанској Градишци и Зворнику набавиле су звона за своје цркве. Негде су мања звона већ звонила, али и то уз велики протест муслиманског становништва. Подизање нових звона не хтеше муслимани трпети. Чиновници, да им се не замере а и самн у души противни – не хтедоше издати тражене дозволе и тако су се изродили сукоби.

⁶ Извештаји заступника у Цариграду српској влади, јул – октобра 1870, Арх. МИД, Београд, 1870/II.

⁷ Бихаћки мутесариф босанском валији, 7. октобра 1871 (1286), Вилајетски Архив, Сарајево.

⁸ Изв. ген. конз. Сарајево, 12. новембра 1871, бр. 64/рез., Држ. архив, Беч.

Градишка српска црквена општина имала је већ једно мало звоно на цркви, кад набави и диже и велико, муслимани не хтеше дозволити да звони. Бањалучки мутесариф се умеша у ствар, забрани звоњење и нареди да се звоно има скинути. Слично се десило и црквеној општини у Бањој Луци и Сарајеву.

Забрана звоњења звона није била само последица нетрпељивости муслиманског становништва и турских чиновника у Босни; она је потицала из самог Цариграда. Мустафа Асим-паша, тада валија Босне, рекао је аустријском конзулу у Сарајеву Тодоровићу да он није против звона, него против наглог њиховог увођења.⁹

Јаче кретање међу Србима у Босанској Крајини узнемирило је и тамошње муслимане. Међу њима се јавила непомирљива струја, која жели да силом скрши рајино дизање. На челу ове струје стоји у Бањој Луци споменути делегат из 1870. Фехим; његово име често ће се спомњати све до окупације Босне. Уопште, раздраженост међу муслиманима повећавала се сваким даном; као да су предосећали догађаје. Из свих крајева Босанске Крајине стизали су гласови о насиљима, паљевинама и убијањима, што их вршише буљубаше (гониоци хајдука), заптије и још неки зулумџари по селима. Смрћу Фуад-паше и Али-паше дошла је на власт у Цариграду странка, која је све радила, само не да стиша верске страсти у држави. Разуме се да се нови курс најпре осетио у Босни. Додамо ли томе, да су и сами чиновници у Босни били уверени да се нешто спрема код раје, биће јасно, зашто нису спречавали испаде и насиља против ње. Док су се зулуми чинили по селима, трпело се некако, али, сад почеше прогонити и нападати и хришћане у градовима. Ови нису били вољни да то дозволе.

У Бању Луку, Сарајево, па и сам Цариград почеле су стизати тужбе из Босанске Крајине. Борбу против зулума преузели су на себе одбори црквених општина. Они су ионако, како смо видели, били у сукобу са властима због звона. Хватале се везе на све стране. Градишка општина стајала је у вези са Новим Садом, Београдом, па и самим руским послаником у Цариграду, генералом Игњатијевом. Њему су слате тужбе против зулума. Он посредује у Цариграду у корист Кнежопољаца.

У априлу 1871. јављају се чести пожари у Бањој Луци, и то највише у хришћанском делу града. Изгоре неколико дућана. Покушано је да се запали и српска црква у том месту. Учесташе претње и нападаји. Узбуђење је расло сваким даном и тужбе су стално стизале у Сарајево. У граду се причало да постоји завера муслимана против хришћана. Ови се обратише за заштиту аустријском конзулу у Бањој Луци; тражили су, како је он јављао у Беч, улаз аустријске војске.¹⁰ У Сарајеву озбиљно схватише паљење хришћанских дућана.

⁹ Изв. ген. конз. Сарајево, 12. јун 1872, број 28, Држ. архив, Беч.

¹⁰ Изв. ген. конз. Сарајево, 29. април 1871, број 20/рез., Држ. архив, Беч.

Валија је издао строге наредбе, да се спрече и ускоро, збиља, паљевине престају, али се духови не смирују. Једва се стишала узбуна ради паљевина и звона, кад нова насиља изазваше нове тужбе. Почетком октобра 1872. Турци су убили Јована Наумовића, трговачког агента турског војног добављача Тодора Петровића из Сарајева. Наумовићево убиство направи читаву узбуну међу хришћанским трговцима у Бањој Луци. Спремили су одмах петиције за Митхад-пашу, великог везира у Цариграду, и за аустријског вицеkonzула у Бањој Луци Драганчића.

Петицију Драганчићу поднели су трговци Јово Пиштељић и Јово Билбија. Потисали су је 32 првих људи међу католицима и православним у Бањој Луци. Пошто су приказали у њој несрећне прилике хришћана у свом крају, истичући нарочито убиство Наумовићево, притужили су се против неких бањалучких муслимана. У интересу је аустријске трговине да се влада у Бечу заузме за хришћане. Драганчић обавести о свему своју владу. У своме извештају јави још, да су Билбија и Пиштељић при предавању петиције додали усмено да је највећа жеља становништва у Босни и Херцеговини да стресе турски јарам „и да се сједини са хрватско-далматинским суседним земљама, кратко, да припадну Аустроугарској монархији”. Зато да моле, ради горњег тајног плана, да Аустрија пошаље војску у Бању Луку да чува своју робу. Писмено о томе нису смели ништа дати, јер да се боје издаје.¹¹

Мешање аустријских конзула у унутарња питања покрајине не само што нису помогла, него су направила Турке још неповерљивијим. Вреће у земљи присилило је Мустафа Асим-пашу, босанског везира, да изда у јануару 1873. тајну наредбу свим мутесарифима, да припазе на кретање и рад агитатора и свих политичких сумњивих људи. Зворнички мутесариф затвори српску читаоницу у Брчком, коју је још пре десет година основао Пелагић. Као повод узето је да је „проповедаоница панславизма”. Тако тајно. Јавно је морао везир подузети макар нешто да изиђе у сусрет тужбама, што су стално стизале у Сарајево.

Ваљало је нешто предузети тим више, што убрзо изби сукоб међу отоманским властима и Србима грађанима у Бос. Градишци. Од 1870. до 1873. градишки Срби упутили су неколико молби везирима Босне, великим везирима, па и самом султану у Цариград; тужили су се на несносно стање у своме крају. Напоследку, пошље Асим-паша у Бању Луку и Градишку неког Осман-бега да испита тужбе. Дошао је у пролеће 1873, извидео ствар и обавестио валију да су се „тужбе показале чисто као дело раздраживања”.

¹¹ Изв. ген. конз. Сарајево, бр. 60, 21. новембра 1872. Изв. виц. конз., Бања Лука, 14. октобра 1872, Држ. архив, Беч.

Кад се већ повела истрага и умешали страни конзули, месне власти, да спасу себе и неке оптужене муслимане, гледале су да целу ствар заташкају. Радило се старим опробаним начином: сами тужиоци оптуживани су као бунтовници. Затим, настојало се присилити потписнике тужби, да новом петицијом опорекну оно што су тврдили. Као оруђе за овај посао послужио је Турцима у Градишци неки пропали трговац Стево Екмић. Он је саставио неку посебну молбу, где побија све, на што се до тада тужило у Градишци и оптужује остале Србе грађане да буне и роваре против државе. Кад је купио потписе, отму му неки грађани молбу, преведу је са турског и оптуже га код кајмакама због клевете; он њих опет за отимачину. Неколико дана остала је цела чаршија затворена.¹²

Иако се тада није ништа десило, ипак у Градишци није попуштало узрујање. Глас, да су у Варцар Вакуфу (Мркоњић Граду) затворени најугледнији трговци, ускомешао је целу Босанску Крајину. Били су оптужени, разуме се неоправдано, да су убили неку муслиманку. Турска полиција почела је да води тајно и неку истрагу. Веровала је да све то по Крајини муте аустријски конзули. Говорило се да се нешто сазнало о везама бањалучких трговаца са Драганчићем, аустријским конзулом у Бањој Луци. Штавише, причало се да се спремају и затварања. Изненада пронесе се вест по Бос. Градишци, да ће једне ноћи доћи коњица из Бање Луке да похвата и одведе неке сумњиве грађане. Завлада страх. У паници побеже неких 24 трговаца половином јуна 1873. из Градишке у Славонију. Бежао је како је ко стигао.

*
* *

Све до бега градишких трговаца у Славонију, хришћанске тужбе из ових крајева нису биле каква велика сметња отоманским властима у Босни. И дотад се раја тужила и није била услишавана. Сада ствар поста озбиљнија. Босанском валији Мустафа Асим-паши није било много стало да ствар темељно испита. У оправданост хришћанских тужби није веровао а и сам је био уверен, да су сви ти немири дело аустријских конзула. Јавио је у Цариград да је аустријски конзул у Бањој Луци вођ „панславистичке струје“ и да је крив и бекству градишких трговаца. Да извиди наводе и једне и друге стране, послао је гроф Андраши, генералног конзула из Сарајева Тодоровића у Бању Луку и Градишку. Порта је послала Асим-пашу. Тодоровић је имао дужност да испита „понашање и наводе аустријског конзула Драганчића“. Сви извиди не доведоше циљу. Валија је и даље остао уверен да су све хришћанске тужбе наместили аустријски конзуларни чиновници, те још у фебруару 1873. обавестио је Порту, да су они криви свима смут-

¹² *Споменница хришћанским силама*, Летопис Матице српске, 1874, стр. 148 до 158. Изв. вид. конз., Бања Лука, 17. јуни 1873, бр. 12, Држ. архив, Беч. Причања Васе Видовића.

њама. По њему, Аустрија помаже панславистички покрет у Босни, да би га одвратила од својих јужних земаља. Стога су њени конзули гори „од свих људи из комитета”, тим више, што је Аустрија близу Босне.¹³ Србије се није бојао толико, јер је даље од тих крајева.

Јачи иступ Аустрије на Балкану после доласка грофа Андрашија за заједничког министра спољних послова у Бечу ионако је узнемиравао отоманске власти. Неопрезно понашање њених конзула, нарочито Драганчића у Бањој Луци, дало им је, збиља, довољно узрока за сумњичења. На Драганчића се највише и дигла вика, и то не без разлога. Амбициозан, брзоплет, жељан као и већина старих аустријских чиновника да се по сваку цену истакне пред својим претпостављеним, започео је исувише отворено агитовати у Бањој Луци за своју државу. Стога се и приближио неким трговцима у томе граду. Отоманске власти биле су, изгледа, добро обавештене преко својих ухода о његовим роварењима. Спомињао се у то доба и неки пољски емигрант, иначе у отоманској служби, који је од свију и свакога примао плату и био не двоструки, него троструки шпијун. С њим је Драганчић био у великом пријатељству. Говорило се, да га је баш он ухађао и издавао бањалучком мутесарифу.

Све је то увидео и аустријски генерални конзул, кад је био у Бањој Луци и није га много ни бранио, кад је Асим-паша изјавио, да је свему он крив. И Тодоровић и Асим-паша покушали су сада да лепим наговором побегле градишке трговце, да се врате кућама. Ови се нису хтели одазвати њиховом позиву и савету, него и даље осташе у Славонији. Тада паша пређе и ту у напад и поведе истрагу против њих.

И бегунци нису стајали скрштених руку. Чим су стигли у Славонију, заинтересовали су за своју ствар нашу јавност у Аустрији и Србији. Разуме се, да су се за њих највише занимали људи из некадање Омладине. Већ неколико дана иза њиховог бекства поднео је Светозар Милетић по њиховој ствари интерпелацију у Угарском парламенту. Питао је да ли би се могли повратити у отаџбину под заштитом гарантних сила париског мира и да убудуће буду заштићени од сличних насиља. Са Милетићем ступили су пребегли трговци у везу преко Стојана Угринића у Старој Градишци непосредно иза прелаза границе. Он дође најпре у Стару Градишку, па у бању Липик и посаветова их, шта имају да раде. Милетић им је и саставио по њиховим подацима меморандум на гарантне силе Париског уговора.¹⁴

У тој споменици, упућеној преко аустријске владе силама заштитницама, бегунци су изнели цео ток догађаја у своме крају задње три године који су довели до њиховог бекства из отаџбине. Њихови захтеви могу се, уопште, поделити на уско везане са њиховим бекством и на

¹³ Концепт Изв. Асим-паше великом верзиру, 20. фебруара 1873 (20 шубата 128), Вил. архив, Сарајево.

¹⁴ Причања Васе Видовића. „Летопис Матице српске”, 1926, књ. 308. Споменица Светозара Милетића, стр. 198–200.

опште, који се односе на поправљање прилика у Босни. Главни је акценат на гаранцијама, које би имале да преузму на себе силе потписнице Париског уговора за одржање мира и реда у тим крајевима Турског царства.

Тражења да Порта пошаље истражну комисију која би испитала хришћанске тужбе; да се ставе пред суд и казне кривци за последње догађаје као и немарне власти; да се зајемчи бегунцима несметан повратак; слободан избор хришћанских чланова у управним и судским меџлисима; равноправност хришћана пред судовима и управним властима „како у погледу стварних поступака, тако и у погледу способности за сведоџбину”, могла је Порта примити или обећати бар да ће их извршити. Али, да представници хришћанских сила суделују или присуствују испитивањима „стања и положаја хришћана у Босни” уопште; да велика Порта да јемство ферманом или другим сходним међународним актом гарантним силама „да ће се хришћанима дати хатишерифи и хатихумајуми, тачно вршити и да неће, убудуће, трпети насиља и некажњена злочинства” – исувише је далеко ишло, да би се тако што могло добити од Турске лепим начином.¹⁵

Тако и осташе ови захтеви само лепе жеље бегуначке. По њима се није ни покушало расправљати у дипломатским круговима. Још више, пробудили су код неких сумњу, да бегунци желе да искористе у политичке циљеве Портину слабост.¹⁶ Ипак, споменица није без важности. Њом су бегунци бар донекле заинтересовали европске владе за своје питање. Из целог начина излагања, карактеристичног уосталом писцу споменице Милетићу, избија отворенији и револуционарнији дух, него из старих тужби босанске раје. Иза привидне понизности опажа се у сваком ретку пркос и отпор. Овај нараштај говори већ другим језиком.

Споменица је убрзо објављена и у нашој јавности преко „Заставе” и „Летописа Матице српске” и није остала незапажена.

Крајем августа 1873. отпутова једно бегуначко изасланство у Беч да преда споменицу цару и посланицима великих сила. Ишли су Божо Љубојевић, Васо Видовић и Васо Савић. Енглески посланик не прими их у почетку лепо; нагласи да има противне извештаје. Касније, кад провери податке, исправи се сам. Италијански их напросто одби са напоменом, да иду православној Русији и од ње траже помоћ. Руси су у почетку нешто сумњали и приговарали, што је споменица предана најпре аустријској влади а не руском посланику у Бечу. Потом постају поверљивији, нарочито кад дође у Беч члан московског Словенофилског комитета Васиљчиков. С њиме су се неки бегуначки изасланици тајно састајали и договарали.

¹⁵ *Споменица хришћанским гарантним силама о положају и сипрадању хришћана у Босни, „Летопис Матице српске”, 1874, стр. 148–158.*

¹⁶ *Theodor von Sosnosky, Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866, II Band., стр. 122–123.*

Боравак у Аустрији искористили су бегунци да дођу у ужи додир са нашим круговима у Загребу, Бечу, Београду и Новом Саду. Јавно се нису смели састајати, да се не компромитују код аустријских власти; тим више чинили су то тајно долазећи у додир са Мразовићем и Кукуљевићем у Загребу, с људима из Омладине, па и с нашим социјалистима тога доба. До руског посланства у Бечу дошли су преко тамошњег руског свештеника – проте Рајевског. Већ се почело говорити о могућности једног дизања устанка у Босни; за то се највише интересовао Мразовић. И српска се влада заинтересовала за бегунце. Јован Ристић, тада министар спољних послова, послао им је свога агента, Босанца Николу Окановића, да види шта је у ствари и да их позове, да дођу у Београд. Васо Видовић отпутова тамо кријући се крајем 1873. Стигао је управо неколико дана након пада Ристићеве владе и прими га Мариновић као нови министар спољних послова. Видовић му изнесе стање ствари у Босни и обрати пажњу на аустријска роварења.¹⁷ У Београду се састао Видовић са Мићом Љубибратићем, једним од херцеговачких вођа у Вукаловића устанку. С њим се он (Видовић) већ од пре познавао преко Николе Окановића. Разговори су вођени о спремању устанка у Босни.

*
* *

Вест о споменици великим силама и о одласку бегуначког изасланства у Беч узнемирила је водеће кругове у Турској. Да би ослабио њихово деловање и развој догађаја свео у другу колотечину, Асим-паша оптужи бегунце и неке трговце у Градишци и Бањој Луци, да су бунили народ и поведе против њих истрагу. Крајем јула 1873. побегло је из Градишке још 13 трговаца; не хтеше попустити Асим-пашину наваљивању да опорекну и повуку старе тужбе. Ради писања наше штампе преко Саве и Дрине против турске управе у Босни забрањено је већини српских и хрватских листова из Хрватске, Војводине и Србије улазак у Босну.

Половином септембра 1873. почела се у Бањој Луци и Градишци водити истрага јавно. Најпре су ухаћени и затворени 13. септембра у бањалучку тврђаву десет најугледнијих трговаца у Бањој Луци. Драганчић, нама већ познати аустријски конзул у томе граду, покуша да интервенише. Међутим, Асим-паша не хтеде га ни примити. Конзул сместа напусти Бању Луку, пређе у Хрв. Костајницу и обавести о свему министарство спољних послова у Бечу.¹⁸ После неколико дана дао је паша затворити и неке трговце у Босанској Градишци који нису побегли преко Саве.

¹⁷ Писмо Николе Окановића Мићи Љубибратићу, Осиек, 25. септембра 1873, Арх. Миће Љубибратића. Причања Васе Видовића.

¹⁸ Брз. вице конз. Драганчић, 14. септембра 1873, Држ. архив, Беч.

Валија је хтео да докаже, да су оптужени трговци спремали устанак, и у то да је био уплетен и Драганчић. Неких индиција је морао имати. Некако у то доба проваљивано је ноћу у аустријски конзулат у Бањој Луци и није искључено, да је паша био обавештен о везама неких бањалучких трговаца са њим. Споменули смо, да се причало у Бањој Луци у то доба о турском ухађању аустријског конзула. Могуће је, да је Асим-паша сазнао за већ споменуте извештаје Драганчићеве у Бечу, где говори о молби бањалучких трговаца да аустријска војска уђе у Босну; само да би се могле оптужити аустријске конзуларне власти и доказати пред Европом, да су оне свему криве, није се сигурно могао послужити обавештењима, на такав начин стеченим. Требала му је потврда и од оптужених трговаца па употреби све да би је добио. Неки су клонули духом па признали, што је паша тражио и били су пуштени. Неколицина, опет, као Јово Билбија, на кога је и највише чињен притисак, јер је био код Драганчића и предао петицију, нису хтели признати „што није истина”.¹⁹ Они су и даље задржани у затвору и кад се валија повратио у Сарајево, одведени су и они са њим.

Да су неки Бањалучани имали везе са Драганчићем, не може се порећи. Али, исто тако је извесно, да Јово Билбија и Јово Пиштелић, кад су били код Драганчића, нису тражили улазак аустријске војске, него само заштиту. Остало се, колико сам по свему могао да испитам, не може доказати. Да ти трговци нису били аустријски људи и да су све више желели само не улазак Аустрије у Босну, видеће се најбоље по устанку 1875–1878. године. Овако, они су имали да испаштају за туђе погрешке. У почетку афере није желео гроф Андраши, иако је било у програму његове источне политике да ојача утицај своје државе у суседним турским покрајинама, да квари добре односе са Турском. Зато и не одобрава тон ноте коју је о том питању упутио аустријски посланик у Цариграду гроф Лудолф Отоманској порти 28. јуна 1873. Приликом ове интервенције обећала је турска влада да ће извидети ствар и по потреби послати једног комесара у оне крајеве. Преко заповедника Војне границе, генерала Молинарија, поручио је Андраши побеглим трговцима, да се не уздају сувише у помоћ његове државе. Уосталом, њима, као православним, није много веровао. Премда му је било драго, да се босанска раја обраћа Бечу за помоћ ипак се бојао, да неко преко њих не жели да заплете Аустрију у сукобе са Турском. У том смислу и говорио је, доиста, Васи Видовићу у Бечу крајем 1873. Василчиков, члан Московског комитета.²⁰ Али, брзоплет и неопрезан рад његових конзуларних чиновника у Босни увуче га у целу аферу више него што је и желео. На турске тужбе против Драганчића, повукао је Андраши овога из Бање Луке у септембру

¹⁹ Писмо Јове Билбије оцу из сарајевског затвора 1873. године.

²⁰ Причања Васе Видовића. Sosnosky, исто дело. стр. 122–123. Karl Ritter von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Turkey*, Wien, 1918, стр. 396.

1873. године, јер је хтео да се цело питање што пре сврши. Међутим, Порта је отишла и даље. Да ослаби утисак бегуначког меморандума објави она почетком октобра без потписа један свој мемоар. У њему занијека сваку кривицу својих чиновника и муслиманског становништва и сву одговорност пребаци на аустријске конзуле, који настоје да побуне народ у Босни против турске власти. Ово је за Андрашија било сувише и преко свога посланика у Цариграду затражи енергично задовољштину и ликвидирање целе афере; писмено извињење Портино, уклањање са положаја Мустафа Асим-паше, босанског валије и кајмакама у Градишци; одустајање од намераваних строгих мера турских у Босни и слободан повратак бегунаца без казне, ако нису криви за обичан злочин. Порта се тргну. Нотом Рашид-паше, министра спољних послова, дала је задовољштину и обећала испунити аустријске захтеве.

На наваљивање аустријског посланика испунила је Порта дато обећање. За бегунце ставила је услов, да замоле амнестију. Они то и учинише преко аустроугарског министарства спољних послова у децембру 1873. Кад су замолили амнестију, дозвољен им је повратак у отаџбину, али да при доласку кући положе заклетву верности. Кад су дошли у Градишку 22. марта 1874, поднет им је текст заклетве, да се закуну. Учинише то тек, пошто су из текста избацили ставак, где обећавају да се никад више неће тужити. Затворени трговци пуштени су из сарајевског затвора 18. децембра 1873. Мустафа Асим-паша премештен је из Босне за валију у Јањину и отпутова 27. новембра. Бањалучки и бихаћки мутесарифи и градишки кајмакам смењени су. Порта је тражила да и бечка влада макне из Босне свога конзула у Сарајеву Тодоровића, јер њега су Турци такође оптуживали. Међутим, Андраши није пристао и Тодоровић остаје и даље на свом месту.

Цела афера свршила се потпуним турским узмаком. Имало је то јаког одјека међу хришћанима и муслиманима у Босни и Херцеговини. Додуше, Порта је утолико успела, што су све хришћанске жалбе против насиља остале незадовољене, али управо та немарност и слаба њена воља да спречи незаконитости и изиђе у сусрет хришћанским жељама, довешће до тога, да ће проћи једва година дана после ликвидовања афере, и у тим крајевима плануће устанак.

*
* * *

Рачун за аферу имале су да плате српске црквено-школске општине у Босни. Турци су добро били уочили да су општине средишта око кога се окупљају наши људи и одакле полази свака наша национална акција не само верска или просветна, него и национална. Уистину, оптужба турских власти тога доба да су оне више револуционарне организације, „комитети” који буне народ, него верске

институције, имала је доста тачности. Општине су средишта око којих се окупља народ, а у њиховим одборима нарочито по градовима седели су већином револуционарнији елементи. Видели смо да су оне ради звоњења звона на црквама изазвале сукоб који је довео до бањалучке и градишке афере. Да им онемогући по Турску штетан рад, распусти их Акиф-паша, босански везир, почетком 1874. и не тражећи за то дозволу из Цариграда. Уместо њих постављене су мешовите комисије Срба и Турака, које су се имале да брину о црквеним и школским пословима у појединим општинама. Ова наредба изазвала је незадовољство у целој земљи. Код просвећенијих људи у Босни јављала се мисао да би требало тражити пута и начина да се осигура колико-толико црквено-школска аутономија Срба у Босни и Херцеговини. Брига за српске епархије у Старој Србији и Македонији, које су Бугари били припојили себи, па су, штавише, хтели неке босанске крајеве увући у своју сферу верских и националних интереса и укидање општина изазвало је неког Јована Џинића, секретара тузланског митрополита, да напише читав мемоар српској влади, у коме доказује потребу да се обнови пећка патријаршија у Турској. За ствар су се заинтересовале тузланска и сарајевска црквено-школска општина а о њој је обавештен и руски конзулат у Сарајеву. Ова акција замрла је, када је већ почео устанак 1875.

Сама по себи, афера бањалучких и градишких трговаца била је једна мала епизода у борби нашег народа у Босни против Турске. Своју важност добија она тек онда, кад се споји са догађајима из 1875–1878. године. У ову аферу уплетени су људи који од шездесетих година на овамо воде главну реч у националном покрету Босанске Крајине; они ће бити главни организатори за дизање устанка и вођи његови, када он почне. Афера ће се, истина, свршити само пуштањем из затвора бањалучких и градишких трговаца и повратком оних, који су били побегли у Аустрију, али после годину дана плануће у истим крајевима устанак под утицајем и вођством истих људи. Зато се ова афера и може сматрати као увод, предигра устанку 1875. Тако ју је схватило и аустроугарско министарство спољних послова, када је објављивање докумената о источној кризи 1875–1878. у својој „Црвеној књизи”, почело са документима, који се односе на ову аферу.

ГЛАВА II
ПОЧЕТАК УСТАНКА У ХЕРЦЕГОВИНИ И БОСНИ

I
ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК

Једва што се утишала афера у Градишци и Бањој Луци а започе покрет доле на југу – у Херцеговини, покрет, који ће довести до општег устанка и у Босни и у Херцеговини.

Већ 1874. осећала се нека напетост у целој земљи. Летина је била рђава, особито у Херцеговини. Сена у неким крајевима Босанске Крајине било је тако мало, да се за њега плаћале за оно доба управо нечувене цене. Стање у покрајини било је ровито. Осећало се да је хришћанска раја незадовољна, да нешто у потаји спрема, али је то могао опазити само пажљивији посматрач. На површини изгледа још све мирно, иако су били учестали сукوبي сељака са властима и појачала се хајдучија. Да се избегне устанак требало је Турцима да имају доста умешности и такта. Нови везир Ибрахим Дервиш-паша, који је дошао у Босну у мају 1874, није био човек који би деловао на стишавање духова. Он је био један од војних заповедника у Херцеговини за последњег турског рата са Црном Гором и оставио је код хришћана врло рђаву успомену. Његовом доласку могли су се радовати само они муслимани, који су били исто тако фанатици као и он. Чим је дошао за валију Дервиш-паша одмах је започео са зађевицама са Црном Гором. Кад је требало са њом решавати неке пограничне спорове, уместо да тражи пута и начина да уклони опреке, он је претио да има „сасвим друга средства” да сврши са „Карадак-ђаурима”.¹ Дервиш-паша носи не мали део кривице да се у почетку незнатни покрет у Херцеговини претворио у општи устанак против

¹ Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, стр. 2.

Турака. Јер, он не само што није настојао да изиђе у сусрет тужбама побуњених сељака око Невесиња и тако да утиша покрет, него од почетка жели и тражи да се чвор пресече мачем и буна угуши оружаном руком.

И у Херцеговини замире рад на дизању општег устанка после смрти кнеза Михаила. Службени кругови у Београду и на Цетињу држали су да још није дошло време оружане акције, али немирнији духови у Херцеговини и ускоци у Црној Гори и Србији нису могли мировати. Они нису губили наду да ће се и поред незгодних прилика моћи изазвати неки јачи покрет у Херцеговини. Ради тога су облетали око влада на Цетињу и у Београду молећи дозволу и помоћ да се дигне устанак. Стално су одбијани са изговором да треба имати стрпљења и чекати, док дође време, а за сад је још рано. Тако је пролазила година за годином а почетак борбе за ослобођење се стално одгађао. Неки Херцеговци још не губе наду и лутају од земље до земље од престонице до престонице тражећи ослонаца и потпоре за своју револуционарну акцију. Тако је путовао Алекса Јакшић, један од херцеговачких револуционара од заната, неколико пута из Црне Горе у Србију, ишао је у Војводину па чак и у Русију да тражи помоћ, али без успеха. С њим су долазили у Београд ради истог посла Лука Петковић и Стојан Ковачевић.

Херцеговачки емигранти у Србији одржали су у августу 1872. једну скупштину у Београду, одлучили да раде на дизању устанка и послали ради тога Стевана Зимоњића, сина војводе Богдана, у Црну Гору да ради и организује људе за стварање једног покрета у Херцеговини. Мићо Љубибратић, стари друг Луке Вукаловића, иначе поверљиви човек српске владе, одређен је да хвата везе на страни. У „завери” били су међу осталим, Жарко Љешевић, Окица Каљевић, Маринко Леовац, Јован Глушчевић и Симо Кукавчић.² План им је био да дигну устанак 1873. на следећи начин: војвода Богдан Зимоњић, Симо Баћевић, Стеван Зимоњић, Лука Петковић, Раде Бабић, Тривко Вукаловић, Томо Томашевић, Алекса Јакшић, Шћепан Папић и други „заклетвеници” имали су да спреме што већи број војника из Бањана, Крушевице, Корјенића, Кривошија, Грахова и других места; војвода Жарко Љешевић, Окица Каљевић, Јован Глушчевић и Зелен Кулић да организују Пиву, Језера, Шаранце и Затарја. Сви главари имали би на уговорени дан и на уговорено место да доведу своје људе, онда би се изненада напао неки турски град и почео устанак.³ По Љубибратићу, он је имао везе и са Босном преко Николе Окановића, поверљивог човека српске владе, који је радио на томе да се и у Босни дигне неколико чета, чим почне покрет у Херцеговини. Договарао се и са војводама из Бугарске и Македоније Панајотом Итом, Баја Цеком да се и тамо диже устанак, кад дође глас, да је почео у Херцеговини.⁴

² Стеван Зимоњић, *Мемоари, Сјоменица о Херцеговачком Устанку*, стр. 89.

³ Мићо Љубибратић Матији Бану, (копија) без датума и места, Арх. Миће Љубибратића.

⁴ Исто.

Зимоњић је отишао у Црну Гору и ухватио везу са својим оцем војводом Богданом, Луком Петковићем, Алексом Јакшићем и још неким херцеговачким ускоцима у Црној Гори. Они су пристали да ступе у организацију и почели су агитацију. У априлу 1873. упутили су ови људи тужбу књазу Николи против турских насиља у њиховом завичају; моле га да је поднесе руском цару, који је имао тога лета доћи на састанак са Фрањом Јосифом у Беч и траже од њега одобрење и помоћ за дизање устанка у Херцеговини. Молбу су потписали и многи виђенији главари у Херцеговини, само, није успела. Сад се обрате Херцеговци српској влади. Њој су упутили молбу Стеван Зимоњић и Лука Петковић преко Миће Љубибратића и архимандрита Дучића 17. фебруара 1874. Молили су помоћ у оружју и муницији за дизање устанка, подвлачећи уснут „опасност да Аустрија не добије Босну и Херцеговину”. Писмо је донео Алекса Јакшић који је имао да дадне српској влади опширнија обавештења, како и шта мисле да раде он и његови другови.⁵ И овај пут пропао је покушај херцеговачких ускока да добију помоћ за дизање устанка. Јован Мариновић подвикнуо је Јакшићу: „Каква бупа? нама не треба. Ми знамо шта радимо. Иза наше границе не познајемо никога”.⁶ Слично је Мариновић одбио и Мићу Љубибратића.

Последица оваквог одговора била је порука Алексе Јакшића друговима, порука, карактеристична за цео даљи рад на дизању устанка не само у Херцеговини, него и у Босни: јавио им је, да се не надају да ће им Србија, Црна Гора или Русија извојевати слободу, него нека се спреме па кад виде да је дошао згодан тренутак за устанак, да се дижу. „Тада, хоће ли или неће, мораће нас подупријети, јер ми сами морамо бити покретани”, поручује Алекса Јакшић у Херцеговину. Речју, херцеговачким ускоцима било је досадило чекање, увидели су, да у оваквим подuzeћима боље успе онај, који води, него онај који је вођен. Вођство нашег националног покрета измицало се из руку владама у Београду и на Цетињу. Већ покренуте масе, препуштене после смрти Михаилове саме себи, повешће у устанак, не књаз Никола или кнез Милан, него људи из народа, мали и безначајни, али јаки у одушевљењу и полету исто толико, колико и слаби у увиђавности и практичности; случај, врло чест у историји народних устанака и револуција.

*
* * *

У самој Херцеговини опажа се живље кретање међу Србима 1873. године. Било је то у вези с акцијом емиграната у Црној Гори и Србији: споменули смо већ споменицу, послату руском цару преко

⁵ Споменница о херцеговачком устанку, стр. 107.

⁶ Исто.

књаза Николе, на којој су били потписани и неки прваци из Херцеговине. У почетку рада на дизању устанка у Херцеговини емигранти у Србији и Црној Гори рачунали су највише на полуаутономна племена херцеговачка уз границу Црне Горе. Ту је и било најлакше почети. Али ова племена нису могла лако да се одлуче на такав корак. Њихов положај после последњег устанка под Вукаловићем није био тако тежак. Од Турака су више добијали, него што су давали. Затим, она су и сувише била везана за Црну Гору, да би могла нешто покушати без дозволе господара са Цетиња. Зато, средиште покрета нису били као до сада погранични крајеви херцеговачки уз Црну Гору, него унутарњи срезови Невесиње, Столац и Билеће. Невесиње је било најзгодније да прво започне. Границећи се са билећким, гатачким, фочанским, коњичким, мостарским и столачким срезовима смештено је у средини Херцеговине. Усто, шумовито, са великим планинама преко којих је била лака веза са Црном Гором, Невесиње је насељено највећим делом српским експанзивним сточарским елементом. Национално свесни и лако покретљиви, ослањајући се на своје планине и Црну Гору где су могли у случају невоље склонити имање и нејач, ови сточари били су као створени да први почну буну.

Јачањем националног покрета у нашим јужним пределима и снажењем Црне Горе њиховог национално-политичког средишта, последица снажне активне политике Црне Горе последњих деценија, ширио се полако али сигурно револуционарни талас у тим крајевима. Полазећи од свога извора Црне Горе, покрет се током XIX века преносио на све удаљенија и удаљенија српска племена. Тешком и жилавом борбом ослобађало се племе по племе турског јарма; чим би једно постало колико-толико независно од Турске, почело би се дизати њему суседно, даље у унутрашњости земље, и радити да се и оно отргне од турске царевине и припоји Црној Гори. После Вукаловићева устанка неколико херцеговачких пограничних племена добило је неку врсту аутономије. Године 1875. дошао је ред на Невесиње и цео остатак српског дела Херцеговине, јер полуослобођењем племена која их деле од Црне Горе постају Невесиње, Билеће и други срезови готово непосредни суседи црногорских господара – прва предстража према Турској, дакле предео, на кога је сад ред да се диже. Постигнути успеси њихове побуњене браће из Вукаловићева покрета и поред Омер-пашине победе над Црном Гором, морали су и код њих јачати жељу, да и они покушају да оружјем извојују себи иста права и повластице, које су они добили. Ако су пре могли имати као изговор што се не дижу оскудицу једног ослонца за борбу ради удаљености од Црне Горе, сад им то није више вредело. Преко Пиве, Бањана, Зубаца и Суторине дошла је Црна Гора на границу њиховог завичаја и могла им је, кадгод је хтела, притећи у помоћ давањем оружја, цебане и склањањем у

случају невоље њихове нејачи на своје земљиште. Тек тако могло је доћи до покрета у Невесињу.

Свесни чињенице да не могу ништа предузети за дизање једног устанка у своме крају, ако им Црна Гора и погранична племена не обећају помоћ, људи који су 1874. почели спремати покрет у Невесињу гледали су најпре да добију пристанак Цетиња. Зато се и обратише у лето те године за савет и помоћ књазу Николи. Пре тога вођени су разговори међу појединим истакнутијим људима из разних крајева Херцеговине и Црне Горе, у којима суделују и људи из завере у Београду 1872. године. Осетивши, да су погранична племена склона да их помогну, договоре се Невесињци да пошљу књазу Николи преко посебног изасланства жалбу против турских насиља. Усмено да му се изјави да главари и цео народ желе да дигну на пролеће устанак и нека замоле помоћ у оружју и дебани.⁷ У јесен 1874. однесена је молба на Цетиње и предата књазу Николи. По Пророковићу, књаз им је обећао помоћ ако се дигну.

*
* * *

У јесен 1874. већ су се почела јављати трвења међу Турцима и народом у невестињском крају. Летина је била подбацила; закупници десетине исцеђивали су народ, колико су само могли; заптије и „кордуни”, погранични стражари, кињили су га и гонили. Све је то изазивало отпор. Турске власти у Невесињу осетиле су, да се нешто кува по селима и по старом обичају хтеле су похватати вође и обезглавити тако покрет. Да ухвате једног од главних посленика на дизању буне, Јована Гутића из Зовог Дола, послане су око Митровдана заптије у његово село. Али свет се побуни, запуца на њих и протера их натраг у Невесиње. Исти дан прошири се побуна и на село Лукавац; свет поче склањати нејач и стоку у планину; поручено је осталим селима, да буду спремна.⁸

У Мостару и Сарајеву нису узимали озбиљно ове догађаје. За њих је то било обично негодовање раје против заптијских насиља и исцеђивања закупника десетине појачано неродном годином. За побуне у Зовом Дола, иако су се у Невесињу налазиле две чете редовне војске, ипак се нису умешале.

Уосталом, покрет се није ширио. Друга села су остала мирна па и побуњена се потужише мостарском мутесарифу. Овај пошаље једног бимбашу (мајора), да испита узроке побуни и примири узрујани народ. Вођи побуне изнесу му народне тужбе против месних чиновника и домаћих муслимана; сами су се, опет, бранили од оптужби да шурују са

⁷ Ристо Проковић, *Невестињска buna 1874. и њочешак устанка у Херцеговини 1875*, стр. 41.

⁸ Исто дело, стр. 59-60.

Црном Гором. Бимбаша је долазио још једном: обећао је, да ће се тужбе извидити и кривци бити кажњени. Народ се смири и поврати некако кућама. На брзо смиривање деловала је и порука књаза Николе да не одобрава побуну, да се мире с Турцима и враћају чељад из збегова.

*
* *

За време ове мале побуне неких невесињских села десио се и чувени покољ Црногораца у Подгорици. Утицај овога догађаја, који је претио да доведе до црногорско-турског рата, на развитак покрета у Херцеговини био је доста велики. Изнећемо га уколико стоји са њим у вези, јер се подгоричка афера преплиће са невесињском побуном, утиче на њу и узбунивши народ у Црној Гори и Херцеговини спрема земљиште за устанак 1875.

По наговору чувеног кучког војводе Марка Миљанова убио је један Куч 5/17. октобра 1874. усред подгоричке чаршије Јусуф-агу Мучину, вођу подгоричких муслимана. Убица је одмах после атентата исечен на комаде. Разјарени Турци разлете се по граду и околини и убију 15 Црногораца, који су се затекли на пазару. Покољ је изазвао велику узбуну у Црној Гори. Народ је захтевао освету и на црногорско-турској граници убијени су неки турски погранични стражари.⁹

Управо кад је изгледало, да ће ради раздражености у Црној Гори доћи до рата, умешале су се велике силе. Њиховим посредовањем састављена је црногорско-турска комисија да испита догађаје, пронађе и казни кривце. Поред свега тога напетост није попуштала. У новембру 1874. почела је Турска гомилати војску на црногорској граници а за све што се десило у Подгорици оптуживао је велики везир Марка Миљанова и књаза Николу; рекао је уједно, да уопште сматра Црну Гору као освојену земљу, која је још пре двадесет година била саставни део Херцеговине. Ничим више као сличним изјавама нису могли Турци изазвати књаза Николу и његове Црногорце. Овако држање Портине отежавало је књазу положај пред народом, жељним освете за проливену крв, јер Цариград је, додуше, дао ухватити неке кривце и осудити их на робију, али Црногорци су тражили главу за главу. Порта, међутим, није никога осудила на смрт.

Такво стање затекоше у Црној Гори херцеговачки ускоци из разних срезова, кад почеше тамо пристизати у зиму 1874/1875. Подгорички догађаји и напети односи међу Турском и Црном Гором имали су свога одјека и у Херцеговини, јер могућност црногорско-турског рата потицала је многе Херцеговце, да се и они спреме за сваки случај. Тако започе јаче, засад још подземно превирање у појединим пределима и договарање међу виђенијим људима. Учестали су и

⁹ Пророковић, исто дело, стр. 54. Аустр. Црвена књига 1873–77, стр. 57.

сукоби са Турцима, који доведоше до многобројних бежања политички сумњивих људи их Херцеговине у Црну Гору.

Видели смо, да су се побуњена села у Невесињу примирила и вратила кућама у позну јесен. Тим њихов сукоб није био решен. Главари и вођи покрета нису веровали Турцима; бојали су се освете. Да се склоне од ње, избегавали су градове и крили се по шумама, јер су по селима почели поново да крстаре заптијски и кордунски одреди. И поред чувања нису се осећали сигурним и стога одлуче неки од њих да пребегну у Црну Гору. Тако и ураде око Никољдана 1874, пређу у Бањане па одатле на Грахово.

Некако у то доба убијен је у столачком срезу Мујага Бехмен, столачки трговац. Турци из освете убију једног тежака и затворе неколико невиних људи. Други, опет, са Јованом Џомбетом из Дабра на челу побегну у Црну Гору. Билећки срез узбуди се ради бесавесног поступања његовог кајмекама и зулума заптиског јузбаше. И одатле побегоше почетком 1875. неки главари у Црну Гору.¹⁰ Многи су бежали ради тога што су се надали да ће ради подгоричке афере доћи до заплета између Црне Горе и Турске.

Тако се у јануару 1875. скупеше у Црној Гори ускоци из неколико херцеговачких срезова. Стари ускоци, вођи херцеговачки у Вукаловића устанку, који су живели у Црној Гори, а познати нам из завере за дизање устанка, почели су живље радити, држати састанке и већати са својим племенима. Њихово кретање опазиле су и аустријске власти у Далмацији; забрињавало их је већ ово потмуло превирање. Прослави дочекивања нове године на Цетињу присуствовали су и избегли Херцеговци. Књаз и остали Црногорци дочекали су их не може бити лепше, пошто су им Херцеговци могли скоро требати.

Почетком нове године поново се заострио црногорско-турски сукоб ради подгоричке афере. Велики везир, Хусеин Авни-паша, захтевао је да се и црногорским кривцима суди на турском земљишту. На тако нешто не би књаз Никола никад пристао. Захтев одби, а својим члановима истражне комисије у Скадру нареди да не потпишу комисијски записник и пресуде. Порта поче још више гомилати војску на границама Црне Горе а књаз одговори сазивом народне скупштине, што је могло значити као спремање за објаву рата. Скупштини су присуствовали сви виђенији црногорски главари и избегли Херцеговци. Првога дана, 18/6. јануара 1875. биле су задушнице изгинулим у Подгорици. Сутрадан, на скупу код манастира, изложио је књаз стање односа Црне Горе према Турској и тужио се на Портину понашање, на нерешена гранична питања још од 1862. и на несигурност која влада на граници. Народно расположење је било ратоборно. Скупштина се „једногласно” изјавила за рат, само је књазу остављено да уреди појединости.¹¹

¹⁰ Пророковић, исто дело, стр. 89–90. *Der Aufstand in der Hercegovina Unmittelbare Veranlassung zum Aufstande. Rez. Konz. Akten Gen.*, Kons. Sarajevo 1876, Држ. архив, Беч.

¹¹ Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, Београд, 1924, стр. 362.

Ипак се све мирно свршило. У Црној Гори остао је књаз Никола господар ситуације. Претња Турској успела је, велике силе су се поново умешале, Порта је морала попустити и није тражила више да се и Црногорцима суди на њеном земљишту. Почетком маја дала је она обесити двојицу криваца подгоричког покоља; други осташе у затвору, а неки и побегоше. Исто тако и књаз Никола казни једног Црногорца. Тако се сврши подгоричка афера. Занимљиво је, да су аустријске власти у Далмацији и њени конзули у Сарајеву и Скадру сазнали за бежање Херцеговаца у Црну Гору тек за време црногорско-турске запетости у јануару 1875. На поменутој цетињској скупштини суделују и они, свуда лепо примљени „као неочекивана помоћ”. Изгледа да је Цетиње тада намерно истицало важност бежања Херцеговаца у Црну Гору.

У самој Херцеговини јачало је врење почетком нове године и број ускока у Црној Гори непрестано се увећавао. Главари, који нису пребегли, склањали су се од касабана: заптије су крстарице селима и изазивале народ. Закупници десетине превршише меру чинећи разна насиља и глобећи свет, а он је око Невесиња изгледао наоко примирен; сукоба још нема, али неће да плаћа порезе и избегава сусрете са Турцима.

Поткрај 1874. и почетком 1875. почиње врење и међу херцеговачким католицима. Другог децембра 1874. потужили су се неки од њих из Мостара генералу Родићу на турска насиља и генерал их наговори, да пошаљу посебну споменицу цару у Беч. У то доба износиле су наше новине у Аустрији, како је несносно стање, у коме се налазе Босна и Херцеговина и позивале остали свет, да им помогне. Чланци су већином долазили из Стоца, Мостара и Широког Брега. Међу католицима у Херцеговини агитовали су већином њихови свештеници а да су у томе имали своје прсте и агенти аустријског намесника у Далмацији изгледа доста сигурно. Они су крстарили уз границу и бунили католички народ. Као у Црној Гори из горње, тако у Далмацији из доње Херцеговине било је доста бегунаца у почетку 1875.¹²

*
* * *

Посред тога врења у Херцеговини долази у пролеће 1875. и посета Фрање Јосифа Далмацији. Много се расправљало у тадашњим политичким круговима о циљу и последицама тога путовања. И касније, царско шетање уз границу Босне и Херцеговине пред сам почетак устанка узимано је као један од његових главних узрока, јер, свако је предвиђао да ће његов долазак у њихову близину узбунити и онако узнемирене ове турске покрајине. Тога су морали бити свесни и

¹² Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устаник 1875. и 1876*, стр. 11.

одлучујући фактори у Бечу, па и сам цар; ипак је дошло до његове посете Далмацији.

По Вертхајмеру, Андраши је био противан посети. Знао је, „да ће путовање пре времена покренути источно питање, пробудити код словенских народа жеље, које се не могу задовољити и пренети барут у Босну и Херцеговину”.¹³ Знао је и да је Фрањо Јосиф разговарао са Александром II, руским царем, приликом задњег састанка о могућности окупације; знао је, да ће генерал Родић искористити ову прилику да избаци паролу за буну против Турске. Тако Вертхајмер. Али, када је Андраши баш све знао, ипак није могао бити у целој ствари тако невин, како он жели приказати. Као главни заговарач овог пута узима се генерал Родић, међутим, Бизмарк се с правом чудило, да је он сам могао да наговори цара на пут у Далмацију, пут „који је створио за Аустро-Угарску тако тешку ситуацију хришћанског устанка”. И сам Вертхајмер каже, да би Родић тешко успео да и сам Фрањо Јосиф није исто тако мислио као и његова војна околина, „и осим тога, могао гледати у стицању ових крајева накнаду за губитак италијанских земаља”.¹⁴ Изгледало им је, да се 1875. примакло остварење намере да се окупира далматинско залеђе.

Андраши све то зна. Зна, шта хоће цар и његова околина, види да се управо намерно спремају догађаји који ће довести до аустријске окупације Босне и Херцеговине, па ипак ништа не предузима да то спречи. Он, као заједнички министар спољних послова имао је доста средстава на расположењу да код свога владара протури своје мишљење и да сузбије рад неодговорних војничких фактора. Па ипак, све се то свршило, по самом Вертхајмеру, на једном платонском „ја сам противан”. Додуше, у Аустрији је одувек био обичај да цар одређује главне линије спољашње политике. Али ипак, као један од првих вођа угарских, са ослањањем на немачко и мађарско расположење према увећавању Словена у Аустрији, дакле, према окупацији Босне и Херцеговине, Андраши је ако је хтео могао бар да покуша озбиљније да спречи завојевачку политику свога цара и његових војних саветника. Посета Далмацији била му је врло zgodна прилика да то опроба. Он то не ради. Још у самом зачетку источне кризе 1875–1878. ограђује се он само привидно од њиховог рада, у ствари, пушта им на вољу. Већ сада аустроугарски заједнички министар спољних послова служи са својом „конзервативном политиком на Балкапу”, као застор, иза кога се крије Фрањо Јосиф и његова војна клика са империјалистичким тежњама продирања ка Солуну. Какво

¹³ Wertheimer, *Graf Julius Andrassy – Sein Leben und seine Zeit*, Stuttgart 1910, II Band, стр. 258–259.

¹⁴ Исто дело, стр. 258.

чудо онда, да су Енглези управо њега оптуживали за царев пут у Далмацију.

На путу за Далмацију посетио је аустријски цар најпре, у пратњи Андрашијевој, италијанског краља у Венецији; показао је тим, да се заувек одрекао претензија на Италију. По повратку упутио се Фрањо, али сада без Андријаша, на југ. Почео је од Задра. Ишао је од севера према југу, од града до града, свуда се задржавао дуже, сјајно дочекиван и испраћан. Прегледао је цркве, школе, болнице и остале јавне установе. Интересовао се за све. Његово обилажење и најмањих далматинских касаба, боравак недељама на босанско-херцеговачким границама, још више понашање, говорили су о томе зашто је дошао. Зар би иначе крути Хабзбурговац, какав је био Фрањо Јосиф, показивао према страховито запуштеној Далмацији такву пажњу и управо очинску љубав, да није било гледања преко границе. Аустријски министар трговине Хлумецки, непосвећен у циљеве царевог пута, зачудио се кад је чуо како Родић и његова пратња отворено говоре о заузимању далматинског залеђа.¹⁵

Вест о царевој посети Далмацији раширила се по југу још много пре његовог доласка. Говорило се о томе и по Босни и Херцеговини; деловало је јако и на хришћане, нарочито католике. По Херцеговини су се ширили разни гласови: Иако неуки, осетили су муслимани да царева шетња уз њихову границу није узалудна. Причало се међу њима да путује, јер жели да види са које би се стране најлакше могле заузети Босна и Херцеговина; штавише, он да их „хоће да откупи од султана”, па дошао да процени колико вреде. Не би требало ни спомињати, да је генерал Родић искористио царев долазак на границу Херцеговине да изазове манифестације њене раје у корист Хабзбуршке монархије. Његови агенти и католичко свештенство радили су међу хришћанима да иду да поздраве цара и поднесу му своје тужбе. По наговору Фрањеваца урадили су то неки католици. Цар је ове депутације, поданика једне туђе државе, примао јавно, пред целим светом. Већ поменути Хлумецки чудио се кад је видео, како католички бискуп из Херцеговине поздравља у ћесару свога цара и ослободиоца испод муслиманског јарма.

Срби у Херцеговини држали су се већном по страни. Ипак поднесу неки главари из јужне Херцеговине заједно са Иваном Мусићем и неким католичким ускоцима у јужној Далмацији молбу цару, када је дошао 16. априла у Дубровник. Молба је по наговору генерала Родића предана јавно, на дубровачком тргу; а ту се налазио и босански валија Дервиш-паша, послан да у име своје владе поздрави владара суседне монархије. Кад се врати кући, повешће паша ради тога истрагу. Приликом посете Котору састао се тамо Фрањо Јосиф и са књазом Николом. Било је говора и о приликама у Херцеговини. Књаз је замо-

¹⁵ Wertheimer, исто дело, стр. 258.

лио цара да посредује код Порте, да се поправи стање тамошњег народа и дозволи повратак избеглим Херцеговцима.¹⁶

После двомесечног путовања, каквог Фрањо Јосиф тешко да је направио по другим својим земљама и за своје седамдесетогодишње владе, вратио се он у Беч. Вратио се тамо „са уверењем да се више неће моћи дуго чекати са запоседањем обеју покрајина”.¹⁷ Поход његов Далмацији утицао је на расположење хришћана нарочито католика у Босни и Херцеговини; могао је потакнути њихове наде па тако, донекле, деловати посредно и на касније планули устанак, посебице код католика у јужној Херцеговини. Али, онога значаја за покрет у Босни и Херцеговини 1875, који му се у оно доба па и касније давао, није имао пут Фрање Јосифа. Други много јачи узроци довешће до устанка. За нас је управо путовање царско важно, јер нам открива његове жеље и агресивне планове за добијање Босне и Херцеговине. Требаће нам ово да бисмо могли касније разумети његово и његове владе држање према устанку, кад овај почне.

*
* * *

Како се почела гора зеленети, у Херцеговини је из дана у дан стање постајало све горе. Ради рђаве жетве 1874. у земљи је била велика оскудица у храни. У Невесињу и Гацку владала је таква глад, да је основана, по наредби из Цариграда, посебна комисија у марту месецу, која је имала да покупи храну закупника десетине из других срезова и дели народу до лета. На све стране јављају се убиства и крађе. Сељаци из околних села силазе у град, обијају и пљачкају дућане. У планинама се поново појавише хајдуци. Да умире народ послани су нови одреди заптија и кордуна у Невесиње и околне срезове. Међутим, то је било као сипати уље на ватру. Турски одреди почели су правити зулуме по селима и, поврх свега, опет су ту били закупници десетине и тражили од сиротиње, која ни сама није имала шта да једе, да плаћа. Народ се одунре насиљу. Све што је могло повуче се поново у планину. Сељаци, како у Невесињу тако и у Билећу, почеше претити оружаним отпором, и да не дође до још јаче несреће, нареди мостарски мутесариф да се заптије повуку. Полицијско посредовање није дакле успело. Иако још нема отворених сукоба, ипак су Зови До, Лукавац и још нека села у Невесињу остала неумирена и у ставу ишчекивања; остали срезови још су мирни.

Почетком априла 1875. налазило се у Црној Гори око 120 избеглих Херцеговаца. Постојала је опасност да се њихов број не увећа. Требало је тражити пута и начина да се људи поврате кућама и смири узбуђени народ. То је била задаћа и дужност књаза Николе. Од велике

¹⁶ Војвода Гавро Вуковић, исто дело, стр. 14.

¹⁷ Wertheimer, исто дело, стр. 259.

јануарске кризе са Турском као да се на томе слабо шта ради. Тек у априлу предузима књаз нешто у томе правцу преко аустријских, руских и немачких конзула у Скадру и Дубровнику. Тражио је да посланици у Цариграду израде код Порте њихов слободан повратак; свршити се има све до маја, јер ће иначе бегунци у масама навалити у Црну Гору. Споменули смо да је књаз о томе говорио и Фрањи Јосифу, кад је био са њим у Котору.

Упоређујући акцију књаза Николе у Херцеговачком покрету са његовим другим дипломатским радом у то доба не може се човек отргнути уверењу, да га је он већ у самом почетку искоришћавао да присили Порту на давање неких концесија Црној Гори. Засад, захтеви су његови општи, мали, а касније, кад се распламти устанак, чућемо под коју ће цену бити вољан да умири Херцеговину. Видели смо, да је јавио свету бежање Невесињаца кад се сукобио са Портом ради суђења црногорским кривцима у подгоричкој афери; после тога, слабо се што чује за њих. И сад, у исто доба кад од великих сила тражи да им израде слободан повратак у завичај, кад говори о опасности рата, тражи да му Порта изађе у сусрет при решавању неких питања са наоко малим, али за њега врло важним уступцима. На озбиљно дизање устанка није мислио, јер и дотада што је ишло, било је без његове воље. Али пропусти, опет, прилику да не искористи Портине незгоде у Херцеговини, није хтео: ове политике држаће се књаз Црне Горе све до маја 1876, док се не увери да без рата не може ништа добити.

Половином маја обратио се он једним брзојавом непосредно самом Андрашију и тражио да се изроди повратак ускоцима. Неколико дана иза тога послао је преко свога рођака Боже Петровића један меморандум тројецарском савезу. У Берлину су се тада налазили код Бизмарка руски канцелар Горчаков и аустријски министар спољних послова Андраши. У меморандуму изнео је књаз Никола несносно стање Црне Горе. Узрок је томе по њему оскудица у плодној земљи, па би је требало мало заокружити. Он то сад не тражи, али описује колика је опасност да не дође до скорог рата, иако свима силама ради да га спречи. Оваква, мада увијена порука тројецарском савезу са обавештењем о множењу избеглица из Херцеговине морала је забринути Петроград и Беч, јер тада је управо претила опасност новог француско-немачког рата. Аустријски и руски посланик посредовали су у Цариграду, да се дозволи слободан повратак ускоцима. Порта је пристала и наредила Дервиш-паши да се бегунци, који се врате натраг не смеју казнити нити узнемиривати за то, што су бежали. Ипак, што је књазу Николи морало бити најглавније, Порта одреди Констан-ефендију да иде у Херцеговину и Црну Гору и настави рад мешовите комисије за разграничење Црне Горе и Турске.¹⁸ Бегунци су се сад могли послати натраг у завичај.

¹⁸ Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Цасојевићки устанак*, стр. 15.

Чекајући како ће се решити њихова судбина договарали су се избегли Херцеговци, шта да раде кад се врате кућама, јер још не губе наду да ће им помоћи Црна Гора да дигну устанак. За састанак књаза Николе са Фрањом Јосифом у Котору мислили су они да ће им донети „ни мање ни више но да иду у Херцеговину да дижу народ на оружје, а да ће их оба владара потпомагати”.¹⁹ Преварили су се. Кад се вратио из Котора, књаз је призвао к себи ускочке вође и уместо да их охрабри на устанак „умиривао их је лепим речима и добрим обећањима, саветујући им, да имадну стрпљења и причекају мирно где се који налази”. Пошто је добио обавештење, да се ускоци могу несметано вратити кућама, наредио им је да иде сваки у свој завичај. Премда нерадо, нарочито кад иду без икаквих сигурних обећања са Цетиња, покорише се Херцеговци књажевој наредби. По претходном договору предао их је 4. јуна црногорски комесар турском комесару, и они се разиђоше својим селима.

*
* *

Долазак Фрање Јосифа у Далмацију, хришћанске тужбе, што су му биле поднесене, и узбурканост једног дела земље узнемирили су Дервиш-пашу, босанског валију. Чуо је био да су и Невесињци покушали да дотуре аустријском цару своју тужбу против Турака. Из Цариграда му је нешто наређено. Тако он покуша да утнша већ једном немире у Невесињу. Првих дана месеца јуна послао је тамо бригадира Селим-пашу са нешто граничара и паидура да испита рајине тужбе, али уједно и да им нагласи „или да буду мирни као верни султанови поданици, или се могу са свим својим селити у Црну Гору”.²⁰

Услови за умирење нису били богзна какви. Повратак избеглих вођа из Црне Горе охрабрио је само узбуњени народ, јер они нису дошли натраг молећи милост и опроштај него као победници, пуцајући при прелазу границе из пушака – та велике силе су извојевале њихов повратак! Накићени оружјем, са црногорским завраткама на глави, повраћени ускоци нису ни помишљали да се покоре Турцима. Устанка неће, али неће више ни да савијају шију пред сваким заптијом или невесињским субашом. Сам Селим-паша, један напрасит војник, није имао довољно умешности и такта да изглади сукобе и смири народ. А рад му је био тим тежи, што се било већ чуло да долази нека царска комисија у Херцеговину, која ће испитати рајинс тужбе.

Селим је у Невесиње дошао са мостарским мутесарифом и Вуком Шолом, трговцем и коџобашом из Мостара. Пред пашама се развила права парница. Невесињски муслимани љути на бекство, па касније и

¹⁹ Исто дело.

²⁰ *Der Aufstand in der Hercegovina. Rez. Gen. Konz. Akten Sarajevo, 1876*, Држ. архив, Беч.

на дрскост и црногорску ношњу повраћених ускока, тужили су се код паша да раја неће да слуша власт; не одазива се њеном позиву; управни органи да не смеју ни да иду у села која отворено помажу хајдуке. Паше позову преда се најпре главаре, који нису бежали у Црну Гору. Ови се потуже на Салку Форту, Адема Зукова и његове граничаре; оптуже Сулејман-бега Башагића и још неке друге ради мита. Бунили се против псовки, глоба, кулучења, коморије и закупника десетине. Паше су саслушале њихове тужбе и обрекли можда више него што су мислили дати, само да се народ смири. После тога састала се комисија и са неким ускоцима; и њима је обећано што и другима. Ускоци обећаше да умире народ и протерају између себе хајдучку чету Пере Тунгуза и Филипа Ковачевића.²¹

Изгледа, ипак, да преговори нису баш тако глатко текли. Усташки главари тражили су да им се пошље царски комесар, који ће им дати олакшице и захтевали, да се и код њих заведе исти режим, какав су добили Пива, Бањани и остала погранична племена иза Вукаловићева устанка 1963. На тако нешто без већег јада Порта сигурно не би пристала. Штавише, Дервиш-паша није хтео да пошаље у Невесиње Конста-пашу, који је био одређен за турско-црногорско разграничавање.²² Везир би радије да се покрет угуши силом; али зато, опет није био Цариград. Наставило се старим турским начином отезања, несигурних обећања и пуштања времену да ради. Кад Селим-паша није успео, послани су из Сарајева Хајдар-бег Ченгић и Петраћи-ефендија Петровић да покушају да умире рају. Отишли су за Невесиње 2. јула 1875. Тако Турци. Побуњеници су се колебали, јер паше су нешто обећавале, претиле и гледале да вежу разним обећањима поједине главаре а Цетиње је поручивало да се смирују. Летина те године није била рђава и већ ради тога тешко је било бацати угарак у властити кућу и дизати буну. Али и даље је остало све неодређено. Царски комесар никако не долази и место њега шаљу им Хајдар-бега Ченгића и неког сарајевског трговца. Затим, што је врло важно, турска влада уклонила је, додуше мостарског муфтију и митрополита, људе омрзнуте код хришћана, али у Невесињу су остали кајмакам Башагић, Адем Зуков, Салко Форта и њихови кордуни. Остале су невесињске касабалије, са којима су се сељаци најпре и почели кавжити. Раја је чула или не чула лепа пашинска обећања, али једно је видела пред собом – кордунске и пандурске летеће одреде, састављене од домаћих Турака; да ће је ови закачити, ако им се само пружи прилика, могла је бити више него сигурна. Зато, и покрај главарских обећања да ће се смирити, свет се склањао од Турака, држао се планине и спречавао турским одредима да му се врзу по селима. И сами вођи покрета нерадо се састајали су Турцима и живели су по планинама полухајдучким животом.

²¹ Пророковић, исто дело, стр. 143–148.

²² Изв. ген. конз. Сарајево, 30. јун 1875, бр. 43, Држ. архив, Беч.

Сам покрет нема још никакве организације; све се ради на парче, појединачно; сукоба још нема, али заповест је и са једне и са друге стране тако велика, да је била довољна и најмања ситница да отисне камен низа страну и изазове борбу. Да не дође до тога, била је тим већа опасност што је и остала Херцеговина била као запета пушка. У њој је на површини изгледало мирно, али, требао је само знак, па да плану и сви срезови око Невесиња. На југу је већ било почело; одметнули су се били Дабрани под Јованом Џомбетом, једним од повраћених ускока из Црне Горе. У исто доба, крајем јуна 1875, побунила су се католичка села уз далматинску границу, које је водио дум Иван Мусић. Они су одмах затворили путеве око Требиња и прекинули везу Стоца и Габеле са Мостаром. Да их умири, послан је из Мостара католички бискуп Краљевић, али није успео. Побуна католика морала је деловати и на Невесиње.

Изнели смо већ, да су невестињски главари обећали Селим-паши да ће протерати између себе хајдучке чете Пере Тунгуза и Филипа Ковачевића. Покушали су то. Међутим, хајдуци нису хтели да се удаље из невестињског среза, него су, изгледа, намерно тражили да заметну кавгу с Турцима и изазову буну. Ристо Пророковић у својој историји почетка херцеговачког устанка каже, да је Јово Мрав, трговац из Мостара, донео Тунгузу и Ковачевићу писма од руског конзула из Мостара Славољубова, митрополита Прокопија и српске црквене општине из Мостара, у којима се позивају хајдуци, да заметну кавгу са Турцима.²³ Овако важна тврдња требала би потврде и са друге стране, па да се могу из ње изводити закључци. Како било да било – тек Тунгузова чета остаде у околини Невесиња и не хтеде мировати. 5. јула (23. јуна) 1875. дочекала је она на Цветној Пољани у Бишини, на друму Мостар – Невесиње, један турски караван коња под товарима; носио је робу неког трговца и потребе војсци у Невесињу. Хајдуци нападну караван, убију неколико Турака из пратње и заплене доста товара кафе, шећера и пиринча са нешто коња седланика. Цео догађај одиграо се на домак Невесињу и узбунио и самог Селим-пашу. Војска је одмах изишла из града да гони хајдуке, али ови су измакли у планину.

Глас о нападу код Бишине ударио је „као гром” и изазвао узбуђење у Босни и Херцеговини. Конзули страних сила посредовали су код Дервиш-паше, да би се очувао мир и он им одговори, да је реч о пролазним немирима, против којих су већ подузете полицајне мере.²⁴ Напад код Бишине оставио је јак утисак у Цариграду, код кабинета великих сила и нарочито у Петрограду. Порта, дотле равнодушна, видела је да се догађаји у Херцеговини развијају озбиљније, него што се и мислило. Присилних мера није још хтела употребити, али зато је

²³ Пророковић, исто дело, стр. 150–153.

²⁴ Koetschet, исто дело, стр. 7–8.

сада, како су побуњеници тражили, одређена комисија за разграничавање да иде у Невесиње. Властима у земљи нарочито је наглашено и наређено, да не употребе оружје. Констан-ефендија и Хасан Едип-паша отпутују у побуњене пределе 8. јула 1875. Међутим, крв је већ била пала. Спречити сукобе и општу борбу међу хришћанима и муслиманима у Херцеговини било је сада врло тешко.

Нападај код Бишине био је против воље невесињских главара. Хајдуци су с пленом умакли Билећу и Пиви; отео им га је и вратио Турцима Пеко Павловић. Али откуд су могли Турци знати да су хајдуци, а не раја, напали и опљачкали караван на Бишини? Насупрот, они су баш мислили, да је напад дело побуњених хришћана око Невесиња. Код таквог стања ствари какво чудо што је запетост међу хришћанима и муслиманима порасла после сукоба на Бишини. Мало је требало па да се побију. И већ четири дана иза бишинског догађаја, 27. јуна (9 јула) 1875, дошло је до борбе код Крекова.

Ништа боље од овог првог сукоба не показује пренапетост живаца код побуњених сељака око Невесиња. Једне ноћи пуцао је неко из шуме на људе у селу Постољанима. Глас се о томе, разуме се увећан, брзо се раширно по свим околним селима, допро је и до села Биограда, средишта побуњеничког. Неки главари дигну одмах своје људе, похитају пријатељима у помоћ и код Крекова се сусретну и сукобе са сарајевским заптијама и кордунима Салке Форте. Окршај је трајао до мрака. Турцима су дошли у помоћ околни башибозуци и редовна војска из Невесиња; Србима њихови сељани. Тако се из Ситнице развио први велики сукоб око Невесиња. Редовна војска не суделује у овоме боју, али тим више се бију домаћи муслимани. Иза овога ниже се сукоб за сукобом међу Турцима и сада већ усталим Невесињцима.

Долазак Констан-ефендије и Хасан Едип-паше обустави за неко време борбу. Царски комесари састану се са устаничким представницима. Нудили су: „спахијска осмина да се претвори у десетину; да се укину сви ванредни намети, као и послуга; да ће бити кажњени муслимани за сваку неправду и зулум учињен раји”. Устаници су тражили да се укине царски данак. И поред сукоба, што су их већ имали са домаћим Турцима, они се још нису били одлучили на устанак, јер је и Цетиње још непрестано противно дизању. Али непријемљиви комесарски предлози и већ распаљене страсти и код побуњеног народа и код домаћих Турака неодољиво су вукли борби и општем устанку. Хтели не хтели, подлегали су постепено и мирољубивији главари општем расположењу. После првог неуспеха комесари су оставили Невесиње и отишли у Мостар. Устаницима су оставили неколико дана на размишљање, а ови им поруче да не могу примити њихове предлоге за мир. Констан-ефендија јави у Сарајево да они траже повластице које им се нису могле дати, са обећаним олакшицама и кажњавањем

криваца да нису задовољни. Према томе, коцка је пала и сад има оружје да одлучи.²⁵

Али тога оружја Турска није имала у Херцеговини. Кад је почео устанак, тамо се налазило неколико чета војника, једва довољних да чувају градове, путове и пограничне карауле. Половином јула послао је Дервиш-паша неколико буљука редовне војске као појачање. У исто доба устанак се почео ширити и преко остале Херцеговине, тако да је ово војске било и сувише мало да га угуши.

Рекли смо већ, да су се побунили још крајем јуна Дабрани и нека католичка села уз далматинску границу. У другој половини јула покрет је захватио Билеће, Столац и неке општине у Требињском срезу. 24. јула напала је турска војска на Невесиње код села Биограда; истога дана били су сукоби на Дивину код Билеће и у Дабру. Билећани и Дабрани хтели су зауставити турске чете, које су ишле Невесињу. Сад се већ бије и редовна турска војска. Устанак се свом брзином шири по целој земљи. Задњих дана месеца јула обухватио је већ највећи део Невесиња, Билећа, Стоца и један део Требиња. Пива, Гацко, Фоча, Плевље и Никшић још мирују, али прате сваки корак и акцију већ побуњених села.²⁶ Првих дана месеца августа пришло је покрету и Гацко. Устаницима притичу у помоћ Црногорци и Херцеговци из пограничних полуаутономних племена. У то доба је цела северна и највећи део јужне Херцеговине у устанку. Турска редовна војска још није стигла. Оно мало што је било, бранило се и борило са домаћим муслиманима, колико је могло. Устаници попале карауле на Трусини и другим местима, затворе путеве међу градовима па опседну и само Требиње. Турци се из села повуку у градове. Устаници попале беговске чардаке, поберу летину и поплене турску стоку. Удар њихов крајем јула и почетком августа био је тако снажан, да је запрепастио Турке и оставио велики утисак на целу Европу.

Цариград напослетку попусти наваљивању Дервиш-пашином да се пошље редовна војска у Херцеговину. Али лакше је било наредити него извршити. Половином августа плану устанак и у Бос. Крајини; покрету у Херцеговини придружише се по наредби са Цетиња и погранична херцеговачка племена; у Новопазарском санџаку побунише се Васојевићи, а Жарко Љешевић упаде у њега из Србије, диже села око Вишеграда и Нове Вароши и затвори путеве из Турске за Босну. Нигде није било у близини турске војске и ваљало је довлачити из унутрашњости царства. Почетком августа упућени су за Херцеговину а преко Клека, морем, неки батаљони. Требало је времена, док стигну, па кад су и дошли, било је касно. Црна Гора изашла је из своје неутралности и почела не само помагати покрет у Херцеговини него га узе потпуно у своје руке. То је онемогућило турској војсци да угуши устанак.

²⁵ Изв. ген. конз. Сарајево, 24. јул 1875, број 56, Држ. архив, Беч.

²⁶ Изв. виц. конз. Врчевић, Требиње, 23. јул 1875, број 44 рез., Држ. архив, Беч.

Занимљиво је пратити држање књаза Николе према покрету у Херцеговини у пролеће и лето 1875. У почетку, књаз Никола није држао да је дошло доба дизању устанка. За такав један покрет, изгледа, да још није имао ослоња на страни. Међутим, знао је врло добро да ће му бити готово немогуће да остане неутралан. Да загази сам најпре у помагање устанка, па преко тога могуће и у рат са Турском, није хтео. Скупо плаћено искуство за Вукаловића покрета, када је Црна Гора остала сама против отоманске царевине и била скоро скршена Омер-пашиним навалом 1862, није заборавио књаз Црне Горе. Отуда његово енергично одбијање да да помоћ Невесињцима и осталим Херцеговцима, кад су је тражили, али, као што смо изнели, искористио је турске незгоде у Херцеговини да извојује за Црну Гору неке повластице. Његов предлог, да се реше нека спорна питања, примила је Порта и послала Констан-ефендију и Хасан Едип-пашу да наставе рад комисије за разграничавање међу Црном Гором и Турском, која је требала свршити посао одмах након последњег рата.

Констан-ефендија ишао је на Цетиње и књаз му је изнео своје притужбе. По Констановом савету напише он 3. јула 1875. своје предлоге Порти. Тражио је: прописивање поступка, по коме ће обостране власти водити истрагу при кривицама поданика и једне и друге државе; постављање црногорског агента у Скадру и Сарајеву, а Портиног на Цетињу; то да се не сматра као признање независности, него као олакшавање решавања међусобних спорова. Да се пропише нарочити правилник о вођењу службене преписке међу обостраним надлештвима; да се олакша трговина Црне Горе Бојаном као реком, која је спаја са морем; не тражи се дозвола провоза ратног прибора.²⁷ Као што се види, књаз је гледао, кад већ не може за тренутак да извојује признање самосталности, да бар у пракси уреди, као равноправан са равноправним, дипломатске односе са Отоманском царевином.

Ако и ради чега другога, а оно ради ових преговора, који су се одмах од почетка почели врло лепо развијати за њега, није желео књаз Никола веће узбуне у Херцеговини. Међутим, вести које су тек после одашиљања његова писма великом везиру почеле да стижу на Цетиње, забринуле су га. Бојао се да његов корак не буде овим „парализован”. У почетку, видели смо, да он стишава покрет у Херцеговини. Кад је опазио, да се и покрај тога ипак шири, почео се бојати, да то није „нешто – како пише своме тасту војводи Петру Вукотићу 18/30 јуна – што ми не знамо”.²⁸ Мислио је ваљда на Аустрију па каже да би му било жао да буду „изиграни као дјеца!” Чуо је тада био, да су се

²⁷ Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, Београд, 1924, стр. 365–366.

²⁸ Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устаник 1875–1876*, стр. 28.

побунили католици око Габеле али још се надао да ће бар Србе смрити и одвратити од устанка – писао је у томе смислу Невесињцима. Други корак је био да је послао у Херцеговину Пека Павловића, касније прослављеног устаничког војводу, који је имао да прати догађаје изблиза, спречава сукобе и утишава устанак. Али стари хајдук за све је био више него за једну такву мисију па место да стишава и умирује и сам је, жељан борбе, потпиривао буну.

У јулу месецу 1875. књазу Николи много је било стало до мира. Предлози његови великом везиру примљени су на Порти. 29. јула (10. августа) захвалио му се велики везир на дотадањем држању и обавестио га „да је усвојен *modus vivendi*, који је раније предложен, шта више, да ће се у многоме раширити”.²⁹ Мислила Порта са тим озбиљно или не, било је већ касно. Херцеговачка буна претворила се у општи устанак. Узалуд су књаз и његов таст поручивали народу да се стишава, јер ни њихови Црногорци нису их слушали него ускакали у Херцеговину и придруживали се војводи Пеку Павловићу. У августу подлеже и књаз народном расположењу, не гони више на мир, пушта да се шаље помоћ и дају савети Херцеговцима. У свему је Црногорац слушао свога господара, али кад је била у питању борба са Турчином или општенационални интереси, књаз је морао ићи за народом и његовим расположењем. Карактеристика која се опажа за све време владе Николе Петровића. Он је тога био свестан, па никад није ни покушавао озбиљно да се одупире: гледао је, штавише, да се стави на чело сваком оваквом покрету. У августу месецу 1875. био је у таквом положају. У Херцеговини водила се већ борба и из турског царства јурили батаљони према њој; у Новопазарском Санџаку започела је такође буна; дигла се и Босанска Крајина; узбуђење у целом српском народу, нарочито у Србији, било је такво, да је изгледало да је српско-турски рат на прагу. Тројецарски савез спремио је већ одашиљање конзуларне комисије у Херцеговину, да посредује међу Херцеговцима и Турцима. Шта су према свему томе биле поруке из Беча, да остане миран? Шта су сад вредела књазу Портина обећања да ће испунити његове захтеве, до којих је он иначе врло много држао. Зар он да се цењка са Турцима на рачун проливане крви не само уставних Херцеговаца, него и његових властитих Црногораца, који су отишли у Херцеговину и да пусти у таквим часовима Турску, да ради по Херцеговини, шта хоће. Значило би то, не само изгубити углед у Херцеговини, него и проиграти и љубав својих поданика. Све, све, али то му његови Црногорци сигурно никад не би опростили. Тако се књаз Никола, иако није хтео устанка, ипак дао понети општим положајем и народним расположењем и одлучио напокон на његово помагање у пределима око Црне Горе. Преговоре са Турском ради давања повластица Црној Гори оставио је за згоднија времена.

²⁹ Исто, стр. 33.

Своју одлуку објавио је књаз црногорским главарима 20. (8) августа 1875. Пеко Павловић је остављен у Херцеговини да води црногорске чете, које би се тамо слале. На Грахово је послан књажев таст војвода Петар Вукотић да управља са границе херцеговачким покретом; у Васојевиће оде војвода Миљан Вуковић а на Тару стари сердар Јоле Пилетић. На Цетињу се основа одбор за помагање херцеговачке сиротиње.³⁰ Све до одлуке Црне Горе да службено помаже устанак у Херцеговини, међу тамошњим усташама није било реда. Дизао се свако како је хтео и умео; чете су се тукле свака за свој рачун а поједини главари нису хтели никога да слушају. Није било уређено снабдевање чета с храном, оружјем и муницијом. Организација и дисциплина њихова готово је никаква. Тек, када се књаз Никола одлучи на помагање покрета, побуне сељака из појединих херцеговачких срезова претворише се у јединствен и организован устанак. Под чврстом руком војводе Петра Вукотића и Пека Павловића завешће се међу усташама ред и дисциплина, организовати одреди и увести хармонија при њиховим операцијама. Ослањајући се леђима на Црну Гору, одакле им је долазила помоћ у храни, оружју и џепани, па кад треба и у читавим одредима црногорске војске, покоравајући се упутима и заповестима са Цетиња и Грахова, дакле једној вољи, биће тек онда устали Херцеговци у стању да се месецима бију са читавим турским војскама и да онемогуће сваки покушај турски да се устанак силом угуши.

II

ПОЧЕТАК УСТАНКА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ

Пре него што пређемо на опис почетка босанског устанка, покушаћемо најпре да прикажемо, ко је све радио на његовом дизању. Питање је доста замршено. На темељу података, које сам имао, покушао сам да то установим.

Немогуће ми је на основу података, које имам у рукама, дати макар и донекле веран приказ утицаја руских службених или неслужбених кругова на дизање устанка у Херцеговини и Босни 1875. године. Изван сваке је сумње да су сви револуционарни покрети у Босни и Херцеговини последњих двадесет година пред устанак имали ослонца и у Русији. Кад се прати рад босанских револуционарних кругова пред устанак, сваки час осећа се руски утицај и руска потпора. Преко руских конзула у Сарајеву и Мостару врши се преписка међу српском владом и њеним повереницима у тим пределима. Михаилова Србија има много да захвали потпори моћног православног цара из Москве, чији је углед код босанске раје прелазео готово у мит, да се толико ојачао њен утицај у Босни. Руски посланик у Цариграду и

³⁰ Гавро Вуковић, исто дело, стр. 45.

његови чиновници у Сарајеву и Мостару бране рају од турских насиља, посредују да се дозволи зидање нових цркава и школа, да се дигне звоно на цркви штавише, већина политичких криваца у Босни пред устанак бежи из земље или из самог затвора помоћу руских конзуларних чиновника. Пред сам устанак 1875. докопала се турска влада неких докумената, који су јако теретили руске конзуларне кругове у Босни и Херцеговини и доказивали њихову везу са револуционарним круговима тих земаља. Само, и ови подаци, претпостављајући да су тачни, као и други, што сам их сакупио, исувише су непотпуни, да би се могли стварати закључци. Једно стоји: ако не непосредно, посредно је придонела руска дипломатија да дође до покрета у Босни 1875. године.

Што важи за руске службене кругове, важи и за словенофилске комитете.

По свему, колико знам о спремању устанка 1875, аустроугарске власти нису у томе учествовале, или нису бар имале непосредних веза са људима, који су спремили покрет. Додуше, у Србији се сумњало и говорило, кад је устанак плануо, да су аустријска војна слагалишта на граници Босне отворена усташима и да се овима дели из њих оружје. То су биле приче необавештених људи. Аустријска слагалишта су била отворена почетком устанка, али не да дају, него да примају од усташа заплењено оружје. Уосталом многи су могли доћи на помисао да Аустрија службено помаже устанак већ и поводом тога, што су се њени погранични органи држали у почетку доста пријатељски према усташима. Зашто су тако поступали изнећемо на другом месту; сам Беч сазнао је шта се спрема из Београда преко Петрограда.

Исто као ни Аустрија, не суделује, како изгледа, ни српска влада у спремању устанка. Не може се порећи, да њени повереници нису имали веза са људима из Бос. Крајине, али, према подацима који су ми стајали на расположењу, не може се доказати да је службена Србија радила на томе 1875, да дигне један устанак у Босни. То не значи да није ни знала шта ће бити. Влада у Београду била је обавештена пре почетка покрета, где и кад ће планути устанак. О томе је, као што ћемо видети, обавестио кнез Милан руску владу. Има знакова који говоре за то, да се покушало мало више увући српску владу у босански устанак. Васо Видовић, један од главних организатора покрета, причао ми је у више наврата, да су покретачи устанка знали да сами Босанци не могу изаћи на крај са Турцима. Њихов план био је: дигнути буну у целој Босни; у исто време објавила би Србија Турској рат. Изненадном и јаком ударцу и споља и изнутра, надали су се они, да Турска не би могла одолети.³¹ Видовића причања чудновато се поклапају са поменутих брзојавом кнеза Милана руској влади. У њему српски кнез не само што обавештава Петроград да ће планути устанак у Босни, но и пита Русију, би ли бранила Србију од Аустрије, ако зарати

³¹ Причања Васе Видовића.

са Турском.³² Ово питање мораће се боље осветлити и тек на темељу нових чињеница стварати закључци.

Тешко је установити да ли и колико је суделовао Петар Мркоњић, кнез Петар Карађорђевић, у дизању устанка у Босни. Да је и он био унапред обавештен, види се из његовог доласка на границу непосредно после почетка покрета. Један учесник тврди да је Мркоњић био онај, који је обећао оружје, о чему је говорио пред устанак пријатељ Мркоњићев, Манојло Хорваћанин из Хрв. Дубице.³³

Уистину, на устанку раде, спремају га и дижу: у Босни трговци, омладински присташи, познати нам већ из бањалучке и градишке афере 1873; затим виђенији свештеници, сељаци и, као обично у таквим приликама, хајдуци. Од људи преко Саве и Дрине помажу у раду босанско-херцеговачки емигранти у Србији, српске социјалисте, и утичу много на стварање револуционарног расположења омладински кругови из Србије и Војводине.

Изнели смо већ, колики је био утицај омладинског покрета на неке крајеве у Босни. Под његовим утицајем развио се грађански нараштај у Бос. Крајини и Посавини који ће дигнути устанак 1875. Стално певање и причање омладинских вођа како није далеко дан ослобођења Босне, морало је остављати трага на њиховим босанским пријатељима. Споменули смо Друштво за ослобођење и уједињење српства које је основано са чисто револуционарним циљем. То друштво, већином састављено из старих омладинских првака, не ради као организација на дизању устанка. Његов вођ Светозар Милетић био је обавештен шта се спрема у Босни и није одобравао дизање устанка. Њега нису одушевиле вести да је почела буна у Херцеговини, јер се и он као и многи други бојао да цео покрет није, случајно, аустријско дело. Тек, кад је плануо устанак и у Босни па се и Србија заталасала, приступио је и Милетић ратоборној струји и почео писати у „Застави” своје чувене чланке, где позива Србе да похитају у помоћ усталим Херцеговцима и Босанцима.

Од свих чланова „Дружине српске” највише се осим Босанаца заузео за устанак Ђока Влајковић. Тако пише он 17. маја 1871. Стојану Угринићу, једном од чланова организације, о трговини, т.ј. о друштву, позива га да ради, али да ствар држи у тајности и да никад не знају више него двојица један за другога.³⁴ У једном другом писму из 1873. опет потиче Влајковић Угринића на рад да се све подузме да се што пре започне борба за ослобођење српства: „Знај и буди уверен”, пише Влајковић Угринићу „да ја и остала дружина, а у том је и Пелагић, радимо. Знај да се на више места нашло родољуба, а као Ти, који су се радо примили да на томе раде, да се браћа ослободе”.³⁵ И у овом писму

³² Брз. Лангенау Андрашију, Петроград, 16. августа 1875, бр. 26, Држ. архив, Беч.

³³ Причања Васе Вндовића.

³⁴ Ђоко Влајковић Стојану Угринићу, Београд, 17. мај 1871, Из папира Стојана Угринића.

³⁵ Исти истоме са потписом Добривој, по Угриновићевом тврђењу из 1878.

опомиње га да је потребно да ствар остане у тајности. Биће много јаснија слика почетка устанка у Босни, ако се буде могла боље осветлити улога Ђоке Влајковића у њему. Питање је, да ли је он подбадао Босанце на устанак на своју руку или је био само представник наших револуционарних националних кругова у Србији. Да је он био умешан у босанске немире 1875. и да је био један од главних његових агитатора, види се и из његовог рада у устанку кад је овај почео. Говорило се у оно доба да је он дигао устанак у Босни.

Из ова два писма Влајковића Угринићу видимо, да се још 1871. поручивало Босанцима, јер Угринић је био њихов човек, да се спремају за устанак. Верујем, да је код многих омладинских првака било више речи него дела и стварне озбиљности, кад се говорило о борби за ослобођење. Међутим, њихове речи и поруке схватане су, како изгледа, сувише озбиљно од неких млађих људи из Босанске Крајине и из суседне Хрватске и Славоније.

Непосредно раде на дизању устанка некадашњи омладинци а потом социјалисти, Манојло Хорваћанин из Хрв. Дубице и Стојан Угринић из славонске Старе Градишке. Млади људи, још ђаци, њих двојица су и пре служили као веза међу Босном и нашим национално-револуционарним круговима у Аустрији и Србији. Сад су постали главни агитатори за устанак и у њиховим кућама у Хрв. Дубици и Старој Градишци били су први договори, и ковани су први устанички планови.³⁶ Преко њих млади српски социјалистички покрет суделује и утиче на босански устанак.

Босанско-херцеговачки емигранти у Србији одувек су имали добре везе са својим завичајем. Са њима су се састајали у Београду неки људи из Босанске Крајине, договарали, како да се дигне устанак, како ће се организовати и водити чете. На томе раде, међу осталим, Мићо Љубибратић, Лука Петковић и Никола Окановић. Они, Васо Пелагић, Гавро Вучковић, поп Ђоко Каран и остали босански емигранти били су унапред обавештени, шта се спрема. Неки, као Гавро Бјеловук и Перо Бабић, долазе из Србије на неку недељу пре устанка у крајеве око Козаре планине да дижу народ. Да ли, и уколико су били наши емигранти у Србији под утицајем тамошњих национално-револуционарних кругова, нарочито омладинских и уколико је у последњем тренутку деловао на стварање покрета у Босни тек основани одбор у Београду за помагање херцеговачког устанка, немам довољно података. Из већ поменутих писама Ђоке Влајковића Угринићу и још неких ситнијих индиција, више је него сигурно да су ови кругови утицали на стварање покрета.

Из мемоара Алексе Јакшића и Стевана Зимоњића, објављених једним делом у *Сјоменици о Херцеговачком усјанку*, види се, како

³⁶ Причања Васе Видовића и Стојана Угринића. Васо Пелагић, *Историја Босанско-херцеговачког усјанка*, стр. 107–109.

смо споменули, да су се херцеговачки емигранти у Србији договорили 1872. да дигну устанак у Херцеговини. Исто тако смо споменули да су неки од њих, као Лука Петковић и Мићо Љубибратић, имали везе са босанским емигрантима у Србији, па и са истакнутијим људима Босне, нарочито Крајине. Мићо Љубибратић сарађивао је са људима који су имали да дигну устанак у Босни, и намеће се питање да није овај његов рад био у вези са спремањем устанка у Херцеговини. То не само што није искључено, него је више него могуће. Љубибратић то спомиње и у свом писму Матији Бану, да се и Босна имала дићи, кад почне устанак у Херцеговини.

Уопште, цео рад неких људи из „Дружине за ослобођење и уједињење Српства” и босанско-херцеговачких емиграната у Србији на дизању устанка у Босни, треба још испитати. Прелиставајући грађу скупљену о њиховом раду ових година, као и уопште о деловању радника на дизању босанског устанка, намеће ми се овака слика. За друге владе кнеза Михаила, када настају велика револуционарна врења у српском народу, нарочито у Босни и Херцеговини, изграђује се код нас тип револуционара од заната. Њих има највише у Босни и Херцеговини, где су најпре радили у својим крајевима на револуционисању маса, или су суделовали у разним устанцима, па, гоњени од Турака, неки су морали оставити завичај и пребећи у Србију или Црну Гору. Отуда раде ускоци да дигну устанак у своје завичају. Ови немирни, револуционарни, емигрантски елементи у Србији и Црној Гори често су доводили у неприлику владе у Београду и на Цетињу; стално их је ваљало држати на узди да не направе какав испад.

У самој Босни пристизали су млађи нараштаји, већином одгојени под утицајем омладинског покрета. Изложили смо како су стварне тајне револуционарне организације у Босни педесетих и шездесетих година прошлога века; видели смо да су те организације биле ухватиле дубоког корена у народу и поткрај друге владе кнеза Михаила чекало се само на знак из Београда па да се почне са општим устанком. Знак за почетак није долазио и још за живота Михаилова осећала се нека напетост и незадовољство због тога. Смрћу Михаиловом покрет је одгођен на неодређено време. Споменули смо да се већина организација ипак одржала, само сад су се више наслањале на неслужбене кругове у Србији и на омладински покрет. Влади у Београду било је тешко уставити већ једном покренуте елементе, и кад она није хтела ићи с њима, пошли су они напред и без ње, увек се надајући да ће и њу повући за собом, кад дође одлучан тренутак. Док је до почетка седамдесетих година постојао омладински покрет као организација, његови вођи имали су утицаја на развој прилика у Босни. Али после оснивања Дружине за уједињење српско и после расцепа Омладине на старе омладинце и социјалисте, једномишљенике Светозара Марковића, и њихов утицај слаби. Додуше, они су основали „Дружину” са

циљем да се спреми општи устанак за ослобођење српства, али радили нису ништа, држећи стално да још није дошло време за дизање. Тако су они мислили и 1875. С њима се нису слагали млађи немирнији људи. И од 1870. на овамо ови револуционарнији кругови из свију наших земаља ишчупавају се испод утицаја својих умеренијих вођа и почињу да раде на своју руку на дизању устанка. То су били или револуционари од заната, као Васо Пелагић, Мићо Љубибратић и Гавро Вучковић; млади, још несвршени ђаци социјалисти као Манојло Хорваћанин и Коста Угринић, или млађи босански трговци као Васо Видовић, Јово и Симо Билбија, Спасоје Бабић, итд. људи, поред све разлике у позивима и годинама у суштини исти, немирни, борбени, фанатици, са много више воље и полета него искуства и практичности. Такви су само могли дигнути устанак 1875.

*
* * *

На дизање једног устанка помишљало се у свим крајевима Босне где живе Срби, у Крајини, Посавини па и у околини Сарајева. Кад су у пролеће 1875. почели немири у Херцеговини, узрујао се народ и у Босни. Турци су постали неповерљиви и у села су послати летећи одреди да одрже ред; војска турска одлазила је у Херцеговину. Неки људи из зворничког краја предлагали су српској влади да се изврши изненадан напад и заузме зворничка тврђава војском из Србије и побуњеним Србима из њене околине.³⁷ Кад почне устанак у те крајеве биће послана из Србије Панићева чета. Видећемо, да се нешто у околини Сарајева радило, јер је тамо био на послу архимандрит Сава Косановић, члан Главног одбора босанског још из Михаиловог времена, и његови другови. Наши крајеви око Дрине нису имали услова за дизање устанка као ни сарајевска околина услед густих насеља муслиманских у источној Босни, али тако није било у Босанској Крајини. Тамо су компактне српске масе, ту ће се најбоље организовати па и дигнути устанак.

Тешко је тачно установити колико је организација за дизање устанка у северозападној Босни створено на брзу руку у току 1875, а колико је старијег датума. По свему, колико сам могао установити, изгледа, да су ове организације стваране још шездесетих година па су се тако и одржале до самог устанка. Оне су обухватиле, ширећи се постепено, пределе око планина Козаре, Просаре и Мотајице. Да су сељаци, нарочито виђенији, у великој мери били увучени у покрет види се из изванредно брзога ширења устанка кад је почео, а и из неких података који су сачувани из тога доба. До почетка немира у Херцеговини у Босни се било ограничило само на агитацију и спре-

³⁷ Митар Видаковић, *Зворник и рођи Иђаићу Васићу у Лозници*, 18. април 1875, Арх. МИД, Београд, 1875/1.

мање. Велико је питање, да ли би уопште дошло до устанка у Босни, да пре тога није почео у Херцеговини, јер је врло вероватно да би вођи босанског покрета послушали савете својих пријатеља из Београда и Новог Сада и одложили дизање устанка, да се није почело доле на југу. Овако, Босанци, чим су чули да је буна већ почела у Херцеговини, пожурили су се да јој и они следе. Отуда рад на брзу руку, рђава спрема за устанак, па можда и неуспех првог устаничког налета.

Вођи покрета одредили су тачно дан почетка устанка и израдили план његовог ширења. Планути је имао на Преображење 6/18 августа 1875, и то код манастира Моштанице. Тога дана је манастирска слава и код цркве се држи сваке године велики збор, на који долази народ из свих околних крајева од Врбаса до Сане, Уне и Саве. Саграђен у XVI веку усред Козаре планине, 12 км далеко од Босанске Дубице, од старине је служио овај манастир као зборно место Срба великог дела Босанске Крајине. Народ га и данас поштује, и верује да су га градили Немањини; зато је, ваљда, и био изабран као место где ће почети устанак. Усто, приликом манастирског збора могле су се неупадно скунити веће масе сеоског народа, што би другом приликом било много теже. Тога дана, 18. августа, имао се, дакле, на манастирском збору свечано огласити устанак, сви за оружје способни људи окупити у чете и под вођством харамбаше Остоје Корманоша и другова, који би исто тамо дошли, започети навалом.³⁸ Даљи план усташки био је раширити устанак од манастира Моштанице преко свих крајева око планина Козаре, Просаре и Мотајице. Најпре се имали цернирати градови Бос. Градишка, Орахово, Дубица, Приједор, Костајница и Нови; они би касније требали да падну сами од себе, док би усташки продрли из равница Машића, Козарца и Лепенице према Бањој Луци, заузели је и побунили тамошње становништво. Одатле се требало настојати да се што дубље продре у Босну, па по могућности ухватити веза са Херцеговином.³⁹

Као што се види, усташки план заснован је био на велико. Јасно је, да га нису могли израђивати босански трговачки и хајдуци. Изгледа да су га радили револуционари од заната са нешто мало војничке спреме, а много уобразиље и оптимизма, својственим овим људима. Основни недостатак плана био је, што се имало продирати са границе у унутрашњост. Међутим, народни устанци успевају најбоље кад покрет почне у средини масе који има да се диже и као вал се шири на све стране, тражећи изворе својој снази не у некој помоћи са стране, него у властитој снази и прегалаштву народа који се дигао. То није био

³⁸ Ивић др Алекса, *Фрајменџи из Босанској устјанка*, стр. 11.

³⁹ Причања Васе Видовића. За устанички ратни план сазнали су Турци одмах у почетку устанка. Одали су га неки затворени свештеници из околине Приједора. О томе јавља у Беч аустроугарски вицекоњул у Бањој Луци, Деполо, 2. септембра 1875. Његов извештај до у танчине се слаже са наводима пок. Васе Видовића. Приближно њима, објавила га још новосадска „Застава“ неколико дана после почетка устанка.

овде случај. Организовање устанка почело је с краја и најјача организација била је уз саму границу, где ће он и планути. Овога су били свесни и људи, који су спремали устанак, али, зато је требало више спреме, оружја, муниције и нарочито људи, који ће знати окупити око себе побуњени народ, организовати, дисциплиновати устале тежачке гомиле и задати одлучан ударац Турцима, пре него се могу снаћи. Свега није било: у заверу је био умешан сразмерно мали број људи; оружја и муниције није било готово никако или врло мало. Нешто мало старих кременаца, сакривених од заштија по шумама под буквама и праха и олова код појединих сељака било је све, што се имало, кад је почео устанак.

Истина, организатори покрета говорили су да ће бити оружја и муниције, кад се већ почне штавише, била су одређена и места, где ће се оружје превозити из Хрватске и Славоније у Босну.⁴⁰ Али, све су то била само обећања. Кад је устанак плануо и хиљаде голоруких усташа тражило оружје, један од главних подстрекача буне у Кнежпољу Стојан Угринић могао је дати само неколико килограма свога ловачког барута.⁴¹ И шта су могли друго да раде ненаоружани тежаци него да се са својим породицама и малом дочепају што пре блиске границе и побегну преко у Хрватску и Славонију?

То се морало тим пре догодити, зато што их није имао ко да организује. Људи, који су непосредно радили на устанку, били су већином млађи босански трговци и недовршени ђаци, као Угринић и Манојло Хорваћанин, који су знали агитовати и бунити али нису имали довољно спреме, искуства а ни смисла и воље да се сами с оружјем у руци ставе народу на чело и поведу га у борбу. Мора се признати, да су и они сами били свесни тога и тражили људе за тај посао. Но, за тако шта људи се не траже него се сами јављају. Мићо Љубибратић био је обећао да ће дићи и ставити се на чело устанку, међутим, баш пред сам покрет промени план и оде у Херцеговину. Да је и дошао у Босну, тешко да би што успео. Хајдучке харамбаше, као Остоја Корманош и Петар Пеција, били су популарни у оним крајевима, али они су били у стању да воде једну хајдучку чету, не један побуњени народ.

Ни сам почетак устанка није био оног дана кад је одређен, јер је напетост у земљи била сувише велика да би се могао чекати 18. август. Отоманске власти као да су нешто предосећале. Насиља заштија, ага и њихових субаша изазваше на многим местима сукобе још пре одређеног рока и да би лишили народ вођа, Турци почеше затварати поједине истакнутије људе. На насиља појединих Турака, нарочито ага и субаша, народ је започео одговарати силом и захтевати, да се не чека 18. август него да одмах почне. Покретачи буне већ неколико дана пре

⁴⁰ Причања Васе Видовића.

⁴¹ Причања Стојана (Косте) Угринића из Старе Градишке.

њеног почетка почели су склањати своје породице у Аустрију. Напоследку плану буна у Кнежпољу.

То је предео омеђен планинама Просаром, Козаром, Пастиревом, Уном и Савом. Највећим делом лежи на обронцима споменутих планина са нешто мало равнице при ушћу Уне у Саву. Некад стара хрватска дубичка жупа, први пут је припојена Босни, кад ју је Хрвоје Вукчић отео угарском краљу Сигисмунду. Провале турске опустошише Кнежпоље као и највећи део Босанске Крајине и у 16. веку населише га Срби. Средиште Кнежпоља био је манастир Моштаница, где је ионако имао да почне устанак. Кнежпољци се још од старине истичу међу осталим Крајишницима бистрином, жилавошћу, националном свешћу и јаком социјалном жицом. Бунили су се против Турака 1858. под хајдуком Петром Петровићем Пецијом. Одвојени планинама од остале Босне, са добрим везама и ослоном у Хрватској, чист српски елемент са нешто муслимана у градовима, Кнежпољци су имали добре услове за дизање једне буне.

Гласови о предстојећем устанку у Босни допрли су и до српске владе. Кнез Милан јави у Петроград да ће и у Босни планути револуција 6. августа по старом тј. 18. по новом. Аустријски посланик сазнао је за то од руске владе и обавестио Беч 16. августа.⁴² Још сутрадан, 17. августа, наредио је Андраши брзојавно своје посланику у Цариграду Зичију, да обавести поверљиво о томе Порту.⁴³ Међутим, било је већ касно. У исто доба, кад су са једног краја Европе на други јурили брзојави навештавајући устанак, овај је већ био почео. Плануо је два дана пре одређеног рока. Непосредан повод за почетак, изгледа, да је био закуп десетине. Цена се закупу и у Кнежпољу као и у целој покрајини дизала из године у годину. 1875. не хте ни један закупник дати за закуп ону цену, коју су власти тражиле. По наредби из Сарајева отпутова бихаћки мутесариф у оне пределе почетком августа и продужи рок лицитацији. Кад се нико од приватних купаца није више јавио, покуша мутесариф да присили кнежопољске кнезове да преузму на себе десетински закуп, и то по цени како ју је он прописивао. Кнезови нису хтели на то пристати. Мутесариф употреби силу, а они одговорише дизањем буне пре времена.

У ноћи између 15. и 16. августа побунише се тежаци села Дворишта, Календероваца, Читлука, Ушивца, Побрђана, Слабиње, Петриње, Бачвана и Тавије, дакле предео међу Бос. Дубицом и Бос. Костајницом. Усред ноћи запуцале су пушке, окупљени сељаци нападну на кулу у селу Дворишту, протерају из ње турску војску и спале је још исте ноћи. После тога навале усташа на пограничне турске страже на Уни код Јохове: војници побегну у Дубицу а они запоседну обале реке Уне. 16. август затекао је највећи део села између Дубице и

⁴² Лангенау, посланик у Петрограду Андрашију, брз. 16. август 1875, Држ. архив, Беч.

⁴³ Андраши грофу Зичију у Цариград, Тересес, 17. август 1875, Држ. архив, Беч.

Костајнице у побуни. Тога дана ширио се устанак „из минуте у мину-ту” на све стране.⁴⁴ Бихаћки мутесариф се надао у почетку да ће лако моћи угушити устанак и затражио је нешто војске. Међутим, у Бањој Луци се налазило једва неколико стотина људи, а то је њој и требало. Одмах се поче дизати резерва и купити башибозуци у Бањој Луци и Босанској Градишци.

Устанак се 16. и 17. августа рашири муњевитом брзином на све околне крајеве. Кад су видела да је устанак плануо пре времена, и остала села на прву вест о почетку борбе у Кнежпољу скочише на оружје. Још 14. августа појавио се у приједорском срезу у Козари планини Перо Бабић, брат војводе Голуба. Дошавши из Србије почео је купити чету и нападати Турке. 17. августа рашири се побуна и на бањалучко и градишко Левче. Ноћу су по брдима гореле ватре; на све стране чуо се прасак пушака. Устанак је прешао Врбас. У околини Свињара усташи опседоше граничне куле. 16. августа поподне преки-нута је брзојавна линија Бос. Градишка – Бања Лука. Побуњеници су настојали да заузму Клашнички Кланац, на путу Бања Лука – Градишка и говорило се да хоће да продру у Бања Луку. На граници су гореле запаљене кордунске куле, а по селима беговски чардаци. У њима ухваћени бегови или њихове субаше разоружани су или поуби-јани.⁴⁵ Градови Приједор, Костајница, Дубица, Орахово и Градишка били су опседнути а кордонске страже повукоше се са границе по наредби из Сарајева у Градишку, где се почела скупљати војска.

Први дан-два није било већих сукоба усташких са турским четама, јер се буна таквом брзином ширила да се муслимани и власти нису могли снаћи. Из Градишке и Дубице вапили су за помоћ и гово-рило се већ да муслимани из тих градова хоће да беже у Аустрију. Усташке породице то су и радиле. Хиљаде нејачи побуњеника, жена, деце, стараца па и одраслих људи, хитало је Уни и Сави да се дочепа Хрватске и Славоније. Свако је носио што је могао у брзини понети и гонио стоку, да бар њу спасе. Бежање преко започиње у костајничком, дубичком и градишком крају још 17. августа.

Први усташки сукоб са турском војском био је код Великог Струга 17. августа изјутра. Ту се судари са Турцима чета Остоје Корманоша. Сутрадан побије се Корманош поново са Турцима код моста речице Јабланице, преко пута од Ускока, који су били изашли из Градишке да очисте пут Градишка–Орахово. Турци бише сузбијени и враћени у Градишку. Боље изгледа нису прошли ни они одреди који су послати из Бање Луке и Градишке да растерају усташе код Машића и очисте пут Бања Лука – Градишка. Код Свињара поби се 20. августа

⁴⁴ Заменик бањалучког мутесарифа вилајетској влади у Сарајеву 4/16. август 1875. На темељу извештаја бихаћког мутесарифа из Приједора, који се још тамо налазио ради купљења десетине, Вил. архив, Сарајево.

⁴⁵ Брз. замен. бихаћког мутесарифа вилајетској влади 5. августа 1875 (1291), Вил. архив, Сарајево.

једна усташка чета из околних села са одредом неког Насул-бега, који је био дошао да умирује народ. Истога дана било је борбе и код Карајзоваца, срез Градишка.

Док су се тако ређали мањи сукоби у већ побуњеним селима, буна се прошири и на дервентски срез. Усташки нападоше на Кобаш, попалише пограничне карауле и побише неке Турке.⁴⁶ Немајући још веће војске на расположењу за напад, отоманске власти задовољиле су се првих дана одашиљањем мањих одреда у побуњена села и одатле су потекли поменути сукоби.

За време тих борби усташки вођи у Кнежпољу Марко Бајалица и Марко Ђенадија опколили су Костајницу. До првог судара дошло је у ноћи између 17. и 18. августа. Устаници су хтели да спрече проваљивање Турака из Костајнице у села, и охрабрени првим успесима, навале свом силом на Костајницу 19. августа предвече. Надирали су подељени у два одељења. У борби изгори напуштени хришћански део Костајнице, пошто су Турци у почетку били потиснути према западу, али покушај другог одељења да упали део турског града није успео. Пред зору повуку се устаници на старе положаје. Неуспех код Костајнице рђаво је деловао на Кнежопољце: Бајаличина чета се развије и он сам пређе 22. августа у Хрватску, док друге чете наставише борбу. 22. августа увече започео се бој код Вировске, а 23. до подне код Јабланице и манастира Моштанице. У боју код Моштанице усташки из Подградаца разбили су Турке.

*
* * *

Као што се види, првих пет-шест дана устанка прошло се без већих борби. Устаници поцепани у мање чете, без јединственог вођства, оскудни у оружју и муницији, нису били у стању да честито опседну ни пограничне градове турске а камо ли да се скупе у веће гомиле и врше веће покрете. Пошто су у првом налету протерали из својих села Турке, они су се забавили највише склањањем нејачи и имања у збегове или преко границе. Чете су им бројале највише коју стотину-две људи, а с тим се није могла заузети ни једна касаба, каква је била Бос. Костајница. О каквом концентричном нападу на Бању Луку није могло бити ни говора. Првих дана покрета, отоманске власти и босански муслимани били су запрепашћени не само наглим почетком, него и проширењем устанка у размерима, какве не памти Босна од доласка Турака. Ипак, брзојав учини своје. Брзо обавештене о догађајима, власти одмах предузеше мере да се устанак угуши. Цело муслиманско становништво у градовима, где је било опасности, наоружа се; у околним крајевима нареди се скупљање војске и кад се

⁴⁶ Брз. бањал. мутесарифа бос. валији 8/20. август 1875 (1291), Вил. архив, Сарајево.

довољно прикупило из травничког, бањалучког и бихаћког округа, започела је већ неколико дана после почетка буне навала са свих страна.

Травничке и бањалучке башибозучке чете ударе најпре на бањалучку и градишку жупу, прегазе Туријак, сударе се 23. августа код села Поградаца са јаким усташким одредима и устаници су потиснути у Просару. После тога раздвоје се травнички и бањалучки одреди да би умирили села Јабланицу и Биоковац. У сусрет им изиђе из Градишке заповедник граничарских чета Вејсли-бег, састане се с њима и тако очисти од усташа пут Градишка – Бања Лука. Други турски одред, састављен од чета из Приједора, Мајдана и Козарца, упутио се преко Козаре планине, пробио се 22. и 23. августа према Дубици и ослободио ју опсаде. Сутрадан дође наново до окршаја, изгореше села Клековци, Демировац и Међеђа и приједорски одред упути се потом низ Саву према Градишци, да се састане са тамошњим четама. Највећа и најопаснија башибозучка гомила долазила је из Бихаћке Крајине. Мале устаничке чете ионако обесхрабрене неуспелим нападом на Костајницу, нису јој се могле одупрети, иако су покушале код Добретина; повукле се у планину, а Турци прођу за Костајницу и Дубицу.⁴⁷ Огањ запаљених села показивао је пут, куд су пролазили Крајишници.

Тако сва три турска одреда испуне без веће муке свој задатак и избију на границу. Распршени усташки повуку се у планине или побегну у Хрватску и Славонију, где су их одмах дочекале и разоружале аустријске чете, послане на границу почетком устанка. Међутим, у прегаженом побуњеном крају владао је ужас. Убијања, пљачкања, паљевине и насиља сваке врсте растерају и оно мало мирнога становништва по селима. Планине су биле пуне збегова и за неколико дана, по самим турским службеним вестима, пребеже 10.000 душа у Хрватску и Славонију.⁴⁸ Распојасани башибозуци, нарочито Крајишници, радили су што су хтели.

Кад су устаници били разбијени, власти су гледале да што пре затворе границе. Хтеле су да тим спрече придолажење помоћи у људима, оружју и муницији усташким четама у планини и да онемогуће даље бежање становништва преко границе. Стога, пошто сва три одреда дођоше у ужу везу, 25. августа затворе границу на Уни и Сави и поставе страже да чувају прелазе. С тиме је бежање преко било, ако не онемогућено, а оно бар отежано. Пошто је и то било готово а планине опкољене, покушали су Турци да и њих очисте од устаника. Бањалучка и травничка војска прокрстаре Просару, остале чете Козару, али са slabим успехом, јер нису могле уништити усташке чете.

⁴⁷ Брз. ген. команда Загреб, мин. спољних послова, 22. август 1875, Држ. архив, Беч. „Босна” 18/30 август 1875. (Красић), исто дело стр. 33.

⁴⁸ „Босна”, 18/30 август 1875, број 479.

Први устанички замах био је скршен. План њихов, да продру једним налетом у Бања Луку пропао је. И не само то: они нису били у стању да се одупру мало већим башибозучким четама босанских муслимана, које их, и не чекајући редовну војску, нападоше и растераше. Ипак се мора признати да је народ својим наглим дизањем у неколико срезова показао решеност на борбу. Што није успео, поред оскудице у оружју и организацији и губитка великог дела за оружје способних људи прелазом њиховим у Хрватску и Славонију, утицала је много и брзина којом су муслимани из околних крајева на прву вест о устанку дојурили, и не дајући времена устаницима да се снају, окупе и нешто озбиљније предузму, и поломили их. Тим се, истина, спречило стварање великих устаничких одреда, опасних за турске градове, али није угушио устанак. Подељени у веће и мање чете, наставише усташи борбу из планине.

Отоманске власти покушале су и лепим да утичу на народ да се смири и врати кућама. Слати су људи са претњама и обећањима, но народ је и даље бежао у планину или Аустрију. Изасланицима турских власти, уосталом, самим беговима и агама, послатим да их питају зашто су се побунили, одговоре усташи: „Због великог терета и зулума”, који им се чине и затраже „да се укине трећина и десетина и да пред законом сви буду једнаки, равноправни”.⁴⁹ Разуме се, да турске власти нису ништа предузеле да се ти захтеви испуне. Да су власти и хтеле и могле од муслимана, устанак се тако брзо ширио, елементарно, сам од себе, а реакција од стране муслимана била је исто тако снажна, да се ништа озбиљно није могло покушати на његовом смиривању.

*
* * *

Кад је устанак плануо, његови покретачи, босански трговци и неки пречани, изгубише у прво време главу. Оружја и муниције, како је било обећано, није било у приправи а буна је почела два дана пре. У Старој Градишки одмах се нађоше Гавро Вучковић и Васо Пелагић. Поједини компромитовани грађани у пограничним босанским градовима на прву вест о устанку пребегоше преко или одоше у села да дижу народ. Овај је почео тражити оружје и још 16. августа одјури Васо Видовић у Београд да моли за помоћ. За њим пође још једно изасланство од девет људи. Али, кад је Видовић тамо стигао, затекао је међувлађе. Истог дана 3/15 августа, кад ће увече планути устанак у Босни, у Србији су били избори. Либерална странка добила је већину и сутрадан, 4/16 августа, конзервативна влада Данила Стефановића дала је оставку. Међутим, док се не постави нова влада, она је и даље

⁴⁹ Васо Пелагић, *Историја Босанско-херцеговачког устанка*, стр. 49–95.

отправљала државне послове. Кнез Милан се повратио из Беча неколико дана пре устанка, и био је под утицајем тамошње дипломатије и своје веридбе са Наталијом мирољубиво расположен. У земљи, нашао је супротно расположење које и њега поче вући за собом. Глас, да је плануо устанак и у Босни, још више распали ионако угрејани народ у Србији. Влада Данила Стефановића, пошто се налазила у оставци, није могла дати босанским усташима оно што су тражили. Зато Видовић оде у аудијенцију кнезу посредством његовог рођака Богићевића. Овај га лепо прими, обећа помоћ и додаде: „Не заборавите само да сте Срби, а ја ћу за вас учинити што будем могао”.⁵⁰

Главни одбор за помагање устанка у Београду започео је са спремањем. Босански емигранти у Србији, хајдуци и учесници у пређашњим бунама позвани су у Београд; дељен им је новац, даване упуте, и одмах су слани у своје крајеве да дижу устанак: тако су послани Голуб Бабић и његова браћа, поп Каран, Петар Петровић Пеција и многи други.

Да би се усташима, који су се већ дигли, помогло оружјем и муницијом, ради чега беше Видовић и дошао у Београд, одлучи се: да се уза Саву пошаље у побуњене крајеве један велики транспорт. Под Небојшу кулу у доњем граду довучена је лађа „неповрат” и ноћу, пошто би се уклонила војничка стража, отворана су војна стоваришта и да би ствар била што тајнија, преносили су савски трговци војни материјал на лађу. Утоварено је 1.500 пушака, белгинки и 130 сандука праха и олова.⁵¹

Док се лађа, чувана од неколико наоружаних људи, вукла полако уза Саву, Видовић оде напред са Петром Пецијом, да спреме све што треба за искрцавање оружја. Али кад су стигли у Хрватску, стање се било изменило. Турци су већ били разбили устанике, запосели границу и ватра упаљених села уздуж Саве и Уне и пребегле чете говориле су како је у Босни. Ваљало је: подигнути опало поуздање, окупити нешто чета, пробити турски ланац на граници и искрцати из лађе, кад стигне, оружје и муницију па тако поново ојачати устанак. Да изврши ово дело није било у устанку згоднијег човека од Петра Петровића Пеције. Као стари хајдук и најпопуларнији јунак у пределима око Козаре планине, једини Пеција је био у стању да поново подигне дух код већ обесхрабреног народа и поведе га у нове борбе. Још неколико дана пред устанак проносиле су се вести да је Пеција дошао. Причало се почетком буне, да је он усташки вођ код Дубице; толико се његово

⁵⁰ Причања Васе Видовића. Занимљиво је, да ово Видовић никад није могао заборавити кнезу Милану, зато му је остао у устанку до краја веран. Па и после толико година кад ми је, и то увек са узбуђењем, причао о тој аудијенцији додавао је: „Могу говорити о кнезу Милану што хоће, али према Босанцима се показао том приликом као човек и као Србин. Ја му то нећу заборавити док сам жив”.

⁵¹ Главна књига примања и издавања за издржавање босанског устанка од 4/16 августа 1875. до 31. августа (12. септембра) 1876. Примање од српске владе од 4/16 августа 1875. до 31. августа (12. сеп.) 1876, Архив Васе Видовића.

име везало већ унапред за сваки покрет у Кнежпољу. Чим је дошао на границу, Пеција пређе преко Саве и дочепа се планине. Долазак његов даде новог полета устанку: чете се почеше поново множити и нова села дизати на оружје. Пеција преузе од Остоје Корманоша заповедништво и окупи око себе у Козари и Просари неколико стотина људи. Затим према договору, започе се спремати да очисти један део савске обале, где је имала да дође лађа и да искрца оружје.

Пребегли трговци из Босанске Градишке и Бање Луке, већином исти који су били уплетени у аферу 1873, основали су крајем месеца октобра одбор за помагање босанског устанка. Одмах су почели са скупљањем чета; снабдевали их оружјем и осталим потребама и слали у Босну. Они су и водили бригу, да се оружје, вучено лађом из Србије, допреми на одређено место и пребаци у Босну. 15. септембра лађа је стигла до Гашнице. Место је било као створено за искрцавање оружја, јер се ту са босанске стране спуштају до саме Саве обронци Просаре планине, а суседна Славонија прекривена је великом храстовом шумом, где се оружје могло несметано од аустријских власти превозити или сакрити у шуму. Било је уговорено, да се ту изврши пренос оружја у Босну, али за то су били сазнали и Турци запленивши писма код погинулих усташа. Чим је лађа стигла код Гашнице, започело је искрцавање оружја под управом Васа Видовића и Замфе Босанчића. Вађено је из лађе и скривано по шуми тако, да се лако могло поново укрцати у чамце и пребацити у Босну. Овај рад није могао остати скривен турским и аустријским стражама, и оне су јавиле својим претпостављеним.⁵² Аустријске пограничне власти нису ништа озбиљно предузеле да заплене оружје, иако су и у Загребу знали, шта се налази у лађи.

Пошто је оружје било ту, дошао је ред на Пецију да и он испуни своје: да разбије турски гранични ланац и да пренесе оружје у планину. Последица ове Пецијине намере биле су борбе, које се развише око Гашнице и доведоше до познате катастрофе 10. септембра 1875. Два дана иза истовара оружја започели су Пеција и Корманош своју акцију. У првим сукобима код Дубице Турци су били разбијени. Коњицу, која је узмицала према Градишци, дочека и потуче код Огорелице друга устаничка чета. 8. септембра дошло је поново да борбе код Огорелице и Пеција потуче и ту Турке из Градишке. 9. септембра саста се он са Корманошем, пошто су још једном разбили Турке код Јабланице, и очисти савску обалу код Гашнице.⁵³ Сад се могло прећи на преношење оружја. Рад је одмах започео. Целе ноћи од 9. до 10. септембра један део чета преносио је оружје, док је други део био размештен по обронцима планине Просаре да штити место искр-

⁵² Ивић, исто дело, стр. 23. Изв. виц. конз. Бања Лука, 10. септембра 1875, број 44, Држ. архив, Беч.

⁵³ Ивић, исто дело, стр. 23. „Босна“ 1/13 септембар 1875, број 481.

цавања. Исте ноћи окупили су се Турци из Градишке, Бање Луке и Орахове па спремили напад. Уместо да се пожуре, па замакну у планину пошто су пренели ноћу оружје, забавише се усташи на Сави до десетог изјутра.

Има више тумачења, зашто се није чета на Сави повукла у планину 10. септембра изјутра, него остала на обали. Једни тврде да је била издаја; други, да је Пеција хтео да пренесе сво оружје; трећи, да су се устаници били опили веселећи се победама последњих дана. Неки, опет, причају, да је до тога дошло, јер се Корманош и Пеција нису слагали; Корманош је био љут, што му је Пеција узео вођство и изазвао га да изда заповест да се остане на обали. Како било, Пеција направи погрешку или из једног од наведених узрока, или зато што се надао да ће чете, постављене на обронцима Просаре и са једне и са друге стране Гашнице, издржавати навалу Турака од Градишке и Орахов и остао је на обали.

Турци су врло добро знали, зашто су се усташке чете окупиле око Гашнице, зато навали 10. септембра њихова војска са две стране на Пецијине чете око Гашнице. Усташки одреди на обронцима Просаре брзо су били потучени и потиснути у Просару. Прави бој је почео пред подне, јер је Пеција са Корманошем и око педесет другова остао на обали Саве. Усташи се бранили иза обале и Турци су неколико пута покушавали да их јуришем баце у Саву. Бој је трајао неколико сати. Кад је видео, да не може одолети турској сили, одлучи Пеција да се укрца са остатком другова у скелу која је стајала под обалом и да се превезе у Славонију. Возећи се збијени у отвореној скели преко реке усташи су још непрестано пуцали, али преко хиљаду пушака сипало је ватру са босанске обале у збијену гомилу у скели. Другови метнуше Пецију у средину и заклањали су га својим телима, да се бар он спасе. Остоја Корманош погибе насред Саве пуцајући на Турке; закла га њихова пушка. Од тридесет шест људи дођоше на другу обалу само четворица читави. Међу њима је био и Пеција. Међутим, управо кад је искочио на обалу, уби га на месту турско зрно. Пецију, Корманоша и њихове изгинуле четнике сахранише Аустријанци одмах уз обалу у близини, где је Пеција погинуо.⁵⁴

Усташки пораз код Гашнице добија у важности тек Пецијиним смрћу. С њим је устанак у северној Босни изгубио много, јер није било човека, који би га могао заменити у храбрости, поштењу и угледу код народа. Додуше, он је био и остао до своје смрти хајдук у правом смислу те речи; тешко да би успео, и да није погинуо, да промени положај, настао иза првог устаничког налета, ипак, нема сумње, да би се устанак у северној Босни живље и снажније развијао, да је Пеција остао у животу. Иако је погинуо тек у почетку покрета, утисак његове

⁵⁴ Изв. виц. конз. Бања Лука, 13. септембра 1875, број 47, Држ. архив, Беч. Ивић, исто дело, стр. 24–25.

јуначке борбе и трагичне смрти био је тако јак у народу, да се и данас устанак 1875. до 1878. назива у околини Козаре „друга Пецијина буна”.

Петар Петровић Пеција рођен је у селу Бушевићима, срез Крупски. Године 1853. побеже у хајдуке. Он је представљао прави тип горског хајдука, створеног за народну песму. О његовом јунаштву и данас се прича. Хајдучки позив није схватао „као пржибапство”, сиротињу је чувао и помагао а гонио насилнике, особито Турке. Пословично је било његово поштење и витештво. Како је Пеција схватао хајдучки позив, види се најбоље из његовог учествовања у свима народним покретима од 1853. до 1875. године. Он је био вођ буне у Кнежпољу 1858, по њему се и зове тај покрет „прва Пецијина буна”. Пеција се и данас слави у неким деловима Босанске Крајине као највећи јунак. После окупације замољене су окупаторске власти да дозволе пренос његових костију из Славоније у Босну. Није допуштено. На то његови пријатељи потајно ископају његове остатке, пренесу их у отаџбину и сахране код манастира Моштанице, где и данас почивају.

*
* * *

Кад је пропао и последњи покушај да се створи већи устанички одред, са којим би се могло озбиљније ратовати, прешли су организатори покрета на спремање систематске акције. Главни одбор за помагање устанка у Новој Градишци постави дуж целе границе од Брода до Бихаћке Крајине своје одборе и поверенике, који преузеше на себе скупљање, организовање, снабдевање и одашиљање чета у Босну. Већи одреди не покушавају се стварати. Мале чете од 10 до 300 људи, заштићене планинама, крстаре земљом по хајдучки, дижу народ на устанак, пале турске чардаке и штите прелаз бегунаца у Аустрију.

Ради незгодног прелаза преко Саве и Уне показало се да је врло тешко радити на речној граници. Затим, ту је било немогуће имати ма и најмањи комад босанског земљишта, где би се чета могла склонити и од турских и од аустријских власти. То је пружала само сува граница. Ради тога, сагради одбор утврђени логор на Брезовачи. Ту ће се чете окупљати, снабдевати разним потребама и упадати одатле у крупски, приједорски и новски срез. Брезовача се налазила скоро на дну кута Баније, који дубоко задире у Босну делећи Бихаћку Крајину од новског среза. То је шумовит брежуљак у облику потковице који задире у Банију а на дну потковице је врх брега, што се стрмо спушта према долини Уне. На врху и падинама овога брега био је устанички логор.

Смрћу Пецијином највише је изгубио покрет око Козаре планине, али зато се после истичу устаници око Мотајице. Устанике између Врбаса и Босне водио је у почетку Симо Стефановић а у сеп-

тембрв постао им је вођ неки Лука Крстић из Лознице. Дошао је из Србије по „хадучки“ преко целе Босне и отишао поткрај септембра четама у Мотајциу. Почетком октобра напала је његова чета турске страже код Босанског Свињара. Послана је против њега редовна и нередовна војска. Главна битка била је на Мотајници 11. и 12. октобра, Турци су били потучени, али нажалост погину и честити Лука Крстић. Кад су Турцима из Бање Луке дошла нова појачања, устаници се повуку, а неки пређу у Славонију.

Пред крај јесени и почетком зиме 1875. одржали су први људи из покрета скупштину у Јамници и међу осталим, изабран је за главног заповедника свих устаничких чета Словенац Мирослав Хубмајер. Уједно је решено да се борба има свом снагом наставити. О јамничкој скупштини говрићемо касније опширније.

На јамничкој скупштини потврђена је одлука да се има извршити препад на Босанску Костајницу. Овај напад, и да је успео, имао би више демонстративан значај, јер освајање „упоришта“ на босанском земљишту код Костајнице тражило је много више средстава и снаге него што је представљало оно неколико стотина људи који су стајали Хубмајеру на расположењу. Уместо да се држао четничког начина војевања и спремао се на већу акцију у унутрашњости земље, кад дође пролеће, Хубмајер полети за брзим успехом и упусти се у пустоловину. Чланови одбора, који су једино били у стању да спрече овај напад, слабо су се разумевали у војним стварима. Усто, препорука Ђоке Влајковића и ратничка разбарушеност Хубмајерова оставиле су утисак на њих па не само што му нису сметали у подузећу на Костајницу, него су га у свему свесрдно помагали.

План Хубмајеров био је: да дигне чете из зимовника у Брезовачи и селима по Банији, да удари с њима преко Баније и скупи их код Куљана на реци Уни. Ту би их чекали скелари из Хрв. Костајнице и превезли у Босну. Чете би онда изненада напале и попалиле Костајницу; на ближи Босански Нови није смео ударити, јер је у њему било више војске. Пред вече 20. јануара 1876. године крену се Хубмајер на поход. Била је велика студен. Истом пред зору 21. јануара стигли су уморни и промрзли четници на одређена места, али сад, опет, није било чамаца за превоз и морало се чекати. Међутим, цело спремање за превоз вршио је Хубмајер са таквом виком и халабуком, да није чудо да су за све сазнале аустријске и турске власти и послале против њега војску. И, уместо да он притесни Костајницу, притеснише њега Аустријанци и Турци, једни са сува, други од Отоке. Његова промрзла војска прште без боја; свако наже куд му је било најзгодније и најлакше. Много људи погибе, други су, опет, били ухваћени и разоружани. Пропаде велика множина са тешком муком сакупљеног оружја и муниције. Хубмајер се некако извукао из бежаније и отишао са свега 32 друга, већином странаца, које је са собом довео, у Хрв.

Костајницу, па у Бешлинац. Ту је имао да преда ствари одборском поверенику Сими Билбији, пошто је одмах иза пораза збачен са заповедништва.⁵⁵

III

УСТАНАК У ЦРНИМ ПОТОЦИМА

Кад и Пеција, некако у исто време крену се и Голуб Бабић из Србије у свој родни крај да диже устанак. Голуб је побегао у Србију из дољанске буне у Крајини 1858. године, сад се враћао кући. Неколико дана после Велике Госпојине био је већ у Лици, на граници према своме завичају. И одбор из Нове Градишке послао је био у оне крајеве Илију Билбију да диже буну. Рад на томе одмах је почео. Хватане су везе са народом из Босне и преговарало се, где и како да се почне са устанком. Голубу, као старом хајдуку и учеснику у дољанској буни са јако раширеним родбинским и пријатељским везама на тремећи Босне, Лике и Далмације, није било тешко радити и наћи људе, који ће га помоћи. Прото Петар Петрановић из Плавна, Будисављевић из Лике, Пајо Омчикус, трговац Десница из Обровца, Александар Катић из Книна и споменути Илија Билбија помоћи ће му у свему.

Глас, да је плануо устанак на северу, брзо се раширио и по јужним крајевима Босне. Узнемирили су се и Срби и Турци. Да застраше народ по селима и у заметку угуше сваки покушај дизања устанка почели су крстарити крајишки бегови и летећи турски одреди по селима, кињити свет и претити виђеним људима. Већ крајем августа беже неки прваци из Бос. Крајине у Лику; тако поп Ивковић из Кестеновца, попови Илија Билбија, Давид Грубор и Перо Зорић из манастира Рмња. Причали су да се у народу спрема дизање устанка.⁵⁶ Тада су Турци спалили манастир Рмањ. Ускоро су почели бежати и сељаци; неки преко границе у Лику, а неки измакоше у планину. Почину горети беговски чардаци, обичан знак да се спрема буна. Из села се повлаче аге и њихове субаше у сигурније вароши. Почетком септембра стизали су неповољни гласови из свих крајева у Сарајево. Заповедник Кулен Вакуфа сазнао је био нешто о припремама за напад из Аустрије на Босну и јавио Петровцу, претерујући у броју четника, који су имали упасти из Лике у Бос. Крајину. У исто доба долазиле су тужбе из пограничних села да неки Личани буне народ на граници. Петровачко Управно веће нареди да се предузму мере опрезности и прикупља војска.⁵⁷ У све три куле на граници петровачког среза послата су појачања.

⁵⁵ Ген. команда, Загреб мин. спољних послова, 24. јануара 1876, бр. 44, Држ. архив, Беч. Ивић, исто дело, стр. 52. Красић, *Устџанак у Босни*, стр. 89.

⁵⁶ Ивић, *Иста књига*, стр. 21–22. Красић, *Устџанак у Босни*, стр. 116.

⁵⁷ Изв. мухафиза Кулен Вакуфа, 21. августа (2. септембра) 1875 (1291). Препис извештаја идаре меџлиса, Петровац, 22. августа (2. септембра) 1875 (1291), Вил. архив, Сарајево.

У јужној Босни није се могао дигнути за кратко време онако велики устанак какав је био на северу, јер тамо не видимо тако темељних предспрема, како су извршене уз Уну и Саву. Прави рад на устанку почиње, изгледа, тек онда, кад је овај на северу већ плануо. Времена је било мало да би се створила већа организација која би на први знак подигла на ноге читаве крајеве. Зато се Голуб Бабић и другови задовољише у почетку да побуне само нека села уз границу Лике и Далмације и створивши себи ослонац на босанском земљишту да одатле прошире устанак преко остале Босне. Сува граница и ослонац на национално врло свесно српско погранично становништво у Лици и Далмацији, била је надмоћност устанка на југу. Голуб Бабић је искористи и започе покрет, не дизањем народа у Босни, него упадом из Лике и Далмације да разбије турски погранични ланац па онда тек да диже буну.

Једна чета Плављана (Далмација) и босанских бегунаца дошавши из Аустрије удари 15/3 септембра 1875. године на пограничну кулу у Тишковцу. Кула се налазила крај речице Бутишнице, на тромеђи Босне, Лике и Далмације испод брда Седло, где ће касније бити чувени усташки логор у Црним Потоцима. Њих, по турским изворима 300–400, по Красићу, „Застави” и причањима тамошњих сељака, што изгледа да је тачно, 15 и 18 другова, нападну кулу пуцајући на њу са Седла. Турска им стража одговори. Окршај је трајао цео 15. септембар. Турци су били у незгоднијем положају, јер су их устаници с брда тукли у главу. Кад дође ноћ, пробише њих 50 зид на источној страни куле и побегоше Грахову. Нападачи заузму кулу и кад свану 16. септембар, истакну заставе и подигну на оружје села испод Уилице планине. Голуб Бабић није суделовао у нападу 15. септембра али јест његов брат Миле. Он је прешао границу и дошао кули тек сутрадан, 16. септембра. Тога дана су сва села тишковачке општине пребацила нејач и стоку у Лику и Далмацију а за оружје способни људи осташе у чети. Ко се није хтео бунити милом, морао је силом.

Још 16. септембра сазнало се у Петровцу шта је било у Тишковцу, скупило се нешто војске и послало тамо.⁵⁸ 17. септембра покушала је чета Турака из Грахова да продре освојеној кули, али би потучена. Међу муслиманима се ширили гласови да се накупило 4–5.000 усташа; на саму кулу да је ударило 700 људи. Истога дана кад су потучени Граховљани сукобио се Голуб Бабић код Трубара са турским четама из Петровца и Кулен Вакуфа. Турци су били потучени, али ускоро им стиже помоћ. У ноћн између 18. и 19. септембра навали на њих код Долова Голуб. Слабији бројем, усташа су били потиснути и врате се у Тишковац а да Турци не смедоше за њима.⁵⁹ Први покушај Бабићев да

⁵⁸ Изв. бихаћког мутесарифа бос. валији 4/16 и 6/18 септембра 1875 (1921), Вил. архив, Сарајево.

⁵⁹ Исти истоме 7/19 септембра 1875, Вил. архив, Сарајево. Брз. ген. Родића; намесн. Далмације мџиџст. спољних послова у Бечу, Задар, 21. септембра 1875, Држ. архив, Беч. Ивић, иста књига, стр. 28. Красић, *Устџанак у Босни*, стр. 118.

продре у друге крајеве Босне, није успео. Ипак се побунише нека села уз границу Лике: Босански Срб, Крчко Брдо, Велики и Мали Цветнић и Очијево а 19. септембра увече почела је буна код манастира Рмања. Устаници попале неке беговске чардаке, саграде шанац више манастира и под вођством Симе Чавке, попа Илије Билбије и попа Давида Грубора састану се са Голубом Бабићем код села Осредака. У почетку је Турцима изгледа буна много опаснија него што је и била. У побуњена села послане су нове чете. И ту, као и на северу, дођоше Крајишници. Спаљен је потпуно манастир Рмањ. На Цветнићу скупе се све турске чете и ударе преко Крчког Брда низ Беглуке. На Крчком Брду дочека их 24. септембра Бабићева чета. Устаници су били потиснути и узмичући наставе борбу. Тукло се напоследку на самој личкој граници код цркве у Осредцима. Ту им притекоше у помоћ Личани. Устаници пређу преко границе, а Турци нису смели ићи за њима него се врате натраг попаливши сва околна села.⁶⁰

Неколико дана после тога био је мир. За то време доби Голуб из Аустрије нешто оружја и муниције. Турци су настојали да спрече ширење устанка у околини Унца и спремали нови напад од Грахова. 30. септембра навале они преко Стожишта и села Дулера на Тишковац, обично звани Црни Поток, средиште устанка. Голуб их није могао сузбити и они попале села под Уулицом планином, али зато их дочека код самог Седла 1. октобра 1875. и бијући се отпрати их уз Бутишницу, куда су продирали према Цветнићу. Потом су доведене у ове пределе редовне турске чете и постављене по селима око Кулен Вакуфа, Трубара, Унца и Грахова.

После овога сукоба, усташи се поново утврде у Тишковцу. Сукоба је и даље било, нарочито око отимања стоке. Јака зима спречи веће борбе. Турска војска презими на Грахову и Унцу, усташи су остали господари села под Уулицом и тако ће их затећи пролеће 1876.

*
* * *

Од свих добровољачких чета, које су се скупиле и организовале у Србији за владе Данила Стефановића, само су две прешле границу: Жарко Љешевић је упао у Санџак, Нови Пазар, а неки Јован Панић, Босанац, у источну Босну. У зору 3. септембра 1875. прешло је њих 310 друга код села Главачице (срез Зворник) преко Дрине, напали су и спалили турску пограничну караулу и један чардак, па отишли манастиру Тавни. Покушали су да побуне околна српска села, али нису успели. Јер, још истога дана, на глас да је прешла чета из Србије, дигли су се башибозуци из околних места и пошли да их гоне. Из Бијељине су послане две чете пешаднје и два ескадрона коњице.

⁶⁰ Изв. петровачког кајмакама 13/25 септембра 1875 (1291), Вилајетски архив, Сарајево. Крисић, *Устџанак у Босни*, стр. 120, Ивић, *Иста књига*, стр. 28.

Кад је дошло подне 3. септембра, скупила се била око манастира Тавне, где се чета налазила, доста велика турска војска. Четници су се бранили, док није пала ноћ. Дочекати други дан у затвореном манастиру нису смели, зато се још исте ноћи поделе у мање четице, кришом извуку из манастира и распу по Мајевици планини. Турци нису ни опазили њихово бежање и сутрадан рано, 4. септембра, наставе да пуцају. Да му не руше манастир изиђе игуман пред турског заповедника и саопшти му, да су четници отишли. Војска опколи манастир, заповедник прегледа све просторије и нађе два мртва, три рањена и четири пијана четника. Тројица од њих одмах су убијени; четворицу одведоше Турци у Бијељину а за одбеглом четом послата је нередовна војска да је гони. Башибозуци су у манастиру све опљачкали, поробили и попалили. Спаљена је школа с околним зградама и у њима доста жене и деце, што су се ту склонили. Кад је све било уништено и манастир спаљен, врате се турске чете кућама робећи, палећи и убијајући успут где кога стигну. Говорило се да је тада нестало преко сто хришћанских душа.

Нисам могао да установим, шта је било с четом Јована Панића и с њим самим кад је замакао у Мајевицу. Пошто се за Панића ништа није сазнало, изгледа, да је негде погинуо. Неки делови његове чете продирали су према северозападу и из ње је био, како сам чуо, и Лука Костић, који се одликовао, што смо споменули, у борбама са Турцима у Мотајци планини. Један од Панићевих четника ухваћен је касније чак у јајачком срезу; бунио је сељаке.

Епилог Панићевог упада у Босну био је процес против игумана манастира Тавне Александра, двојице калуђера и учитеља. Њих су одвели у Тузлу и оптужили због веза са Србијанцима. Игуман је осуђен на петнаест година робије у Видину, калуђери и учитељ задржани су у затвору све до 1877. године, када су пуштени.⁶¹

Као што смо видели, угушен је већ у зачетку покушај да се побуне погранични босански крајеви према Србији. И да није потучен још истог дана, када је прешао границу, Панић не би могао избећи сигурном поразу. Густо збијене и увек ратоборно расположене муслиманске масе босанске Посавине биле су у стању да туку код Бијељине дрински корпус генерала Алимпића 1876; да разбију једну аустријску дивизију код Тузле под Сапарием 1878, како не би онда могле да потуку једну чету и у зачетку угуше сваки покрет своје раје.

⁶¹ Изв. виц. конз. Брчко, 22. јун. 1876, бр. 21; 27. мај 1877, бр. 24/рез., Држ. архив, Беч.

ГЛАВА П ПОСРЕДОВАЊЕ ВЕЛИКИХ СИЛА

I КОНЗУЛАРНА МИСИЈА

Европско јавно мишљење па и кабинети великих сила нису били много забринути у пролеће и лето 1875. развојем догађаја у Херцеговини. Иза француско-немачке запетости тога пролећа завладало је у дипломатским уредима затишје. Беч и Петроград посредују, истина, у Цариграду у корист избеглих Херцеговаца у Црну Гору, али таквих посредовања било је сваке године и на сваком кораку у турској царевини. Још 10. јула 1875. поручује аустроугарски заједнички министар спољних послова гроф Андраши у Цариград, да се његова држава не може мешати у херцеговачку побуну; сматра је унутарњом ствари Турске, којој препушта начин како да је утиша. Тек напад на караван код Трусине и одашиљање једног батаљона у побуњене крајеве узбунили су Петроград.¹

Како се побуна у Херцеговини претварала постепено у општи устанак, тако су и кабинети морали да поведу више рачуна о догађајима у томе пределу Отоманске царевине. Тројецарски савез, иако већ у то доба пољуљан иступом Русије за Француску у пролеће 1875, и као тада најјачи блок држава у Европи, и по интересима, које су његова два члана имали на Ближем истоку, имао је први да заузме своје становиште. И у самом почетку кризе јављају се основне разлике у схватањима, жељама, тежњама и методама рада између Русије и Аустрије. Русија није била вољна, као што је Андраши изјавио 10. јула, да препусти самој Турској умиривање покрета у Херцеговини. Још концем јула 1875. руски канцелар, кнез Горчаков, обавести Беч да

¹ Лангенау грофу Андрашију, 21. јули 1875, исто, стр. 98.

отоманске власти неће бити у стању да саме утишају распаљене страсти. Зато понуди, да три велике силе посредују у корист херцеговачке раје. Андраши одговори 26. тога месеца да пристаје на суделовање, ако је комбинована акција замишљена тако, да конзули утичу на умирење устанка.²

Руска влада предложи, опет „формално посредовање” трију сила, на што Андраши не хте пристати. Његов предлог био је, да њихови кабинети дадну комбиноване инструкције својим заступницима близу ратишта и у Цариграду. Посланици се могу међу собом договарати, али сваки, ипак, пред Портом да иступи у име своје владе.³

Руси су поново предложили да буде „службена медијација” у том правцу, да посредовање уследи с „идентичним инструкцијама” посланицима у Цариграду и колективним иступом Немачке, Аустрије и Русије. Од Порте би се тражило, да повуче наредбу о присилним мерама и објави уступке које ће учинити хришћанима. Ови уступци били би стављени под морално јемство сила и употребили би се за умирење устанка и успостављање мира.⁴ Русима је Андрашијев предлог изгледао за устанике „бездушан”. Андраши се, опет, бојао, да Руси са својим не циљају на „трајан протекторат у троје над Турском”, и тим да вежу Аустрија руке на истоку, што он никако није хтео.

Основна разлика руског и аустријског предлога била је, то што је Русија хтела да даде устаницима нешто, а Андраши, видећемо касније зашто, доследан од почетка, ништа. У руском предлогу, а још више у Горчаковљевом мишљењу већ у то доба, да Босни и Херцеговини треба дати аутономију као и Румунији, Андраши је осетио против аустријске намере и планове руске владе при решавању источног питања.⁵ Према томе удешавао је своје држање. Да би вођство остало у његовим рукама и да би се показало свету да је Аустрија најзаинтересованија у источном питању, захтевао је да средиште споразумевања трију сила о даљим корацима буде Беч. Русија и Немачка присташе. Александар II прими Андрашијеве предлоге о начину иступа у Цариграду. У Бечу састао се Андраши са немачким и руским послаником и израдио са њима упутства посланицима у Цариграду и конзулима у Херцеговини.

Акција је имала бити двострука: код Порте и код усташа. Корак у Цариграду требао је бити индивидуалан, не колективан. Сва тројица посланика говориће идентично, али сваки у име своје државе. Акција не сме изгледати као „формално посредовање”, него „bons offices”, које немају другог циља него да олакшају непосредни споразум Порте и њених поданика. Конзули трију сила ће покушати да докажу

² Шиф. брз. Андраши Лангенау, 26. јула 1876, Држ. архив Беч.

³ Брз. Андраши Лангенау у Петроград, Беч, 29. јул. 1875. Број 1413, Држ. архив, Беч.

⁴ Брз. Андраши Сајлеру посланику у Берлин, 7. август 1875, Држ. архив, Беч.

⁵ Wertheimer, иста књига, II Band, архив, стр. 263.

устанцима да њихов покрет не може да се нада у помоћ тројецарског савеза. Саветоваће им да наставе прекинуте преговоре са турским комесарима и да њима изнесу своје тужбе и потребе. А да би имали изгледа на успех, могу рећи устанцима међу осталом и то, да ће три двора препоручити отоманској влади да задовољи што је законито у њиховим захтевима. Ипак, да не дадну „формалну гаранцију”, за исход, која овиси од непосредног устаничког споразума са Портом.⁶ Устаничке тужбе могу и конзули саслушати, али тако, да не добију Херцеговци уверење да би велике силе биле спремне зајемчити им ост-варивање њихових захтева, стављених турским комесарима.

*
* * *

Интервенција код Порте била је 17. августа 1875. За то време измениле су се прилике на Југу. Херцеговачка побуна претворила се у велики устанак раје у Босни и Херцеговини. Узбуђење у Србији било је такво, да је Турска почела прикупљати војску на њеним границама. Велике силе бојале су се и горега. Отоманска порта већ се почела тужити на помагање устанка из Црне Горе и Аустрије. Њој би било најдраже да су јој пустили да сама сврши са устанком. Посредовање тројецарског савеза није јој било драго; зато и не пристаде одмах на његове предлоге. За њу је одашиљање конзула у побуњене крајеве било противуговорно мешање у унутарње ствари отоманске државе, што се, како рече велики везир аустријском посланику, противи одредбама париског мира.

У исто време, када су посредовали у Цариграду, обавестили су немачки, руски и аустријски посланик, представнике других трију великих сила о своме кораку. Француски и италијански посланик, пошто су добили упутства својих влада придруже се њиховој акцији. Исто уради после неког оклевања и енглески. Притиснута великим силама, ојачаним устанком у Босни и Херцеговини и опасношћу рата са Србијом, попусти Турска и пристаде на стављене јој предлоге и то „као последња покушај умирења”, а ако конзулска комисија не успе, задржала је себи право да употреби силу и доврши „ту несретну аферу”.⁷ За Портину комесара одређен је Сервер-паша. Упутства, дана му за рад у Херцеговини, тако су опште природе, са обећањима, која су већ толико пута давана а никад одржана, да и енергичнији и окретнији комесар, него што је био Сервер-паша, слабо би што могао постићи. Он отпутова у побуњене крајеве 23. августа.

Цетиње је прво обавестило усташе у Херцеговини да долазе тамо европски конзули и послало им упуте како да се држе. Видели смо да је кнез Никола прекинуо почетком августа са отезањем и почео да

⁶ Аусџр. Црвена књиџа, 1873–78, стр. 98.

⁷ Енглеска плава књиџа, Turkey, No 2, 1876, стр. 7.

помаже устанак у Херцеговини. Одлучивши се на тај корак, књаз Црне Горе није био вољан да помогне, сам од своје воље, пацификацију Херцеговине без икаквих уступака од Турске устаницима или његовој Црној Гори. Ради тога и издана су упутства устаничким главарима у северној и јужној Херцеговини, не да мирољубиво дочекују конзуларну мисију, него да јој говоре што отвореније и безобзирније: „Да сте једном прегли да се ослободите или да сви погинете. Ово нека ви буде једна и постојана ријеч”. Ако их конзули позову у Мостар, да не иду и нека траже од њих писмено обећање да их Турци неће напасти за време преговора. Иначе, нека се бију што више могу, „јер зашто мала битка, кад су они ту, више ваља за нашу ствар него велика пошље”.⁸ У том смислу послали су поруке Херцеговцима и војводе Петар Вукотић и Машо Врбица. Имали су се изабрати људи који ће ићи пред комисију, народ се упутити како да се понаша, с конзулима да се не састаје појединачно, него да им говоре да требају времена за одговор.⁹

Херцеговци су до у танчине поступили по упутствима са Цетиња.

Састанак конзула с усташима требало је да буде у Мостару. Конзули су се били скупили, али усташки вођи не хтеше тамо доћи. На то се конзуларна мисија подели, једна група оде у северну, а друга у јужну Херцеговину. Руски, енглески и француски конзул стигну 31. августа у Невесиње и три пута су се састајали са устаницима из тих крајева и преговарали, али без успеха. Нису ни толико постигли да их наговоре да се састану са Сервер-пашом. Усташи су изнели своје тужбе. Оне су, као и у целом царству, против бегова, закупа десетине, приреза за митрополите, работе, коморија, заптија, судова, беделија и непризнавања хришћанима права сведочења пред судовима.¹⁰

Није боље прошла ни она друга група, која је отишла у јужну Херцеговину; били су то аустријски, немачки и италијански конзул. Из Требиња, где су дошли, пошљу они 17. септембра писмо Мићи Љубибратићу, Луки Петковићу и Трифку Вукаловићу и закажу са њима састанак. Сва тројица вођа из јужне Херцеговине одговорише: пошто је устанак покрет целе Херцеговине, они не могу ступити у преговоре пре него што се договоре са осталим главарима. Зато је потребно примирје од неколико дана. Преговарати се имало или на граници Црне Горе или Аустрије; чланови комисије биће европски комесари; Турска неће бити заступљена.

Дана 12. септембра упутили су устаници из јужне Херцеговине меморандум конзуларној комисији. У 20 тачака изнели су и они гото-

⁸ Копија писма Божја Петровића Мићи Љубибратићу, Луки Петковићу и осталим главарима јужне Херцеговине, Архив Миће Љубибратића.

⁹ Војвода Петар Вукотић Мићи Љубибратићу, 5. септембра (875), исти архив.

¹⁰ Изв. Јастребова, руског делегата у конз. мисији, Мостар, 15. и 19. септембра 1875, Држ. архив, Беч.

во исте тужбе које и устаници у Невесињу; завршавају на исти начин: да ни по коју цену неће натраг под турску власт.

И католици из Херцеговине поднели су конзулима и Сервер-паша свој меморандум. Траже, да Босна и Херцеговина буду аутономне под једним страним принцом, или да једна оближња сила заузме градове.¹¹

Пошто није имала успеха, поврати се конзуларна комисија у Мостар. Покушавала је поново да ухвати везу са устаницима, састала се била са Љубибратићем и Вукаловићем, али из свега није изишло ништа, јер су њене пуномоћи биле тако ограничене, да се ништа озбиљно није могла ни предузети. С друге стране, устаници нису веровали празним обећањима, а и Цетиње, које их је тек почело помагати, није желело у тај час смиривање Херцеговине. Тако се разби цела акција. Из Мостара јаве конзули својим владама да је једино средство за умирење признање дипломатског посредовања; састанак усташа са комесаром у Дубровнику и слободно преговарање под утицајем изасланика великих сила о појединостима пацификације. Али Порта није хтела пристати на непосредне преговоре, и све се поквари.

*
* *

Сервер-паша је прошао горе од европских конзула. Устаници нису хтели, као што смо видели, ни састати се са њим. Ипак покуша, држећи се датих му упутстава из Цариграда, нешто да ради. Почетком септембра објавио је проглас за побуњени народ, пун празних речи, још више обећања. Позивао га је да се врати кућама и њему поднесе тужбе и уједно основа изванредни суд да их испитује. Међутим, нико му се не одазва. Прогласи су, како рече један усташа били устаницима једино од користи, „што су њихов папир врло добро употребили за фишке“. Покушао је и са реформама. Али Сервер-паша није био човек који би био способан да постигне нешто под онаквим условима. Кад је чуо за његово наименовање за комесара у Херцеговини, Митхад-паша се отворено изјаснио против и назвао га „глупаком“ који није способан ни за какву мисију.¹² Слично мишљење имао је о њему и Констан-паша, његов друг у пацификацији. Уместо да је, кад је дошао у Мостар, одмах зашао у суштину ствари, испитао народне потребе и невоље и тражио злу лека, Сервер-паша отвори уши дошаптавањима и одмах у почетку показа да је неспособан да буде непристрасан. Још више, послат да испита узроке устанку и да нађе начина да их уклони, Сервер сврши тако своју задаћу, што просто изјави да тих узрока и

¹¹ Nikola Buconjić, *Povjest ustanka u Hercegovini i Boj kod Stoca*, Mostar, 1911, стр. 100–101.

¹² Изв. немачког делегата у конзуларној комисији Лихтенберга барону Вертеру, посланику у Цариград, 24. септембар 1875, Држ. архив, Беч.

нема. По њему, цео покрет није ништа друго него напад бескућника на поседничке класе; тако рећи „социјалистички” покрет, подстакнут са стране. За то му је доказ, по његовом тврђењу, што су хришћани сами попалили своје куће, јер су беговска својина.¹³ Да иронија буде још већа, док су се по Херцеговини тукле битке и под оружјем стајале хиљаде усташа, тврдио је Сервер-паша да устанка уопште нема, јер је угушен. Ако има још која чета по планинама, то су обични разбојници којих се чак и у Енглеској може наћи. Тако Сервер, али зато су страни конзули већ концем октобра 1875. могли јавити својим владама да је и његова мисија пропала.

Источно клупко одвијало се даље. Европски кабинети помирише се са чињеницом да је пропао покушај са конзуларном мисијом. Ипак, конзули добише наредбу да и даље остану у Мостару. Уз њих је остао и Сервер-паша; имаће да спроводи у живот мртворођене султанске ираде, фермане и наредбе великих везира.

II

АНДРАШИЈЕВ МЕМОРАНДУМ

Кад се видело последњих дана месеца септембра да од конзуларне мисије неће ништа бити, покушала је Порта да отме великим силама иницијативу и сама да проведе пацификацију побуњених покрајина. Ратоборна струја у Цариграду желела је да силом угуши устанак. Пад Ристић-Стевчиног кабинета у Србији и посредовање великих сила у Београду почетком октобра 1875. да се одржи мир, дали су Турској одушке на тој страни и сад се више могла посветити умиривању устанка. Незгодни и према хришћанима непријатељски расположени Дервиш-паша смењен је још почетком септембра са босанског везирства; на његово место дође Ахмед Хамди-паша. У исто доба настала је промена и у Цариграду. Махмуд Недим-паша постао је велики везир.

Упоредо са војном акцијом имао је да иде и реформни рад. Управо, кад је смењен Хусејин Авни-паша, изиђе 2. октобра 1875. султанова ирада, на темељу које разасла велики везир окружницу на све валије. Та ирада, у којој се само укида скоро уведена десетинска четвртина и поклањају остаци данака до 1873, била је крвава иронија на стање у коме се тада царство налазило. У Босни је она објављена у вилајетском гласнику „Босна” на споредном месту тек 8. новембра, и то у облику обичне везирске наредбе.¹⁴ Све се свршило на томе да ју је вилајетска влада објавила народу и послала захвалницу у Цариград.

Ни порта није мислила озбиљно са ирадом; она је била за Европу, за рају је била војска. И док је Сервер-паша и даље играо улогу рефор-

¹³ Изв. Зичи. Цариград, 24. августа 1875, Број 66, Држ. архив, Беч.

¹⁴ „Босна”, 27. октобра (8. новембра) 1875.

матора, Ахмед Хамди-паша је требао рећи одлучну реч. Само, учинити није могао ништа. Штавише, када је послао Шефкет-пашу да помогне једним делом војске тврђавицу Горанско, Пеко Павловић и другови дочекају и разбију Шефкета код Муратовице. Зато би смењен Ахмед Хамди, а на његово место дође Реуф-паша.

Сервер-паша је објавио у облику „напутока” чиновницима како да се поправи стање у земљи. Напуци су рађени више према упутствима из Цариграда, што их је комесар донео и према задњим устаничким приговорима код конзуларне комисије, него по султановој иради од 2. октобра. Они решавају чисто управна питања која би се у једној уређеној држави решавала сама по себи. У суштину проблема, у решење аграрног питања, уклањање корупције и нерада чиновничког и борбу против верске искључивости, не залази Сервер-паша. Тако је и овај „талилат” био само за „фишке”.

Ако раја није озбиљно схватила Портине реформе, јесте дипломатија, или се бар један део њен чинио да их схвата. Генерал Игњатијев, руски посланик у Цариграду, изнесе своје мишљење: да треба примити акт одобрених реформи; констатовати да устаници одбијају да приме конзулске препоруке и напokon, да кабинети великих сила задржавају себи слободу акције за случајеве наметнуте човечанским дужностима и интересима суседних држава. Александар II сложи се са својим послаником и нареди своме заступнику у Бечу Новикову да обавести о томе Аустрију.

Али, коликогод то на први поглед изгледало чудновато, Андраши се није сложио с тим предлогом. Бојао се заседе. Признање Портиних реформи од Русије и још више, појава нових Игњатијевљевих предлога, а да о томе ништа није знао његов посланик у Цариграду Зичи, задавало му је бриге. Сумњао је у договор Игњатијева и великог везира.¹⁵ Добро је осетио да Турска жели ирадом од 2. октобра да истисне велике силе и покаже да сама може да уреди стање у Босни и Херцеговини а исто тако да Порту у том правцу подстиче и енглески посланик у Цариграду сир Елиот. Јер, уистини и Игњатијев и Елиот подупирали су у то доба Порту у завођењу реформи.¹⁶ Да га Игњатијев тако лако избаци из седла, није хтео дозволити аустроугарски министар спољних послова. Иако није веровао у успех Портиних реформи, пристао је ипак на прву и другу тачку Игњатијевљевог предлога и тако јави у Петроград. Али трећој тачци додаде, премда и њу прима, да жели да је допуни „са неколико практичних предлога за Босну и Херцеговину...”, „да би се, колико је то могуће, предупредило понављање сличних покрета”. Предлози његови имали би да служе као основица „за инструкције, које би се дале амбасадорима” у Цариграду. Већ сутрадан, 11. октобра, дошао је из Петрограда повољан одговор и

¹⁵ Андраши Зичију у Цариграду, Беч, 15. октобра 1875, Држ. архив, Беч.

¹⁶ *The Slavonic Review*, Vol. III, p. 429, Лондон, 1924.

Беч је поново постао средиште решавања босанско-херцеговачког питања. Тако је дошло до спремања чувеног Андрашијевог меморандума 30. децембра 1875.

Али, није ишло све тако глатко. У октобру и новембру 1875. видело се већ у дипломатским круговима да се питање Босне и Херцеговине неће моћи решити обичним управним реформама Портиним. Још тада расправљало се по дипломатским кабинетима и ефикаснијим начинима његова решења: аутономија; припојење Србији и Црној Гори, Аустрији итд. Између Русије и Аустрије започиње тек потајна борба. Пошто је поново приграбио иницијативу, Андраши изради и упути 16. октобра обећане предлоге у Петроград: костур његова меморандума од 30. децембра.

По њему, задаћа је заинтересованих великих сила не само да раде на ограничењу покрета, него да мисле и на средства, како да излече постојећа зла и спрече понављање сличних покрета. Пошто се сада знају главни устанички захтеви и њихове тужбе, а изгубили су наду да ће нешто сами извојевати, треба искористити тренутак; кабинети имају да понове пацификациону акцију. Најпре износи дотадање предлоге за решавање босанско-херцеговачког питања и устаје против свих. Разуме се, да највише напада идеју аутономије, јер би „лек био гори од зла“; још више је против припајања Србији или Црној Гори. По њему, то се противи основним интересима Аустроугарске монархије и не би ради силних верских опрека код становништва ни донело жељеног мира. Стога кабинетима не преостаје ништа друго него реформе.

Петроград одговори на Андрашијеве предлоге 19. октобра. Одмах набаци „диспропорцију међу жељеним циљем и средствима да се оствари“. Није веровао да ће Турска примити две главне тачке захтева: једнакост вероисповести и откуп сељака из аграрних обавеза. Сумњао је да ће их моћи провести, ако их и прими. Затим, да ли ће уопште султан примити тако непосредно мешање Европе у унутарње послове царства, пошто присилна средства, која Андраши предлаже, нису у размери са његовим захтевима и Руси се поново враћају Игњатијевићеву предлогу. Само, допуњују га тим, да се независно од изјаве великих сила у његову смислу спреме у Бечу упутства за представнике у Цариграду: у њима би се прецизирале и прошириле реформе према Андрашијевим предлозима.¹⁷

Изненада, као што ће се за источне кризе често пута поновити, ставили су Руси у облику набацивања понуде сасвим друге природе. Барон Жомини изјави у разговору с аустријским послаником у Петрограду, да ако не успе последњи покушај, у што он сигурно верује, требало би се споразумети о даљим корацима. Он нагиње у том случају колективној интервенцији Европе; најпре једном конференци-

¹⁷ Барон Жомини руском посланику у Бечу Новикову, 19. октобра 1875, Држ. архив, Беч.

јом, затим по потреби војном окупацијом побуњених покрајина. Окунација би се поверила Аустрији и Русији; основала би се као у Сирији европска комисија.¹⁸

Руска „набацивања” о заједничкој окупацији узнемирила су Беч. Андраши, иако није тражено царско мишљење, пошаље га у Петроград, да би аустријски посланик имао одговор, ако Руси поново дођу на то питање. У начелу није за конференцију, али, ако је ко други сазове, није имао ништа против. Тим више је против заједничке окупације, коју треба по сваку цену искључити из свих комбинација.¹⁹ Пристати на руски предлог о заједничкој окупацији значило је, не само одрећи се настојања да се руски утицај сломије на Балканском полуострву, него довести руску војску на саме јужне границе Аустроугарске монархије. Како би то одјекнуло у Босни и Херцеговини па и у аустријским јужнословенским покрајинама знали су у Бечу врло добро и зато су аргументи одбили свако даље расправљање о том питању. Руси не покушавају тада нешто ново у том правцу. Било је то, изгледа, само испитивање земљишта, па кад се наишло на отпор и прекинуло се. Сцена је у толико zgodна, што нам јасно показује већ сада разлику схватања и интереса Беча и Петрограда. Исто тако, одбио је Андраши да се тежиште акције пренесе у Цариград. 16. новембра одговорио је на руске приговоре његовим предлозима.

За недељу-две дана, док је Беч после својих последњих понуда чекао на одговор, главна борба поново се пренела у Цариград. Порта је сазнала нешто о спремању новог посредовања и да га спречи била је вољна да сама изда један велики ферман. У томе правцу подстицали су је енглески, немачки и руски посланик. Нарочито овај последњи, пошто је пропао његов предлог од 5. октобра, наставио је подземни рад против Андрашија у Цариграду. Концем новембра именована је у Цариграду посебна комисија да на темељу основних начела, које је султан дао великом везиру, изради нову ираду.

Андраши је радио у Цариграду на томе да се ферман не изда пре него што се сазнају аустријске жеље. Уверавао је Турску да се од ње неће ништа захтевати, „што се не би слагало са њеним достојанством”. У вези са тим питањем рече велики везир аустријском посланику: „Уопште, није циљ реформи да наведе усташе на полагање оружја”; давање реформи царству и угушивање устанка два су потпуно одвојена питања, јер против побуњеника употребиће се само оружје.²⁰ Ипак, Порта је била спремна да изиђе у сусрет Аустрији, да се реформе објаве за цело царство, само не за Босну и Херцеговину. Пристала би да за ове две покрајине сачека жеље трију царева и узме их у обзир.

¹⁸ Изв. аустро-угарског посланика у Петрограду Лангенауа, 27/15 октобра 1875, број 55/А, Држ. архив, Беч.

¹⁹ Брз. Андраши Мајеру у Петроград, Будимпешта, 18. новембра 1875, Држ. архив, Беч.

²⁰ Изв. Зичи Андрашију, Цариград, 2. децембра 1875, број 155, Држ. архив, Беч.

Али, поново се умеша Игњатијев, нагонећи Порту да објави реформни „хат”. Турска, онда, повуче обећање дато Аустрији.

Петроград је очигледно играо двоструку игру. У исто доба, док је радио да се објави султанова ирада, иако је Андраши био против тога, пристао је да средиште акције тројецарског савеза опет буде Беч и Андрашију је поверено састављање меморандума. Није прошло ни три дана после тога, а султан потписа 12. децембра 1876. реформни ферман. 13. је предат посланицима тројецарског савеза, и 14. објављен у новинама.

Ферман од 12. децембра обухвата углавном реформе, које су султани већ дали у хатишерифу 1839, хатихумајуму 1856. и вилајетском закону 1865. године. Већина одредаба обрађена је јасније и одређеније у хатихумајуму 1856. Нове, важније, није дао ништа.

Изједначење хришћана са муслиманима изречено је у начелу још 1839. и 1856; још боље 1856. Реформом судства бави се ферман 12. децембра опширније. Обећава: одвајање судова од административе; њихову независност; бирање и непокретност судија. Истим питањем бави се уосталом и вилајетски закон 1865. Хришћанске парнице имају да суде световни судови и нико не може бити затворен без кривице. По овом ферману, кадије не могу судити у хришћанским споровима, али ипак осташе у апелационом суду. Дакле, ни тада није проведено потпуно укидање надлежности духовних судова у грађанским расправама. Задржан је систем закупа десетине. Одредбе о уклањању злоупотреба унесене су већ у султанове фермане 1839. и 1856, па ништа није помогло. Изједначење пореза и преношење њиховог скупљања са заптија на посебне чиновнике споменуто је у иради 2. октобра. Повластице патријарха и осталих верских поглавара изречене су у општијем облику него у хатихумајуму 1856; уосталом, те повластице хришћанима дао је још Мехмед Ел-Фатих. Право приступа немуслиманима у државну службу дато је и 1856. Уређује се питање, ко и то колико има да плаћа од хришћана беделије; исто тако и начин купљења. Даје се немуслиманима право стицања имања у оним крајевима, где дотада тога права нису имали итд...²¹

Још једном после толико пута у 19. веку понови султан у Цариграду празне фразе о правди, љубави према поданицима, једнакости и о извршивању закона; даје и сад иста обећања којима нико није веровао и ваљда ни сама Порта није о њима мислила озбиљно; главно је спречити поновно посредовање великих сила.

У Цариграду, навикнутом на такве објаве, ферман је слабо примљен. Преко посебних гласника послат је он свим валијама а у главном граду царства основан је одбор под председништвом великог везира са задатком да надзирава провођење реформн у држави. Са истим задатком одређени су и посебни комесари да иду у поједине покрајине.

²¹ „Босна”, 29. децембра (10. јануара) 1875/6, број 498.

Објава фермана, и против његове воље, била је за Андрашија мали дипломатски пораз. Али, управо зато, што је знао одакле је то дошло, није се дао смести. Чврсто је био уверен да му је све то спремно Игњатијев. Циљ му је био, како је Андраши схватио, да цело тежиште ситуације пренесе на ферман, да би тада сви остали предлози постали беспредметни.²² Аустроугарски министар спољних послова не одустаде од својих предлога. Рад на своме меморандуму није никако прекидао. Петроград 28, а Берлин 29. децембра дали су свој пристанак на његов нацрт и 30. децембра 1875. унутр Андраши своје предлоге о реформама у Босни и Херцеговини и осталим трима великим силама; послати су у облику брзојава. Ради тога и доби овај докуменат назив „Андрашијев брзојав од 30. децембра 1875”. Уистину, то је меморандум о босанско-херцеговачком питању 1875.

У основи, Андраши се у предложеним мерама држи начела које је већ навео у своме предлогу руској влади 16. октобра, само обрађује сада цео предмет много опширније. Поправке се морају, по њему, извршити на моралном и материјалном пољу: 1. Велике силе треба да траже, „као прву и главну повластицу потпуну и целокупну слободу вере”. Осигурати се има тако, да се хришћанска вера „потпуно изједначи са исламом; да се јавно и отворено признаје и поштује, а не само трпи као данас”. Начело једнакости пред законом признато је већ, али се не изводи. Пред муслиманским судовима и даље не вреди хришћанско сведочење; треба предузети практичне мере „да се хришћанима осигура тражена равноправност”. 2. Укидање закупа десетине има се извршити у Босни и Херцеговини не само речима, него и делом. 3. Морални терет пореза имао би се тако олакшати да Велика порта изјави „да ће цео приход посредних пореза, као и пре, бити намењен државним потребама”. Део од непосредних пореза у покрајини употребиће се у њену корист. Надзор над извршењем ове наредбе вршиће би надзорни одбор, установљен у складу с ферманом од 12. децембра. 4. Треба установити један посебан одбор, састављен из једнаког броја муслимана и хришћана, да надзире извођење реформи које су дате 2. октобра и 12. децембра. 5. Аграрно питање је једно од главних узрока устанку. Да се реши, предлаже Андраши: имају се испитати одредбе саферске наредбе 1859; могла би се наћи која тачка да послужи као основица за праведно његово уређење и побољшање положаја сеоског становништва. Држава би ту требала да поступи као у Бугарској пре 20 година. Могла би продавати сељацима под повољним условима још необрађене земље и тако би они постепено стекли и

²² Брз. Андраши грофу Карољију, аустр. посланику у Берлину, Беч, 17. децембра 1875, Држ. архив, Беч.

властити посед, који би их заштићавао од исисавања муслиманских велепоседника. Од ових пет тачака 1, 2, 3. и 4. морале би се одмах извести, а 5. тек постепено. Осим тих, по Андрашијевом мишљењу, најважнијих уступака које би Турска имала да направи хришћанима у Босни и Херцеговини, морале би се спровести и реформе обећане у ферману.

Да се уклони једна од највећих запрека миру „дубоко усађено неповерење хришћана у свако Портино обећање”, предлаже Андраши да владе великих сила изјаве у Цариграду „да такође држе неопходно потребним, да им султанова управа потврди јавним прогласом своје намере о одношају Босне и Херцеговине према целокупном царству, које су забележене у иради 12. децембра”. У исто време саопштиће великим силама да прима од њих наведене тачке, које посебице раде на умирењу побуњених покрајина.

По самом Андрашију, његов меморандум уједињује реформе, обећане од Турске и предложене од Аустрије. Уважава и Мариновића мишљење о том питању, изнесено руском канцелару Горчакову,²³ а за основицу својих предлога узео је устаничке притужбе и захтеве конзуларној комисији у Херцеговини. Само, разуме се, и из њих, као и из Мариновићева нацрта, употребио је оно, што је одговарало његовом схватању о поправци стања у Босни и Херцеговини.

Мариновића мишљење било је: велике силе би морале да натуре преко својих агената устаницима своје погледе. Повластице, које би се имале дати, ставиле би оне под своју заштиту, јер понуде Портиних људи не би имале никаквог изгледа на успех. Треба ступити у везу са правим народним вођима, а не којекаквим страним пустоловима, којима је у интересу да устанак и даље траје. Реформе би се имале тако провести, да побуњена покрајина добије неку врсту кнежинске аутономије, какву је имала Србија почетком владе кнеза Милоша. Као основица и услов *sine qua non* реформи треба да буде: потпуно укидање сваке закупнине хришћанина Турчину; давање данка одсеком, који би сами хришћани купили; потпуна општинска аутономија и избор среских начелника у хришћанским срезovima од самих хришћана, који би били посредници међу народом и турским властима и одговарали за одржавање реда и тачно плаћање уговореног данка.

По најповршнијем поређењу Мариновићевог и Андрашијевог нацрта одмах се види огромна њихова разлика. Мариновић иде у суштину проблема, јер, дати хришћанским селима и срезovima самоуправу, коју предлаже, значило је, направити их независним од ситних злоупотреба и угњетавања турских чиновника приликом купљења порезе и одржавања реда, а то их је највише и тиштало. Добијањем какве-такве самоуправе, одвојивши се од непосредног

²³ Поверљиво писмо Јована Мариновића Горчакову, 6. децембра 1875, Држ. архив, Беч. Андраши Лангенау у Петроград, Беч, 26. децембра 1875, Држ. архив, Беч.

турског утицаја исто као у Србији иза 1815, скупиле би се народне масе око већ стечених повластица, размахнуле би ускоро ослобођеним снагама и решавање осталих питања долазило би само по себи. Мариновић је хтео да Босна прође истим путем, којим и Србија. Али, баш то неће Беч. Зато Андраши и не узима готово ништа из његовог нацрта осим идеје о употреби покрајинских пореза; јер ње нема у његовом нацрту меморандума, предложеног Русији 16. октобра.

Андрашијеви реформни предлози пате, као, уосталом, и сви слични покушаји у Турској и пре и после њега, од једног основног недостатка: не решавају питање, како би у једној до сржи исламској држави могли добити хришћани равноправност у сваком погледу. Да би то могло бити, требало је из темеља изменити државу која се подигла и почивала на ратничком верском фанатизму. Цео друштвени и државни склоп тадање Отоманске царевина био је до у најтање жилице тако проткан исламско-верским елементима да, повадити их, било би исто, што и стаблу потсећи корен и кући поткопати темеље. То није могао тада нико, па ни Андраши, ако није хтео да руши целу државу. Без темељне измене менталитета муслиманског становништва у Турској, без промене његовог схватања о држави, дужности и праву сваког грађанина њеног без обзира на веру, узалудни су били сви предлози о побољшању стања хришћана. Јер, сваки покушај у том правцу, ма од које стране долазио, ломио се на њиховом фанатизму, верској искључивости и ускогрудости. Једино средство била је сила. Управо њу, ту силу, моћ да сама себе брани не да гроф Андраши хришћанској раји; не да јој зато, што је био свестан, да, кад је она добије, неће је имати Турска. И у најмањој нашој моћи била би клица будућег потпуног ослобођења, а Аустрија је све друго желела – само то не. Отуда долази да њен министар спољних послова избегава најпажљивије све, што би могло дати макар сенку неке наше самоуправе и слободнијег политичког и националног развитака. Кад већ није дао раји средства у руке да сама брани повластице које јој се буду дале, да јој је бар осигурао јемство великих сила. Али ни то није. Колико је вредела за хришћане „релативна сигурност“, што су силе сматрале реформе за потребне и Порта се имала обавезати Европи да ће их спровести, знали су они још од пре. Она је то чинила и 1856. па ништа није било, а да је на то присили, Андраши није хтео.

Проматрани са ове тачке гледишта, сви Андрашијеви предлози били су унапред осуђени на неуспех и сматрам за сувишно да се упуштам у појединачна разглабања њихова. Кад ствар тако стоји, да ли је веровао Андраши у успех својих реформи? Је ли је уопште цео његов рад био озбиљан? На послетку, па шта је хтео постићи? И сувише је добро познавао прилике на Југу, наше, па и турско нерасположење према његовим реформама и тежње Русије на Истоку, да би могао веровати да ће успети под онаквим условима. Целу јесен 1875.

осећао је Андраши на сваком кораку запреке, које му је Петроград стављао. Нагло попуштање Руса, њихово одустајање од Игњатијевљевих предлога и пристанак на његове, с истовременим интригирањем у Цариграду, говорило је сувише јасно да су они унапред били спремни да га изиграју. Издавање фермана 12. децембра побијало је сваку сумњу. Утицај Русије у Београду и на Цетињу па преко њих и непосредно на устанике, био је тако јак, да би била у стању и за нас много повољније услове мира да поквари, а камо ли Андрашијево. Аустроугарски заједнички министар спољних послова знао је то па није веровао, као ни ико, ко је мало боље познавао тадање стање ствари, да ће успети.

Дакле, цело деловање Андрашијево у то доба имало је другу позадину а не побољшање стања хришћана у Босни и Херцеговини. И овом приликом као и током целе источне кризе Андрашију стоје пред очима основне тачке његове балканске политике: скршити морални протекторат Русије над хришћанима у Босни и Херцеговини и на Балкану; онемогућити спајање Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором; спречити стварања нове аутономне јужнословенске државе и задржавајући стално Беч као средиште, где се решава о судбини ових покрајина и показујући немогућност остварења свих других теза за решавање овог питања осим аустријског запоседања, прокрцити путеве мирној окупацији. Мора му се признати да је успео: Русима је отео вођство у решавању босанско-херцеговачког питања; средиште одлука опет је постао Беч, на који је гледала сада цела Европа. Осталим кабинетима дато је јасно на знање, да Аустрија не може пристати ни по коју цену на стварање нове јужнословенске државице, а још мање на уједињење Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором. Речју, Андраши је већ крајем 1875. успео да докаже европским владама да је босанско-херцеговачко питање аустријско питање, које се има решавати према жељама и интересима Аустроугарске монархије и никако друкчије. Све остало служило је само томе циљу. Дугачке ноте па и сувише развучени меморандум требао је Андрашију, не да побољша стање хришћана, него да му послужи као доказ и потпора његовим плановима. Пошто је у томе успео, шта га се тицао успех или неуспех његових реформи; у сваком случају за његову државу није могло бити штете.

*
* * *

Меморандум 30. децембра упутио је Андраши, како смо већ споменули, и трима западним силама да га и оне одобре; онда тек, имао се предузети корак у Цариграду. Са Италијом и Француском било је лако. Млада држава тек у доба свога националног и државног

сређивања са доста јаком финансијском кризом, Италији је био потребан што дужи мир. Иако жели да спречи учвршћивање Аустрије у базену Јадранског мора и да добије још неослобођене крајеве у јужном Тиролу; ипак, свесна његове моћи, пристаје италијанска влада на све, у чему се сложи тројецарски савез. Њен министар спољних послова Висконти-Веноста држао се тада према источном питању „врло опрезно и сасвим коректно”. „Он, истина, настоји да са свима заинтересованим силама буде у вези, али му је главна тежња да се придружи трима царским дворovima, при чему, опет, у вези са својом политиком у главном и у првом реду има у виду односе Италије према Аустро-Угарској, која је уско везана са Немачком”.²⁴ Већ 4. јануара 1876. изјавио је Висконти-Веноста аустријском посланику у Риму, да се његова влада потпуно слаже са Андрашијевим предлозима у ноти и да је спремна подупрети их и у Лондону.

После Седана Француска је окајавала грехе Кримског рата. Њен посланик у Петрограду Ле-Фло отворено је рекао аустријском посланику у Лангенау да је Француска учинила огромну погрешку, када је заједно са Енглеском напала Русију на Криму „извлачећи, тако да се каже, кестење из ватре за свога савезника”.²⁵ Осећајући се слаба према Немачкој, увек у опасности од нове германске навале док Русија стоји са Берлином, Француска овога доба отима се за руско пријатељство. Тако даје 3. јануара 1876. свој пристанак и на Андрашијеву ноту од 30. децембра.

Најзанимљивије је било држање Енглеске не само тада, него и током целе источне кризе. Од свих бранитеља Турске у Кримском рату остала је још једино она. Али, против тројецарског савеза, тада свемоћног политичког блока у Европи, ни поносна Британија није могла ништа. Француска се држала повучено, Италија је морала ићи са тројецарским савезом, јер није могла друкчије, и Енглеска је била тада у томе питању готово усамљена. У Лондону су били тога свесни и знали су, док постоји тројецарски савез, да су немоћни да ишта предузму против његове воље. Сваки корак трију северних сила у источном питању изазвао је тамо потајну срцбу, али су је умели крити иза своје закопчаности и привидне равнодушности коју су тада показивали према догађајима на Балкану. Потпуно се дезинтересирати није смео енглески министар спољних послова, јер се бојао да не буде његова држава избачена из свога положаја на Истоку и да друге силе и без ње не створе закључке.²⁶ У почетку не праве Енглези већих сметњи; на позив, да се придруже кораку великих сила, затежу мало, па напослетку пристају.²⁷ Пред Андрашијев меморандум и они, заједно са

²⁴ Dr Grga Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb, 1925, стр. 31.

²⁵ Изв. аустр. посл. у Петрограду, 19. јан. 1876, Држ. архив, Беч.

²⁶ Изв. аустријског посланика у Петрограду, 19. јануара 1876, бр. 5/Б, Држ. архив, Беч.

²⁷ „The Slavonic Review”, јун 1924, стр. 429.

Русима, наговарају Порту да изда ферман 12. децембра, а кад је изишао, предлажу да се причека његов исход, па тек онда да се предузимају следећи кораци. Укратко, Велика Британија води у то доба, уколико може, пасивну резистенцију у источном питању. Могла је тим лакше, што њени интереси нису били тако јаки у северозападном делу Балканског полуострва, а хришћанска ствар није уживала тако велике симпатије у Лондону.

Ако се енглеска влада у почетку није много мешала у источно питање, тим више је радила на разбијању тројецарског блока. Као црвена нит провлачи се кроз целу тадању источну политику Велике Британије упорно настојање њене владе да изазове и појача руске и аустријске опреке на Балкану, да унесе раздор у редове тројецарског савеза и да га сруши привлачећи Аустрију себи. Пошто у том успе, не би јој било тако тешко да своме старом противнику на Истоку, Русији, приреди нови Крим. Док је то постигла на Берлинском конгресу 1878, енглеска дипломатија маневрише сад десно, сад лево; искоришћује сваки тренутак у источној кризи или да изазове код савезника међусобно неповерење или да застраши Аустрију и присили је тако, да код ње тражи ослонац. Руски посланик у Лондону уочио је намере и потајне жеље енглеске владе, запазио је супротности њеног говора и стварног мишљења и зато каже: „Могу да верујем да ће (Енглеска) остати пасивна, докле буде трајао споразум трију дворова. Државници ове земље свесни су осамљености, у којој се налазе и схватају да су у овој ситуацији осуђени на немоћ. Али треба ипак предвидети, да ће, ако настане разлика у гледиштима међу кабинетима петроградским, берлинским и бечким, лондонски кабинет гледати да се користи тиме да изиђе из једне осамљености, који га тишти. Било би тешко предвидети политичке комбинације које би настале при овој могућности”.²⁸ Изгледало му је чудновато понашање Дербија, британског министра спољних послова: док опомиње Русију да се чува Аустрије и њених планова на Истоку, овамо, опет, слаже се потпуно са Бајстом, аустријским послаником у Лондону, да не треба Херцеговини дати аутономију.

Врло лако је могуће да су водећи државници Енглеске већ у оно доба рачунали са могућим припајањем Босне и Херцеговине Аустроугарској монархији. Са гледишта тадањих енглеских схватања, Аустрија је после Турске била најзгоднија да преузме управу у тим покрајинама. У Лондону као да се знало да се тако нешто жели па и ради на томе у Бечу и, – он је устао против. Гроф Бајст, аустријски посланик на енглеском двору, сваки час је имао да одговара на знатижељна питања о заузимању Босне и Херцеговине од његове државе. Он се бранио да не зна за такво настојање своје владе и настојао је да прикаже окупацију као велику жртву његове државе, „која

²⁸ „Shuvalov to Jomini”, 1/13, новембар 1875, исти часопис, стр. 431–432.

се стога не би лако придонела”.²⁹ Да се у Бечу нема у виду окупација, потврдио је Бајст и лорду Дербију. У енглеској јавности најпре се почела расправљати могућност аустријског оружаног посредовања и заузимања Босне и Херцеговине. О томе је „Тајмс” донео један брзо-јав из Беча. И владини кругови и јавно мишљење устали су против. Покрај свих порицања од Беча вест се и даље одржавала.

Кад је послан у Лондон Андрашијев меморандум 30. децембра, енглеска влада је оклевала, по обичају, да даде одмах свој пристанак. Андраши је морао давати разјашњења, па напослетку и службено побијати све гласове о неком намераваном аустријском посредовању у Босни и Херцеговини. По његовој наредби изјави аустријски посланик у Лондону да његова држава нема воље да врши „жандармску службу у Турској”, ни сама, ни у друштву. Она је одбила већ руски предлог у томе смислу. После ових објашњења достави лорд Дерби грофу Бајсту 18. јануара 1876. да ће Енглеска „подупрети опћенито аустроугарску ноту”. О појединостима споразумеће се касније.

Ипак, ни бечка разјашњења ни неки човечански обзири и бољећивост енглеске владе према патњама хришћана, нису навели Лондон да пристане на Андрашијев меморандум. Пристанак се има приписати „ситуацији, створеној у Енглеској споразумом трију дворова и притиску, који овај спразум врши на цео остатак Европе”. Сам Дерби изјавио је руском посланику у Лондону, Шувалову: „Нећемо саветовати Порти да одбаци учињене јој предлоге, и да их ми забацимо, а Порта их прими. Не би хтели бити више турски него сами Турци”.

*
* *

Крајем 1875. и почетком 1876. наставила је Турска провођење реформи у Босни и Херцеговини. Радити није било лако, јер је стање у земљи било тешко. Највећи део становништва из источне Херцеговине и велики део из Босанске Крајине побегао је у друге државе или се повукао у планину. Летина је била средња; сено и шљива добро родили. У побуњеним крајевима нити се могао наплатити порез, нити покупити трећина. Жито је лежало на пољу а ретко се ко усудио ићи и купити га. И у мирним крајевима запео је сваки економски живот и пролазило је по неколико месеци а да се на путу Брод–Сарајево нису могла видети трговачка кола. Многи су трговци пропали. Речју, крајем 1875. цела земља налазила се у великој кризи и под таквим условима ваљало је проводити реформе.

Сервер-паша још седи у Мостару. У административној подели земље учињена је промена: Херцеговина је одвојена од босанског вилаета и добила свога посебног валију, Али-пашу, а срезови, где је

²⁹ Изв. Бајст Андраши, Лондон, 24. новембар 1875, број 100, Држ. архив, Беч.

био највећи устанак, Гацко, Билеће и Требиње одвојени су од Мостара и постали засебан округ са хришћанином Констан-пашом на челу. И он је покушао са прогласима и наредбама, али није успео. Дотадањи војни заповедник Реуф-паша био је опозван а на његово место дошао је чувени Муктар-паша. Његово именовање значило је за турске чиновнике „ништа више и ништа мање, него да је Порта одлучила да скрши устанак оружаном силом, макар из тога изишао рат са Црном Гором”.³⁰

Првих дана месеца јануара 1876. послани су неки чиновници као председници окружних (санџачких) кривичних судова. Тада су објављена упутства о меџлиским (саветским) изборима у покрајинама. Изборни ред је био посредан.

Избори по овим „упутствима”, са њиховим посредним начином бирања, иако се наглашава да може бити свако бирањ и да власти не смеју утицати на изборе, ипак за хришћане нису могли бити слободни. Ако већ и успеју негде у селу да изберу енергичнијег и храбријег „бирача”, могли су бити сигурни да он неће бити изабран ни у срески а камо ли у окружни или у вилајетски савет, јер су Турци имали довољно средстава на располагању да притиском на бираче спрече његов избор. Па кад би био и изабран, виша отоманска власт, имајући право бирања међу изабраним, доиста не би именовала њега, него неког свог човека. Тако је и било. Изабрани су турски људи, њихови чанколизаци, и ако се и нашао међу њима који са жељом да помогне народу, није се усудио ни да покуша да што приговара. Дужност већине хришћанских чланова таквих меџлиса била је углавном да чуче негде у хошку собе за време заседања, да припаљују чибукe и приносе кафу турским беговима; кад се нешто закључи, имају да ударе свој печат а при тајним већањима просто су избаћивани напоље. И то су имали бити ти чувени меџлиси, који ће, по Порти, бити „саветно тело” њеним властима, а по Андрашијевом меморандуму, надзорни орган при употреби за покрајинске потребе одређеног новца и при спровођењу реформи, предложених 2. октобра и 12. децембра 1875!

Порта се није журила с објавом фермана 12. децембра. У Босни и Херцеговини као да је чекала да види, шта ће бити са Андрашијевим предлозима и „Босна”, службени вилајетски лист, објавио га је тек 10. јануара 1876. Од Порте послат службени препис дошао је у Сарајево тек 1. фебруара. Дочекан је и прочитан врло свечано. Ферман је одмах одштампан на нашем језику и разаслан по целој земљи. У Бањој Луци је објављен ферман 8. фебруара. И ту је читан на турском језику, па га готово нико није разумео; после тога о провођењу његових одредаба нико није разумео; после тога о провођењу његових одредаба није нико ни говорио.

³⁰ Koetschet, исто дело, стр. 24.

Непосредно после 30. децембра, још пре пристанка свих сила на Андрашијев меморандум, започели су преговори с Отоманском портом да прими предлоге, изнесене у њему. Порта се нећкала и стављала разне приговоре. Да попусти, нагонили су је са свију страна а Русија је била најодлучнија. Андраши јој је поручио да одбија „свако преговарање о облику или претходним условима” његовог саопштења.³¹ Кад је имао пристанак свих великих сила, наредио је он 26. јануара 1876. своје посланику у Цариграду да прочита Рашид-паши, турском министру спољних послова, његову ноту, учини демарш и захтева писмени одговор; расправе о форми не може бити. Ако Турска пристане на његове предлоге, велике силе ће бити обвезане да осигурају умирење.³² Чим Порта прими захтеве, Зичи је имао да јој се одмах обрати следећим Андрашијевим предлозима, којима би се осигурало умирење; да се објави општа амнестија; отомански чиновници морају дати хришћанима заштиту противу могућих испада и насртљивости муслиманске. Добро би било да се набави материјал, потребан за обнову кућа и порушених цркава; да се набаве средства сељацима да отпочну обрађивање поља и опросте опустошена села пореза за годину или две дана. Посланици великих сила у Цариграду су подупрли Зичијеву ноту. Рашид-паша изјави им да ће за неколико дана дати одговор. Иако се приватно говорило у Порти да пристаје на захтеве великих сила, ипак се оклевало са службеним одговором. И сувише је горка била за њу чињеница да мора примити од страних сила за њене властите покрајине прописане реформе и зато је одлучено, да се пре службеног одговора изда једна нова ирада. У њој се имало дати хришћанима у Босни и Херцеговини све што је тражено. Тим је Порта мислила да сачува изглед као да је она сама већ све дала; усто, имала би се позвати на нешто, кад буде одговарала великим силама.

Дана 15. Мухарема 1293 (11. фебруара 1876) издао је султан нову ираду. Она обухвата све Андрашијеве предлоге од 30. децембра 1875. и 26. јануара 1876, које је овај поднео ради умиривања Босне и Херцеговине. Ирада обећава: пуну верску слободу; укидање закупа пореза; уступање земље сиромашним сељацима, без обзира на веру; делила би се државна земља и која се нађе без господара у њеној околини. Купцима се има олакшати исплата земље; хришћани ће се изједначити са муслиманима у праву својине, продаји и преносу добара. У Мостару и Сарајеву треба да се оснују месни савети као подружнице Великог идаре меџлиса, састављеног из муслимана и хришћана. Они ће надзирати провођење реформи и један део пореза трошиће се под надзором „контролне комисије”, то јест месних савета на јавне потребе Босне и Херцеговине.³³ Вилајетски гласник „Босна”

³¹ Цир. брз. Андрашијев великим силама и Порти, 15. јануара 1876, Држ. архив, Беч.

³² Брз. Андраши Зичију у Цариград, Беч, 26. јануара 1876, Држ. архив, Беч.

³³ „Босна”, 9/21. фебруара 1876, број 504.

објавио је ову ираду 21. фебруара 1876, и то као „нарочиту заповјест”, да би се извршио „пропис фермана” од 12. децембра, умирио устанак и накнадиле штете.

Најзад, 13. фебруара одговорила је турска влада службено великим силама да прима прве четири тачке Андрашијевих предлога. Пета тачка о употреби пореза „не може се сложити са системом њене финансијске политике”, али додаје, да је султан онако наредио како је објављено у иради од 15. Мухарема.

III

СУТОРИНСКИ САСТАНАК

Одговором Отоманске порте 13. фебруара 1876. на његов меморандум од 30. децембра био је задовољан гроф Андраши. Започео је одмах у уској сарадњи са њом и њеним органима рад на наговарању усташа да приме понуђене реформе и положе оружје. После престанка великих сила и Турске још само су они имали да се покоре вољи европских кабинета и мир би био ту.

Да би утицао на бегунце, који су се налазили на аустријском земљишту, послао је Андраши нова упутства намеснику Далмације, бану Хрватске и заповеднику Војне Границе. Наређено је конзуларним чиновницима у Босни и Херцеговини да помажу при пацификацији и у свему иду на руку отоманским властима. У упутствима Молинарију, Родићу и Мажурањићу нагласио је Андраши да објасне усташима да су добили више но што су и сами мислили, а Аустрија да нема више узрока оклевати „да заузме оно држање, које би се само по себи морало имати код борбе побуњеника против легитимне власти”. Има се обуставити даље проливање крви. Конзуларни агенти добиће наредбу да надзиру провођење реформи, а да се спречи рад усташа на аустријском земљишту, има се онемогућити стварање чета и придолажење помоћи. Сва друштва, која имају, било за посредан, било за непосредан циљ, помагање устанка, морају се распустити. Даље, аустријске власти морају спречити свако настојање штампе да се омете умиривање; има се забранити превоз оружја у побуњене крајеве и протерати сви странци са револуционарним намерама.³⁴

Аустријски чиновници на границама Босне и Херцеговине послушали су наредбу из Беча: нека друштва за помагање устанка распуштена су; заплењено је нешто кријумчареног оружја; поједини вођи усташки, особито револуционарнији као Васа Пелагић, прогоњени су, а протерани су из Аустрије неки руски новинари, осумњичени као панславистички агитатори. Полиција је враћала из Далмације поједине гарибалдиске одреде, који су ишли у помоћ

³⁴. Андраши Молинарију у Загреб, Беч, 24. фебруара 1876; исто, Родићу у Далмацију, 21. фебруара т. г., Држ. архив, Беч.

Херцеговцима. Иако је овај рад аустријске полиције био доста дотужио одборима и људима који су радили на устанку, ипак, све су ове мере биле слабе, без дејства, и провођене већином са мало воље, а још мање озбиљности. Доле на југу као да нису озбиљно схватили Андрашијеве наредбе и његову „пацификацију”. Молинари, на пример, издао је налог да је интернираним усташима забрањен боравак до једне миље или према околностима најмање пола миље од границе. И ту се може направити изузетак по дозволи среског начелника или председника општине. Кад се тако „строго” поступало с интернирцима, шта су тек могли да раде слободни бегунци? Сетимо ли се како је Аустрија знала, ако је само хтела, да притегне у оваквим приликама, онда се тек види цела неозбиљност с оштрим Андрашијевим одредбама против усташа. Уосталом, он је сам тако хтео, јер већ 7. априла 1876, кад се поново покренуло питање извоза оружја у побуњене покрајине, заступао је гледиште пред аустријским и угарским председником министарства да се не би смеле употребити сувише оштре мере да се спречи снабдевање усташа ратним потребама из Аустрије. Какво чудо онда, што је цео исход био ништаван. Оружје се и даље кријумчарило, куповано је у самом Бечу; чете су се скупљале на аустријском земљишту и прелазиле границу, иако кријући; устанички одбори радили и агитовали као и до тада, једино мало опрезније, а аустријске власти нису ништа озбиљније предузимале, као што су могле бар у Босни, ако не и у Херцеговини, да растерају устаничке чете код Брезоваче, Ћорковаче и Црних Потока. Штампa, особито словенска, помагала је свим силама и даље устанак; што је најинтересантније, мало је била спречавана. Међу самим избеглицама слабо се што радило да се наговоре на повратак кућама, јер се све ограничавало на сувопарни позив преко нижих чиновника и разашиланье прогласа. Нико није нагоњен да иде натраг; припомоћ, чије одузимање би најпре присилило бегунце да се селе из Аустрије, и даље је давана. Међутим, устаничке и избегличке изјаве против Андрашијевог меморандума и против повратка у отаџбину под предложеним условима нису остављале нимало сумње о њиховом првом расположењу.

У своме пацификационом раду посвећује Андраши главпу пажњу Херцеговини. Ослањајући се на Црну Гору и њену помоћ, Херцеговци су били у кудикамо бољем положају и независнији од Аустрије па и опаснији Турцима него Босанци. Отуда је њихов устанак био много важнији него босански, који је Беч са мало јачим притиском могао врло лако, кад год му се прохте, да угуши. Али знало се и то, да је књаз Никола свемоћан у херцеговачком устанку и да од њега највише зависи, да ли ће Херцеговци пристати на мир или ће се на пролеће проширити ратни пожар на цео Балкан. Требало је деловати на њега и на владу у Београду да и даље остану неутрални; књаз Никола имао је још да помогне при умиривању Херцеговине.

Аустријски посланик у Београду, кнез Вреде, упућен је да учини у томе смислу корак код српске владе. Српски министар спољних послова одговорио је да Србија неће ометати пацификацију и да нема намере да нападне Турску. Сличан корак учинила је на Цетињу и у Београду и руска влада.

*
* * *

Генерал Родић, намесник Далмације, био је одређен да иде на Цетиње и наговори књаза Николу да помаже умиревање устанка у Херцеговини. Тамо га је чекала нимало лака задаћа. Књаз Никола није био расположен да за рачун грофа Андрашија пристане на његове празне понуде, јер, свестан повољног положаја у коме се налазио, гледао је да извуче из свега што више користи за своју Црну Гору. Било му је тим лакше, што је баш у то доба довршавана реорганизација устаничких чета у Херцеговини, тако, да су Херцеговци изгубили и оно мало самосталности акције и слободе кретања, што су је до тада имали. У то доба почиње књаз Никола да отвореније помаже покрет него до тада.

Затим, још једна ствар. Концем 1875. босански валија Реуф-паша био је уверен „да се мир мора тражити под сваку цену код књаза Црне Горе”. Послао је, стога, Констан-ефендију у Цариград да поднесе о томе Порти његове предлоге. У то је Реуф био смењен, у Херцеговину дошао Муктар-паша, и Констан-ефендија и не покуша нешто да ради у Цариграду. Али, нови херцеговачки везир Али-паша је био истог мишљења и по његовом налогу отишао је др Кечет на Цетиње да испита књаз Николино мишљење о устанку. Тако се обновише турско-црногорски преговори, прекинути у августу месецу 1875. Сад је Црна Гора била у много бољем положају него пре неколико месеци. Тога је био свестан књаз Црне Горе, па је и ставио Порти на састанку са Кечетом, 31. јануара 1876, као услов за умирење устанка много веће захтеве него у пролеће у лето 1875. Тражи: признање суверенитета; одступање луке Спич; слободно бродарење по Бојани под црногорском заставом и уступање једног дела десне обале реке Мораче, више Подгорице, то јест Мало и Веље Брдо, по могућности и Спужа. У току разговора додао је, да би му султан могао признати одштету за издржавање херцеговачких усташа. Он се са своје стране обвезује, да би се бегунци за осам дана повратили у своју отаџбину, претпостављајући „да се објави општа амнестија и проведу пред целом Европом обећане реформе”. Он није подстакао херцеговачки устанак „али, да би изневерио своју владарску дужност, кад не би настојао да извуче из положаја користи за своју земљу”. Зна да ће му Аустрија сметати да испуни своје жеље „али, султан се силно вара, ако очекује

умирење Босне и Херцеговине од примања Андрашијевог меморандума и њега, књаза, ако поново пусти да изиђе без ичега". Турска има „да бира између Аустро-Угарске и Црне Горе", јер он, ако ништа не добије, примиће борбу. Положај му је сада много згоднији него пре десет година, пошто све српство, праћено симпатијама целе Европе, стоји за њим.³⁵

Идеја, да се Порта непосредно погоди са Цетињем и преко њега делује на умирење устанка, није била рђава. Без сумње је да је књаз Никола у херцеговачком устанку имао главну реч и на ту његову реч, хтели не хтели, Херцеговци би се морали умирити и вратити својим кућама. Устанак би био свршен. Али, да дође до турско-црногорског споразума сметале су две ствари. Прво, противакција аустријске дипломатије у Цариграду; Беч није био вољан ни за стопу попустити у уступцима Црној Гори. Затим, цео његов рад на источном питању пропао би, јер би не велика Аустрија, него мала Црна Гора, изишла као пацификатор Балкана. Друго, Порта је и овом приликом потврдила старо правило: да ће Турчин радије ставити на коцку читаве земље него да попусти у питању једног села. Понуде књаза Црне Горе биле су за њу тешке, нарочито признање самосталности и давање луке Спич, али у том тренутку то је био можда једини начин да се устанак стишпа до пролећа и тако спречи општи пламен на Балкану.

Порта није дуго одговорила на књаз Николине предлоге. Тек пошто је примила Андрашијеве реформе, обавестила је Али-пашу у Херцеговини: „Царска Отоманска влада не држи за опортуно, да се упушта у преговоре са књазом Црне Горе".³⁶

Да је и Беч имао утицаја на одбијање његових понуда, знао је књаз Никола. Зато је разумљиво да није био спреман да изиђе у сусрет Андрашијевим предлозима које му је слао преко генерала Родића. Родић је стигао на Цетиње 1. марта 1876. Књаз га је лепо дочекао. У четири састанка, колико их је имао са господаром Црне Горе, изнео је Андрашијев изасланик жеље свога цара и његове владе и истакао је жеље свога цара и његове владе и истакао је жељу своје државе и осталих великих сила да се избегну већи заплети и примири устанак. За Црну Гору најбоље је да се држи савета великих сила, јер ако се устанак настави, имаће од тога само штете. Иначе, у противном случају, ако Црна Гора помогне при угушивању покрета, не обећава јој генерал Родић ништа, него, ако ипак морадне доћи до рата и Турска се почне распадати, Аустрија ће се лако споразумети са њом и имати у виду „неке њене користи".

Књаз обећа Родићу да ће се и од сада као и до сада уздржавати од сваког помагања устанка и да ће у корак следити Аустрију у њеним

³⁵ Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, стр. 33–34, Wien – Leipzig, 1905.

³⁶ Koetschet, исто дело, стр. 37.

мерама за умиривање Херцеговине.³⁷ На последњем састанку рече књаз да ће одредити Лазара Сочицу, Пека Павловића, Трифка Вукаловића и друге херцеговачке главаре, да дођу после афере код Никшића у Суторину. Ту би им Родић могао изложити потребу мира, а самом књазу тиме би била олакшана задаћа. Генерал обећа доћи у Херцег-Нови кад год књаз нареди.

Тако, по предлогу књаза Николе одлучено је да се одржи састанак генерала Родића и усташких вођа да их овај, пошто им прочита Андрашијеве предлоге, позове на полагање оружја. Што је водило књаза Николу да предложи састанак у Суторини? Не може бити ни говора о каквом озбиљном покушају његовом да умири устанак у Херцеговини без икаквих уступака Црној Гори. Поруке из Беча нису биле ни мало згодне да га потакну на један такав корак и по свему, колико сам могао видети, понуда, да се одржи састанак у Суторини, имала је само циљ да даде прилику усташима да изнесу противпредлоге Андрашијевом меморандуму, с којим нису били задовољни ни Русија, ни српске кнежевине, па ни сами усташа; или боље речено, да се даде прилика руској дипломатији да настави борбу са Бечом, прекинуту пристанком на Андрашијев меморандум 30. децембра.

*
* * *

У политичкој игри око састанка у Суторини играо је велику улогу Веселички Божидаревић, поверљива личност руске владе и словенофилских комитета. Божидаревић је био делегат Међународног комитета за помагање устанка, основаног у Паризу августа месеца 1875. Радио је у Далмацији и Црној Гори, а пошто је и сам био родом Херцеговац, помагао је херцеговачке усташе храном, оделом и осталим потребама. Средиште рада био му је Дубровник и из њега је путовао по нашим крајевима од Београда до Цетиња и често одлазио у иностранство. Кад је почетком 1876. изишао Андрашијев меморандум, руски канцелар Горчаков њега одреди да иде у Херцеговину и ради код усташа за циљеве и планове руске дипломатије. Аустријанци и Турци држаће га касније за агента Словенског комитета у Москви.

Првих дана месеца јануара био је Божидаревић на Цетињу, крајем тога месеца већ у Петрограду. Тамо је разговарао са кнезом Горчаковом о начину умирења устанка у Херцеговини. Божидаревић је разложио руском канцелару своје мишљење о овоме питању и заступао гледиште да Херцеговини треба дати аутономију.³⁸ После ове измене мисли међу њим и Горчаковом послат је Божидаревић са вели-

³⁷ Изв. Родић Андрашију, 7. март 1876, број 20, Држ. архив, Беч.

³⁸ Красић, *Устанак у Босни*, стр. 41. G. de Wesseliitsky Bojidarevitch: *Dix mois de ma vie 1875-76*, Paris, 1929.

ком сумом новаца да иде као агент руске владе у Херцеговину и ради на умиривању устанка. При повратку из Русије навратио је и у Беч, носећи писмо Горчаковљево тамошњем руском посланику Новикову. Наређено му је било да посети у Бечу и Андрашија. Горчаков је хтео тиме да покаже колико жели отворен и лојалан рад с аустријском дипломатијом.

Задњих дана месеца фебруара, дакле пре доласка Родићева на Цетиње, био је Божидаревић већ у Дубровнику. Из Петрограда је донео једно писмо од Горчакова књазу Црне Горе.³⁹ За све време своје мисије у Херцеговини, он је с њим у сталној вези. Књазу се, разумљиво, није допало да неко други осим њега стоји међу руском владом и Херцеговцима, али ипак се о свему договарао са Божидаревићем. Кад имамо све ово пред очима, можемо да разумемо како је дошло до књажевог предлога Родићу да се одржи састанак с устаницима.

Да ће Русија поново покренути питање аутономија, али сад испотаје и преко самих усташа, видело се и из држања кругова блиских руском посланству у Бечу и конзулату у Дубровнику. Они су још пре Родићеве мисије на Цетињу ширили гласове да треба тражити самоуправу и говорили о оснивању неке привремене владе у Херцеговини. Колико су сами службени кругови у Русији били заузети устаничким захтевима у Суторини показале се најбоље, кад будемо приказивали жилаву борбу њихове дипломатије током целог пролећа 1876. да наведе и остале велике силе да их приме.

*
* *

Иза примања Андрашијева меморандума и Порта је почела нешто да ради на спровођењу обећаних реформи. Из Цариграда послаше као комесара у Сарајево Хајдар-ефендију, а у Мостар Васе-ефендију. 13. марта дошао је Хајдар-ефендија у Сарајево и отпочео свој рад. Међутим, за спровођење реформи у Босни није ништа било спремљено. Комесар је све сам морао да ради. Валија је и њему сметао као и Сервер-паши, а чиновници су слабо слушали комесарове наредбе. Поврх свега, ни босански, као ни херцеговачки комесар, није имао средстава за свој посао, иако је Порта причала да је дала Васи-ефендији за ту сврху 25.000 турских лира.

Ипак се и даље радило. Иза доласка Хајдар-ефендијиног наредио је велики везир 22/10 марта 1876. босанском валији да објави усташима: дат им је рок од четири недеље да се смире и поврате на своја огњишта; ко не послуша губи повластице, обећане избеглицама, имање му се плени, продаће се и добијени новац дати повраћеном свету. Дан објављивања рачуна се као почетак рока.⁴⁰ Валија објави

³⁹ Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устџанак*, стр. 169.

⁴⁰ Брз. великог везира босанском валији 10/22 март 1876 (1292), Вил. архив, Сарајево.

проглас народу, али одјека није наишао. Слично су радили Али-паша, херцеговачки валија, и комесар Васа-ефендија. Последњи је издао усташима 14. марта своју „Ознану”, позвао их да се у року од четири недеље смире и врате кућама и обећавао опраштање од десетине за једну годину и осталих пореза за две године. Толико беше остало од Андрашијева предлога Порти 26. јануара, који се имао објавити народу и олакшати његов повратак. Турске „Ознане”, нимало нису биле прикладне да охрабре бегунце на такав корак.

Половином априла 1876. основао је Портин комесар у Босни комисију, која је имала надзиравати провођење реформи. Председник јој је био он сам, чланови двојица муслимана и двојица Хришћана – турски људи; од православних, у оваквим приликама вечити Петракија, а од католика неки Андрија Шишић из Травника.

Дана 13/1 марта почео је вилајетски гласник „Босна” да објављује „упутства о општој вилајетској администрацији, према ферману од 12. децембра 1875”. И од тих упутстава остало је само то да ће се у муслиманским крајевима организовати месни меџлиси, који, састављени готово потпуно од муслимана или њима привржених хришћана, не само што нису ништа помогли раји, него још олакшаше муслиманима надзор над радом отоманских власти и омогућише им да спречавају сваки озбиљан напор на провођењу реформи и побољшању стања хришћана у Босни и Херцеговини.

О независности и праведности судова да и не говоримо. Најважније питање, дељење државне земље сељацима, решено је на прост начин. Порта изјави да је од 1857. поделила хришћанима у Босни и Херцеговини ни мање ни више него 261.410 дунума земље, и с тиме је за њу аграрно питање било решено.

Тако су се мало по мало расплињавала сјајна Портини обећања, дата ферманима и ирадама. Велики реформни програм Андрашијевог меморандума претворио се ни у шта, док је стигао из дипломатских канцеларија преко Цариграда и Сарајева до босанско-херцеговачке раје. У рукама турских мутесарифа, кајмакама и мудериза био је меморандум само безвредно парче хартије, о коме су водили бриге, колико и о дотадањим њему сличним султанским ферманима.

Према томе им је био и успех. У Босни и Херцеговини стање је остало по старом. По планинама су крстариле усташке чете; подивљали башибозуци чинили су зулуме где су стигли; у тада још мирним пределима Босанске Крајине спремао се свет да се диже, чим шума олиста; о реформама се није честито ни говорило, а ако и јест, то је било протествовање муслимана да се и покушавају уопште спроводити. Под оваквим околностима није могло бити ни говора о смиривању устанка и о враћању бегунаца.

Премда ни Порта, ни Балплац у Бечу, ни Цетиње а најмање усташа нису веровали у успех покушаја за измирење, опет се радило. Доле на Југу почео је генерал Родић да посредује непосредно иза свога повратка са Цетиња да дође до споразума међу Турском и усташима. На захтев његове владе дозволила је Порта Муктар и Али-паши, да се састану с њим и договоре што треба радити. Са усташима није ишло тако лако. Покушао је најпре са избеглицама. Већ првих дана месеца марта састао се Родић са некојим од њихових вођа, али није много успео. Изјавили су му да не могу ништа решавати без својих усташких другова; иначе неће натраг у завичај.⁴¹ Још тада, тек у почетку рада, осећао је Родић сметње, што су му их правили руски конзул у Дубровнику Јонин и Веселички-Божидаревић и тужио се на то Бечу.

Са истим успехом делали су аустријски вицекоизул у Требињу Врчевић и њему посебно придодани капетан Лазић-Лазаревић. Они су били одређени да упоредо раде са Родићем међу херцеговачким устаницима, само, док је Родић имао да утиче као представник државе отворено, службено, они су имали радити испотаје: хватати везе са виђенијим људима и привлачити их Аустрији ако буде потребно и самим митом.

Оба агента састали су се 13. марта са Луком Петковићем и Милентијем Перовићем, архимандритом манастира Дужи. Ови су пристали на састанак са Родићем, али преговарати с њима сами нису хтели. Кад се није успело поштеним средствима и преко првих главара, покушано је митом и са мањим првацима. Зато затражи Лазић-Лазаревић од Беча да му пошаље новаца „да би се започео процес разарања одоздо на горе” и по својеручном налогу Фрање Јосифа новац му је одмах послат.⁴² И то није помогло. Аустријски агенти успели су да придобију двојицу-тројицу вођа и пољуљају нешто јужну Херцеговину. Све им пропаде „појавом северних Херцеговаца, са којима бејаше немогућа појединачна конференција”. Са северним Херцеговцима Врчевић и Лазаревић нису се могли ни састати. Већ у то доба усташа траже повлачење турских чета из Херцеговине, да би се избеглице могле повратити кућама; „тада би се већ сами бранили”. Њихова лозинка била је „аутономија”, о њој се јавно говорило.

У исто доба када и Аустријанци, спремао је и књаз Никола све што је требало за састанак. Сви конци скупљали су се у његовим рукама и док се и даље правио пред Европом као да је далеко од тога да би помагао устанак, баш у ово доба он постаје апсолутним господаром у Херцеговини. Почетком јануара 1876. издао је војвода Вукотић „нас-

⁴¹ Родић Андрашију, 8. март 1876. Задар. Број 21, Држ. архив, Беч.

⁴² Изв. Лазић-Лазаревић, Дубровник, 20. март 1876. ИБ бр. 55/рез., Држ. архив, Беч.

тављење” усташким вођима о реорганизацији устаничких чета. Оне су се имале организовати по угледу на црногорску народну војску. На челу стоји „Главна управа”, у којој води прву реч као главни секретар војводин изасланик поп Ристо Ковачевић. И главна одељења и сама управа имају да стоје у сталној вези са војводом Вукотићем на Грахову, а овај ће им издавати савете и наредбе.⁴³ Забраном агитације против Црне Горе и хватања везе са комитима у Дубровнику хтео је књаз Никола да по сваку цену задржи неокрњен утицај у устанку. Желео је и успео, да у Херцеговини важи само његова реч. Разумљиво је, онда, зашто усташки вођи и који би можда хтели, нису смели ни ступити у везу с аустријским конзулима, а камо ли преговарати о чему без књажеве дозволе. И сувише су добро знали да се са Цетињем, где од претње до дела никад није било далеко, није било шалити. Зато у свима преговорима са Портом и представницима великих сила они су само оруђе у рукама књаза Црне Горе. Тако је било и на суторинском састанку. Додуше, књаз је јављао у Беч да је по обећању послао Божа Петровића и Маша Врбицу на Грахово да се састану с херцеговачким главарима и наговоре их на мир, али да нису имали успеха. Ствар је сасвим друкчије стајала. Нису они на Грахову ништа саветовали, него просто наређивали.

Половином марта обавестио је књаз Родића да усташи пристају на преговоре, али траже примирје од десет дана. Турски војни заповедник у Херцеговини, Муктар-паша, одобрио је само обуставу борбе. Војвода Божа Петровић пошаље херцеговачким главарима већ написан одговор паши, само да га потпишу. Наређено им је да дођу на Грахово да их „поуче” како ће се држати у Суторини. Муктар-паши се одговарало да пристају на десетодневну обуставу борбе, док се Никшић имао 12 дана снабдевати преко Црне Горе.⁴⁴

Пред сам састанак у Суторини скупили су се, како су позвани 20. марта, усташки главари на Грахову. Дошли су тамо и Божа Петровић, књажев рођак, и Божидаревић-Веселички. Божидаревић је одржао и један говор, главари су „поучени” како да се држе на састанку, дат им је већ готов препис одговора аустријском генералу и одатле су кренули за Суторину.

Састанак је био у једној кућици. 6. априла били су први разговори, када Родић најпре одржа један говор, разложи тачку по тачку Андрашијеве реформе са повластицама, које је тражио од Порте 26. јануара, па и добио. Главари су се захвалили Аустрији на заузимању, огорчено напали на турску самовољу и замолили мало времена за размишљање. Родић је пристао да причека до сутра да би имали вре-

⁴³ Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак*, стр. 46–47.

⁴⁴ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, стр. 385. Гавро Вуковић, исто дело, стр. 177–178. Писмо војводе Божа Петровића усташким главарима 8/20 марта 1876. код Андрије Лубурића.

мена договорити се и са осталим херцеговачким вођима који још нису били дошли. Ови су стигли током дана и тако су се скупили у Суторини готово сви први људи из херцеговачког устанка. Присутни су били, међу осталима, Лазар Сочица, поп Радовић, Милићевић, Богдан Зимоњић, Трипко Вукаловић и Мелентије Перовић.

Интересовање за састанак било је велико. Осим неколико руских официра, који су се налазили у близини Суторине, присуствовали су састанку и многи новинари из целог света, нарочито руски.

Дана 7. априла уручи Лазар Сочица Родићу у име свих вођа писмен одговор. У акту, који су предали генералу Родићу и Веселицком Божидаревићу да пошаљу својим владама истакнуше устаници вољу да желе послушати савете великих сила за умирење. Али, Андрашијев меморандум не говори о начинима извршења основа, усвојених са свију страна. Да би се учинио крај борби, износе „укратко услове помирења извесног и брзог“: 1. Да се хришћанима сељацима даде макар трећина земље у њихову својину. 2. Да се „за вазда“ уклони турска војска из Херцеговине; да остану само посаде у Мостару, Стоцу, Требињу, Никшићу и Фочи. 3. Имају се оправити порушене хришћанске куће и цркве, набавити храна бар за годину дана и поделити оруђе за обраду земље; све то на рачун Отоманске порте и усто опрост од порезе за три године. 4. Док се не разоружају и муслимани и не проведу обећане реформе, да и хришћани имају право носити оружје. 5. Херцеговачки прваци имају да преговарају са отоманским властима о извршењу реформи и „скупа“ да поставе управу, која би одговарала смислу предлога грофа Андрашија, али, за целу Босну и Херцеговину. 6. Руковање с новцем, одређеним од Порте за хришћане у Херцеговини, да се стави „под непосредни надзор једне европске комисије“. Она би новац за помоћ примила и пре повратка избеглица спремила на најзгоднијим местима неколико главних стоваришта. У свако од шест одређених главних места да поставе аустријска и руска влада по једног свог агента, „који ће настојати да се реформе изврше“. Уједно, опуномоће усташи Божидаревића-Веселицког да их заступа у преговорима код великих сила и Порте. Документ су потписали 29 истакнутих вођа из северне и јужне Херцеговине.⁴⁵

Предајом писменог одговора устаничког Родићу састанак у Суторини био је углавном завршен. Херцеговачки главари учинили су своје, опет је дошла на ред дипломатија, а они су већ 8. априла похитали да наставе борбу с Турцима. Захтеви њихови нису били само „надопуна“ Андрашијевом меморандуму; ишли су они много даље. Додуше, добро се чувају да не спомену реч аутономија, али по суштини својој, цео предлог њихов није ништа друго него тихо ликвидирање турске власти у њиховој отаџбини. А чему би другом и одвело: да су испуњени захтеви о давању трећине земље кметовима, повлачењу

⁴⁵ (Красић), *Устјанак у Босни*, стр. 45–46.

турске војске у градове, наоружању хришћана и о надзору аустријском и руском над провођењем реформи и завођењем новог стања у Херцеговини? И то је тачно, да би то био једини начин „помирења брзог и извесног”.

*
* * *

За европску дипломатију није био тако важан пристанак босанских усташа на Андрашијев меморандум. Главно је било умирити Херцеговину. После би се, рачунало се, и Босна лако умирала. Зато се њој и не обраћа тако велика пажња, али тим више настоје сами Босанци да се чује и њихов глас и мишљење. Иако под утицајем Београда, ипак они нису били толико потчињени вољи Србије као Херцеговци Црној Гори. Стога иступају отвореније и самосталније од њих, премда и овом приликом траже увек мишљење српске владе.

По савету из Београда већ у фебруару 1876. изјаснили су се неки вођи из Босанске Крајине против Андрашијевих предлога. На јамничкој скупштини решено је да се одбију реформе предложене султановим ферманом 12. децембра 1875. У петицији, упућеној Фрањи Јосифу преко заповедника Војне Границе, генерала Молинарија, они су енергично устали против Андрашијева меморандума; нису штедели горких речи и још горчих прекора европској дипломатији, његовом творцу. Изјаву су потписали Јово Билбија, Спасоје Бабић и Васо Видовић са још неким вођима устанка.

Још безобзирнију и отворенију изјаву дале су неке четовође из Брезоваче, Козаре и Ђорковаче у другој половини фебруара 1876. Њен стил, идеје и начин изражавања одају несумњиво перо Васе Пелагића. У Бечу се то и знало па Андраши нареди заповеднику Војне Границе да га ухвати и интернира у унутрашњост државе, ако не хтедне бити миран и буде радио против пацификације.

Од почетка устанка на овамо босански усташи нису имали готово никакве везе са Херцеговцима. Оба устанка развијала се упоредо, али самостално и сваки за себе. Ипак и једни и други, нарочито Босанци, пратили су рад и борбу на југу или северу. До почетка 1876. није им се пружила прилика да бар пред страним светом заједно иступе. Конзуларна мисија 1875. бавила се само умирењем Херцеговине; тек Андрашијев меморандум, који је обухватио обе покрајине, омогућио је заједничку сарадњу и заједнички иступ према великим силама и Порти. У томе правцу и рађено је нешто првих месеци 1876. године.

Преко Хаџи-Ристића, босанског исељеника и трговца у Бечу, обавештен је Главни одбор у Новој Градишци већ половином фебруара о мисији Божидаревића-Веселичког. Он им је казао и мишљење

„добрих пријатеља” у Бечу, ваљда Руса, да се реформе неће спровести; Босанци у свему треба да се држе „у споразумљењу са Херцеговцима и што један ради, да и други исто ради”. Говорило се и о оснивању неке привремене владе у Херцеговини, па се препоручивало Босанцима да оснују по могућности заједничку владу са Херцеговцима.⁴⁶

Преко Хаџи-Ристића дошао је устанички Главни одбор у Новој Градишци у везу са Божидаревићем-Веселицким. Почетна мисао Божидаревића и његових људи, изгледа, да је била да Херцеговци и Босанци иступе заједнички. Мислило се неко време да Васо Видовић иде на сам састанак са генералом Родићем. Али, Босанци се нешто колебају. Они нису били толико несклони да раде са Божидаревићем и питали су и Београд за савет.⁴⁷ Овај баш није био богзна како расположен да му се Божидаревић меша у босанске ствари. Време је брзо пролазило, суторински састанак се примицао а Босанци нису ништа коначно одлучили. Напоследку се он одржа и без њих и до босанско-херцеговачке сарадње и заједничког иступа у Суторини и не дође. Видовић није ишао на Југ, иако је зван. Херцеговци, као што смо видели, спомињу у својим захтевима само на једном месту и Босну. То је тамо, где се тражи да се Андрашијеве реформе имају провести „и у она племена Босне и Херцеговине, која нису још побуњена”.

Што Херцеговина и Босна нису заједнички иступиле том приликом узрок је, осим оскудице личних међусобних веза и одатле слабог познавања вођа, у растрганости босанског покрета и његовој мањој важности за велике силе, у суревњивости и борби међу два српским династијама, Петровића и Обреновића. Кад ниједна није могла да добије премоћан утицај у обема покрајинама, свака је љубоморно чувала своје, Петровићи Херцеговину, а Обреновићи Босну. Зато ће, не само овом приликом, него и током целе источне кризе још у заметку пропадати сви покушаји да се устаници у Босни и Херцеговини стопе у један покрет и управљају једном руком. Не треба ни говорити, колико би заједнички иступ на бојном и политичком пољу користио и Херцеговцима и Босанцима.

Иако им нису присуствовали, прате Босанци пажљиво преговоре у Суторини. О њиховом току добијали су извештаје преко Гркавца, трговца из Дубровника и поверљивог човека Божидаревића-Веселичког. Они се нису сматрали везаним обустављањем борбе међу Турцима и Херцеговцима. Напротив, баш у то доба, концем марта и почетком априла, дошао је нови, највећи усташки вал у Босанској Крајини.

Пошто су чули, шта је урађено у Суторини, и да су Херцеговци дали пуномоћ Божидаревићу-Веселичком да их заступа пред Европом, колебали су се и Босанци да ли да и они исто ураде. Неки пријатељи из

⁴⁶ Писмо Хаџи Ристића Васи Видовићу, Беч, 13. фебруара 1876, Архива Васе Видовића.

⁴⁷ Причања Васе Видовића.

Беча и Загреба саветовали су им то. Питали су и Београд. Овај у почетку није имао ништа против, међутим, кад је пуномоћ Веселичком већ била обећана, поручио је да му је не дају. Напослетку сложили су се да га и они признају за свога заступника пред великим силама и Турском. Упутили су му акт, сличан оном, који су Херцеговци предали у Суторини њему и Родићу, само у мало блажем тону. Захтевали су: да се уклони из земље турска војска осим 5.000 људи; ови да бораве где то Porta нађе за нужно. Набављање материјала за подизање цркава и кућа и припомоћ у храни са опростом пореза за три године, траже и они, али, овим материјалом и средствима да рукује комисија, састављена по предлогу грофа Андрашија, изабрана од великих сила и независна од турске владе. Траже право ношења оружја за хришћане као и за муслимане и на крају захтевају гаранцију великих сила. Акт су потписали војвода Голуб Бабић и 21 четовођа од Црних Потока до Мотајице планине. Занимљиво је да су босански усташи избацили прву тачку херцеговачких захтева о давању трећине земље кметовима, док је, међутим, аграрно питање за Босну било најважније. Само у почетку пуномоћја изјављују жељу, „да се и пета тачка рефорама грофа Андрашија изврши, где је говор о земљама спахијским, да се од спахија одузму и земљоделцима даду”.⁴⁸

Божидаревић се примио да заступа и Босну и дао у пролеће 1876. босанским усташима као помоћ 15.000 форината.

*
* *

Ради неуспеха у Суторини, и уопште у пацификационом раду, оптуживали су се међусобно Турци и Аустријанци. И једни и други имали су донекле право. Оправдани су били турски приговори ради генерала Родића. Изгледа на први поглед чудновато, да је Беч одредио за „пацификатора” човека, за кога је било опште познато да највише ради на окупацији Босне и Херцеговине. Он, без сумње један од главних аустријских генерала, политичара, који су бунили на југу, сигурно није био згодан да посредује за мир. Иако је то тако, иако је сам Андраши све то знао, ипак је пристао да управо он буде онај, који ће донети гранчицу мира Босни и Херцеговини. Какво чудо, што се устанак не само није смирио, него се у Босни још раширио, појачао! Међутим, по целом држању аустријских службених кругова у то доба види се, да им није било баш много стало до тога да се успе са пацификацијом. Главно им је било да се њихова реч чула, и да су и усташи и цела Европа видели, да је Аустрија она која решава о судбини Босне и Херцеговине; доиста, она се тада врло добро афирмисала у босанско-херцеговачком питању као „највише заинтересована сила”.

⁴⁸ Красић, *Устџанак у Босни*, стр. 46–49.

Како Родић код Аустријанаца тако и Муктар-паша код Турака био је за све згодан, само не за мирно решавање босанско-херцеговачког питања. Овај сурови војник је и послан из Цариграда у Херцеговину да мачем угуши устанак. Видели смо како су се проводиле реформе у Босни и Херцеговини. Све повластице, које је дао усташима, дао је Цариград под силу, на притисак великих сила. Он сам, више се уздао у свога Муктара и његове батаљоне него у све фермане и ираде султана и реформе грофа Андрашија.

Књаз Никола је слушао Русију. Усто, пружио му се прилика да покаже Турској, да је, бирајући „међу Аустријом и Црном Гором”, рђаво изабрала, кад се ослонила на Беч. Његове захтеве, што их је ставио Порти преко Кечета 31. јануара 1876. године, помагали су у Цариграду Руси и Енглези. Отоманска влада врати се поново на ово питање и позове половином марта др Кечета у Цариград да јој поднесе извештај. Кечет изложи тамо књажеве захтеве, најтоплије их препоручи и приказа Рашид-паши, министру спољних послова, опасности, које прете царству, ако се не задовољи Црна Гора. Све то није помогло. У Цариграду су се бориле разне клике. Сплетке и подмукле личне борбе ради части и положаја царевале су око Абдул-Азисова престола.

Сам султан није био тачно обавештен о стању у покрајинама. Аустрија је и даље радила против уступака Црној Гори. Ипак, не толико њен утицај, колико страх Махмуд-Недим-пашине владе, да то не искористе њени противници Митхад, Хусеин Авни и Дервиш-паша, да је не оптуже код султана ради издаје, оборе, и седну на њено место, спречили су Порту да поднесе султану предлог у смислу књаз Николиних захтева. И цела је ствар пропала. Влада Велике Британије враћа се поново на ту идеју крајем јуна 1876, али, сад је већ било касно.

Ако и није успео, суторински састанак је ипак врло важан за даљи развој босанско-херцеговачког питања. Усташи су ставили захтеве, ради којих ће се, да ли да се приме или не, развити борба међу великим силама.

Аустроугарска влада није била вољна да их подупире. Већ 9. априла, дакле два дана после састанка, поручио је Андраши Порти да неће ићи „ни за длаку” преко уступака, већ датих усташима, а они да се упуте да наставе преговоре с отоманским властима.⁴⁹ Цариград одговара 11. априла: кад су усташи одбили мир, треба их напасти оружјем и наставити војне операције. Родићев предлог, да се продужи примирје а Никшић снабдева преко Црне Горе, није примљен. У Босни се ионако није прекидала борба. У Херцеговини, кренуо је Муктар-паша 13. априла са 17 батаљона да однесе храну Никшићу и после дводневне борбе продро је у град и унео у њега нешто хране. Тим је рат поново почео.

⁴⁹ Андраши Зичију, 9. априла 1876, број 33, Држ. архив, Беч.

ГЛАВА IV

ПЕТАР МРКОЊИЋ

Име Петра Мркоњића, кнеза Петра Карађорђевића, спомиње се у вези са босанским устанком још од његова почетка.

Како изгледа, Петар Карађорђевић – Мркоњић – дошао је у везу са покретом у Босни преко социјалиста Манојла Хорваћанина из Хрв. Дубице и Владе Љотића. Са Манојлом се упознао у Цириху, где је овај студирао; Мркоњић се у то доба радо дружио и са левичарски расположеним нашим студентима у томе швајцарском граду. Да је Петар Мркоњић био унапред обавештен о спреманом устанку у Босни, не могу сигурно тврдити, али чињеница, да је стигао на границу Босне једва који дан након његовог почетка, те неке индиције, за које немам стварних доказа осим причања, говоре за то, да је не само знао шта се спрема, него и суделовао преко Манојла Хорваћанина у акцији за дизање буне. Да ли је Мркоњић био онај који је обећао оружје кад почне устанак, немам јачих доказа. Само толико је сигурно, да је Манојло Хорваћанин радио с њим а да није обавестио остале своје другове да ће довести у Босну Карађорђева унука. Стога је за највећи део људи, који су радили на дизању буне, појава његова међу њима било изненађење првога реда.¹

Чим је устанак плануо позван је Мркоњић од Љотића и од Хорваћанина да дође; дошао је неколико дана после тога и одсео у Манојловој кући у Хрв. Дубници, одакле је путовао уздуж границе, хватао везе са људима, преговарао с одборима и тражио место где би најзгодније било започети акцију.² Био је управо у Јасеновцу кад су крајишки Турци палили Кнежпоље. Ту се састао и са првим устаницима, пребеглим из Босне. Из Јасеновца је долазио у Стару Градишку где

¹ Причања Васе Видовића и Стојана (Косте) Угринића.

² Др А. Ивић, *Фрагменти из Босанског устанка*, стр. 11.

се састајао и разговарао са неким члановима одбора.³ Када се након пропасти Пецијине на Гашници показала немогућност јаче акције на обалама Саве и Уне, па и одборски јачи рад кад је пренесен на Брезовачу, оде и Петар Мркоњић у Банију. И он није могао почети нешто озбиљније између Костајнице и Градишке; тим мање, што је одмах по своме доласку наишао на запрете и сплетке које су му спремне из Београда. По поруци из Београда, устанички одбори примили су га не само хладно, него готово непријатељски. С њим Мркоњић није могао радити, па ако је хтео нешто да предузме, морао је створити властиту чету и с њом нешто покушати. То је и учинио. По Красићу, послао је Мркоњића у брезовачку чету, у јесен 1875, Илија Гутеша, трговац, и један од највреднијих чланова Загребачког одбора. Њему да се представио као мајор Петровић и изјавио да жели тамо ићи.⁴

Мркоњић није остао у Брезовачи него је мало даље на северу од Брезоваче, на сувој међи према Ђорковачи, скупио сам чету од 200 људи. Иако су му прављене сметње, ипак је почео радити. Главни помагачи су му били Илија Шевић, Словенац Томаш и Црногорац Петар Голубовић. Број четника је брзо растао и већ почетком октобра 1875. спомињу први пут аустријске власти њега и његову чету.

У то доба спремао је изненадан напад на Бужим и Крупу, али непажњом неких наших листова сазнали су за то Турци и спремили отпор. Обраћена је, уједно, пажња аустријским чиновницима на граници на скупљање чета. 7. октобра почео је народ из села Пољанаца и Глинице да бежи у Банију.⁵ Буна захвати пограничне српске крајеве око Крупе и Бужима. У ноћи између 7. и 8. октобра видела се ватра према Крупи, а 8. изјутра код Зборишта.⁶ Први дан нападао је Мркоњић на пограничне турске карауле а сутрадан, 9. октобра, настали су већ сукоби. Једно његово одељење, у коме је и сам био, јако око 120 људи, пође из Зборишта према северозападу, док је главни део чете, отприлике 660 момака, остао код Превије у планини Грљевцу. Окршај с Турцима развио се пред подне тога дана уздуж границе, особито код Црквине на брду Аову, преко пута банијског села Бојне, камо је био пошао Мркоњић да заузме турску караулу. Турака је било 2.700 са два топа. Јачи по броју, ударе они једним одредом барама уз речицу Бојну, а другим са друге стране и Мркоњић је био готово опкољен. Најжешћа борба била је око четири сата по подне. Док се његова мала чета очајно бранила од турске премоћи, остале чете лежале су мирно на Превији, иако су сатима већ слушали прасак пушака. Мркоњић је, наиме, наредио своме подзаповеднику, неком Ранку, да се не миче док он не дође. Ранко се слепо држао ове наредбе и пустио би свога

³ Причања Васе Видовића и Стојана Угринића.

⁴ Красић, *Устаник у Босни 1875–1878*, стр. 83.

⁵ Ивић, исто дело, стр. 38.

⁶ Изв. ген. команда, Загреб, 10. октобра 1875, Држ. архив, Беч.

заповедника да пропадне заједно са целом једном четом, да није поп Ђоко Каран на властиту одговорност дигао своју чету и ослободио Мркоњића и другове. Предвече се сви заједно повуку под турским притиском према граници код Бојне.⁷ Тамо их је већ чекала аустријска војска, хватала и разоружавала. Колико је тада имао Мркоњић са собом четника, не слажу се извори, јер се број колебао између 500 и 800 људи.

Мркоњићев покушај да заузме пограничне турске карауле пропао је. Није било ни говора о каквом продирању према Бужиму и Крупи. Цео ток борби 8. и 9. октобра показује да је желео да се најпре дочепат турских караула. Кад се са малом четом од 120 људи упустио у Босну, пошто је порушио карауле на Мађареву Брду, хтео је да заузме караулу и код Црквине. Сигурно се није надао већој турској сили, на коју је изненада наишао. На какав препад на Бужим могао је мислити, али да ће успети са 4–500 четника да ухвати терена у Турској крајини сигурно ни сам као официр није могао веровати.

Иза сукоба код Бојне прићуташе се неко време Петар Мркоњић и његова чета. Аустријски извештаји јављали су да се удаљио са границе незнано куд и да не жели више да суделује у устанку. Али, почетком децембра 1875. побила се поново његова чета са Турцима. Из Сиска су се вукле Уном неке лађе натоварене разном робом за приједорске трговце а пратила их је чета турске војске. На унском острву Павњаку, међу Двором и Замлачом, близу босанског села Раванице ударе његови четници на њих и њихову пратњу. Турцима похита помоћ из Бос. Новог и пошто одборске чете нису хтеле притећи у помоћ Мркоњићевим људима, морали су се оци повући и под заштитом турске војске пробију се лађе до Новога.⁸

* * *
* * *

Прилике и услови рада на граници Босне били су за Мркоњића не може бити гори. Маколико он наглашавао да долази у Босну да се бори као обичан Србин и патриота за њено ослобођење, слабо му је ко веровао. Карађорђеву унуку више је тада шкодило него користило славно име његова деда. Јер, он није био само његов потомак и наследник његове славе, него и син српског кнеза Александра Карађорђевића, најозбиљнији претендент на српски престо и без сумње већ тада најопаснији противник династије Обреновића. Још

⁷ Милан Карановић, *Четоване војводе Пејтра Мркоњића – Краља Пејтра – по Босанској Крајини 1875–1876*, Сарајево, 1921, стр. 17–22. Ивић, исто дело, стр. 37–42. Красић, *Устаник у Босни*, стр. 81. Изв. ген. команда, Загреб, 10. октобра 1875, број 1400, Држ. архив, Беч.

⁸ Ивић, исто дело, стр. 43–44. Карановић, исто дело, стр. 29–31. „Босна“, 1/13 децембар 1875, број 494.

главни завереници против кнеза Михаила 1868. њега су били изабрали да седне на српски престо иза Михаиловог убиства.⁹ Његов долазак у устанак упоређивале су тадање новине са Дон Карлосовим случајем, који је почетком седамдесетих година прошлога века покушао у Шпанији да као и Мркоњић, четовањем поврати престо.¹⁰ Споменули смо већ, да је највећи део покретача устанка у Босни био изненађен његовом појавом у њиховој средини. Свесни важности овога догађаја, јавили су одмах у Београд својим пријатељима. Да је влада кнеза Милана заузела према њему непријатељско становиште, јасно је. Људи, опет, из некадањег омладинског покрета држали су да је „сад настао час да се српство ослободи и уједини, а не ко ће владаром бити”,¹¹ зато треба бацити „династично питање на страну”. Држећи се горњег начела, које им је препоручио Ђока Влајковић, изјаснила се већина босанских вођа против Мркоњића. Тим више, што је новосадска „Застава” предњачила у нападима на њ и позивала устанике да се не боре „под Карађорђевићевом заставом”, јер вођ само тражи изговор да се примакне ближе Србији. Ипак се причало у Београду да је Милетић и његов присталица.

Обавештен о његову доласку у Хрватску, Ђока Влајковић, секретар Главног одбора у Београду, написао је о томе Васи Видовићу већ споменуто писмо и нагласио, да се не сме ништа чинити „што српској ствари шкодити може”. Тако су се изјаснила против Мркоњића два главна ослоња, на који су се могли ослоњити вођи босанског устанка, српска влада и људи из Омладине, да не може бити одлучније. Што је остало Босанцима? Или да приме Мркоњића и можда изаберу за свога вођу, или да га одбију и покушају удаљити са босанске границе. За први случај говорио је његов леп глас у народу као о Карађорђевоу унуку, затим оскудица у добром вођи, који би имао неког угледа. Зато се, опет, добијала против себе српска влада са кнезом Миланом на челу. Кад је кнез Милан, као што ћемо видети, онолико досађивао Аустрији тражећи да одстрани Мркоњића са босанске границе, може се замислити, какав је све притисак прављен на босанске вође да га не приме. Људи из босанских одбора били су с тим начисто да би, примајући Карађорђевића, морали кидати не само с Обреновићем, него и с целом Србијом, којој је он тада био владар. А у Србију су се они највише уздали. Та, њеним новцем и оружјем биле су се чете по Босни. Да Милан Обреновић неће пристати да својим рођеним средствима подиже себи у Босни супарника, знали су и наши полуписмени трговци из одбора, па се нису при избору много ни колебали: за њих је био „главни онај, који је седео у Београду”. Све је то навело главне

⁹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. прва, Београд, 1926, стр. 45–46.

¹⁰ Исто дело, стр. 284.

¹¹ Писмо Ђоке Влајковића Васи Видовићу, 20. август (1. септембар) 1875, Архива Васе Видовића.

чланове одбора да отворено кажу Мркоњићу да самој ствари његово присуство у устанку више шкоди него користи. Боље нека се удаљи, па ако већ хоће, може и из даљине помагати прилозима босанску ствар. Њима је сада главно ослободити Босну, а касније, лако је за владара. Али, ни под коју цену да нису вољни да из династичких разлога „праве фронт на Дрини”.¹²

Неки устанички вођи гледали су на њега са неповерењем и ради тога, што га је Аустрија у почетку пуштала на миру и дозвољавала му да четује на граници. Приговори, стављени од кнеза Милана Аустрији, што није уклонила Карађорђевића са своје границе, били су оправдани. Да је озбиљно хтела, брзо је то могла учинити. Међутим, то још не значи да га је трпела зато, што је била наклоњена његовим претензијама на престо, како је веровао кнез Милан. Аустрија је, изгледа, хтела: да има на граници према Босни што више бундија и друго, да јој служи као стално страшило кнезу Милану. Иначе, осим обичног трпљења, као уосталом и других усташа, аустријске власти нису давале Мркоњићу никаквих већих повластица. Ако не мање, сигурно му се више није гледало кроз прсте него осталима. Сумњичења, која су у то доба сејана у том смислу против њега, била су према подацима, што сам их имао на располагању, без икаквог основа. И он и његови људи стављени су одмах у почетку под тајни полицијски надзор. Аустријски агенти пазили су на најмањи њихов покрет.¹³ Мишљење аустријских конзуларних чиновника о њему и његовом потхвату види се врло добро из извештаја конзула из Бање Луке, Допола. За њега је он „пустолов”.¹⁴ У његов успех на Ђорковачи нико не верује.

Исти случај је и са Турском. Влада кнеза Милана оптужила га је, да је примио паре од Дервиш-паше, босанског валије и да га Турска помаже у његовим претензијама на српски престо. Да су турски водећи кругови још од почетка источне кризе искоришћавали његово име да застраше кнеза Милана, претећи превратом и повратком Карађорђевића, тачно је. Из Цариграда су највише долазили гласови о његову раду у Србији. О томе јавља у Беч још крајем августа 1875. аустријски посланик на султановом двору гроф Зичи.¹⁵ Половином јуна 1876, дакле управо пред почетак српско-турског рата, проносиле су отоманске власти вести да је кнез Милан збачен, а на престо дошао Карађорђевић.¹⁶ О тим Портиним сплеткама била је обавештена и европска дипломатија а Сервер-паша рекао је у лице српском отправнику послова у Цариграду, да Турска има начина како да се

¹² Причања Васе Видовића.

¹³ Угарски министар унутрашњих дела министру спољних послова у Беч, Будимпешта, 19. децембра 1875, број 210, Држ. архив, Беч.

¹⁴ Изв. виц. конзула. Бањалука, 14. јули 1877, број 42/рез., Држ. архив, Беч.

¹⁵ Изв. Зичи Андрашију, 25. август 1875, Држ. архив, Беч.

¹⁶ Изв. са границе капетана Варјачића главном српском заповеднику, 7/19 јуни 1876, Арх. Главног генералштаба, Београд.

освети Србији и без рата. С тиме је мислио на стварање преврата и збацавање Миланово.

Кнез Петар Карађорђевић одлучно се бранио од сличних оптужби. Да би уопште оправдао своје држање и побио приговоре, који су против њега изношени, издао је 6/18 септембра 1875. проглас српском народу. Пошто у њему, не само што побија тврдњу својих противника, него износи и свој политички и национални средо, не толико ради Петра Мркоњића, колико ради доцнијег краља Петра, изнећемо га опширније.

Најпре побија оптужбе српске владе и причања да је примио новац од Дервиш-паше. За помагање Турске каже „да би Турска била луда, кад би само и помислила на такво што”. Побиајући „Заставине” тврдње да се он бори само из личних, династичких интереса, изјављује, да није успркос свога кнежевског порекла још дошао до уверења, „да под околностима, где се ради о одлуци судбине једног народа, може ма ко, а најмање онај, који би желео видети испуњење мисије свога народа, гледати само своје интересе”. Ако не буде срећан „да стече поверење народа” неће никад и ни по коју цену да га „силом добије”. Питање његова суделовања и начина помагања устанка, његова је лична ствар. Ако куцие час, Карађорђевићи ће се борити за слободу своје земље, не као кнезови, „него као прости ратници у редовима бореће се браће”. Ако би који од Карађорђевића постао вођ једне чете, кнез Србије нека му не смета и одавно му није требао сметати, јер Карађорђевић забацује све обзире и трудиће се да служи као пример послушности старијем. Свет нека чује „да Карађорђевић сада не чезне ни за каквом улогом, него да жели успех своје народу”. При крају прогласа критикује кнез Петар нерад и слабост српске владе у источној кризи.¹⁷

И поред овога прогласа борба између њега и његових противника је настављена. Тада се много говорило, касније писало и причало, а и он сам тврди у споменутом прогласу да су га хтели и убити, али да је убица пре био мртав. Иначе, осим причања о покушајима и намерама да се изврши на њега атентат, о чему су и аустријске власти јављале, нисам могао добити сигурнијих података. Ко га је хтео убити и за чији рачун? Према свему, што се говорило, изгледа да су убице слате из Србије. Тако су двојица дошла отуда у Стару Градишку још у августу месецу 1875, кад се Мркоњић тамо налазио.¹⁸ Али, да су у томе послу суделовали и људи из босанских одбора, побијају неки од њих сасвим одлучно. Око тих спреманих атентата против тадањег Петра Мркоњића, а познијег краља Петра, исплеле су се после његовог доласка на престо читаве бајке. Данас је готово немогуће разазнати

¹⁷ Ивић, *Пројас*, стр. 34–35. Министарство унутрашњих дела министарству спољних послова, Беч, 21. октобра 1875, И. Бр. 4609, Држ. архив, Беч.

¹⁸ Причања Васе Видовића и Косте Угринића.

истину од измишљотина, а од његових „спасилаца” из какве заседе, кад би се свима веровало, могла би се још данас направити чета ако не већа, сигурно не мања колика је његова била на Ђорковачи 1875. Ипак, из свега излази, да је било нечега. И та лична несигурност морала му је највише загорчати опстанак на граници Босне. Међу осталим и то је био можда један од главних узрока, што је сваки час мењао псеудониме и назива се Зорић, Петровић, Ристић, итд., али најрађе Петар Мркоњић. Под овим именом и данас је познат по целој Босанској Крајини.

*
* * *

Као што смо већ рекли, Мркоњић је дошао у везу са босанским усташима преко српских социјалиста, нарочито Манојла Хорваћанина. С њима остаје и даље на доброј нози током свога рада у босанском устанку. Хрватска Костајница, где је често долазио, била је средиште левичарски расположених кругова у устанку. Тамо се налазио током свога рада у покрету Васо Пелагић, Симо Билбија; долазио је често Манојло Хорваћанин, био Владо Милојевић, па и други инострани револуционари, социјалисти, гарибалдинци и Руси који су долазили у устанак. Зато је знала и аустријска полиција, те је на ово место обратила нарочиту пажњу. Са свима се састајао Петар Мркоњић. Угарска полиција је добијала извештаје да се међу његовим присташама налазе комунарни и гарибалдинци. У раду му највише помажу Манојло Хорваћанин, Владо Љотић, Боко Прица, капетан Борота, Јозо Кукић трговац из Сиска, Нико Милеуснић, поп Јоцо Живковић, Паво Јовановић, Димитрије Христић и Милојевић. Овај последњи дошао је у Костајницу у децембру 1875. са Русима Сабељевом и Далматовом; Далматов ће ту и погинути. Одатле је Милојевић упутио једно писмо неком своме пријатељу. Из њега се види, што су хтели неки социјалисти тога доба са босанским и херцеговачким устанком; уједно и утицај који су они имали код Мркоњића.¹⁹ У Костајници се састајао Мркоњић са руским новинаром Шараповом, касније уредником часописа „Руско Дјело”. Њега су Аустријанци ради дружења са нашим револуционарним круговима протерали из своје државе крајем марта 1876.

Ослањање Мркоњићево на левичарске кругове одбијало је од њега мирније људе. Ипак, покрај свих запрека Мркоњић је имао неких успеха. Кад је почетком јесени 1875. отишао у Банију на суву границу, основао је тамо свој логор. Био му је на планини Ђорковачи, на босанском земљишту, непосредно уз саму границу. Утврдио га је опкопима

¹⁹ Копија писма Пере Натошевића или Милана Милојевића, а колико сам могао установити, Владе Милојевића, једном пријатељу, сачувана је у архиви Васе Видовића.

и за четнике саградио колибе. Ту му је боравила чета, а некад и он сам кад није био на путу. Оружје, муницију и остале потребе куповао је у Хрватској и кријумчарио у логор а хлеб се добављао из Глине, камо су и рањеници слати на лечење. Касније, кад га аустријска полиција почиње гонити, ишло је са снабдевањем врло тешко. Дружина му је често гладовала, кад би аустријски жандарми запленили храну. По броју чета му се колебала; ишла је од 200 па по неким изворима до 1.500 људи.

Мркоњић је својим иступом, озбиљним и стварним радом, успео да придобије и неке виђеније људе у Банији и Хрватској. Ови ће му у свему помагати, нарочито при снабдевању чета. Кад се ојачао, могао је покушати да преузме вођство устанка. Неуспех код Уне 4. децембра 1875, коме је крива свађа вођа његове и кнез Миланове странке, затим жеља да се расцепкане чете окупе под једним заповедништвом и нестане зађевица међу устаницима, потакиу његове присталице да сазову скупштину. Његови противници веровали су да он жели да се на њој прогласи вођом, па су и они дошли са великим бројем својих присталица.

Скупштина је одржана у школи малог банијског села Јамнице 16. и 17. децембра. У Јамници се тада скупило неколико стотина људи из целе северне Босне, а од Главног одбора у Новој Градишци били су присутни Јово Билбија, Васо Видовић и Спасоје Бабић. Дошли су главни повереници, Симо Билбија и Васо Пелагић, затим члан Главног одбора у Београду и његов изасланик код устаника Васо Тоскић, члан одбора у Загребу Илија Гутеша и изасланици устаничких чета из планина Мотајце, Козаре и Просаре. Петар Мркоњић дошао је са 80 својих људи.

Колико сам досад могао испитати, Мркоњић је желео да се од стране досадање несугласице, поведе јединствена акција и изабере јединствено вођство. Међу одборским присталицама од почетка се веровало, па и говорило, да он тежи за босанском круном. Још пре скупштине жестоко се агитовало. Претила је опасност да ће доћи до још горег раздора и неслоге. Одмах у почетку већања изјавили су Мркоњићеви људи, и то по његовом наговору, да ће пристати на све што скупштина буде закључила; они да немају сепаратистичких намера, стало им је једино до ствари, до сложног, јединственог рада на ослобођењу Босне. На стављено питање први пут је кнез Петар Карађорђевић јавно казао своје право име.

Скупштина је заседала у једној школској соби. Изасланици су седели у ђачким клупама а председник Илија Гутеша за учитељевим столом. На дневном реду било је држање према објављеним Портиним реформама, настављање борбе, утишавање страначких страсти и стварање заједничке акције. О султановим реформама закључено је да се имају одбацити, јер се провести неће никад. Одбацити их треба тим

више, што ни једним словом не спомињу устанике, а борба се имала наставити и преко зиме. Већ пре тога пала је одлука да чете имају да изврше изненадан напад на Бос. Костајницу. Сада је то потврђено.

Напоследку, дошло је на ред и питање Карађорђевића. Одборске присталице захтевале су да се има одстранити из устанка јер смета ратним операцијама. У школској соби развила се жестока расправа и мало је требало па да дође до разрачунавања оружјем. Карађорђевића људи били су у већини у самој соби, али двориште пред школом било је пуно до зуба наоружаних одборских људи. На безуслован захтев да се удаљи из њихове средине, изјави кнез Петар да се покорава одлукама скупштине, али му нико не може забранити да се бори за слободу свога народа. Тада је узвикнуо: „Нико није узео српство и родољубље под закуп”.²⁰ Он да ће се и даље борити било у Босни, било у Херцеговини као прост добровољац. Све то ништа није помогло, јер је већина скупштине остала при томе да се има уклонити из њихове средине.²¹

Кад је требало да се бира вођ устанка, прваци су се нашли у неприлици. Карађорђевић, који би можда био најзгоднији, не само што није био изабран него су га морали искључити из покрета. Другог човека нису имали а ниједан од дотадањих четовођа није имао способности да се стави на чело устанку. Пошло се онда у тражњу. Некако у то доба стигао је међу босанске чете из Херцеговине и Словенац Мирослав Хубмајер. За њега се у Босни толико знало, колико су новине писале о његовом учествовању у херцеговачком устанку. У оскудици другог вође да њега бирају дошли су прваци наговором Ђоке Влајковића, који је управо у то доба био у Загребу на путу из Херцеговине за Београд. Избор није био једногласан: неки су се бунили. Уређено је тако, да Хубмајер управља главним одредом, док би остали били подељени у три мање чете.²² Ускоро ће се показати како иде, кад озбиљне ствари воде неозбиљни људи. Својом лудо спремљеном, а још луђе упропашћеном навалом на Костајницу, проиграће Хубмајер „главно заповедништво” и изгубити се из босанског устанка исто тако брзо, како се и појавио. У Србији за рата 1876. даће му се чин који му је у свему и одговарао – нареднички.

Кнез Карађорђевић се није покорио одлуци скупштине у Јамници него је остао и даље на граници. Иако је имао још већих окапања, ипак је наставио рад. Са Хубмајером је ухватио тајну везу ради заједничког рада у четовању. Оптуживани су у Београду Јово и Симо Билбија, да су му дали 500 људи да их наоружа и припоји својој чети. Хтело се исто тако најпре договорити са Голубом Бабићем, па тек онда на пролеће

²⁰ Причања Васе Видовића.

²¹ Приказујем најамничку скупштину, по Ивићу, иста књига, стр. 49. Красић, *Устаник у Босни*, стр. 85. Причања Васе Видовића. Изв. Мирослава Хубмајера Тихомиру Николићу, Мил. војном, Београд, 18. април 1876, Нар. библиотека, Београд, препис, г. Јована Томића.

²² Ивић, иста књига, стр. 49.

почети са навалом.²³ И после јамничке скупштине изгледни његови на успех нису били рђави. Влада из Београда слала је слабу помоћ одборима. Симо Билбија и Васо Пелагић, одборски повереници у Хрв. Костајници, били су се толико компромитовали да су се морали крити од полиције. Расположење је било тако да се говорило да треба помагати оног који је на турском земљишту. По том је врло лако могао он бити помаган. Тим више, што је већ неколико дана иза скупштине Мркоњић имао већи успех против Турака. Његова чета напала их је 24. децембра код Доброг Села, потукла, уграбила доста плена и спалила то село.²⁴

*
* * *

У јануару и фебруару 1876. бавио се кнез Петар у Бечу и Братислави. Ишао је тамо да набави оружја и осталих средстава за пролетну војну. Тада почињу аустријске власти да строжије поступају са њим и његовим људима. Наредба за наредбом ишла је из Беча и Пеште у Загреб, а одавде на границу да се кнез Карађорђевић ухвати. Покрај свега тога остао је на слободи.

У то доба множили се гласови о јачању Карађорђевића странке у Србији. Говорило се да жели да придобије за себе акциону странку обећавајући да ће бити за рат.²⁵

Потере против њега учестале су у априлу и мају 1876. Да су вршене и под притиском руског посланика и српског отправника послова у Бечу, види се из њихових обавештења која су давала аустријској полицији о његовом кретању и о скривницама његовог оружја у Сиску и Костајници. Тако је српски отправник послова у Бечу Цукић јавио крајем априла да се кнез Петар налази код трговца Кунића у Цапрагу, близу Сиска. Извршена је преметачина али се ништа није нашло. Сада пријави и руски посланик и 8. маја дође још строжа заповест из Беча да се Петар Карађорђевић има ухватити. По упутима самог Андрашија имало се све спремити у највећој тајности.²⁶ Хрватски бан Мажуранић наредио је, да се изненада опколи кућа Јозе Кунића и преметне. Тако је и урађено, али полиција не нађе ни њега, ни његовог оружја.

Кад га нису ухватили у Сиску, заповедник Војне границе Молинари пошаље три чете војске према Бојни да га тамо нађу. Али ни тај поход није успео, јер на глас, да долази аустријска војска повуче се Мркоњићева чета у Босну. Међутим, морало је бити нешто о њему

²³ Писмо Милојевића пријатељу (копија), Архив Васе Видовића.

²⁴ Ивић, иста књига, стр. 50. Карановић, иста књига, стр. 35–37.

²⁵ Изв. аустријског посланика у Београду Вреда, 19. октобра, број 108, Држ. архив, Беч.

²⁶ Министарство иностр. дела генер. Молинарију. Беч, 8. маја 1876, број 1876, ИБ број 932, Држ. архив, Беч.

говора на састанку у Берлину, чим је Андраши на извештај од 11. маја одговорио Молинарију да му је „под датим околностима врло много стало до тога да се изврши у изглед стављено разоружање Карађорђевића чета”.²⁷ Морали су нешто о томе говорити Андрашију Руси. Из Београда стално се захтева од Беча да уклони Карађорђевића са границе Босне. Јован Ристић отворено је изнео аустријском посланику, како је кнез Милан осетљив по питању Петра Карађорђевића, нарочито што се тиче његовог боравка на аустријском земљишту. Посланик му одговори, да је говорио већ о томе са кнезом и дао му „најпозитивнија уверења да аустроугарска влада не даје никакове помоћи претенденту”.²⁸

Иако су му аустријске власти на граници плениле оружје и храну и затварале његове пријатеље, ипак је Петар Мркоњић успео да скупи око себе у пролеће 1876. доста велики одред четника. Аустријски извештаји из тога доба говоре о великим спремањима, које је вршио и сумама што их је потрошио. Јављали су да приправља општи устанак у Босни, и кад би успео, ставио би се тада на чело покрета и преузео главно заповедништво.

Почетком маја, пошто је сузбио Голуба Бабића, ударио је Али-паша према северу и 3. маја пошле су његове чете према Крупи. 4. маја напао је на брезовачки логор и потукао тамошње усташе. Да ли је у тим борбама суделовао и Мркоњићев одред, немам података. Изгледа само толико, да се неуспехом брезовачке чете он користио, јер његов одред, нарастао је на 1.500 људи. Поткрај маја 1876. и његове чете су прешле у напад. 28. тога месеца имале су крваву и тешку борбу са крајишким башибозуцима. Два дана после, 30. и 31. маја, напао је један редифски батаљон на Мркоњићеве опкопе на Ђорковачи, али је био разбијен. То је био последњи а успели окршај за који се сигурно зна да је у њему суделовао Петар Мркоњић, јер убрзо након тога уклониће се из босанског устанка да се више не поврати.

И поред тих малих успеха његове чете положај Мркоњићев је сваки даном постајао тежи. План његов, да продре на пролеће дубље у Босну, пропао је. Пред њим су стајали Турци из Крајине и нису му дали ни корака напред, а за њим аустријске чете затвориле потпуно границу и плене све, што се доноси његовој чети. Међу самим усташима не престају сплетке против њега. Главни одбор у Новој Градишци дао га је ухађати још од новембра 1875,²⁹ јер је у његовој властитој чети имао своје људе који су роварили против њега. У њој се појавише нереди и недисциплинованост; тим више, што је ради затварања аустријске границе оскудевала у свему. Већ у мају месецу,

²⁷ Шиф. брз. Андраши Молинарију, Берлин, 12. мај 1876. Држ. архив, Беч.

²⁸ Вреде Андрашију, Београд, 18. мај 1876, ИБ број 1259 и 31. мај 1876, ИБ број 1293, Држ. архив, Беч.

²⁹ *Зайисник Главног револуционарног одбора за ослобођење*, седница 29/17. новембра 1875. код Косте Угринића у Загребу.

дакле, док је он још био тамо, одбор је толико ојачао на Ђорковачи да је слао тамо храну, дуван и пиће, а највише поклоне његовом подзаповеднику Илији Шевићу. Иза његове победе 31. маја коначно је било одлучено да се Мркоњић по сваку цену мора уклонити из устанка. Србија се спремала за рат, код Босанаца ојачала нада на ослобођење а кнез Милан тражио је више него икад Мркоњићево уклањање.

Има више тумачења како је и зашто Мркоњић оставио устанак. Красић каже, да је био неки састанак у Јамници где су неки вођи навалили да се убије. Мркоњић се правдао, што није могао отићи, јер да није поплаћао неке дугове. Међутим, истога дана да је оставио Јамницу и никад се више није повратио.³⁰ Говорило се да је била склопљена завера у коју је био уплетен и његов подзаповедник Илија Шевић. Коста Херман у чланку „Српских новина“ из 1913. број 7 наводи, како је подзаповедник примио 600 форината да организује заверу. Мркоњићев послани из тога доба, Лазар Шкрбић-Равур, причао је г. Милану Карановићу, како је кнез Петар био обавештен о завери; да се једва провукао кроз бусију, постављену му од његових противника и умакао Сиску.³¹ По изворима, осим споменутих, које сам прикупио о одласку Мркоњићевом из устанка, нарочито према рачунима Главног одбора из Нове Градишке, из којих се види да је Илија Шевић са још неким људима из Ђорковаче стајао у вези са његовим противницима још док је био код Мркоњића, опажа се да је нечега морало бити. Појачава тврдњу и чињеница, да је иза одласка Мркоњићевог Шевић постао заповедник чете у Ђорковачи. Брзи, изненадни његов одлазак, те слагања причања разних људи са аустријским извештајима дају прилично сигуран доказ, да му се радило о глави и зато да је морао оставити устанак.

Према извештају јединог од чланова устаничког одбора Васи Тоскићу, члану Главног одбора у Београду, уклањање Петра Мркоњића из устанка текло је на следећи, ваљда, највероватнији начин: устаници су били одлучили да одмах, чим Србија објави рат Турској, прогласе уједињење са Србијом и извичу кнеза Милана за свога владара. Све чете сложиле су се у том па и чета Илије Шевића. „Уједно питали су Карађорђевића, оће ли се он, као и сва чета на проглас, који ће се ових дана у логор донети, потписати и признати кнеза Милана за господара босанског и српског народа“. Карађорђевић је одговорио да хоће, „само онда, кад српска војска у Босну униће“. На то је цела чета уморна против њега и запретила му смрћу, ако буде радио против. Извештај додаје, „прилика је да оће Карађорђевић (т. ј. ако могне) побећи из логора“.³² Овај извештај допуњава Красића,

³⁰ Красић, *Устанак у Босни*, стр. 86.

³¹ Карановић, *Чешовање војводе Пејтра Мркоњића*, стр. 54–60.

³² Извештај о стању у устанку у Бос. Крајини – без потписа – Васи Тоскићу, Арх. МИД. 1876, Б/2, Београд.

Хермана, Равура и податке, које сам нашао у рачунима Главног одбора из Нове Градишке. Кнез Петар Карађорђевић био је, дакле, натеран пред почетак српско-турског рата од самих својих четника да напусти устанак.

Нисам могао утврдити, да ли је Мркоњић био још код своје чете, кад су напали на њу Турци 26. јуна. Аустријски извештаји јављају да је био тамо још 13. т. м. и то на Кобиљаку. Тада су га нападе аустријске чете у његову логору и он се повукао са својих 200 до 250 људи у Босну. Његови заробљени четници причали су да су Мркоњић и чета му изморени, јер од одласка из љубињског логора нису ништа јели. Забрањено је био чети да прелази у Банију, док ноћу није смела у логору горети ватра.³³ И ово је, можда, деловало на његов брзи одлазак из устанка.

По Аустријанцима, извршио је Мркоњић још почетком јула 1876. напад према Бужиму али није успео. Тешко да је он то био. У то доба није, изгледа, више на граници. 4. јула 1876. долази на Ћорковачу један одборски повереник. Из чете су уклоњени неки његови људи и ова пређе потпуно у одборске руке и отада он снабдева и ћорковачки логор. Међутим, тек што се Мркоњић удаљио из устанка дошла је турска навала 7. јула 1876. на логоре у Брезовачи и Ћорковачи. Ћорковача се спасе тек помоћу, која је дошла из Брезоваче.

За Мркоњића је јавио барон Молинари у Беч да је отпутовао 6. јула за Београд.³⁴ Још у почетку августа 1876. стоји он у вези са појединим људима на граници. 1877. нуди се књазу Николи да дође у Црну Гору као добровољац, али овај га не прима. За целог трајања устанка у Босни и Херцеговини држале су га аустријске власти под надзором, све док се није 1878. преселио у Париз. До окупације спомињало се чешће његово име у вези са устанком у Босни.

Каква је била улога Петра Мркоњића у босанском устанку? Колико је успео, и ако није, зашто није? Најпоследње, је ли његово присуство користило ствари за коју се борио?

Да се одговори на ова питања, рад његов мора се проматрати са више гледишта. За сам босански устанак боравак Петра Мркоњића међу усташима није био од великог значаја. Ево зашто. Против њега су били, као што смо споменули, два најодлучнија чиониоца у босанском устанку, службена Србија и људи из некадање Омладине. Да се бори против тако јаких противника, био је Петар Мркоњић сувише слаб. Највећи део вођа у самом устанку био је ради тога од почетка до краја против њега; он је придобио за себе млађе, револуционарније људе, али они су му слабо шта могли помоћи, ако му нису одмагали. Он сам, како изгледа, није имао довољно средстава, а босански устанак,

³³ Изв. Ген. команде Загреб министарству спољних послова, Загреб, 15. јуни и 18. јуни 1876, ИБ број 1481, Држ. архив, Беч.

³⁴ Исти – истоме, 7. јул 1876, Држ. архив, Беч.

као уосталом и сви устанци и ратови, тражио је новаца и опет новаца. Опкољен са свих страна непријатељима, трошио је Петар Мркоњић највећи део своје снаге и свога времена у борби са њима. Ограничен на Ђорковачки логор, ометан на сваком кораку, још у самом зачетку угушиван је сваки његов покушај да ојача свој утицај међу усташима и прошири поље свога рада.

Затим, шта је могао урадити са неколико стотина људи на Ђорковачи? Пред њим, једва сат далеко, налазила се љута турска крајина. Да је освоје и покоре, дићи ће Аустријанци 1878. читаве дивизије и тући праве битке. Највише, што је могао Мркоњић, било је да продре изјутра рано који километар према Бужиму, док не устану Турци-Крајишници, и онда, знало се већ, шта се мора радити: дочепати се што пре границе. Да ухвати везе са српским становништвом око Грмеч планине, да организује и дигне устанак и учврсти се у некој босанској планини па да створи основицу за даљи рад, било му је готово немогуће. Прво, одборске чете из Брезоваче биле су на згоднијем месту и са лакшим саобраћајним везама с оним пределима него ли он из Ђорковаче. Тамо су оне радиле и нису пуштале њему да ухвати корена. Потом, у случају преноса акције у Грмеч морао би сам тамо ићи, ако је хтео да нешто постигне; под околностима, у којима се налазио, било му је то немогуће.

И тако се цео Мркоњићев рад у босанском устанку састојао из неколико мањих сукоба с Турцима на граници 1875, и 1876. али, мора му се признати да су и мање победе његове, извојеване под онаквим приликама, одскакале од успеха одборских чета у Брезовачи, иако су ове имале не само боље услове, него и бољи положај за борбу. Самим одборима није Мркоњић сметао у послу, јер је његово држање било увек коректно и другарско; где није могао помоћи, није одмагао а сам лично никад није тражио зађевица. Да је Мркоњић био обазрив и према својим противницима, признају му и они сами.

То са гледишта устанка и ондашњих прилика. Али, кад се ставимо на становиште данашњице, учествовање Петра Мркоњића, потоњег краља Петра, у босанском устанку 1875. и 1876. добија истом онда свој прави историјски и национални значај. Важност боравка Карађорђева унука и доцнијег краља Србије у редовима босанске раје, кад ова покуша да стресе вековни јарам, не може се довољно оценити. Сплетке, прављене од тадање владе кнеза Милана против њега, остале су у главном само у уском кругу босанских вођа; у народ нису продрле. За њега је он већ онда јунак који је дошао да се бори за његово ослобођење. Данас, војвода Петар Мркоњић легендарна је личност у Босанској Крајини. Када је тај Петар Мркоњић постао 1903. краљ Србије оживеле су успомене и наде у босанском кмету.

ГЛАВА V УСТАНАК 1876. ГОДИНЕ

I

УСТАНАК ДО ПОЧЕТКА ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876. ГОДИНЕ

После неуспелог покушаја, почетком 1876, да се нападне Босанска Костајница, утишао се устанак у целој Босни. Зимско доба није згодно за четовање. До месеца марта још је све било мирно. Тек, ту и тамо, долазило је до сукоба мањих чета приликом отимачине стоке, превлачења хране и томе слично. Летећи турски одреди крстарили су уз границу и покрај важнијих путева а усташи, колико их је било у унутрашњости, држали су се планина. Чим се почела гора зеленити, осетило се кретање уздуж целе границе од Вучјак планине до Црних Потока. Половином марта појављују се устаничке чете на целој линији у унутрашњости Босне. На северу служе као навалне базе ћорковачки и брезовачки логор, затим планине Грмеч, Козара, Просара, Мотајица и Вучјак. На југу, Црни Потоци постају ради свога згодног положаја врло важно средиште и ту ће се током 1876. скупити језгро усташких чета. До пролећа 1876. био је у побуни један део приједорског среза, новски, градишки, један део бањалучког, села око Мотајице планине, нешто око Вучјака, нека села око Бужима и Крупе и доле на југу села око Уулице планине, то јест, у главном тишковачка општина. У другој половини марта започеће нови и највећи усташки вал, који ће бити на врхунцу снаге почетком априла 1876. С тим ће се проширити устанак на цео бихаћки и велики део бањалучког и травничког округа: обухватиће, дакле, целу Босанску Крајину.

Подстицај за нови покрет у још непобуњеним пределима дошао је споља, од устаничких чета, организованих и посланих од одбора да дижу народ.

Чете из Црних Потока започињу половином марта веће походе. Голуб Бабић одлучио је да удари најпре на север, Унцу, који је био врло важан и ради своје житом богате долине. Према Грахову остављено је једно одељење да забави тамошње Турке. Дана 28. марта спусте се чете Каменици, југозападној страни уначке долине. Миленца Бабић, брат Голубов, послан је с четом у Црвљивицу планину, да забави турску помоћ, ако би пошла из Петровца и да дочека оне Турке, који би бежали из Унца. Сам Голуб ухватио је са својим четама врло zgodне положаје око Унца и започео бој 29. марта. Устаници су са стрмих страна уначке долине пуцали готово у главу турској војсци која је била доле код беговских чардака. Тај дан, и сутра до подне, трајало је чаркање и притиснути са свих страна, почеше се Турци повлачити 30. марта ка Петровцу. У Црвљивици их је дочекао Миленца и потпуно распршао.

Победом код Унца постигли су Голуб Бабић и другови двоје: докопали су се пуних беговских чардака у уначкој долини са доста оружја и чебане и, што је још важније, устанак се раширио на све околне крајеве. Дигла су се готово сва села око Петровца и Кључа а Голубове чете спустиле су се у Петровачко поље и с умалом народом опселе град и тврђаву. Народно одушевљење је било велико, али ће убрзо почети и опадати; за хиљаде пријављених није било ни оружја ни муниције, иако се и том приликом обећавало.

У исто доба побунила су се села према Ливну, Гламочу и Купресу. Одред, који је остављен да забавља турску војску код Грахова, побунио је најпре село Пећ. Њему су следила и остала села. Кад се буна проширила и према Гламочу, оде тамо као четовођа Перо Крецо и окупи око себе неколико стотина људи. У побуњену граховску околину и северни део Ливљанског поља, све до пролошког пута, отишли су Мићо Тркуља и Вид Милановић. Попаљени су беговски чардаци по Ливљанском пољу а турска војска узмакла је Ливну. Један батаљон редовне војске остао је опседнут у градињу Грахову. И овде, као и у свима досадањим случајевима, почело је убрзо опадати одушевљење због несташице оружја и муниције. Хиљаде људи јављало се у чете а једва да је била која стотина пушака; завладала је оскудица и у храни. Зато, највећи део народа па и за оружје способних људи, пребеже у Далмацију и Лику. Мали део остао је у чети. Перо Крецо окупио је на брду Врањаку људе из осам села и проваљивао у Гламочко поље све до Оцака. Али, чете му растера не турска војска него несташица у храни и оружју и недисциплинованост на брзу руку скупљене гомиле. Код њега је остало нешто мало старих другова; друго се све разишло.¹

У исто доба, када и у јужној, оживео је покрет и у северној Босни. Устаничке чете прелазе у другој половини марта месеца из Хрватске

¹ Мемоари Пере Креце (нештампано). Красић, исто дело, стр. 130–132.

и Славоније у пограничне босанске планине. Устанак је плануо концем марта у селима између Босанске Крупе и Старог Мајдана. С ослонцем на Грмеч, распу се усташи по околним крајевима, дижући непосредно нова села и прекину везу Бихаћа са његовим округом. Башибозучке чете, послане против њих, имале су почетком априла велике губитке у борбама код села Модре, Рујишке, Јасенице и Дубовика.

Док су чете под Ристом Дукићем, попом Караном, Јовом Гаком и Тривом Амелицом, тукле мање турске одреде, скупљала се у Бихаћу, његовој Крајини и суседним окрузима војска, која ће се послати против њих. Турци су се бојали ширења покрета. Попаљена су била и нека турска села. Постојала је опасност да се устанак прошири на Змијање и ваљало је то спречити. Вејсил-бег, наш стари познаник из почетка устанка у Градишци, кренуо је 9. априла са војском из Бихаћке Крајине, Приједора, Козарца и Старог Мајдана према Крупи а на сусрет су му преко Петровца ишле травничке чете.² Код села Суваје, у крупском срезу, потучени су усташи од Турака и потиснути у планине. Војска турска сломи устанак око Крупе и Старог Мајдана, прокрстари планине и продре Петровцу. Пред већом силом повуку се усташи преко Рисовца и Бјелајске Планине личкој граници. Триво Амелица оде Голубу Бабићу, поп Каран остао је још неко време у Рисовцу, а чета Ристе Дукића се растурила.

У пределу између река Уне и Босне оживео је покрет такође почетком априла. Чете из Мотајице и Вучијака подигоше велики број села међу Врбасом и Босном, и Прњавор је неко време био одсечен од околних градова. Средиште буне биле су Лепеница у Мотајици и Илова у Царевој Гори. Пошто је устанак допро до реке Босне, Турци су се већ бојали да је не пређе. У овом крају нема већих сукоба, јер су се чете задовољавале паљењем беговских чардака и осигуравањем преласка у Славонију својој нејачи и стоци. Међу Врбасом и Уном, нарочито у Козари планини, одакле се велики део за буну спремног народа дигао још прошле године и отишао у Аустрију, кретали су се мањи и већи устанички одреди палећи чардаке и бијући се с летећим турским одредима.

Кад је почео овај устанички налет у Босанској Крајини и Посавини, прве вести узбуниле су Сарајево. Из угрожених градова стигао је брзојав за брзојавом; тражила се помоћ у оружју, војсци и новцу. Причало се, да ће устанак прећи у тузлански округ и већ да се спремају чете у Србији, које ће упасти у Босну. Власти су предузеле у целој земљи мере опрезности.

Чим је добио извештај о јачини устанка, тражио је босански валија средства да га угуши, али их није имао. Војске није било, оружја није било, па „ни пребијене паре“. Зато је молио за хитну помоћ из

² Брз. бихаћког мутесарифа босанском валији, 1/13. април 1876, Вил. архив, Сарајево.

Цариграда и од Муктар-паше у Херцеговини. Велики везир заповедио је да иду четири батаљона војске из Новог Пазара,³ и како су стизали, слани су ка Травнику. Муктар-паша одреди Али-пашу, да иде из Габеле на север са 22 чете редовне војске. Кренуо је 7. априла (26. марта) 1876. Док војска није стигла, дигло се на оружје све што се могло дићи у бихаћком, бањалучком и травничком округу и бачено је против усташа. Сам Травник послао је 5.000 људи. Видели смо како је та војска још пре доласка Али-пашина потукла чете око Грмеча па кад је он дошао, требало је још разбити Голуба Бабића.

Чете из Црних Потока имале су довољно људи да се одупру толикој војсци, али не и ратну спрему. Прво навали војска из Гламоча. Ударила је преко Оџака на Перу Крецу, разбила га и продрла Унцу. Одред од Јајца, два пута већи од гламочког, закаснио је и кренуо се Петровцу тек 14. априла. На осамљене Гламочане у уначкој долини навалио је на Велику суботу 1876. највећи део Голубових чета и после кратке борбе Гламочани су се морали повући према Петровцу. Голуб је поново узео Унац. Али за кратко време. У исто доба кад се водила борба са Гламочанима, надирала је од Петровца уначкој долини турска војска, јака неколико хиљада људи. Чете, које су стајале у Петровачком пољу, повуку се Црвљивици планини. Прасак пушака и огањ запаљених села показивао је пут, куда се турска војска кретала. Ови турски одреди стигли су близу Унца управо, кад су Гламочани били потиснути. Обе се војске спојише код Криводола и заједно навале на Унац. Голуб измаче без боја према Трубару. Са њим се повукло цело становништво. Турци су наставили паљење села, али нису ишли даље од Унца. Чете су остале у Трубару и Пећима; само привукоше себи и остала одељења која су стајала код Кулен Вакуфа и Бјелаја.

Док је турска војска из Крајине, Јајца и Гламоча нападала на Унац, Али-паша је седео у Ливну. Управо се Голуб спремао да удари на Грахово, а и он стиже. Чете се повуку пред њим од Грахова према Тишковцу и паша уђе у Грахово и упути се одатле ка Унцу. Из Унца оде паша с војском на север; обишао је и побуњене пределе око планине Грмеч, растерао је усташе и напао на устанике код Брезоваче. Удаљио се из Крајине, кад је тамо дошао Вели-паша.

У другој половини априла нови устанак био је сломљен готово на целој линији. Исти узроци, као и у августу 1875, деловали су и у априлу 1876, да је покрет тако доживео неуспех. Оскудица у ратној спремности, добром и искусном вођству, онемогућила је сваки трајнији успех. Иако је тада устанак достигао врхунац по броју побуњених села и на оружје дигнутих људи, запаливши целу Крајину, ипак је дао врло мало стварних резултата. Подстакнути од појединих бунџија или с оне стране границе послатих чета, дижу се поједина села или читави сре-

³ Брз. великог везира босанском валији, 21. март (2. април) 1876, Вил. архив, Сарајево.

зови, али сваки само за себе. Нигде се не осећа једна рука и један мозак, који би владао дигнутим масама и покушао бар да зада противнику јачи ударац. Покретачи устанка у августу 1875. имали су бар неки план; 1876. га, изгледа, нема нико. Свако се бије за свој рачун.

Отоманске власти, а нарочито муслиманско становништво, и овом су приликом показали да се умеју брзо снаћи и одлучити а још брже радити. Брзина којом су турске чете стизале у побуњене пределе и угушивале устанак, пре него што су усташи успели да се јаче организују и боље спреме, заслужује свако признање. Могуће, да је баш у том главни узрок зашто није могао покрет и овом приликом, кад се дигла на оружје десетина хиљада људи, изићи из оквира локалних побуна и постати јединствен, велики народни устанак. Овако, највише што су Турци из свега однели, био је претрпљени страх.

*
* *

У другој половини априла враћа се четнички начин ратовања. Усташи, који нису пребегли у Аустрију, повукли су се у шуме. У збеговима остаде много нејачи; једни се касније повратише у своја села, а други су гледали да се докопају границе. Особито много било је света у збеговима планине Грмеч. Борба се највише водила око превођења ових збегова у Хрватску и Словенију; ради тога је и Голуб Бабић слао неке своје одреде у Грмеч.

У пролеће 1876. највише су се истакле чете у Црним Потоцима. Ослањајући се на згодно заклониште на тремеђи под Уилицом, Голуб Бабић и другови не само да су побунили него су за неко време очистили од Турака велики део југозападне Босне. У њиховим рукама био је комад земљишта од Кулен Вакуфа преко Бјелаја, Петровца, Тичева и Ливљанског поља до далматинске границе. Они су се готово једини спасли од општег слома који је устанак претрпео у првој половини априла.

Тек што је Али-паша отишао из Унца на север, од пролошког пута па до бјелајских планина расуше се Бабићеве одреди: затварали су путеве, пленили и робили. Зато је Вели-паша, нови војни заповедник у Босни, упућен 22. априла са нешто војске у Крајину. Као заповедник турске војске у Бихаћу и Травнику имао је да стане на пут Бабићевим четама. Дана 26. априла стигао је паша у Ливно и пошао Грахову. Пут код Пролога, који води од Сиња у Далмацији ка Ливну, врло важан за трговину и снабдевање турске војске у Ливну, посели су устаници. Вели-паша га очисти, дође у Грахово, остави тамо нешто војске па и он оде према Унцу.⁴ Бабићеве чете пропусте га дотле без

⁴ Изв. виц. конз., Ливно, 5. мај 1876, број 28, Држ. архив, Беч.

боја. Кад паша пође из Унца Петровцу, дочекају га четници код Грубишине долине у Црвљивици планини. Бој уз планину трајао је неколико сати. Турска војска победила је усташе и продрла према Петровцу, али са великим губицима.

Кад је и то прошло, против Бабића није остала нигде већа војска. Сад почиње познати начин четовања у Црним Потоцима. Са ослонцем на средишњи положај у Црном Потоку, размештене су биле устаничке чете у облику лепезе од Сеоца под Бихаћем, до Пролога код Ливна. Кад се намеравао извршити јачи напад, скупило би се више чета уједно. Користећи се непрегледним шумама, привукле би се чете за напад изабраној вароши или селу и навала би најчешће дошла пре него што су Турци могли и слутити шта ће бити. Попаливши нешто кућа и отевши нешто стоке, усташа би исто тако брзо ишчезли како би и дошли; свака чета вратила би се на своје старо место. Првом приликом би се опет окупили и појавили на сасвим другом крају, тамо где су им се Турци најмање надали.

Први такав препад био је намењен Бјелају. Месец дана после напада на Бјелај ударио је Голуб Бабић на Кулен Вакуф. Напослетку, дође од усташа толико жуђени дан: 30 јуна 1876. објавила је Србија Турској рат. Српски народ у Босанској Крајини, исцрпен дотадањим борбама, покуша, ипак, у неким крајевима да појача устанак. Чете у Црним Потоцима и на Брезовачи постају почетком јула 1876. много активније, а у приједорском и дервентском срезу и око реке Босне побунила су се нова села.

Од одласка Каранове чете из Грмеча Голубу Бабићу није остао у тој планини ни један већи устанички одред. Стога пошаљу одбори са севера око 21. јуна четовођу Симу Давидовића са 300 људи из Брезоваче у Грмеч. Чим је стигао, јавио се Давидовић Голубу Бабићу и позвао га да заједно ударе на Саницу и Скуцани Вакуф. Голуб му пошаље у Грмеч чете по па Карана, Триве Амелице и Вида Милановића. Четовођи оставе на Бравском један део четника да задржавају Турке из Кључа, ако би пошли Саници у помоћ, а остали иду у Међугорје и састану се са Давидовићем. Ту измешају војску и ударе, њих 1.300, 9. јула 1876. са три стране на Саницу. Турци су били потучени, варошица до темеља спаљена, а усташа дигну велики плен.⁵ Исте чете навале после неколико дана из Грмеча на Скуцани Вакуф и попале њега и Камен-Град са много других турских села. Турци се повуку у Стари Мајдан и Сански Мост. После тога, вратиле су се чете из Црних Потока натраг у Каменицу. Поп Ђоко Каран остао је са својом четом заједно са Симом Давидовићем у Грмечу. Одред остављен на Бравском према Кључу очисти ово поље од Турака и попали њихове карауле.

Паљење градова у срцу земље узбуни целу Крајину и Турцима похита помоћ са свих страна. На прве, и то претеране вести из Крајине,

⁵ Красић, исто дело, стр. 146–147.

нареди босански валија бихаћком и бањалучком мутесарифу да дигну на оружје све од 17–70 година и пошаљу у нападнуте пределе.⁶ Травник сам послао је 4.000 момака. Пуковник Вејсил-бег први је долетео из Бихаћа са једним батаљоном редовне војске и 4.000 башибозука. Он се уједини с Травничанима и заједно с њима нападе устаничке чете на пољу Лушцима под Грмечом, па окрену према југу. У Петровцу се скупила турска војска из три округа. Од Петровца, Гламоча и Грахова ударише Турци према Црним Потоцима. Гламочки одред пође на Горњи а главна војска под Вејсил-бегом на Доњи Унац и ту је на јужним падинама уначке долине дочекају 23. јула чете из Црних Потока. Бој је трајао неколико сати. Кад Турци запуцаше из топова, повуче се Голуб према Трубару. Уто му запрети и с леђа турска војска од Грахова. Највећи део чета повуче се на то у утврђене положаје у Црном Потоку; турска војска попали Трубар, али не хте напасти на Седло, него се врати натраг.

Половином јула 1876. побунила су се нека села у непосредној близини Приједора. Сам град био је опседнут и веза са Бањом Луком била је прекинута. Побуњенике су помагале многобројне чете из Козаре, које су одборски повереници пребацили тамо током месеци маја и јуна. Изгледа, да је стање било доста критично чим су турске власти морале послати неколико хиљада војника да угуши буну. Један део побуњених сељака покорио се и вратио у своја села а други део се склонио у Козару и прокрчио с оружјем у руци себи и својим породицама пут у Хрватску.⁷ Почетком августа све је било готово.

Као у приједорском, у исто време ојачао је устанак и у дервентском срезу. Путови од Саве, долином реке Босне до Которске и према Оџаку, били су затворени. Побунило се становништво око Оџака. Почетком јуна појавиле су се неке чете с оне стране Босне у градачачком и грачаничком срезу и Турци су се већ бојали да се не састану с устаничким четама из дервентског краја. По планини Вучјак крстарили су стално летећи турски одреди, али без успеха. Крајем јула и ови се усташи почеше разилазити и последица покрета била је само та, да се број избеглица у Славонији појачао за још неколико хиљада душа.

За даље четовање по унутрашњости Босне било је од првокласне важности за Голуба Бабића и другове да протерају турску посаду из Бос. Грахова. Држећи Грахово, турска војска је спречавала ширење устанка према Ливну и Гламочу и уједно стално претила ненаданом навалом средишту усташком у Црним Потоцима. У Грахову се налазио један батаљон редовне војске који је имао да чува паланку и њену нахију. Према војном утврђењу, више града, била је црква. Њу су Турци претворили у фортицу и снабдели сталном посадом.

⁶ Вилајетска влада бањалучком и бихаћком мутесарифу, брз. 2/14. јул 1876 (1292), Вил. архив, Сарајево.

⁷ Брз. босанског валије великом везиру, Сарајево, 31. јул (11. август) 1876 (1292), Вил. архив, Сарајево.

Чете Вида Милановића, Трије Амелице, Миће Тркуље, попа Ђоке Карана и попа Вајана Ковачевића, пођу са два топића 31. јула из Црног Потока и стигну 1. августа изнад Грахова. Чета Миће Тркуље освоји ноћним препадом црквицу, и 2. августа у зору навале усташа на паланку са свију страна. Борба је трајала цео други август, па се настави и трећег августа. Чете попале куће око града. Српско становништво из непосредне близине Грахова диже се и придружи усташима. Неки католици, опет, стали су на турску страну; зато им четници попале куће и одагнају стоку. Тек трећег дана борбе, 4. августа, повуче се Бабић мало уназад, али настави пушкарање. У недељу, 6. августа, стиже Турцима помоћ из Гламоча, пробије се до опседнутог батаљона и одведе га са собом. Турска војска повуче се ка Ливну, а чете спале Грахово и завладају селима до на домак самог Ливна и Гламоча. Срби из тих крајева, који се не беху још дигли, устадоше сад, пребацише своје породице у Далмацију а људи осташе у четама. Католици се повуку са турском војском.⁸

Иако се све на на томе завршило, ипак се у Сарајеву бојали даљег продирања четничког на југ. Из Приједора је одмах опозват травнички одред и запоседнути су главни положаји, који воде Гламочу, Купресу и Ливну. Нови главни заповедник нередовних чета Дервиш-паша Тескерџић, родом Травничанин, чије постављање изгледа да је било као уступак Босанцима, стиже 12. августа у Ливно. Међутим, све се већ било смирило.

II

БЕРЛИНСКИ МЕМОРАНДУМ

Неуспехом Суторинског састаика пропале су и Андрашијеве реформе за Босну и Херцеговину. Устанак се наставио, а даљу борбу у вези са усташким захтевима преузела је на себе Русија. Руска влада није била бечког мишљења да се „ни за длаку“ не сме више тражити од Порте него је дала по Андрашијевим предлозима од 30. децембра 1875. И, кад је Андрашијев покушај да умири устанак по други пут пропао, спремао се Петроград да он преузме вођство и прогура код Тројецарског савеза своје услове за његово умирење. То је довело до чувеног Горчаковљевог или Берлинског меморандума.

Још дан после суторинског састанка, 8. априла 1876, јавио је Андраши руској влади да не одобрава устаничке захтеве у Суторини. Нарочито је приговарао устаничком тражењу: да се подели сељацима трећина земље и да усташима јемство великих сила. Андраши је тврдио да би његови услови били примљени, кад би се на том само још мало порадило. Руски канцелар, Горчаков, одговорио му је да не држи

⁸ Брз. травничког мутесарифа вилајетској влади, 29. јул (11. август) 1876 (1292), Вил. архив, Сарајево. Красић, *Устјанак у Босни*, стр. 155–157.

да се о усташким условима не може расправљати; могло би се нешто изабрати. У ово доба одустао је Горчаков од Андрашијевих предлога и сада га је највише занимало: давање аутономије Босни и Херцеговини, исправка границе и уступање једне луке Црној Гори.⁹ Вест, да је Андраши 9. априла, пре договора с Петроградом, поручио Порти да не одобрава усташке захтеве, изазвала је такво незадовољство у руским политичким круговима, да је овај неколико пута био присиљен оправдати свој поступак. Није пристао ни на уступке књазу Николи. И тако је пропао овај начин решења.

Гласови о неслагању Тројецарског савеза у питању устаничких захтева продрли су били и у јавност. Осећало се и изван дипломатских кругова да тамо није све у реду. Да би се уклониле разлике, које су постојале између Русије и Аустрије и опет нашла заједничка основа за даљи рад у Источном питању, дошло је до састанка у Берлину и до издавања чувеног Берлинског меморандума.

За међусобна расправљања таквих питања у Тројецарском савезу најзгодније је место било Берлин. Тамо је имао да делује помирљиво кнез Бизмарк, а у њега су се уздали и Горчаков и Андраши. Сам се држао резервисано, али се могло опазити да је мислио да се о устаничким захтевима у Суторини може расправљати. Насупрот Андрашију, Бизмарк није био против тога да се у већој мери призна хришћанима у Босни и Херцеговини земљиште као посед. Али, као и Андраши, и он је за то да војска мора остати у турским рукама; усташа је не могу имати.¹⁰

Ваљда под Бизмарковим утицајем, попустио је Андраши и поручио у Петроград да су и за њега многе тачке устаничких захтева за дискусију, па је спреман да их заједно са руском владом подупре у Цариграду. Горчаков му одговори да цар и он желе: осигурање повратка бегунаца; неке уступке књазу Црне Горе и евентуалну аутономију побуњених покрајина. Противник је, дакле, открио што жели. Потајна жеља руске владе, да извојује у тадањој кризи аутономију Босни и Херцеговини постала је отворен захтев. После неуспеха Андрашијевих реформи, руска дипломатија је сматрала да је дошло време, кад се о том може разговарати. Она у том смислу предузима кораке у Бечу, Берлину и Лондону, али за аутономију није био ни Лондон ни Беч. Сам Бизмарк изразио је сумњу руском посланику у Лондону, грофу Шувалову, кад је овај са њим о томе говорио, да би то било у интересу Аустроугарске монархије. Почетком пролећа 1876. дипломатски положај Аустрије у Источном питању није био тако добар као пре неколико месеци. У самој земљи Мађари и Немци бунили су се против освајачке спољне политике на Балкану. Финансијска нагодба Аустрије

⁹ Изв. Лангенау Андрашију, Петроград, 11. април 1876, Држ. архив, Беч.

¹⁰ Изв. аустр. посланика у Берлину грофа Карољија Андрашију, Берлин, 29. април 1876, број 20, Држ. архив, Беч.

и Угарске, склопљена 1867. за десет година, истицала је баш у то доба и борба око њеног обнављања била је тада у највећем жеку. Андраши је и сам увидео да су се страсти на Балкану почеле тако развијати, да су далеко прешле његове предлоге од 30. децембра. Имајући то све у виду и држећи се и овом приликом, као и током целе источне кризе, начела, да препушта увек Русији иницијативу кад треба поћи корак даље, и сад је привидно узмакао и дао прилике противнику да открије карте.

У Турској су неколико недеља иза суторинског састанка збиља настали догађаји који ће одлучно деловати на даљи развој источне кризе. Још почетком 1876. говорило се у дипломатским круговима да Русија жели: да дигне устанак у Бугарској и да тако покрене цело Источно питање. У априлу и мају 1876. почео је покрет Бугара против Турске. Побунила су се нека места, али Турци послаше тамо Черкезе и башибозуке. Ови су починили страховита зверства и више ради тих зверстава, него ради неког успеха у побуни, прочула се Бугарска 1876. по целој Европи. У Србији паде Каљевићева и дође поново на власт б. маја Стевча-Ристићева влада. Србија се почела озбиљно спремати на рат; прекинути преговори за склапање савеза са Црном Гором наставили су се, а Турска је поново прикупљала војску на њиховим границама.

У самом Цариграду борба појединих странака достигла је врхунац. Неуспели покушаји да се угуши устанак у Херцеговини и Босни, од великих сила натурене реформе, опасност појаве покрета и код осталих хришћана и могућност рата, распаљивали су фанатизам муслиманских маса на Балкану. У Европу су непрестано стизали гласови о њиховим насиљима. Убиство немачког и француског конзула у Солуну, почетком маја 1876, преврши меру. Оба су на зверски начин уморени од подивљале муслиманске гомиле, кад су хтели да заштите неку хришћанску девојку, на силу отету и потурчену. Злочин је одјекнуо целом Европом и ништа јасније није могло показати кабинетима великих сила како су слабе биле Андрашијеве полумере за умиривање Балкана, него чињеница, да и њихови властити конзули, за чијим леђима стоје велике флоте и још веће војске, нису сигурни за свој живот кад су у Турској.

Сви, горе споменути моменти били су савезници Русији у дипломатској борби у Берлину. Да видимо, колико је њена дипломатија успела да их искористи. Знали су у Берлину и Бечу да кнез Горчаков спрема нешто за састанак, али шта, то им није било познато. Аустријски посланик у Цариграду, Зичи, добио је на неки начин мемоар руског посланика Игњатијева, послат Горчакову за састанак у Берлину. По томе мемоару, Игњатијев је предлагао два начина решења босанско-херцеговачког устанка: по првом, Херцеговина би се уредила као аутономна покрајина под управом књаза Црне Горе; по

другом, предели, познати из 1861, припојили би се са сада побуњеним срезovima Црној Гори а остатак Босне и Херцеговине добио би широке повластице. За Црну Гору тражи признање независности и земљишно проширење. Србији да одступи мали Зворник, а у турском царству да се проведу опште реформе.¹¹ То су углавном услови, које је руска дипломатија стављала од краја 1875. па све до почетка српско-турског рата.

Као основицу свога нацрта за Берлински меморандум узео је Горчаков устаничке захтеве у Суторини, јер је целом мемоару била сврха: да подупре устаничке предлоге и докаже њихову оправданост. Пошто је изнео историјат дипломатске борбе око тих услова и доказе за њихову оправданост, резимира Горчаков о суторинским условима.

Од Порте би требало тражити обустављање непријатељстава и започињање непосредних преговора са херцеговачким изасланицима. Услови у сваком случају могу бити расправљани ма и не били сви примљени. Већина услова била би згодна за поравнање, јер они немају толико за циљ проширење самог реформног програма, колико обезбеђење његовог спровођења. Темељ свему и главна запрека је у надзору и гаранцији са стране. По Андрашијевом предлогу, надзор великих сила проистиче само из чињенице да су оне у интересу Европе захтевале од Порте некакве реформе. Надзор је, дакле, само морални, али не и стваран. Не изгледа му тако сигуран ни захтев устаничких вођа да се постави једна конзуларна и европска комисија; по његовом мишљењу, без једне непосредне интервенције и окупације конзуларна комисија у Херцеговини пре би шкодила ствари него помогла.¹²

Предлагање непосредне интервенције и окупације од Горчакова подсећа нас на сличан говор његовог помоћника барона Жоминија, у јесен 1875. Видећемо да ће се Руси још враћати на ту идеју.

Ове предлоге изнео је кнез Горчаков на састанку Тројецарског савеза у Берлину, кад је дошао тамо са Александром II, 11. маја 1876. Још пре њиховог доласка био је тамо Андраши, јер је по позиву Бизмаркову дошао два дана пре. Сигурно је Бизмарк искористио и ту прилику да доказује Андрашију да треба окупирати Босну и Херцеговину. У том смислу изишао је у то доба чланак у Бизмаркову листу „Nord-Deutsche Allgemeine Zeitung”, где се Бизмарк истиче као борац за окупацију Босне и Херцеговине.

Преговори су почели 11. маја, а као основица служили су Горчаковљев предлог и усташки захтеви у Суторини. Међусобно неповерење било је опште. Андраши није веровао Горчакову, Горчаков њему, а Бизмарк ни једном ни другом. Он је и даље играо улогу посредника међу пријатељима, али се и бојао да се ти његови пријатељи не споразумеју иза његових леђа. Андраши је са резервом

¹¹ Писмо Зичија Андрашију, Цариград, 5. мај 1876, Држ. архив, Беч.

¹² Memorandum de Berlin (premier projet) Varia Russie 1876, Држ. архив, Беч.

примао Горчаковљеве предлоге: побијао му је главне ставке и никако није хтео пристати на две главне тачке Горчаковљевих захтева, на непосредне преговоре Порте и усташа и на контролну комисију. Примити прву тачку, непосредне преговоре, значило је за Аустрију препустити другом да решава о судбини за њу тако важних турских земаља. Такође, није могла допустити да нека европска комисија надзире провођење реформи у покрајинама, у којима их она уопште озбиљно није хтела. Осигурани заштитом великих сила, могли су хришћани у Босни и Херцеговини да добију једну по једну повластицу; ојачани економски и политички, ишли би даље, ка потпуном ослобођењу од Турске и уједињењу, али не са Аустријом – то су врло добро знали у Бечу, него са Србијом и Црном Гором.

По Вертхајмеру, Горчаков је донео на састанак још један меморандум који говори о подели Турске и још тада је покретао питање склапања споразума Русије и Аустрије о њеној судбини за случај да се морадне распасти. Али да Андраши није хтео пристати на такве разговоре.¹³

После већања 11. и 12. маја напослетку је пустио Горчаков и касније је тврдио да је одустао од својих захтева само да би очувао пријатељство трију царевина. Пре ће бити да се Андрашију придружио и Бизмарк па је руски канцелар морао попустити; још најпре, да се надао да ће му даљи ток догађаја пружити опет прилику да проведе своје гледиште. Берлински или Горчаковљев меморандум дело је тих разговора у Берлину. Док су прошле кроз руке аустроугарског министра спољних послова лепе устаничке жеље у Суторини изишле су прилично измењене. Ипак је Берлински меморандум отишао доста даље него Андрашијев 30. децембра. Његов задатак је био да установи „неке гаранције”, које ће моћи да осигурају од Порте обећане реформе.

Захтеви који би се упутили Цариграду били су: двомесечно примирје, а за време његовог трајања утицало би се на устанике да се врате кућама. Порта би имала времена да озбиљно поради на спровођењу реформи и најзад, за двомесечног мировања оружја могли су устанички заступници и Порта да припреме непосредан споразум; као основица споразуму служили би од усташа већ стављени услови у Суторини. Почетне тачке преговора биле би: Порта ће дати средства за обнову устаничких кућа и цркви; побринуће се за њихову исхрану, док се сами не буду могли издржавати. О подели помоћи и о спровођењу реформи споразумео би се турски комесар са комисијом означеном у меморандуму од 30. децембра; она би била састављена из заступника појединих вера, сразмерно по броју глава; председник би јој био хришћанин и имала би комисија да почне рад одмах по склапању примирја. У Цариграду се има дати „пријатељски савет” да се

¹³ Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, II Band, стр. 297–298.

турске чете, док се духови не смире, повуку на неке тачке, о којима ће се подробније уговорити. Хришћани, као и муслимани, имају право ношења оружја. Конзули и заступници сила надзираваће спровођење реформи уопште, а враћање бегунаца напосе. Последњи став, за који је рекао Горчаков да је његов, врло је важан, јер се њим остављају отворена врата за даље посредовање. По њему, ако би истекао рок примирја а да се није постигао неки резултат, да би се избегло ширење устанка, три царска двора споразумеће се и придодати свом дипломатском иступу јача средства.¹⁴

Берлински меморандум је привремено изглађивање рускоаустријских опрека у босанско-херцеговачком питању. Његова неодређеност у основним стварима, затим, многобројна враташца, остављена по жељи једне или друге силе, говоре о томе да је меморандум, какав је изишао, више имао да послужи одржавању тројецарског савеза него озбиљном решавању босанско-херцеговачког питања. Иако су се привидно сложиле, ипак су и Русија и Аустрија остале свака на свом становишту; ни једна ни друга нису биле задовољне меморандумом. Горчаков је побијао да је његов и задржавао је за себе само последњи став. Андраши, опет, није могао бити задовољан, јер је исувише прешао границе својих старих предлога пристајањем на примирје, на непосредно преговарање устаника са Портом, на скупљање турских чета у одређена места и на дозволу ношења оружја хришћанима. Да је, уопште, могао да иде тако далеко, може се само тако да разуме, ако се претпостави да није веровао у спровођење ових одредаба. Уосталом, видећемо често током источне кризе код њега сличну тактику: пристане на предлоге које не одобрава, чврсто уверен да ће их оборити време и сам развој догађаја. Колико му је Берлински меморандум био мало прирастао за срце показале најбоље његова млакост при наговарању других сила да га и оне приме. Та, једва је дочекао да Енглеска не пристане па да га се и он отресе.

*
* *

Дана 12. маја меморандум је био готов. Сутрадан, 13. истог месеца, прочитан је посланицима трију осталих великих сила. Енглески посланик у Берлину, Одо Русел, узео је препис и одмах додао да га прима *ad referendum*, јер нема посебних упута. Француска и италијанска влада брзо су се сложиле са Тројецарским савезом. Код Енглеске је запело.

Већ сам начин, како је Тројецарски савез стварао одлуке у Источном питању и подносио их осталим силама на одобрење, изазивао је незадовољство у Лондону. Подношење већ готових одлука, нота

¹⁴ *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina*, стр. 229–232.

и меморандума, израђених без њеног суделовања а са позивом да се приме, вређало је поноситу Британију. Кад је изишао Берлински меморандум и она позвана да га прими и подупре, Дизраели, енглески министар председник, дао је изражаја своме незадовољству речима, упућеним руском посланику Шувалову: „Немамо шта да одговоримо на предлоге из Берлина; тим више, што се почиње да поступа са Енглеском као да смо Црна Гора или Босна”.¹⁵ Влада Велике Британије држала је да је већ пристанком на Андрашијев меморандум отишла далеко. Узалудан је био сав труд осталих великих сила да је наговоре да пристане и на Берлински меморандум. Тражено је од ње да пристане бар на двомесечно примирје, па је и то одбила. У Лондону су већ тада били начисто да треба пустити наш национални покрет да се опроба с Турском. Тамо су се били помирили са једним српско-турским ратом. Ово схватање изнео је Дизраели речима: „Устаници се не туку ради реформи и ништа их неће задовољити, јер се боре за независност. Код овога стања ствари борба и пролевање крви су неизбежни. Ни ви, (говори руском посланику Шувалову), ни ми не можемо је спречити. Погрешили сте, што сте задржали Црну Гору и Србију, јер је сукоб неизбежан и од његовог исхода зависиће решење... Верујемо да је потребно пуштање крви. Ако победе хришћани, имамо, дакле, да забележимо само свршена дела; смрви ли Турска хришћане и угушивање постане тиранско, дужиост је свих великих сила да се у име човечности умешају”.¹⁶ Тек би тада, по Дизраелију, уплитање Европе било законито.

Последња Дизраелијева мисао морала је бити, не допустити Тројецарском савезу да сам одлучује о судбини Истока. Српско-турски рат је пре могао помоћи него шкодити његовој тези. Ако се деси да хришћани, у овом случају ми Срби, победе, на Балкану ће се створити једна нова већа словенска држава. Аустрија је и сувише често наглашавала да то не може допустити. Било је више него сигурно да ће се ради тога не само разићи, него и крвно завадити са Русијом. Покрај тога, иако није имала великих симпатија за нас, тадашња енглеска влада слабо је била заинтересована у северозападном делу Балканског полуострва. Он је био доста далеко од главних средишта британских интереса. Наши крајеви занимали су Енглеску само посредно. Међутим, пре ће бити да су у Лондону, као готово у целој Европи, били сигурни да ће у случају српско-турског рата Турска изићи као победилац; несразмер снага био је и сувише велики, војна спрема и организација и сувише неједнака, да би се могло веровати да ће неколико десетина хиљада слабо наоружаних, а још слабије организованих сељака српске народне војске, моћи потући редовну војску једне силе каква је била Турска у то доба. Дизраели је на ту карту могао готово

¹⁵ „The Slavonic Review”, III, 1924, стр. 664.

¹⁶ Исти часопис, стр. 673.

насигурно ставити. Победом Турске стање би се изменило, престали би говори о њеној немоћи и скорој пропасти, а Британија би имала више ослонца да је брани од тихог ликвидирања, како је хтела Русија. Ваљда из истих разлога, јер су и они знали исход, нису у Петрограду хтели један српско-турски рат.

Да не пристаје на Берлински меморандум, одговорила је Велика Британија службено 19. маја. Неуспех великих сила да привуку и Енглеску у своје коло није био само последица британске тврдоглавости; млако потпомагање Горчаковљевог меморандума од стране Аустрије и Немачке дало је наслутити Лондону да меморандум можда неће бити предан Порти, ако га и она не потпише.

*
* *

Док се у дипломатији водила борба за и против меморандума и тада, као и толико пута у историји, догађаји нису хтели чекати да се државници договоре. Узрујаност муслиманских маса расла је сваким даном. Распаљене устанцима и мешањима великих сила у унутарње ствари царства, почеле су оне викати на самог султана. Иза узбуњеног народа стајао је Митхад-паша са младотурском народном странком. Најпре се побуне софте 10. маја 1876. Влада Махмуд-Недим-пашина паде, а на власт дођоше ратоборни младотурци са Мехмед-Ружди-пашом као великим везиром, Хусеин-Авни-пашом, као министром војним и Митхад-пашом као министром без портфеља на челу. У царству је било очајно стање. Врило је на све стране. Отоманова држава љуљала се из темеља, а султан Абдул-Азис, неувиђаван, тиранин и до крајности грамзив, није показивао нимало смисла ни воље да покуша зауставити нагло пропадање царства. Кабинети пет великих сила спремали су се да предаду Порти 30. маја Берлински меморандум. Младотурска странка, незадовољна султаном, склопи заверу. Митхад-паша и другови опколе са војском у ноћи 29. и 30. маја султанову палату, Абдул-Азис био је ухваћен и збачен са престола. Уместо њега поста султан Мурат, а неколико дана касније, Абдул-Азис је убијен.

Револуција у Цариграду унела је пометњу у дипломатске кругове великих сила. Падом конзервативне Недим-пашине владе, збацивањем Абдул-Азисовим и доласком на власт ратоборне младотурске странке потпуно се изменило стање у Цариграду. Није било сумње да нови властодршци у Турској неће примити захтеве великих сила. Енглеска је била уз њих а рата са Србијом нису се бојали. Постављено је питање, да ли да се не обазире на преврат и преда нота Порти, како је уговорено и без Енглеске, или да се чека на даљи развој догађаја. За чекање биле су Аустрија и Немачка. Тако нешто желела је и Енглеска. Горчаков, напротив, био је мишљења да не треба више окле-

вати са намераваним демаршом и тражио је 4. јуна да се одмах учини. Али и Андраши је већ био уверен да је српско-турски рат неизбежан; меморандум и онако није много волео па је једва дочекао прилику да га се отресе.

Реформни рад нове владе у Цариграду није се ни у чему разликовао од дотадашњег Портина рада. И она, као и све пређашње владе у Турској, не даје хришћанима олакшице, јер је уверена да их не треба дати. И њој је објављивање свих мера ради умиривања устанка само средство да се успава Европа и њена нестрпљива дипломатија, а иначе, од султана и великог везира па до последњег заптије, готово се ни један отомански чиновник није могао да помири са мишљу да се хришћани потпуно и у свему изједначе са муслиманима. У томе се нису много разликовали од једног обичног муслимана. У оном тренутку, то је почетак јуна 1876, и нови људи у Цариграду имали су да изигравају улогу реформатора. Превратом 29. и 30. маја збунили су велике силе и спречили непосредно предавање ноте. Да би је потпуно онемогућили морали су нешто дати и учинити непотребним предавање ноте. Тому је имао да служи наступни „хат” султана Мурата и посебан проглас устаницима у Босни и Херцеговини.

Наступни „хат” Мурата V објављен је 2. јуна. Осим општих израза, толико пута већ изречених, о уређењу државне управе, слободи свих поданика итд. нема у њему ништа посебно, ништа ново.¹⁷ У Сарајеву је ферман свечано прочитан 10. јуна и разаслан по целој земљи. Био је упућен народима целог царства. За побуњене покрајине није могао бити довољан, ако се хтело избећи предавање демарша великих сила у вези са Горчаковљевим меморандумом. За њих је требало нешто посебно урадити.

Главна дипломатска борба у то доба била је та да се све велике силе сложе да траже од Турске бар примирје. Андраши је препоручио зато Порти 1. јуна да пристане на њ и она га, онда, сама даде. Волела је и то више него да је присиле велике силе. Дана 7. јуна добили су босански и херцеговачки валија и комесари заповест да објаве усташима султанов позив да се смире. Он са своје стране, даје им свима амнестију и примирје од шест недеља, и за то време треба да се врате кућама. Турске чете могу се изузетно кретати да снабдевају Никшић. Устаници нека поднесу своје тужбе месним властима и ове ће се побринути да се поврате још неповраћене породице.¹⁸ Амнестија је имала бити објављена посебним прогласима на турском и „босанском” језику.

По садржају и по тону у коме је писан Портин проглас устаницима, овај не само што не даје ништа ново, него не спомиње ни старе

¹⁷ „Босна”, 7/19. јун 1876, број 521.

¹⁸ Шиф. брз. Зичија Андрашију, Цариград, 5. јун 1876, број 161, Држ. архив, Беч. Брз. великог везира босанском валији Хајдар-ефендији, 26. мај (7. јун) 1876, Вил. архив, Сарајево.

фермане у којима је бар нешто обећавано. То је прост позив раји да се покори и ништа више. Тек на Андрашијеву примедбу, да овака изјава неће задовољити усташе нити спречити посредовање великих сила, ако се не уметне ставак да је Порта спремна да изведе обећане реформе, пристао је Цариград да се дода прогласу такав ставак. Велики везир заповедио је 12. јуна (31. маја) 1876. валијама да се у прогласима спомену и обећане реформе.

Прогласи су издати 10. јуна и разаслани по целој земљи. Да се покуша повратак бегунаца, послао је Хајдар-ефендија 1.000 прогласа аустријским властима да их поделе. Члан „Извршне комисије”, Мехмед-бег Капетановић, отишао је у Брод да наговара народ на повраћање. Међутим, бегунци су тада мање него икад били вољни на повратак, јер у турска обећања ни сада нису веровали, а што је најглавније, Србија и Црна Гора спремале су се за рат. Вера у бољу будућност, нада на потпуно ослобођење и опште одушевљење кад је почео српско-турски рат, сузбијали су и помисао на измирење са Турском и повратак у отаџбину.

*
* * *

Узалуд се трудила руска дипломатија почетком јуна 1876. да наговори остале велике силе на предузимање неког корака у Цариграду. Андраши не само што није хтео да иде у том питању заједно са Русијом него је сплеткарио против ње у Цариграду и давао савете Порти како да избегне мешање великих сила. Бизмарк није хтео, јер Аустрија неће. Кад је видео да не може успети са меморандумом, предложи кнез Горчаков 6. јуна да пет великих сила даду изјаву у Цариграду. Она би гласила: да споразум великих сила, који се односи на умирење побуњених покрајина, остаје и даље потпун и интиман. Пошто је Турска показала да жели дати широке реформе, силе су се сложиле да одгоде намеравани демарш, надајући се да ће она испунити обећања, дата у корист устаника.¹⁹ Још истог дана одговорио је Андраши да пристаје на овакав корак у Цариграду. Међутим, у исто време јави Порти садржину Горчаковљеве изјаве дајући јој савет како ће одговорити. Наговорио ју је, како смо споменули, да уметне у проглас о амнестији обећање да ће провести ферманима дате реформе. Тако се имало избећи посредовање. Дана 9. јуна показао је Андраши да се његово мишљење о устаничким захтевима у Суторини није променило ни после Берлинског састанка. Бојао се да се устаници не обрате за време примирја Порти с истим условима као у Суторини, па иако је нова влада у Цариграду убрзо својим радом показала да није вољна да им даде икакве, а најмање у Суторини тражене повластице,

¹⁹ Шиф. бер. Карољија Андрашију, Емс, 6. јун 1876, Држ. архив, Беч.

ипак је Андраши сматрао за добро да још појача њен отпор. Поручио је Порти да не би смела узети као основицу за преговоре суторинске захтеве и од свих тачака препоручује само давање примирја и слободу ношења оружја хришћанима. Усташа не би смели задржати војну организацију.²⁰

Месец јун уопште је богат догађајима. 23. тога месеца страдали су у Цариграду од атентата Хусеин Авни-паша, министар војни и Рашид-паша, министар иностраних дела. Србија и Црна Гора склопиле су савез; и оне и Турска спремале су се за рат.

У исто доба настаје значајан преокрет у Енглеској према Турској и хришћанима на Балкану. Вести о грозотама, што их починише турске чете по Бугарској, почеле су да стижу тамо и узбуњују јавно мишљење. Влада Велике Британије и даље је упорно одбијала да пристане на Берлински меморандум и заједнички иступ с осталим силама у Цариграду, али је наставила стари посао: поткопавање Тројецарског савеза. Успеха је нешто било. У пролеће, 1876. Тројецарски блок није имао оне пробојне снаге на европском дипломатском пољу као у лето и јесен 1875. Енглески кабинет дао је на знање да не би био противан да Босна и Херцеговина добију аутономију сличну критској и предлагао је, 12. јуна, да треба дати султану 3–4 недеље да се споразуме с усташима. Његов министар спољних послова знао је да ће њм се понудити положај, једнак критском; они ће одбити, јер неће ништа друго него независност, а сад ће султан све одобрити, само не то. Ако се обнови борба и хришћани победе, освојили су је; ако не, мораће се подвргнути положају аналогном Криту, који ће добити од Европе и после пораза. Русији је поручила енглеска влада да ће пријатељски примити њене предлоге, желела би само да одгоди сваку интеграцију за неколико недеља.²¹

Русија је истакла свој стари предлог: „аутономију вазалну и трибутарну” као у Србији и Румунији; давање земљишних уступака Србији и Црној Гори; ова последња да добије своју луку на мору. Енглеска није била за тако широку аутономију Босне и Херцеговине; исто тако није желела да Црна Гора добије излаз на море. Бојала се да црногорска лука на Јадранском мору не послужи Русији као база за њену флоту. Али што је главно, све ове изјаве енглеске владе о давању самоуправа побуњеним покрајинама биле су више платонске природе. Она није хтела да се споразуме са Русијом и спречи српско-турски рат и поред труда руске владе. Преговори су се отезали, док рат није плануо, и већ самим тим били су одложени за неко време.

Промена енглеског гледишта у питању аутономије побуњених земаља непријатно је одјекнула у Бечу. Аустријском посланику у

²⁰ Брз. Андрашија Зичију, Беч, 9. јун 1876. Држ. архив, Беч.

²¹ „The Slavonic Review”, III, 1924, стр. 675–676. Dr Grga Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb, 1925, стр. 59–60.

Лондону, Бајсту, отворено је речено и од Дербија и од Дизраелија, да Енглеска нема ништа против аутономије, али једно не може дозволити: анексију Босне и Херцеговине другој држави. Јасно се гађала Аустрија. Андраши покушава да са старим доказима против аутономија одврати енглеску владу од њеног новог гледишта, али не успева. Изазван, стави на то у Лондону отворено питање, да ли влада Велике Британије жели да се води конзервативна политика, а српско-турски рат да се проматра као посебно питање, или хоће да се изнесе на дневни ред цело Источно питање. Уместо сваког одговора, одведе лорд Дерби, британски министар спољних послова, на сам дан почетка српско-турског рата аустријског посланика Бајста на карту и рече са јаком мером цинизма: „Србија и Босна уједињене биће за вас рђав сусед, и поход иде на море. Ми то не можемо спречити. Овде у Енглеској осећа се да Србија нема право, али спречити ослобођење хришћанског становништва противно је јавном осећају. Остане ли Србија победник, престаје сама од себе свака гаранција и – што се нас тиче – немамо даље шта да радимо”. Преплашени Бајст још у истом извештају, где то јавља, моли своју владу да говори отворено с Енглеском. Али Беч још није хтео преговарати са Лондоном док не покуша са Русијом.²²

Тактика лорда Биконсфилда, председника енглеске владе, почела је доносити плода у мају и јуну 1876. Два најзаинтересованија члана у Источном питању из Тројецарског савеза постали су већ мало немирни и почели су сваки за се да преговарају с Лондоном. Према целом држању енглеске владе, овом приликом као и касније, кад буде говора о аутономији Босне и Херцеговине, изгледа, да је њено управо демонстративно наглашавање – да против ње нема ништа – долазило не из неке љубави према нама или из дубоког уверења да је то најбољи начин решења босанско-херцеговачког питања. Пре ће бити да је лондонски кабинет хтео тим да застраши Аустрију. Исто је то и са сталним енглеским тврђењем у оно доба да не могу дозволити окупацију или анексију Босне и Херцеговине од које друге силе. Колико је влада Велике Британије озбиљно мислила са давањем аутономије, видеће се најбоље из цариградске конференције; још боље на Берлинском конгресу. За њу су, изгледа, аутономни пројекти били само једна од њених многобројних мина, којима је желела разбити Тројецарски савез.

III

СРБИЈА И БОСАНСКО ПИТАЊЕ

Још у самој борби за властиту самосталност Србија је мислила и на ослобођење околних земаља насељених Србима и осталим Јужним Словенима. Ово настојање Србије да ослободи и окупи око себе

²² Бајст-Андрашију, брз., 1. јул 1876, број 55, Држ. архив, Беч.

и остале јужнословенске земље било је у природи самог развитка младе српске кнежевине. На то су је гонили: јако развијена национална осећања, традиција, осећај солидарности с осталим деловима нашег народа и свест, да ће моћи опстати као посебна државна јединица само у том случају, ако успе да окуни око себе Србе и остала јужнословенска племена, ако створи јаку јужнословенску државу на Балкану, која ће бити способна за живот и имати довољно снаге да одоли навалама јачих сила које теже да преко ње иду од истока према западу или од запада према истоку; отуда њена нагонска тежња да нађе ослонаца код сродних племена под Аустријом и Турском, а она њима да помогне да се одрже и спреме за уједињење.

Ниједна наша покрајина није толико привлачила Србију у XIX веку колико Босна. Њу је она желела најпре ослободити и себи присајединити. Било је то из следећих разлога: ослобођењем Србије Босна је одвојена њом и Црном Гором од осталих делова турске царевине и с њима ју је спајао само уски појас Новопазарског санџака. Било је јасно да ће турска царевина при првом потресу најпре изгубити ову покрајину. У Босни живи чист наш народ, великим делом национално свестан и бунтован, који је тежио уједињењу са Србијом, и, што је најважније, Босна се налази у средини јужнословенских земаља; њен посед осигурава ономе, ко је има, премоћ у северозападном делу Балканског полуострва. Ту је био чвор јужнословенског питања, јер успе ли Аустрија да је заузме и да се трајно утврди у њој, обезбедила је себи за дуги низ година премоћ на Југу и власт над Јужним Словенима; насупротив, пође ли Србији за руком да је себи присаједини, осигурава своју долину Мораве са левог бока, дајући јој више стабилности и забија се као клин међу аустријске јужнословенске покрајине. Владајући Босном, Србија одузима Далмацији њено природно залеђе, одваја велики део Хрватске и Славоније од мора и добија један део Хрвата.

Сви ови разлози деловали су негде свесно, негде несвесно, на духове у Србији и прва покрајина, коју су желели ослободити, била је Босна. Само, до друге половине XIX века, иако се помишљало, слабо се што могло урадити у том правцу. После великих напора за првог и другог устанка (1804–1815) народ у Србији је истрошио снагу и исцрпео средства; требало му је времена да се прибере и опорави. Сама борба с Турском у то доба свршила се полупобедом и требало је неколико десетина година, генијалности и жилавости једног кнеза Милоша да се од турског полупашалука развије постепено аутономна српска кнежевина. Тек почетком друге половине XIX века, нарочито за друге владе Милоша и Михаила, Србија поново почиње да води активну националну политику и одмах се очи упиру на Босну.

Кнез Михаило и његова влада везивали су решење босанског питања с општим покретом балканских народа тих година, а пошто је

Босна, ипак, била први циљ тадашње српске спољашње политике, на њу се највише обраћала пажња. Има неких знакова, који говоре о томе да су и буне Проте Аврамовића у Посавини и Пеције у Босанској Крајини 1858. изазване од агената старог Гарашанина после битке међу Црногорцима и Турцима на Грахову.²³ Године 1867. долази до колебања у спољашњој политици кнеза Михаила. Победом Пруске над Аустријом 1866. Наполеон III, француски цар, због борбе у Немачкој ступа у уже везе са Бечом и примајући његова схватања о балканској политици, одустаје од своје дотадашње политике на Балкану, наклоњене хришћанским народима. Француска не само да не подстиче Србију одсад у њеној активној политици на Балкану, него јој још заједно с Аустријом саветује да буде мирна. Тако је кнез Михаило имао још једини ослонац за своју политику у Русији. Уз ове спољнополитичке разлоге дошли су и унутрашњополитички, па и његови лични, који ће ставити кнеза Михаила уочи саме његове смрти пред избор, да ли да настави или не националнореволуционарну политику. Тада се појављује и мисао да Србија покуша на леп начин да добије од Турске Босну и Херцеговину. Михаило није био против те комбинације, којом ће се озбиљно бавити водећи српски државници још неколико година после њега.

Решење босанско-херцеговачког питања наметало се Аустрији још од времена Евгена Савојског, када су аустријске чете крајем XVII и почетком XVIII века први пут избиле на обале Саве и Дунава гонећи Турке према југу после њиховог пораза под Бечом 1683. године. Истина, и Аустрију при продирању на Балкан привлаче себи његова врата, долина Мораве, куда и ударају њене војске, али управо ради тога било јој је потребно да се осигура од Дрине, заузимајући Босну. Она то није успела. Премда су два-три пута покушавале, њене чете су увек тукли босански муслимани, кад год су покушале да продру дубље у земљу. После Наполеонових ратова добија Аустрија некадашњу млетачку Далмацију и окупација Босне постала је сада за њу првокласно питање. Али, конзервативна политика чувеног њеног канцелара Метерниха није имала у својим плановима вођење активне политике на Балкану па ни заузимање Босне. После 1848. Аустрија се више занима питањем Блиског Истока па и босанским. У кримском рату она стаје на страну непријатеља Русије.

У доба о коме говоримо, за друге владе кнеза Михаила у Србији, стара Аустрија налазила се на прекретници. Тада јој се намеће више унутарњих и спољних проблема, судбоносних за даљи живот монархије. Борба Италијана и Немаца за уједињење угрожавала је положај и

²³ Покојни Васо Видовић, трговац из Босанске Градишке, причао ми је да је он познавао људе тога доба из Босанске Крајине, који су радили са Гарашаниновим повереницима на спремању једног великог устанка у Босни 1858. Али, покушај није успео, побунио се само један део Посавине око Градача и Крајине око Костајнице и Дољана.

поседе аустријске у италијанским и немачким земљама. Тамо је усредсређена целокупна пажња аустријских државника све до француско-немачког рата 1870. У самој монархији почео се да љуља ових година крути централизам и апсолутизам, заведен у аустријским земљама после Мађарске револуције 1848. Порази аустријских војски у Италији 1859. и Немачкој 1866, не само што су избадили хабзбуршку монархију из италијанских и немачких земаља, него су је из темеља потресли и у самим наследним земљама. Поједини њени народи показивали су све више центрипеталне тежње према Бечу и тражили у аутономијама заштиту за своју националну индивидуалност. Беч је морао попуштати неке од њих и после извесног колебања иза пораза у рату са Пруском 1866. направљена је годину дана после тога, 1867. аустроугарска нагодба: Аустрија се претворила у Аустроугарску монархију; Немци су поделили власт у држави са Мађарима као, с једне стране, најнемирнијим и најкомпактнијим народом монархије, а с друге, опет, као са народом, чији су се интереси још најмање косили са интересима немства у држави. Избацивање Аустрије из Немачке и Италије, њено приближавање Француској ради реванша Пруској за поразе 1866. и појава Маџара као новог чиниоца у аустријској спољној политици, карактеришу доба које је настало после аустроугарске нагодбе 1867. године.

Водећи кругови тога доба у монархији нису се слагали какву треба водити политику на Блиском истоку. Војни кругови још су живели у успоменама Евгена Савојског и били су за продирање на Балкан. Код њих је постојала најјача жеља да се освоји Босна, јер су је сматрали као стратегијско залеђе далматинском приморју, чији им посед све дотле није изгледао осигуран за Аустрију, док и то залеђе не буде у њеним рукама. О овоме је писао и посебан мемоар чувени маршал Радечки. Неки о тих војних кругова – као победник код Кустоце, надвојвода Албрехт – желели су да Аустрија продире на Балкан у споразуму са Русијом; то би била нека врста обнове старог руско-аустријског споразума о Балкану из доба Јосифа II и Катарине II. Бајст, државни канцелар, био је сав заузет борбом у Немачкој. Њему је Источно питање било питање другог реда, које је он запостављао и потчињавао својим антипруским плановима у Немачкој. Цар се у ово време колеба. Он није био прежалио губитке у Италији и Немачкој и још се надао да ће нешто моћи вратити. Затим, следећи традиције своје породице, он је желео проширење своје државе на Балкану. Наша активна политика тога доба није му се могла допадати, али заузет италијанским и немачким стварима и у немогућности да нас задржава ради ослонаца који смо имали код Русије па и Француске све до 1866, морао се правити попустљивим и онде, где би у згоднијим за себе приликама још како знао да се успротиви. Старо правило: кад год је Аустрија била заузета у XIX веку на другим странама и кад год није

могла да нам смета, ми смо ишли напред; кад год је била у положају да проведе своју реч при решавању Источног питања, ми смо рђаво пролазили.

Гроф Андраши, тада угарски министар председник, није се слагао са политиком, коју у то доба воде службени бечки кругови на Балкану. Он није био присталица реваншне политике према Прусској, па не одобрава то што Бајст запоставља аустријске интересе на Блиском истоку за рачун такмичења са Прусском у Немачкој. Андраши не жели из уско мађарских интереса да Аустрија обнови своју моћ у Немачкој. Историјска традиција круне Св. Стефана упућује га старим путевима мађарске експанзије према југу где је, по њему, требало сузбити руски утицај. Њега много занима и јужнословенско питање, које се у ово доба намеће и њему као и свима државницима двојне монархије. Ово питање више се тицало угарске него аустријске половине Аустроугарске монархије, јер највећи део Јужних Словена живео је у земљама круне Св. Стефана и с њима су Мађари имали последњих тридесет година више муке и главобоље него са свима осталим угарским народностима. Већ из тога разлога није могао остати Андраши као угарски министар председник равнодушан, како ће се развијати догађаји међу Јужним Словенима и јужно од Саве и Дунава, т. ј. у Србији и Турској. Он то није могао тим више, што је баш у ово доба врење доле било узело такве размере, да је изгледало да није далеко време, кад ће Аустрија морати, хтела не хтела, да заузме одређеније становиште према тежњама које је за кнеза Михаила показивала Србија. Она је морала или да им се супротстави, у том случају да сама продире на Балкан, или да им изиђе у сусрет па да веже тако Србију за себе и да покуша на други начин, но што је радила у Италији и Немачкој, да се осигура од свих могућих опасности по своје јужне земље у случају стварања веће јужнословенске државе на Балкану. Андраши је изабрао овај други пут, пут настојања да се нађе компромис између тежња Србије и животних интереса Аустроугарске монархије на обалама Саве, Дунава и Јадранског мора. У ово доба он је против ширења Аустрије према Југу. Свестан је да његова држава ионако има много Словена, па није желео да „претовари лађу”. Онда, мађарски револуционар из 1848/49. стално је имао пред очима Русију. И помисао да она одлучује на Истоку сама, без питања Аустрије „натеривала би му крв у лице”. Зато је желео да одвоји од ње Србију, њен најјачи ослонац на Балкану. Уска веза Срба из Угарске са Србима из Србије била је позната грофу Андрашију. И да му Срби у Угарској не би правили неприлике желео је да делује на њих преко Србије. Он је врло добро знао, колико је шкодила Маџарима српско-хрватска сарадња 1848/49. године и желео је да ту сарадњу у будуће онемогући. Босна у српским рукама требало је да постане камен спотицања међу Србима и Хрватима; она је требало да спречи њихову сарадњу у будућности.

По жељи из Пеште, српска влада покушала је да посредује између Штросмајерове народне странке у Хрватској и угарске владе и да наговори Штросмајера да се мири и погађа с Мађарима. Ради тога је долазио „по налогу Пеште и Београда” у Ђаково Штросмајеру његов повереник у Србији, пук. Орешковић, кратко време пре убиства кнез Михаила, у пролеће 1868, али Штросмајер није хтео да пристане на нагодбу.²⁴ Још више, ово нежељено посредовање Београда у корист Пеште, изазвало је код њега јако нерасположење против српских водећих кругова. Исто као Милетић у Војводини, и Штросмајер у Хрватској није био вољан да жртвује нешто Мађарима за рачун несигурне потпоре њихове Србији при њеном настојању да добије Босну.

Из свих ових разлога Андраши је био мишљења да Аустрија не треба да спречава Србију да дође до Босне. Он иде још даље па предлаже да јој се треба помоћи да дође до ње. По њему, Аустрија би имала да склони Турску помоћу Енглеске и Француске да повери управу Босне и Херцеговине кнезу Михаилу. Порти би се за то зајемчила „заштита против сваког непријатељског нападаја”.²⁵ У том правцу и повео је Андраши разговоре са кнезом Михаилом. У августу 1867. имали су они састанак у Иванци. О чему су разговарали, нема тачних података, али једно је сигурно: да је Андраши у то доба поново давао уверења српској влади да Аустрија нема аспирација на Босну. Године 1868. наставио се овај рад и за аустријског генералног конзула у Београду дошао је млади, али већ тада утицајни Венијамин Калај, који је имао да спроведе у Београду Андрашијеву политику.

Андрашијева политика, ма колико пријатељски расположена према Србији, ишла је унаточ свима Михаиловим плановима. Она је значила напуштање идеје о општем балканском устанку; она је значила прекидање веза, не само с Бугарима и Грцима, него и са Хрватима и Војвођанима; уместо велике балканске, велике словенске политике водила би се мала србијанска политика. Та политика била би, истина, корисна по Србију, али јој не би обезбедила потпуну независност и господарски положај на Балкану, за чиме је Михаило тежио. Србија би дошла у зависност од Аустрије; постала би њена балканска крајина, са задатком да чува њене јужне границе. Да би тренутно примирила нашу ратоборност, Аустрија нам је помогла да добијемо градове. Али, сада су долазила тежа искушења. Да би нас склонила да сасвим напустимо ратоборну политику, она нам је нудила Босну.²⁶

Како би се ови преговори даље развијали, да је кнез Михаило остао жив, тешко је погодити. Његовом смрћу, 1868. обустављена је акција на дизању Балкана, па Србија и није више била тако опасна по Аустрију и њене интересе у нашим земљама.

²⁴ Кореспонденција Штросмајер – Рачки, I књ., стр. 66–67, Загреб, 1928.

²⁵ Wertheimer, *Graf Jullius Andrassy*, I Band, стр. 462.

²⁶ Слободан Јовановић, *Дружа влада Милоша и Михаила*, стр. 224.

Намеснички режим који је дошао после Михаилове смрти, није имао Михаилова угледа ни снаге, па ни самих услова за настављање његове политике. Намесничка влада забавила се у прво време унутрашњим државним реформама, а није ни мислила на какав рат с Турском у ближој будућности. Са Русијом су били врло рђави односи а с Аустријом стајало се још на доброј нози. Године 1870. дошла је она поново са старим предлогом Србији да јој изроди уступање Босне. Кад је почео француско-пруски рат, под јесен 1870, понудио је Калај Јовану Ристићу да се направи један уговор о савезу међу Аустријом и Србијом. По нацрту уговора како га је Калај изнео Ристићу: 1) Аустрија би се обавезала да буде неутрална у случају српско-турског рата и радила би да то исто учине и остале силе. 2) У случају рата Аустрије са неком другом државом Србија се, опет, обавезује на благонаклону неутралност. „За овако понашање обавезује се Аустро-Угарска да ће Србији после рата израдити придружење Босне, Херцеговине и Старе Србије (којој би се границе имале да означе), тако, да ове области, заједно са Србијом образују државу, која би стајала под сизеренством Портиним а под условима у којима се сад Србија налази”. 3) „Ова анексија имаће да се изврши ако буде потребно, и самим ратом у року који би се одредио”. 4) „Како Србија придружи себи ове провинције. Аустро-Угарска заузеће за свој рачун део Босне до Врбаса и Неретве”. 5) У случају да се појаве немири у овим покрајинама, док би Аустро-Угарска била заплетена у неки рат, споразумеће се она са Србијом да свака уђе у оне крајеве, које им предвиђени уговор даје. Ако би Порта том приликом напала Србију, Аустрија се обавезује да јој призна независност и да изради код осталих великих сила да јој је и оне признају.²⁷

Јован Ристић, који је објавио ове преговоре у својим *Свољашњим одношајима Србије*, наводи да је Андраши био придобио за ову идеју и самог цара са државним канцеларом Бајстом. Шта је могло навести Андрашија да ставља овакав предлог Србији? Цела ствар може се разумети само онда, кад се испита рад тадање бечке дипломатије у вези са стварањем данашње Немачке. Занимљиво је и врло важно да 1870, као и 1867. и 1868, Аустрија започиње са Србијом преговоре око Босне у исто доба, када са Француском преговара стварање једног савеза против Пруске. У ово доба, лето 1870, преговарале су Француска, Италија и Аустрија да се склопи савез ових трију држава против Пруске. Француска је већ била угазила у рат а друге две државе остале су биле још неутралне. Бечки водећи кругови показивали су расположење да искористе рат Пруске с Француском и да јој се освете

²⁷ Јован Ристић, *Свољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. III, стр. 140–142.

за Садову. То је био, можда, један од главних разлога, зашто је Калај под јесен 1870. понудио савез Србији; Аустрија се хтела осигурати према југу. Из самог предлога уговора, како га је Ристић изнео, види се код ње намера: осигурати се против могућег напада Србије, ако се она заплете у рат на којој другој страни; осигурати себи један део Босне и Херцеговине, потребан јој као залеђе Далмацији.

Да је овај предлог стављен само под притиском развоја догађаја на Рајни, види се из једног поступка аустријске владе. Једва који месец после Калајевих понуда Ристићу, 2. новембра 1870, упутио је аустријски канцелар Бајст једну ноту владама у Београду и Букурешту поводом расписа кнеза Горчакова о црноморском питању, у којој им прети да ће монархија употребити све своје силе да очува *status quo* у пределима доњег Дунава. Оваква нота могла је доћи у Београд само после француског пораза у рату са Пруском, када су за увек пропале наде службених кругова у Бечу да ће моћи обновити некадању моћ у Немачкој; из ње је Аустрија била за увек избачена. Чим више није било изгледа на рат у Немачкој, Аустрији није била потребна Србија. Отуда она привидна недоследност са њене стране: да данас нуди Србији Босну и Херцеговину са Старом Србијом, а једва коју недељу после тога, да јој прети целом својом оружаном силом, ако покуша да промени *status quo* на Балкану.

Намесничка влада није примила Калајеве предлоге, и избегавала је да му да одређен одговор. Према Ристићу, било је то из следећих разлога: сумњало се да би Андраши могао помоћи Србији да оствари његов предлог и да би га он могао и поднети у Бечу. Савез с Аустријом, можда и против Русије, био би против осећања и интереса и српског народа и целог словенства. У случају победе Аустрија би добила трећину Босне и Херцеговине; она би те крајеве могла заузети, а Србији би се могло десити да не буде у стању учинити исто са земљама, њој додељеним. А шта би тек било, кад би Аустрија у једном таквом рату подлегла? Тек онда би би тежак положај Србије према победоносној Русији и огорченом словенству.²⁸

После ових покушаја за зближење настаје нагло удаљавање између Аустрије и Србије. Аустрија је осим поменуте ноте од 2. новембра 1870. године и другим својим корацима давала на знање Србији, да се њено држање према српској кнежевини из темеља изменило. Запостављање Србије при решавању ђердапског питања на Лондонској конференцији јасно је приказивало, какав ветар дува сада у Бечу према нама.

Намесничка влада избегла је да прими Босну из аустријских руку, али је зато почела сама да спрема терен у Цариграду да јој Турска добровољно уступи управу над Босном. У јесен 1870. добио је Филип Христић мисију да иде у Цариград и спреми тамо земљиште за ову

²⁸ Јован Ристић, исто дело, стр. 143–145.

комбинацију. „Његова би се радња ограничила на турске управне и највише кругове, а у кругу дипломатије једино на енглеско посланство, пошто се енглеска дипломатија за сличне идеје најмање приступна показивала”. Њему је наложено да изнесе турским државницима све користи, које би имала њихова држава од одступања управе у Босни и Херцеговини Србији: Порта би имала очевидне финансијске користи, јер би се ослободила дефицита и добила нови финансијски извор повећавајући српски данак; она би олакшала себи државни дуг преносећи сразмерни његов део на Србију.²⁹

Војна корист састојала би се у томе, што би „Порта имала ону снагу, коју сада тамо држи, слободну да њом на другим странама располаже, а Србија, пружајући се дуж Дунава и Саве, од ушћа Тимока до ушћа Уне, између Аустрије и непосредних области Портиних, образовала би за Отоманско царство онако јак бедем против Аустрије, као што га је негда имала Аустрија у своје војном кордону против Турске.³⁰ Политички би добила Турска, пошто би се отресла некорисних делова царства, уједињени српски народ постао би чувар мира, „целокупности и независности Истока под сенком Султановом”.

Као што се види из Ристићевих разлагања, намесничка влада хтела је да буде „крајина”, али не као што је Аустрија желела њена, него турска – против Аустрије. Можда је и ово отворено против-аустријско држање српске владе у Цариграду непосредно после понуде савеза од њене стране Србији, много допринело наглој промени аустријске политике према Србији. То не би био ни први ни последњи случај да Турчин потиче каурина на каурина, интригујући међу њима. Често и пре и после ових дана, о којима говоримо, Турска је јављала Аустрији да Србија ради против ње, а и Србију мамила к себи против Аустрије.

И енглески конзул у Београду, Лонгворт, био се загрејао за ствар, које је предузимало намесништво у Цариграду, само се није слагао у томе, да треба потпуно Босну и Херцеговину дати у управу Србији. Пошто се бојао отпора муслиманског становништва у Босни, Лонгворт је препоручивао поступност и то тако, да се српска влада ограничи на тражење да јој се да управа српских школа у Босни и Херцеговини. То је нашој влади изгледало исувише мало.

У Цариграду се чуло са каквом мисијом долази Филип Христић још пре него што је он тамо стигао, 15. септембра 1870. године. Расправљало се о томе и у дипломатском круговима и убрзо се могло видети да су све велике силе против. Русија је била против, јер се радило без њеног питања и покрај тога, управо у то доба спремао је њен канцелар Горчаков издавање свога расписа великим силама, којим Русија скида са себе обавезе, наметнуте јој Париским миром 1856. Да

²⁹ Исто дело, стр. 314.

³⁰ Исто дело, стр. 316.

се све друго одбаци, већ ради тога није желела руска дипломатија да се у то доба покрене питање о Босни и Херцеговини. Зато ради и руски посланик у Цариграду Игњатијев против Христићеве мисије. У то доба проносиле су се вести у дипломатским круговима да и Велика Британија помаже акцију српске владе. Њен конзул у Београду, Лонгворт, морао се службено оградити и побијати ове вести. Енглески посланик у Цариграду, сер Елиот, заинтересовао се био за ову акцију. Кад је Христић дошао у Цариград, сместа му је речено да и не покушава покренути пред Портом питање о Босни и Херцеговини, јер с тим може више шкодити него користити. Христићева мисија пропала је, дакле, пре него што је почела. У дипломатским круговима разговарало се о томе до 1872. У јесен те године нудио је Халил-паша, турски министар спољних послова, Србији и Румунији онакав положај у Турској, какав је имала Баварска у Немачкој; уз то још неке повластице па и „много више”. За такву комбинацију стављао је Христић као услов уједињење целог српства, посебно Босне, Херцеговине и Старе Србије са Србијом. Ови преговори угушени су још у зачетку против-акцијом генерала Игњатијева.³¹

Морало је пропасти и само спремање земљишта да се Босна и Херцеговина уступе на управу Србији, јер није било услова за један такав дипломатски посао. Ко познаје Турску и њену тврдоглавост, кад је било у питању да се уступи некоме само једно село, није могао веровати да ће она бити вољна да без капи крви да читаве две покрајине; две покрајине, добрим делом насељене муслиманима, који су покрај свих својих испада према средишној управи у Цариграду, ипак били верни султану и царству и служили му стотине година као најјачи бедем и мртва стража према хришћанској Европи. Упорно одупирање Турске и после њених великих пораза у рату са Русијом 1877/1878, кад су руске чете стајале на домаку самог Цариграда, да добровољно уступи ове исте покрајине Аустрији и велике жртве у животима и новцу, које је морала дати бечка влада 1878. да их окупира, најбоље показују, како је било тешко не добити, него заузети Босну и Херцеговину. Покрај тога Аустрија је имала пристанак једног европског конгреса за окупацију, велике јој се силе нису одупирале а и Турска је морала кријући радити против ње у Босни. Србија за кнеза Михаила и намесничке владе није имала ни једно ни друго, иако су лако добијени градови од Турака створили наду код водећих кругова у Београду, да би се на исти начин, без крви, могла добити и Босна и Херцеговина.

Од 1867 до 1870. било је у изгледу да ће наш највећи противник на Истоку, Аустрија, моћи бити бар неутралисана у борби Србије да дође

³¹ Христићева мисија у Цариграду, види: Јован Ристић, исто дело, стр. 312-330.

до Босне и Херцеговине. Али, као што смо видели, цео рад у вези са стварањем споразума међу Србијом и Аустријом у босанском питању био је још у зачетку; преговори су вођени више неслужбено између грофа Андрашија, као председника угарског министарског савета, и наших водећих кругова. И ти преговори били су у ствари, како изгледа, више једна Андрашијева комбинација уколико је и он већ тада био искрен, него службених кругова у Бечу. Велико је питање, да ли би успео Андраши и да је било више услова за наставак преговора, да продре са својим мишљењем у Бечу. Видели смо да је он имао своје разлоге, зашто је хтео придобити Србију, међутим, у Аустрији је било врло утицајних војних, политичких и црквених кругова, који се нису слагали са Андрашијем ни у унутарњој ни у спољној политици. Неки од њих могли су се мало повући у овим питањима ради односа са Пруском у Немачкој, али што се тиче уређења саме монархије, њена дуализма, и што се тиче увећавања броја Словена у држави, они нису били истог гледишта као гроф Андраши. Ови кругови тежили су да дуалистички систем монархије промене и да претворе стару хабзбуршку државу у федеративну државну организацију, у којој би биле задовољене тежње свих народа па и Словена. Отуда не постоји код њих као код Андрашија страх од придруживања нових милиона словенског елемента.

Ми сами, разуме се, радо бисмо примили уједињење Босне и Херцеговине са Србијом без и једне капи крви, али код великог дела наших политичких људи у Србији будила је сумњу та чињеница, да јој Босну и Херцеговину нуди управо Аустрија, чији су интереси у тим покрајинама били тако велики, с нашим тако супротни. Ова сумња и несигурност саме комбинације побудила је српску владу 1870. да одбије аустријске предлоге. Сви покушаји од 1867. до 1870. да Србија на миран начин добије Босну и Херцеговину, остали су само покушаји. Они су имали ту рђаву особину, што су нас бар привремено уљуљкивали у варљивој нади да може доћи до уједињења Босне са Србијом без и једне капи крви. Андраши је, ипак, успео да отупи мало оштрицу нашег националног полета бар код службених кругова у Србији, јер сигурно су и ови планови доста допринели да се поткрај кнез Михаилове владе и за намесничког режима не ради више на револуционисању Балкана и на спремању једног општег устанка против Турске с оним жаром и полетом, како се радило до тога доба. Добру страну имали су ови покушаји утолико, што су заинтересовали Европу за босанскохерцеговачко питање, и што смо ми тада први пут успели да га вежемо за решење опште српског и јужнословенског питања. Тада је Србија први пут, и то службено, дала на знање Европи да је босанскохерцеговачко питање њено питање, и да тражи да се решава у складу с њеним интересима.

Комбинација о добровољном уступању Босне и Херцеговине од стране Отоманске царевине у управу Србији постала је беспредметна после француско-немачког рата. Немачком победом изменио се политички положај у Европи. Берлин је постао средиште европске политике. Аустрија је изгубила сваку наду на обнављање свога утицаја у Немачкој и да надокнади губитке у њој и у Италији, окреће се потпуно Истоку. У планове њене нове балканске политике могло је све прећи, само не давање Босне и Херцеговине Србији. Да се осигура против руског престопања на Балкан, да учврсти дуалистички режим у држави против немирних словенских народа и да осигура себи немачку помоћ за продирање на Балкан, Фрањо Јосиф је морао да заборави на Садову и прашки мир па да тражи ослојца код Вилхелма I и Бизмарка. У промењеној спољној политици морао је доћи други човек на чело Балплаца у Бечу, који је боље стајао од канцелара Бајста у Берлину и који је имао услове да поведе нови спољнополитички курс; то је био угарски министар председник Андраши. Он је стари присталица наслањања на Немачку и уживао је поверење водећих кругова у Берлину. Збиља, чим је Андраши дошао за заједничког министра иностраних дела у Аустрији, брзо су се поправили односи између Беча и Берлина. Бизмарк је посредовао да се помире и Русија и Аустрија и ове три велике државе створиле су „тројецарски савез“, најмоћнији тада политички блок у Европи, који ће одсад имати одлучујућу реч у Источном питању. О њему је он имао посебну тачку у своме програму. После Кримског рата покушавају тада први пут Аустрија и Русија да потраже, посредовањем Немачке, неку основицу, на којој би се макар привидно могле сложити у Источном питању. Сложиле су се: да је одржање Турске заједнички интерес, а ако би њен развој окренуо другим путем, да се остави својој судбини; ни једна држава да се не меша у одношаје Турске са њеним хришћанским поданицима, а побуне ли се ови против ње, не сме јој се помоћи.³² У овом првом споразуму о Источном питању опажају се две ствари: 1. Аустрија одустаје од своје конзервативне политике на Балкану и настоји сад да се такмичи с Русијом око задобијања симпатија хришћанских народа у Турској па и утицаја на Блиском истоку. 2. Неодређеност и сувише велика општост самог споразума показује да је овај рускоаустријски споразум о Источном питању био основан на неискрености и неповерењу. Видећемо касније да ће ова неискреност и ово неповерење бити основица свима другим споразумима руско-аустријским о Источном питању.

³² Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, II Band, стр. 72.

Стварање Тројецарског савеза и каквог таквог руско-аустријског споразума на Истоку Србија губи значај, који је имала у Европи и на Истоку последњих десет-петнаест година. Пролази време националног револуционарства Наполеона III, јер после уједињења Италије и Немачке и после пораза Француске 1870, почиње ново историјско доба у Европи, доба империјализма, превласти моћних блокова савеза великих сила, које најпре гледају своје политичке и економске интересе а о малима воде утолико бригу, уколико то њима одговара. Русији не треба више Србија да преко ње изиграва одредбе Париског мира 1856. и да минира Исток. Она се враћа политици Катарине II, да се погађа с Аустријом око Балкана и с њом да дели утицај на њему. За њу је одсад важнија у Цариграду и Дарданелима блиска Бугарска, него ионако аустријској сфери интереса додељена Србија. Ова чињеница одлучно ће деловати на даље држање одлучујућих чинилаца у Петрограду према српском па и босанско-херцеговачком питању.

Пошто је била у савезу с Русијом, Аустрији није требало више да се осигурава према Србији попуштањем: питање Балкана па и Босне и Херцеговине решаваће она убудуће без нас с Русијом и осталим великим силама. Тако ће остати током целе источне кризе све до Берлинског коингреса 1878: неће се водити преговори о судбини Босне и Херцеговине између Беча и Београда него између Петрограда и Беча, Беча и Берлина, Петрограда и Лондона итд. Одмах после француско-немачког рата запливао је у ове воде и сам гроф Андраши, чим је постао аустроугарски заједнички министар иностраних дела. Бизмарк му је из својих интереса свесрдно помагао да промени схватање и тактику. Још у јесен 1871, тек што је Андраши постао министар иностраних дела, поручује му немачки канцелар да треба да се отресе неких својих предрасуда, да може осигурати своју Угарску тражећи пријатељске везе са Србијом и Румунијом. По Бизмарку, колико год била код њих јака жеља за самосталношћу, тешко да ће се моћи одхрвати Русији; против њихове уједињене снаге Угарска ће увек имати ослонца у Немачкој и он, Бизмарк, замишља је да стоји „међу Немачком и Русијом, а међу Јужним Словенима и Румунима”. За Угарску су важнији добри односи са Немачком, него тренутно расположење у Београду и Букурешту.³³ Андраши је пошао овим путем и мало по мало све више се удаљавао од своје старе политике и улазио у воде Бизмаркове, Фрање Јосифа и његове војничке околине, који су хтели ширење Аустрије према Балкану, а првенствено према Босни и Херцеговини. Овим путем могао је ићи Андраши и без Србије, која ће одсад играти споредну улогу при његовим дипломатским преговорима.

³³ Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, II Band, стр. 20.

IV

СРБИЈА И УСТАНАК

Устанак у Херцеговини затекао је у пуној кризи владу у Србији. Борба између конзервативаца и либерала била је у највећем жеку, Народна скупштина је била распуштена и расписани нови избори. Влада Данила Стефановића налазила се у изборној борби, кад су почели стизати гласови о немирима у Херцеговини. Она им у почетку није обраћала већу пажњу и тек када се за побуњене Херцеговце заинтересоваше и велике силе, и Београд је почео пажљивије да прати догађаје на Југу.

Некако у то доба, када почиње да расте у Србији узбуђење ради догађаја у Херцеговини, отпутовао је кнез Милан у Беч. Тамо се верио са Наталијом Кешко. У Бечу су га и затекле вести да се буна у Херцеговини претворила у општи устанак и да се ради тога појавило велико узбуђење код народа у Србији. Тамо се српски кнез састао и са грофом Андрашијем. Аустроугарски министар иностраних дела убеђивао је српског владара да је у интересу његове државе да остане мирна и да избегава уплитање у херцеговачке догађаје. Кнез Милан признавао је Андрашију тачност његових навода, али се бранио да јавно мишљење његове земље врши на њ велики притисак; агитација се развила до таквог степена да он није сигуран да се Народна скупштина неће дати завести да се одлучи на крајње кораке. Приликом ових разговора са грофом Андрашијем изгледа да је кнез разговарао са њим уопште о стању на Југу. Покретано је и питање револуционарних комитета, који су одувек били трн у оку Аустрији. Говорило се и о Омладини и њеном раду у Србији и Војводини, а кнез Милан је тврдио да су генерал Стратимировић и пуковник Орешковић, бивши аустријски официри, главни агенти комитета.³⁴ Узбуђење у Србији због догађаја у Херцеговини нагло је расло у лето 1875. године. Штампa, нарочито либерална, ударила је у патриотске жице и још више распаљивала јавно мишљење. У Београду је основан Главни одбор за помагање устанка, који одмах почиње да скупља добровољце и да их преко Аустрије шаље у Херцеговину. Влада Данила Стефановића и да је хтела, није се могла одупрети општем расположењу земље. Она му је подлегла па и сама почела да скупља добровољачке чете, од којих су две и пребачене из Србије у Босну. Кад се кнез Милан вратио из Беча, дочекала га је на обали Саве до зуба наоружана чета добровољаца. Пред оваквим расположењем у земљи морало је узмакнути и мирољубиво расположење кнежево, са којим се вратио из Беча.

Половином августа 1875. убрзали су се догађаји: у Херцеговини је свом снагом пламтео устанак; у Босни је ноћ пред изборе у Србији

³⁴ Исто дело, стр. 252.

такође дошло до дизања народа око Дубице и Градишке, а на изборима 15. августа влада Данила Стефановића потучена је до ноге. Победа либерала схваћена је и у земљи и на страни да је народ дао поверење ратној струји. Кнез Милан морао је и против своје воље поверити састав кабинета вођима либерала. Стевча Михајловић постао је председник, а Јован Ристић министар иностраних дела тзв. „акционог министарства”.

Нова влада затекла је земљу у врло тешком положају: у Босни и Херцеговини био је устанак; влада Данила Стефановића исувише се била изложила скупљајући и опремајући добровољце; у Србији је свет био ратоборно расположен, а велике силе саветовале су мир. Кнез Милан се колебао да ли да пође за расположењем свога народа, или да послуша савете европских сила. Отоманска порта узнемирена је била развојем прилика у Босни и Херцеговини па и у самој Србији те је почела да прети и да окупља војску на границама српске кнежевине. Акционо министарство прегло је да доведе ствари у ред. Чете се више нису пуштале преко границе, али се није обуставило њихово скупљање по Србији. На седници министарског савета од 1. септембра 1875. решено је: да се задржи стање какво је затечено док Скупштина и Кнез не одобре потребна средства; да се осигурају границе према Турској.³⁵ 3. и 4. септембра допуњена је ова одлука утолико, што је одлучено: да се очува „јавна и тајна” неутралност према истоку од Ибра, Рашке и Дунава и да се помаже само у тим пределима прелаз бугарских чета из Румуније у Бугарску; на југозападној граници „од Ибра, Рашке до Саве... да се и амо држи неутралност, а тајно потпомаже устанак у Босни”. Ради тога је послат на Дрину Ранко Алимпић, јавно да пази да се очува мир на граници, тајно, „да уреди одборе, организира добровољне чете и протура у Босну”.³⁶ Поступљено је према овим одлукама и послата су потребна упутства подређеним властима. Колико је тадашња српска влада помагала устанак у Босни, наведено је на другом месту.

Држање великих сила није било згодно да појача положај Стевча-Ристићевом кабинету. Јовану Ристићу нису веровали ни Беч ни Петроград; бојали су се његове ратоборне политике. Гроф Андраши знао је да устанак у Босни и Херцеговини није само последица несносног стања хришћанске раје у овим покрајинама; имао је он извештаје, по којима је могао утврдити, да су у тамошње немире били умешани и наши национално револуционарни кругови из Србије и из његове властите државе. Ово му је, тим више, задавало бриге, што је био сигуран да од целог посла нису далеко ни словенофилски кругови у Русији. Он се није бојао толико устанка у Босни и Херцеговини, колико његовог рђавог одјека у аустроугарским јужнословенским

³⁵ Ј. Грујић, *Зайиси*, књ. III, стр. 108.

³⁶ Сп. д., стр. 109.

земљама. Нарочито зазире много аустроугарски министар иностраних дела од Омладине и њеног револуционарног рада међу Србима. Кад је руска влада саопштила Бечу да ју је кнез Милан питао, да ли би Русија бранила Србију од Аустрије, ако би Кнез био присиљен да објави рат Турској, одговорио је Андраши да није кнез Милан онај, који хоће рат: „то је револуционарна странка, чији шеф је био Грујић, а Ристић узео команду, који то хоће, јер је то његов једини начин да добије власт”.³⁷ Истога дана, кад је послао овај одговор у Петроград, 17. августа 1875, изложио је Андраши цару своје мишљење, какво треба да заузме становиште његова влада према могућем рату Србије са Турском. Он је против оштријих мера да се рат спречи, јер се боји да Аустрија не навуче на себе мржњу Срба из Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине. Држао је да треба пустити Србију у рат, ако га она већ хоће, а Аустроугарска има да се осигура само једном изјавом: да ће чувати своје интересе. У случају да се немири, којих се Андраши и бојао, прошире и на аустроугарске земље, сматрао је, да би против тога требало иступити енергично, можда заузети и Београд и осигурати Аустрији ратну одштету „ад погтам 4 милијарде”, тј. како је Немачка осигурала своја плаћања у Француској после рата 1870.³⁸ Овакво заузимање становишта према једном рату Србије са Турском од грофа Андрашија може се само тако разумети, ако се зна, да Андраши никад није веровао, да би Србија из таквог једног рата могла изићи као победница. По њему, она и нема праве војске а није веровао да ће наћи једног Гарибалдија. Дана 18. августа одобрио је Фрањо Јосиф Андрашијеву политику.

Полазећи с изложеног становишта, Андраши није хтео пристати на предлог руског посланика у Бечу, Новикова, да све три силе Тројецарског савеза посредују у Београду да се одржи мир. Уместо тога, предложио је да цар Александар II сам одговори кнезу Милану на његово питање о држању Русије, ако дође до српско-турског рата, а он да ће се сложити с тим одговором; тако је и било. Александар II поручио је кнезу Србије да неће моћи да рачуна на помоћ Русије и да ће сам сносити све последице, ако се и против његове воље упусти у рат с Турском.³⁹ Аустрија је подупрла Русију у Београду и кнез Милан је могао бити више него сигуран да велике силе не одобравају рат с Турском. Према томе ће и удешавати своје држање.

„Кнез и Акционо министарство јако су се разликовали у својим погледима. Да ли ће слушати велике силе, како је хтео кнез – или ће се ићи за јавним мњењем, како су хтели министри – то питање и кнез и министри остављали су скупштини да она реши. Али кнез је унапред изјавио да као доказ скупштинске ратоборности не прима празне речи

³⁷ Шиф. брз. Лангенау Андрашију, Петроград, 16. август 1875; Андраши Лангену, Тересбес, 17. августа 1875, Држ. архив, Беч.

³⁸ Андраши Фрањи Јосифу, Тересбес, 17. августа 1875, Држ. архив, Беч.

³⁹ Барон Хофман Андрашију, Беч, 20. августа 1875, Држ. архив, Беч.

и гола уверавања. Он је тражио позитивне доказе, тражио је да скупштина одобри материјална средства за вођење рата, – на првом месту један ратни зајам. Он се надао да наш сељак, тврд на пари, неће лако да одобри зајам”.⁴⁰

*
* * *

Скупштина је отворена 28. августа по старом, а 9. септембра по новом календару у Крагујевцу. У престоној беседи, коју је држао, подвукао је кнез Милан значај устанка у Босни и Херцеговини за Србију; истакао је заинтересованост српске владе за босанскохерцеговачко питање изражавајући, уједно, и своју бојазан пред великим гомилањем турске војске на границама Србије. Кнез је у свом говору констатовао само положај Србије, настао устанком у Босни и Херцеговини, сама Скупштина имала је да донесе одлуке. Она их је и донела, али су при том избиле неке појаве, карактеристичне за даљи развој унутарње историје Србије. Скупштина није била једнодушна какво становиште треба да се заузме према устанку у Босни и Херцеговини. Расправа око адресе, коју је она имала да упути књазу као одговор на његову престоноу беседу, показала је да се земља налазила у превирању, које ће неколико година после тога избацити из себе радикални покрет у Србији. Све јасније се оцртавало незадовољство приликама у земљи, нарочито чиновништвом. Критични, често деструктивни дух, који хвата обично масе при превирању и стварању нових покрета, избијао је из говора појединих посланика приликом скупштинске дебате о адреси.

Скупштинске седнице биле су тајне. Од ње изабран одбор имао је најпре да да своје мишљење о адреси кнезу. Од 35 чланова тога одбора већина, 21, гласало је да се устанак у Босни и Херцеговини има по сваку цену помагати, па дошло и до рата; мањина је била за то, да се земља ограничи на чување граница. И већина и мањина поднеле су свој предлог скупштинском пленуму. Одборска већина сматрала је да Србија према устанку „не може и не сме остати равнодушна, а да тиме не доведе у погибију своје најсветије народне интересе, да се на свагда не одрече своје свете мисије и да најзад на свагда не проигра симпатије своје браће, која су устала на оружје с уверењем да их ми (тј. Србија) не смемо и не можемо напустити, да не смемо и не можемо дозволити да их турско дивљаштво са лица земље збрише тим мање, што се у Србији јавно и уопште исповеда позив Србије за уједињење и ослобођење наше српске браће на Балканском полуострву, и они верујући у то налазили се ободравани на устанак, у коме су опет немилнице пропадали, стога само, што им спречени можда силом околности

⁴⁰ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обрановића*, књ. I, стр. 251.

нисмо могли у помоћ притећи. Решење је Источног питања на прагу. Србија мора имати удела у решавању тога питања, ако хоће да има удела у користима, које отуд настану. Питање о Босни постављено је мимо нас. Ми смо силом околности натерани да суделујемо у решењу тога питања иначе је Босна за нас на свагда изгубљена, и ми неимајући у овим уским границама силе за наш народни живот, постали би нај-после плен неког силнијег суседа”.⁴¹

После одборовог извештаја Скупштина је дуго расправљала и приликом гласања: за помагање устанка по сваку цену гласало је 77 посланика, против 30, а 5 се уздржало од гласања.

Сада је влада затражила да јој Народна скупштина изгласа одобрење за зајам од три милиона дуката, који се имао склопити ради помагања устанка и довршавања ратне спреме. Скупштина је и то изгласала, иако са мањом већином. Од три милиона дуката изгласаног зајма: један би се милион имао утрошити на ратну спрему, други на помагање устанка у Босни и Херцеговини, а трећи да служи као резерва за случај рата. Међу осталим, решила је Скупштина да се оснује одбор састављен из њене средине, који ће надзиравати трошење новца; чиновницима, осим официра и лекара, смањује се плата, и то оним преко 300 талира годишње на 300 талира, а који су имали испод 300 талира годишње плате, одузима се 20 од сто у случају рата.

У својој адреси кнезу, која је била састављена и за јавност, Народна скупштина подвлачи јаче него владар у својој престоној беседи, да Србија не може остати равнодушна према устанку у Босни и Херцеговини. Проливена устаничка крв „врећа наша братска осећања; њихов очајан глас налази племенита одзива у осталом просвећеном свету. Ми не можемо, ми не смемо бити равнодушни према њиховој судбини”. После ових речи и напомене о жртвама, које је Србија спремна да поднесе за правилно решење босанско-херцеговачког питања, адреса Скупштине не залази у појединости. Тим се више бави њима тајни њен додатак назван „тајне одлуке”. У тим тајним одлукама овлашћује се влада да склопи већ споменути зајам од три милиона дуката, одређен за циљеве, које смо навели. Влада се овлашћује да може издавати усташима из државних магацина оружје, цебану и остале ратне потребе.⁴²

Дана 20. септембра 1875. однела је једна посебна скупштинска делегација адресу кнезу у Београд на одобрење и потпис. Овај није хтео да потпише ни њу ни тајни додатак. Узалуд се покушавало да се кнез наговори на пристанак, он је остао при своме. Овакво држање кнеза Милана има се приписати највише притиску, који су на њега

⁴¹ Јеврем Грујић, *Зайиси*, књ. III, стр. 114.

⁴² О тајним скупштинским одлукама види: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, стр. 251–255. Јеврем Грујић, *Зайиси*, III, стр. 109–147. Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, I књ., стр. 323–325. Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије*, I, стр. 46–51.

вршиле велике силе да се очува мир. Изнели смо да су Петроград и Беч поручивали кнезу Србије да буде миран и да се не уплиће у устанак. Крајем августа и почетком септембра затегли су се односи међу Турском и Србијом. Оснивање одбора за помагања устанка у Херцеговини и Босни, окупљање и одашиљање чета у турске земље вршило се јавно пред целим светом и Турска је морала за то сазнати. Извештаји пограничних турских власти у Босни и Новопазарском санџаку јављали су у Цариград да се у Србији скупљају добровољачке чете и оружје и шаљу у Херцеговину и Босанску Крајину. Они су јављали да се на границама Србије окупља војска а у самој земљи да је велико узбуђење и расположење за рат. Све је ово морало рђаво одјекнути у Цариграду, и да се осигура пред свима могућностима, Порта је почела да гомила војску на границама Србије. Половином септембра могло се налазити тамо око 160.000 турске војске.⁴³ На окупљање турске војске на границама одговорила је српска влада такође одашиљањем чета; стање је било такво, као да ће сваког часа избити рат.

Великим силама сметала је ова српско-турска запетост већ и ради тога, што су оне саме биле узеле ствар устанка у своје руке и послале у Херцеговину своју конзуларну комисију. Уплитање Србије у ова питања могло је само да смета плановима великих сила а нарочито Тројецарског савеза, и да се ублаже запети односи међу Цариградом и Београдом, посредовале су оне и на једном и на другом месту. Корак, који је учињен и код српске и код турске владе почетком октобра 1875. да се одржи мир, успео је. Другог октобра смењен је у Цариграду министар војни и главни противник Србије, Хусеин Авни-паша; Србији је речено: „Гарантие силе париског мира видеће се у немогућности да сачувају кнежевину од турске окупације, ако се српска влада упусти у агресивне акте против Порте”.⁴⁴

Кнез Милан се поново налази на раскрсници: да ли да послуша велике силе, или да пође за народним расположењем и потпише тајне скупштинске одлуке, које су пре или касније водиле у рат с Турском. Он се одлучи да пође за саветом великих сила и прво што је урадио, било је, да је отпустио, 4. октобра 1875, акционо министарство, с чијим радом ионако није био задовољан после стварања тајних скупштинских одлука. После тога, уз велике напоре састављено је Каљевићево министарство, у коме су се налазили млађи либерали и конзервативци. Ово министарство поднело је Народној скупштини нови предлог о тајним одлукама који је, у ствари, само скраћено издање оних старих, изгласаних већ у Крагујевцу: зајам има да износи сад не три, него два милиона дуката; од тога 18 милиона динара да се потроши на ратну спремину а шест милиона на потпомагање устанка у Турској.⁴⁵

⁴³ Слободан Јовановић, исто дело, стр. 255.

⁴⁴ Аустријска црвена књига, стр. 126.

⁴⁵ Јеврем Грујић, *Зайиси*, III, стр. 152–154.

Велике силе поздравиле су пад акционог министарства и после тога ублажили су се и односи међу Турском и Србијом. Има још дипломатских чарки и међусобног оптуживања, али се и то убрзо стишало и обе државе су повукле са граница велики део своје војске. По изричној жељи кнез Милановој, разоружани су и распуштени у Србији добровољачки одреди, али Каљевићева је влада наставила да потајно помаже устанак. „Она није пребацивала чете и није упућивала трупе на границу; иначе је радила све оно што и акционо министарство, истина, у мањим размерама и у нешто споријем темпу. Кнез није смео ући у рат, јер се бојао великих сила, али исто тако није смео прекидати ни ратну спремину, јер се бојао јавног мњења своје земље”.⁴⁶

*
* * *

Зиму 1875. и 1876. искористила је српска влада да попуни колико може ратну спремину, да обнови готово покидане везе с осталим балканским државама и да се спреми за пролеће. Пре свега, ваљало је тражити основицу за споразум и заједнички иступ у босанскохерцеговачком питању са Црном Гором.

Кад су почели немири у Херцеговини, питала је српска влада Цетиње, шта је у ствари, како ће се држати Црна Гора и понудила се да склопи са њом споразум за заједнички иступ. Књаз Никола је био вољан да склопи савез са Србијом за један рат против Турске, пошто је у августу 1875. прекинуо преговоре са Портом о давању уступака Црној Гори и почео помагати устанак у Херцеговини. Али, почетак преговора за склапање савеза одгађан је из Београда из дана у дан ради нејасности положаја у Србији. 9. октобра кренуо је за Цетиње Филип Христић, по налогу Каљевићеве владе, под видом да нотификује код књаза Црне Горе женидбу кнеза Милана, у ствари, да поведе са њим преговоре о даљем раду Србије и Црне Горе и о њиховом држању према устанку. Христић је стигао на Цетиње 19. октобра, 22. тога месеца био је поново у Котору. За време боравка на Цетињу, претресао је он са књазом Николом главна питања, која су тада занимала Србију и Црну Гору. Књаз се сложио са српском владом да рат треба одгодити до пролећа; додао је да се имају употребити сва средства да се одржи устанак до тога доба, а на пролеће треба ићи у рат. У случају поделе Турске, тражио је књаз Црне Горе за себе Херцеговину и скадарски вилајет; Босну и Стару Србију препуштао је Србији. Војни уговор требао би се направити тако, да свака војска оперише за себе. Од српске владе захтевао је књаз Никола да се не меша у херцеговачка питања него да их препусти Црној Гори.⁴⁷

⁴⁶ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I књ., стр. 279–280.

⁴⁷ Извештај Филипа Христића о мисији на Цетињу, 24. новембра (6. децембра) 1875, Арх. МИД, Београд, 1875.

Филип Христић је био задовољан својим успехом на Цетињу. Главно што је интересовало српску владу, постигло се: рат је споразумно одгођен до пролећа. Иначе, слабо су се што поправили односи међу Београдом и Цетињем. У Београду нису веровали књазу Црне Горе и држало се да треба бити опрезан према њему. Српски посланик у Бечу, Цукић, није веровао у његову ратоборност и држао је да не мисли озбиљно са својим предлозима о ступању у рат још у јесен 1875, него да је знао да их Србија неће моћи примити и он да ће се тако на њен рачун популарисати.⁴⁸ Има тачности, можда, у овом Цукићевом тврђењу; сумњати се може у искреност Књаз-Николине ратоборности, нарочито крајем септембра и почетком октобра 1875, кад је и он сам сигурно знао да велике силе раде свом снагом и у Београду и у Цариграду да тај рат спрече. Ако нису веровали у Београду Цетињу, ни Цетиње није веровало Београду. Већ из првих предлога књажевих Христићу избија из сваке речи неповерење. Јер, што може друго да значи његово тражење: да војске у случају рата подвојено оперишу; да се изврши унапред подела земаља и да српска влада престане радити у Херцеговини? Као што је Цукић мислио да се књаз Црне Горе жели да популарише на рачун Србије својом ратоборношћу, тако су на Цетињу држали да је Христићева мисија имала само циљ „да се баца прашина у очи јавном мњењу у Србији и ван ње па ма то било и привремено, само да се добије нешто у времену, како би се од свакодневнoг напада на књаза одустало”.⁴⁹ Још више, добро обавештени војвода Гавро Вуковић каже, да се је „доласком Филипа Христића на Цетиње дошло било до уверења, да се неће никад доћи до зближења са Србијом”.⁵⁰ Мислило се најпре на непосредне преговоре усташа и Порте преко једног устаничког изасланства, које би се имало послати у Цариград. Одустало се од тога да би се причекао одговор српске владе на књажеве предлоге, које јој је он послао преко Филипа Христића.

Дана 13. децембра одговорила је српска влада на књажеву поруку по Христићу. Обећала је дати тражену помоћ Херцеговини и Црној Гори, кад се закључи зајам, а што се тиче преговора око склапања уговора, они су се имали да наставе чим се сврше скупштинске седнице. Књаз Никола није попуштао, него је тражио одлучан одговор, да ли Београд жели да одмах склапа уговор, „ако не, влада његове светлости књаза Николе биће стављена у положај, да сама предузме и да ради оно, што по својој моћи може и што јој допусте околности постојаће и оне, које се развију”.⁵¹

Дана 2. фебруара 1876. одлучила је Каљевићева влада да се наставе преговори са Црном Гором и да се тамо пошаље ради тога посла

⁴⁸ Заступник у Бечу Цукић министру иностраних дела, Беч, 22. новембар 1875, Арх. МИД, 1875/Л. Београд.

⁴⁹ Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устјанак 1875–1876*, стр. 123.

⁵⁰ Исто дело.

⁵¹ Божо Петровић српском министру иностраних дела, Цетиње, 27. децембар 1875, Арх. МИД, Београд, 1875/Л.

генерал Ранко Алимпић. Алимпић је стигао на Цетиње крајем фебруара и остао у Црној Гори дуже времена. Свршио није скоро ништа, јер се концем 1875. и почетком 1876. изменио био политички положај у вези са босанско-херцеговачким питањем. 30. децембра 1875. изишао је Андрашијев меморандум о реформама у Босни и Херцеговини. Он је постао средишња тачка, око које се сада кретало деловање дипломатије великих сила па и саме Црне Горе. Код приказивања суторинског састанка изнели смо планове руске дипломатије у вези с Андрашијевим меморандумом. У тим плановима књаз Црне Горе имао је да одигра видну улогу, јер преко њега је довела до тога састанка и до стављања устаничких захтева на њему. У то доба Цетиње је уопште постало једно мало, али врло важно, средиште при решавању питања, како да се утиша устанак у Херцеговини и Босни. И Турска је знала да је ту корен устанка у Херцеговини, па су неки њени људи мислили да би се Црна Гора могла придобити да ради на његовом стишавању, ако би јој се учинили неки уступци, које она одавно тражи. Ради тога је, као што смо већ пре писали, ишао на Цетиње тумач босанског валије др Кечет. У исто доба шаље и Андраши далматинског намесника, генерала Родића, књазу Црне Горе да га придобије за своју пацификацију Херцеговине.

Пред књазом Црне Горе отварало се неколико путева: да иде с Аустријом; да се нагоди с Турском и добије неке концесије за Црну Гору; да склопи савез са Србијом, подржава устанак до пролећа и онда да ступи с њоме у један одлучан рат против Турске; да следи политику, коју су му препоручивали из Петрограда, и која му је могла донети неких користи. Он се, изгледа, одлучио био да слуша Русију. Устанак у Херцеговини држао је потпуно у рукама па га је и хтео искористити да преко њега и преко Русије добије неке повластице од Турске. Али, то не значи да је с осталима кидео: са свима је преговарао, а нигде се није везао. Ако Тројецарски савез буде вољан да му изради код Турске неке концесије, књаз Никола је био спреман да помогне при умиривању Херцеговине. Ако у томе не успе и ништа не добије, требала му је Србија као последњи адут, да покуша са њом и последње – рат.

Кад се ово све има у виду, јасно је, да мисија генерала Алимпића на Цетињу није могла да успе. Књаз Никола није крио пред српским изаслаником да он има и других комбинација осим са Србијом. Једном му је рекао: „Видите, народ црногорски сиромашан је, истрошиће се око спреме, па може и не доћи до рата. Ја сам имао од Турака неке понуде за Црну Гору, а доћи ће можда и друге; па пре него што би се решио на корак, рад сам знати на чисто, хоће ли Србија заратити на пролеће или не? За сад владам херцеговачким устанком и могао бих отуд постићи неке користи за Црну Гору, па зато не бих желео ово олако напустити за неизвесност са Србијом”.⁵² То је било у наступу

⁵² Извештај Ранка Алимпића о мисији на Цетињу 5/17. април 1876, Београд, Арх. МИД, 1876/VII.

искрености, иначе, он је стављао стотине запрека стварању уговора: захтевао је измену сад једног сад другог члана његовог, а све је ишло на то, да му се оставе што слободније руке; приговарао је Србији да га је издала 1862, и да је искористила уговор са њим 1866. да добије градове; прелазео је често и на неотесаности: кудио је српску а хвалио своју војску и покретао династичко питање међу Србима.

Неискреност и с једне и с друге стране основица је и овим преговорима: повлаче се зоне утицаја и војних команди и деле земље. Књаз Никола је оптуживао и самог Алимпића да је бушкарао против њега по црногорским брдима. Кад је видео, да већ не може избећи директном одговору, и кад му је боравак Алимпића на Цетињу постао и незгодан, саопшти књаз Никола 17. марта српском изасланику да може ићи кући; он да прима политички уговор, али да ће га потписати „кад наступи случај рата, а пре не могу”.⁵³ Сутрадан, 18. марта, отпутовао је Алимпић са Цетиња. У Београду су толико били бесни на књаза Николу због оваквог његовог понашања приликом преговора о савезу, да су наредили Алимпићу да „на леп начин” одбије орден, ако би му га књаз понудио.

У самој Србији Каљевићева је влада започела проводити велике унутарње реформе, да би забавила свет и одвратила га од спољних догађаја. Тим је од зла направила горе. Људи из младог радикалног покрета искористили су слободу штампе, збора и договора, и неодлучност владину, те уз спољне бриге дођоше влади на врат и унутарње невоље.

Српска влада покушава у ово време да обнови старе савезе с околним балканским државама, а не само са Црном Гором. Али, у Грчку послати Милутин Гарашанин, није ништа боље прошао, ако не и горе, него Алимпић у Црној Гори. Он је добио тамо утисак „да грчка влада сматра да је српско-грчки уговор од 1867. престао важити и да није расположена правити нов уговор”.⁵⁴

*
* *

Тежак је, уопште, био положај Србије од самог почетка устанка. Устанак у Босни и Херцеговини био је за њу од првокласне важности, јер од судбине ових двеју земаља зависила је и њена будућност. Влади кнежевине Србије било је неопходно да се и њена држава умеша у дипломатске разговоре око тога питања, да би се и њена реч чула у одлучном тренутку. У том правцу раде и акционо и Каљевићево министарство, али са врло мало успеха. Прошло је било доба кнеза Михаила, када је Србија била средиште, око кога су се окупљали

⁵³ Брз. Алимпић министру иностраних дела, Цетиње, 17. март 1875, Арх. МИД, Београд, 1876–1877.

⁵⁴ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I књ., стр. 282.

балкански народи. Њени уговори са Црном Гором, Румунијом и Грчком угасили су се сами Михаиловом смрћу, а за време пасивне спољашње политике намесничког режима Србија је испустила из руку вођство балканских народа. После стварања Тројецарског савеза Русија и Аустрија иступају заједнички у Источном питању и сад Србија не треба ни једној ни другој. Русија је желела да Босна добије аутономију, али ради својих интереса и политичких комбинација у Бугарској, биће спремна да прави уступке Аустрији у том питању. Како изгледа, у ово доба нису били много загрејани водећи кругови у Русији идејом да се Босна припоји Србији. Кад се томе додаду још и њихови планови о стварању Велике Бугарске и обзира, које је Русија имала према Аустрији, разумљиво је то што Русија није трпела мешање Србије у преговоре око босанскохерцеговачког питања. С Аустријом је било још горе. У ово доба Андраши се већ потпуно био отресао свога старог мишљења да босанскохерцеговачко питање треба решавати у споразуму са Србијом. Стварањем Тројецарског савеза и јаким ослоном, који је нашао за своју политику на Балкану код Немачке, нарочито Бизмарка, Андраши је радио у ово време противно свом старом начину: он не само што је желео да решава босанскохерцеговачко питање, без Србије него је употребио сваку прилику да у самом зачетку угуши сваки њен покушај и да се и она умеша у преговоре. О босанскохерцеговачком питању говори његов отпавник послова у Београду једино онда, кад опомиње српску владу да буде мирна и да се непозвана не меша у те послове.

Па ипак, и у Бечу и у Петрограду као и у осталим европским престоницама, врло добро се знало да је управо ово питање судбоносно по даљи опстанак Србије. Решавати га без ње значило је што и решавати га против ње. То се и хтело у Бечу па се и провело на Берлинском конгресу 1878. Да не кажемо само у службеним круговима, него и у самом народу у Србији осећало се незадовољство, што се без њих расправљају тако важне ствари за судбину земље. У пролеће 1876. избија на површину негодовање против Аустрије. На поновну опомену њеног конзула српској влади да буде мирна, одговорило се у Београду демонстрацијама пред њеним конзулатом.

Ово намерно удаљавање Србије при решавању босанскохерцеговачког питања, како су то радиле 1875. и 1876. велике силе, стављало је ову земљу пред избор: или да пусти да се оно решава без ње и сигурно против ње, или да употреби сва средства, па и сам рат, и да тако, ако не дипломатским пером – а оно крвавим мачем веже судбину Босне и Херцеговине за своју судбину. Државници, који су тада водили Србију, нису имали много да бирају: они су се морали одлучити да покушају и ратом са Турском да даду други правац решавању питања Босне и Херцеговине, него што су то хтеле велике силе. За њих није могло постојати питање да ли има изгледа на успех или не, јер, ако

пођеш, можеш и добити, а ако останеш где си – сигурно губиш. Тачна је била Ристићева „за све ставља се на коцку све“. То нису биле само речн једног националног револуционара који хазардира судбином свога народа, него и речн хладног, промишљеног државника, који види да другог излаза нема. Ту и јест неизбежност и трагедија нашег рата с Турском 1876.

Ратно расположење у Србији слабо се што било стишало и за Каљевићеве владе. Ратоборно писање штампе, демонстрације и манифестације на улицама престонице и ужурбано ратно спремање, показивали су да се Србија није мирила с улогом, коју су јој наметале велике силе. „Опште уверење о неизбежности рата изазвало је застој у пословима, који се сваким даном све јаче осећао. Трговци су кукали да немају пазара, и тражили су мораторијум. Под притиском пословне кризе, чак је и мирољубива београдска чаршија говорила – боље рат него оваково ратно стање без рата”.⁵⁵

У пролеће 1876. престаје и кнез Милан одупирати се ратној струји и 6. маја поново је дошло на власт Стевча-Ристићево акционо министарство.

Нови кабинет убрзао је спремање за рат, који је био већ ту, јер је развој догађаја у источној кризи неминовно гурао сукобу. Тројецарски савез, дотада главни чинилац у Источном питању, у пролеће 1876. није више у стању да запуши све пукотине, које су се на њему јавиле и да очува макар привидну слогу; у Русији, док цар и Горчаков саветују Србији да се држи мира, словенофили не престају јој поручивати да иде у рат; у Турској је дошла на власт ратоборна странка која се није бојала рата са Србијом.

Под оваквим приликама обновљени су преговори са Црном Гором ради склапања савеза. И овај пут имала је иницијативу Србија. Чим је дошло на власт, акционо министарство брзојавно је упитало књаза Николу жели ли склопити савез. Он се још нешто надао од Тројецарског савеза и послао је у Берлин свога рођака војводу Божу Петровића, где су државници овога савеза имали свој састанак половином маја, да им у његово име стави неке предлоге. Чекао је одговор и поручио у Београд, да ће се изјаснити, чим сазна шта се решило о његовим предлозима у Берлину. Али, Божо је закаснио на састанак и његова се мисија изјаловила. Тако је пропао последњи покушај књаза Николе да добије неке повластице од Турске мирним путем искоришћујући свој положај у херцеговачком устанку. Порта га је била одбила, а Аустрија радила против, и сада не преостаје му ништа друго него савез са Србијом и рат. Он јави у Београд да је спреман да потпише уговор, направљен још за Алимпићеве мисије у Црној Гори. Било је још натезања око неких споредних тачака па се и то заврши: уговор је потписан 9. јуна 1876. и ратификован неколико дана после тога.

⁵⁵ Слободан Јовановић, исто дело, стр. 285.

По том уговору, циљ савезу Србије и Црне Горе је био „ослобођење хришћана, а ближа и непосредна циљ ослобођење српског народа у европској Турској”. Обе уговарајуће стране радиће заједничким средствима на томе да се од сила призна начело: да европска Турска припада народима, који у њој живе. По томе, оне се обавезују да се одупру свом снагом и свима средствима свакој подели европске Турске, „по којој би један ма који део српски њене територије потпао под власт каквог страног суверена”.⁵⁶ Рат има да почне десет дана после ратификације уговора. У војном уговору, међу осталом, занимљива је била подела интересних сфера војних команди. У Херцеговини, предели јужно од Коњица и источно од Неретве спадали су у надлежност црногорске војске, којој се ту давало право главног заповедништва. Остатак Херцеговине и Босне имао је доћи под команду српских војних заповедника.⁵⁷

И овај пут, кад је рат био на прагу, Јован Ристић и другови нису могли да се отресу своје старе и омиљене идеје, да се од Турске најпре лепим начином тражи да преда Србији и Црној Гори на управу Босну и Херцеговину. Српска влада била је решила да тражи преко посебног изасланика од Порте „да султан овласти Србију, да са војском уђе у Босну, да у њој уведе ред на основу равноправности за све вере и народности, да задржи над њом управу, али да је одржи под суверенством Порте овако, као што је и сама”.⁵⁸ Одређен је Филип Христић да иде у Цариград, а упитан је и књаз Никола, да ли је вољан да и он исто тражи за Херцеговину. Књаз Црне Горе није пристао на овај предлог, јер се не слаже са независношћу Црне Горе. По њему, свака страна има право да избере начин како ће започети акцију. Српска влада сложила се с тим, па је и она одустала од одашиљања посебног изасланика у Цариград, јер је у међувремену сазнала преко енглеског посланика да он тамо не би био ни саслушан. Спремљено књажево писмо послато је онда, српском заступнику у Цариграду, Магазиновићу, који га предаде великом везиру 17/29. јуна 1876. Велики га везир није хтео ни читати пред српским заступником, ни саслушати његова усмена излагања, него само примети да ће му у недељу дати одговор. Порта је оклевала с овим одговором и српска је влада сазнала преко енглеског конзула да га уопште неће ни добити. Горчаков јој је поручио да је Порта изјавила да она прва неће напасти, а ако српска војска почне, да ће турске чете ући у Србију.⁵⁹

Чим је одаслано писмо у Цариград, отишао је кнез Милан на Делиград. Војсци је 18/30. јуна 1876. прочитан тамо његов ратни проглас; три дана пре тога, 15/27. јуна, објавио је књаз Никола своју ратну прокламацију. Рат, који је тадањи наш нараштај ишчекивао из године у годину, био је ту.

⁵⁶ Јеврем Грујић, *Зайиси*, III, стр. 170–171.

⁵⁷ Иста књига, стр. 171–173.

⁵⁸ Јеврем Грујић, *Иста књига*, стр. 171–173.

⁵⁹ Иста књига, стр. 174.

Српско-турски рат 1876. почео је за Србију под незгодним спољним и унутарњим околностима.

Прво: Србија се упустила у њега сама са Црном Гором против Турске империје; Румунија је остала строго неутрална; Грчка није принавала стари уговор о савезу, па и она оста по страни. Било је нешто наде у устанак хришћанских народа у Турској, на чијој се организацији радило дуго времена, али од тога је било користи само у Босни и Херцеговини.⁶⁰ Тако су Србија и Црна Гора морале саме да издрже рат с Отоманском царевином, остали балкански народи остали су по страни.

Друго: несразмер снага код противника био је и сувише велики. Отоманска царевина оног времена није била тако слаба, како се код нас мислило и причало. И покрај свег расула у држави, царство је још имало велику резерву снаге у милионима својих муслимана, у њиховом фанатизму, пожртвованости и добрим војничким особинама. Војска турска била је много боља него што се тада у Европи држало. Иза Кримског рата она се постепено реорганизује; нестаје неуких и неписмених паша и на њено чело долазе школовани, позивни официри. Они су се извежбали и научили модерном начину ратовања не само у теорији, по разним европским заводима, него и у пракси, у Кримском рату, у устанцима и ратовима око Херцеговине и Црне Горе, у побунама на Криту, у Арабији, Курдистану, Сирији и Месопотамији. Хусејин-Авни-пашином војном реформом из 1869. године турска војска почиње потпуно да се реформише и онда постаје једна модерно организована војска. Набављена је модерна артиљерија, купљене пушке најновијег система, острагуше, и стотине хиљада војних обвезника прошло је до 1876. кроз касарне редовне војске. Руска дипломатија говорила је пред сам рат да је Турска неспособна за борбу. Игњатијев је тврдио да отоманска сувоземна сила износи свега 160.000 редовне војске и 55.000 редифа. Међутим, извештаји руског генералштаба још из 1873. године говоре мало друкчије. Они износе, истина, све недостатке турске војске, настале услед рђаве управе и опште државне дезорганизације, али јој не поричу неке њене добре особине, које ће се показати и у ратовима 1876–1878.⁶¹ Сразмерно малобројна редовна

⁶⁰ Приговор Јована Ристића у *Дипломатској историји Србије*, балканским Словенима, што нису више помогли Србију 1876. својим устанцима, не могу се односити на Србе у Босни и Херцеговини. Народ се тамо дизао читаву годину дана пре рата и кад је овај почео, највећа српска средишта, источна Херцеговина и Босанска Крајина, била су већ готово пуста и није се имао ко да диже; средња и источна Босна ионако се нису могле дићи ради опрезности густо насељених муслимана у тим пределима, који су били у стању да у самом зачетку угуше сваки покрет. Што је главно, Срби у Босни и Херцеговини учинили су своју дужност тим, што својим устанком нису дозволили Турцима да 1876. пошаљу на Дрину новог Кулин-капетана. Босански муслимани били су толико забављени немирима у самој земљи, да нису имали времена да иду против Србије. Како би се она провела у рату 1876, да је уз Ђунис на Морави, морала да доживи још један Равањ на Дрини? Довољно је сетити се 1813. године.

⁶¹ Оружана сила Турске, Петроград, 1873, издање Главног генералштаба (поверљиво).

војска турска тога доба служила је као језгро војне снаге, око које ће се окупљати нередовне чете, саме по себи неспособне за самосталну акцију у модерном рату, али у вези са редовном војском ипак употребљиве и, што је главно, згодне да служе као резервни кадар за попуњавање празнина у редовној војсци.

Једино, што је могло помоћи Србији у једном рату са Турском, била је брза мобилизација; да је Србија изненада напала Отоманску царевину, могла је имати макар привременог успеха, док би се довукле на њене границе отоманске чете из удаљених крајева пространог царства. Овако, од почетка устанка у Херцеговини до почетка рата 1876. протекла је година дана и турска је влада имала времена да довуче из највећих дубина својих азијских покрајина војску на Балкан, да нагомила ратни материјал на границама Србије и задржи први налет српске народне војске.

При првом судару показало се на чијој је страни премоћ. Српска народна војска, недисциплинована, неорганизована, без оног војничког духа и ударне снаге, коју добија гомила, кад се вежбом и касарнском дисциплином претвори у ратну машину, без позивних, стручних и рату вичних официра, није могла да се мери са батаљонима редовне турске војске. Ми смо држали, да је довољно имати воље, одушевљења и нешто оружја, па да се туче Отоманска царевина; мислили смо, кад је тако могао радити Карађорђе 1804–1813. и Милош 1815, зашто не би и ми 1876. Само, заборавило се једно: да је Карађорђе добијао битке са на брзу руку скупљеним четима, али, да се и тукао са још неорганизованијим и недисциплинованијим турским гомилама. Ми смо хтели 1876. да нередовном војском тучемо редовну и – изгубили смо рат.

Да је тако, брзо се увидело. Неколико дана после почетка офанзиве на све четири стране, војске из Србије су биле задржане. Према Босни на Дрини, стојао је Раико Алимпић. Иако је то бојиште по ратном плану било споредно, Алимпић је прешао са својим корпусом Дрину и напао на Бијељину. Он је био много јачи од Турака, па опет је био сузбијен, вратио се натраг и утврдио на Бујуклића Ади. Ту је било касније нешто борбе, иначе, фронт на Дрини био је доста миран; српска војска била је заузета борбама на Морави и Тимоку, а Турци нису били у стању 1876. као за време Карађорђева и Милошева устанка да баце на Дрину веће војске. Устанак у Босни и Херцеговини окупирао је био и задржао код куће највећи део турске војске и оружаног муслиманског становништва. На Морави и Тимоку имала је да падне одлука у овоме рату. Тамо нисмо имали среће. На Тимоку нам је био противник, касније чувени Осман-паша са Плевне, који ће нам први задати ударац на Великом Извору. Две недеље је требало да се види да неће ништа бити од српске офанзиве. Затим су Турци прешли у напад, најпре на Тимоку, а после у долини Мораве код Алексинца.

Пропао је лепа сан тадањег нашег нараштаја да се можемо сами ослободити од Турске. Србија, уместо да ослободи Босну и Стару Србију, морала је гледати да себе спасава. Она није успела да с оружјем у руци реши српско па и босанско питање а главну реч, опет, добијају кабинети великих сила. Али, и тиме је – како каже Јован Ристић – била постигнута „главна цел”; српско-турским ратом устанак у Босни и Херцеговини претворио се у источну кризу и ми смо макар крвљу заинтересовали Европу за нас и нашу судбину.

V

ПРОГЛАШЕЊЕ УЈЕДИЊЕЊА БОСНЕ СА СРБИЈОМ

Објава рата Србије и Црне Горе Турској највише је одјекнула у Босни и Херцеговини. Помоћ, на коју су чекали босански и херцеговачки усташи годину дана, стизала је из слободних кнежевина. Ратни проглас кнеза Милана из Делиграда јасно је говорио да је узрок рату Босна.

Још бојеви нису ни почели, и већ су се устаници у Босни и Херцеговини пожурили да прогласе уједињење са српским кнежевинама. Владе у Београду и на Цетињу хтеле су, ваљда, да тим јаче истакну циљ рата и прогласом присаједињења још више одушеве народ у двама покрајинама и подигну на оружје и оне, који се још нису били дигли. Кнез Милан и његова влада могли су желети да босански усташи још почетком рата извичу српског кнеза за свога владара и ради тога, да тим онемогуће даљи рад у устанку кнезу Петру Карађорђевићу. Прогласивши уједињење устаничке чете престају бити побуњена раја и постају део српске или црногорске војске, ратујући или заједно с њима или, где је то немогуће, под управом од српског војног заповедништва одређеним вођом. Херцеговци прогласивши уједињење са Црном Гором извикаше књаза Николу за свога владара. Одмах су били организовани као и црногорска народна војска, измешали се с њом и јуначки се борили све до 1878. године. На проглашењу уједињења са Србијом радио је највише у Босни одбор из Нове Градишке. Међу босанским вођима било је људи, нарочито социјалиста, који нису одобравали да се одмах прогласи уједињење и кнез Милан извече за босанског владара. Неки су мислили да је прерано; други, као Васа Пелагић, били су за то да се најпре добије самосталност или да се ступи у „братски и слободан савез” са кнежевинама српским и осталим народима Подунавља и Балканског полуострва. И они, дакле, хоће уједињење, али под условом. Под условом за то, што се боје, како Пелагић каже, да не би народ искусио ону пословицу: „Благо мени долазим код кума, код кума ћу самљети без ујма”. А кум одговара: „Благо мени ето мога кума! Од кума ћу узети два ујма”!⁶²

⁶² Васа Пелагић, *Историја Босанског устаника*, стр. 187–188.

Међутим, присталице проглашења уједињења, са Васом Видовићем као главним радником у томе послу на челу, били су у огромној већини међу вођима, а да и не говоримо о народу. Све је било спремљено још пре почетка рата. Да се избегну непотребна трвења прогласи су спремљени и разаслани устаничким четама, с позивом да на јавним скупштинама прогласе уједињење са Србијом и кнеза Милана за владара Босне, заклевши му се на верност, а да за то ништа нису знали Пелагић и његови другови.⁶³

Већ 2. јула (20. јуна) 1876. изиђе „Проглас народа босанског”, потписан од војводе Голуба Бабића и седамдесет и једног четовође од Пролога до Вучјак-Планине. По својој кићености, полету и богатству речи, одаје проглас писца, сигурно неког омладинског трубадура из Београда или Новог Сада. Вођи босански изложили су најпре неуспело настојање великих сила да се олакша судбина народа у Босни и дође до мира, па настављају: „У име тога нашег великог савезника Бога, ми васколике вође устаничких чета босанских једини законити представници српске земље Босне после толиког чекања и без наде на икакву помоћ решавамо, да од данас за навек кидамо са нехришћанском владом цариградском и желећи с браћом нашом Србима делити судбину па ма каква она била, проглашавамо, да се домовина наша Босна присајужава кнежевини Србији, законитом и правом наследнику државе старих наших краљева и царева и проглашавамо нашим наследним господаром књаза српског Милана М. Обреновића.⁶⁴

Где се могло, проглашење уједињења са Србијом вршено је свечано. Разуме се само по себи, да о таквим свечаностима код босанских избеглица у Аустрији или код осталог народа у Босни није могло бити ни говора. Зато су народу по избегличким логорима и по босанским селима читани ратни прогласи кнеза Милана, тајно и кришом од државних власти. Свечано је прослављено уједињење код чета у Црним Потоцима и на Брезовачи, где се није требало бојати аустријских жандарма и турских башибозука, те на савској обали код Бебриње. Чете из Црних Потока враћале су се управо с похода на Кулен Вакуф, кад им је дошла вест да је Србија објавила Турској рат. У селу Трубару скупе се оне и много другог народа. Ту им је прочитан ратни проглас кнеза Милана, на старој црквини одслужио је службу божју један од главних зачетника устанка у Црним Потоцима поп Петар Петрановић из Плавна у Далмацији. Он је одржао народу ватрен говор и овај сав са четама положи заклетву верности српском кнезу прогласивши га својим владаром.⁶⁵ Са истом свечаношћу и у присуству много народа и чета из логора проглашено је уједињење у

⁶³ Пелагић, исто дело, стр. 136–137. Причања Васе Видовића.

⁶⁴ Красић, *Устанак у Босни*, стр. 161–164.

⁶⁵ Исто дело, стр. 145.

Брезовачи и на босанској обали код Бебриње. У прославама су суделовали и многи наши људи из Хрватске и Далмације. Исти дан, кад је издат проглас устаничких вођа, тј. 2. јула (20. јуна), обавести Васо Видовић у име Главног устаничког одбора у Новој Градишци српску владу да је проглашено уједињење Босне са Србијом.⁶⁶

Уз извештаје о проглашењу уједињења дошла је у Београд жеља из Босне да се пошаље из Србије вођа за све устаничке чете. Чланови устаничког одбора, који су желели да устанак изиђе из оквира простог хајдучког ратовања, хтели су да се чете боље организују, ступе у међусобну везу и да делају заједнички. То се могло само преко једног заповедника, и кад га нису нашли у Босни, затраже га од Србије. Тако нешто и пре су молили, али српска влада није хтела да им пошаље свога официра, док је била са Турском у миру. Сад, кад је рат био објављен, одлучено је да управу босанског устанка узму у своје руке српске војне власти. Босанско бојиште сматрало се као наставак српске бојне линије преко Дрине. Заповедници дринске и ибарске војске, генерали Ранко Алимпић и Зах, израдише као заповедници српских чета према Босни прогласе на босански народ. У њима позивају Босанце на устанак, обећавају потпуну безбедност онима, који буду мирни и послушни и верску слободу. С тим се највише мислило на муслимане и католике у Босни.⁶⁷

За устаничког вођу у Босни постављен је пуковник Милета Деспотовић. Родом из Левча у Србији, Милета Деспотовић је, као и велики део тадашњих српских официра, изишао из грађанске службе. Ратно крштење примно је у маџарској буни 1848. После је отишао у Русију, ступио стално у војску, дотерао до пуковничког чина и неколико година пред рат живео у пензији. Кад је почео српско-турски рат 1876, ступио је поново у српску службу. У Босну је послан, изгледа, с тога, јер се није слагао са тадашњим водећим војним круговима руским и српским у Србији; хтели су на тај начин да га уклоне од главног бојишта.

Дана 27/15. јула 1876. упутио је пуковник Тихомир Николић, мини-стар војни, проглас „Свима српским четама у Босни” и „Одборима образованим на аустријскоме земљишту за потпомагање устанка у Босни”. Позивајући се на циљ рата, који је започела Србија с Турском, и на чињеницу да су и босански главари, „где су се год могли искупити на слободну реч, свечано прогласили саједињење Босне са Србијом”, јави им да је Деспотовић одређен за њиховог главног заповедника; њему се имају сви да покорвају, а он да је од њега и српске владе добио потребна упутства и наређења.⁶⁸ Одборима поручи да је

⁶⁶ *Зайиси Јеврема Грујића*, III књ., стр. 185.

⁶⁷ *Красић, Устџанак у Босни*, стр. 158–161.

⁶⁸ *Проглас мин. вој. пук. Тихомира Николића. Красић, Устџанак у Босни 1875–1878*; стр. 158–159. Архива Васе Видовића.

пуковник Деспотовић послан да преузме заповедништво над свим српским четама у Босни и позива их да ступе с њим у везу и да га у свему помажу. И одбори и чете одазову се позиву и признаше одмах Деспотовића за главног заповедника. План је био, да Деспотовић усредреди у својим рукама војничку, административну и финансијску власт. Око њега су се имале скупити у Црним Потоцима, као средишту, све устаничке чете с оне стране реке Сане. Окупљањем чета под једну руку и у једну гомилу надало се да ће устанак у Босни моћи дати веће резултате, него што је дотад дао.

Главни одбор за помагање устанка у Новој Градишци, који је, изгледа, и удешавао довођење Деспотовића, први га признаде, разасла Николићеве прогласе одборима и четама јављајући им да се од сада имају покоравати Деспотовићу. Четама у Брезовачи, Ђорковачи, Грмечу и Рисовцу дато је на знање да их одбор не може више помагати, него нека иду Деспотовићу. Али то није ишло лако. Највећи део четника ових чета био је родом из тих крајева и волео је четовати у свом завичају. Њихове породице биле су у избеглиштву у Банији, Хрватској и Славонији и нерадо су се од њих сувише удаљавали. Затим, још у почетку полухајдучким крајишким четама није била драга крута војничка дисциплина Деспотовићева. Поред тога, неке чете, као у Ђорковачи и Брезовачи, где их је тада било око 800, нису имале ни средстава да се упуте доле на југ. Уласком Србије у рат, проглашењем уједињења и доласком Деспотовића, престало се са слањем помоћи из Београда устаничким одборима.

У својој основи идеја одашиљања једног човека из Београда у Босну као главног заповедника није била рђава. Неспособност тадашњих босанских вођа да управљају већим гомилама јасно се показала током прве године устанка. Затим, личне борбе појединих четовођа, растрганост чета на великом простору, полухајдучка њихова организација и деконцентрично деловање блиске аустријске границе, онемогућивали су стварање једне власти и једног личног ауторитета међу њима. Човек, послан из Београда, имао је, ако ништа друго, морални и материјални ослонац у Србији, који му је био довољан да одмах буде при своме доласку једнодушно признат као вођ. Али, даљи развитак и опстанак његове власти зависио је од његове личне способности, од његове моћи познавања и сналажења у приликама у којима се нашао, од успеха постигнутог у устанку, од његовог организаторског дара и, посебице, од његовог начина у опхођењу с људима, с којима је имао да ради. Видећемо доцније, колико је успео пуковник Деспотовић да задовољи наде које су се у њега полагале. За саме Црне Потоке његов долазак био је од пресудног значаја већ и у томе, што су постали седиште главног заповедника босанског устанка, у коме ће они одсад имати још већи значај, него што су га пре имали.

Проглашење уједињења са Србијом најнеугодније је било Бечу. Додуше, не само за велике силе, него и за европско јавно мишљење оно је могло бити узето само као израз воље једног дела босанског становништва да се уједини са Србијом; друге практичне вредности није могло имати, али ни то није било мило Андрашију. Неколико дана након проглашења уједињења Аустрија је у Рајхштату добила од Русије Босну. И због тих освајачких планова бечких незгодно му је било да се један део становништва изјашњава за Србију. Зато, да би ослабио утисак таквих изјава у европској јавности, започео је против-акцију. Расположење Срба знао је и сувише добро, да би и покушао код њих нешто озбиљно у том правцу. Тим више се уздао Андраши у муслимане, а нарочито католике, и њих је желео наговорити да се изјасне против анексије Босне Србији. Главни чинилац у тим прогласима против Србије имало је бити католичко свештенство, особито фрањевци, који су и онако зависили од аустроугарских потпора.

Колику је важност придавао Андраши томе раду, види се по томе, што је целу акцију сам изводио и надзиравао. Радило се преко далматинског намесника Родића, загребачког војног заповедника Молиналија и аустријских конзуларних чиновника у Босни и Херцеговини. Већ 30. јуна 1876, дакле на сам дан објаве српског ратног прогласа, наредио је Андраши своје генералном конзулу у Сарајеву да поради код тамошњих католика, „односно њихових заступника фрањеваца и муслимана, односно бегова и оца”, да издаду протест против жељене анексије од „православне Србије”.⁶⁹ Једновремено послао је у Босну вице-конзула Валдхардта и конзуларног чиновника Макаријевића, да раде у истом правцу. Валдхардт је добио од Андрашија усмена упутства. Њихов задатак је био да обиђу фрањевачке манастире и да раде свом силом, али тајно на томе да босански бегови и католици покажу изјавама и меморандумима да неће анексију Босне Србији. Фрањевци имају да захтевају од Порте, ако већ не може сама да је задржи, радије нека одступи Босну Аустрији.⁷⁰

Почетком јула 1876. и војни заповедник у Загребу, Молинали, добио је позив од министра иностраних дела да започне с агитацијом у Босни и Војној Граници против припајања Босне Србији. Молинали каже у својим мемоарима да је оклевао да почне с радом у том смислу, јер се бојао противакције Југословена. Стога пошље у Беч израђен програм о тој ствари а Андраши му одговори да се мало причека.

Ни конзуларним чиновницима у Босни није ишло тако лако. Агенти су се, истина, расули по целој земљи и нарочито се окомили на фрањевце, али ни код њих није ишло онако глатко, како се, могуће,

⁶⁹ Изв. ген. кон., Сарајево, 4. августа 1876, Држ. архив, Беч.

⁷⁰ Инф. биро бр. 523, 1-VII-1876, Држ. архив, Беч.

мислило да ће ићи. Велики део фрањеваца желео је и даље остати у макар привидној лојалности према Цариграду; неки се бојали освете муслимана или православних; други, опет, нису ни одобравали оно, што је Андраши од њих тражио, а многи се већ био научио прелазити преко верских предрасуда и запрека „и националну словенску идеју изнад вере стављајући, желети православним Србима победу над Турцима у Босни”.⁷¹ Зато су захтеви Беча у већини случајева наишли на отпор. Тек под претњом, да ће се католичкој цркви у Босни одузети уобичајене потпоре, пристало је цело свештенство на то да изда протесте у смислу Андрашијевих упутстава.

Аустријски генерални конзул у Скадру, Васић, који је остао у Мостару још од конзуларне мисије 1875, први се пожурio с издавањем протеста херцеговачких католика против анексије Херцеговине Србији или Црној Гори. Протест је упућен Порти и изражена је жеља у име католика да се Босна и Херцеговина присаједине Аустрији. Убрзо се сазнало, ко стоји иза овог протеста. У Сарајеву се говорило да је ту морао и Васић имати своје прсте. Његово невешто држање том приликом присили владу у Бечу да га пошаље натраг у Скадар. На томе послу радили су још мостарски бискуп Краљевић и херцеговачки фрањевци. А што их је при том водило види се најбоље из молбе Краљевићеве и фрањевачког провинцијала Буцоњића, послане у Беч подјесен 1876, где траже да се обнови католичком свештенству у мостарској дијецези субвенција од 2.500 форината.⁷²

У Сарајеву су се фрањевци „дуго и упорно одупирали издавању протеста...”, јер су у навали Србије видели ослобођење, а с друге стране није их одушевљавало писање мађарске штампе против анексије Босне.⁷³ Тек после дугих настојања успео је аустријски конзул Тодоровић да их на то наговори, али и тада су придодали молбу у којој траже да се од аустријске владе узму у заштиту њихова права. Њихов протест против анексије Босне Србији, упућен свим силама, послао је аустријски конзул разним новинама.

Валдхардт и Макаријевић радили су исто толико колико су могли а помагао их је фра Грга Мартић. Макаријевић наговори бискупа босанског, Вујичића, да изда „сиггendum” на хришћанство.⁷⁴ Ускоро су почеле стизати у Беч и друге, исто тако изнуђене изјаве. Прва дође од фра Андрије Видовића из Бање Луке; затим од трговаца и свештеника из Бос. Брода, фратара из Фојнице и Крешева, од неких католика из Травника, и најпосле, од сарајевске католичке црквене општине.⁷⁵ Сви ти протести су једнообразни, са истом нотом, порученом од Андра-

⁷¹ Молилари, иста књига, II, 301.

⁷² Барон Орси, ген. конз. у Сарајеву, Беч, 14. новембра 1876, број 391, Држ. архив, Беч.

⁷³ Изв. ген. конзула, Сарајево, 21. јул 1876, број 42, Држ. архив, Беч.

⁷⁴ Изв. ген. конзула, Сарајево, 21. јул 1876, број 54, Држ. архив, Беч.

⁷⁵ Кабинетска канцеларија, Беч, 23. јул 1876, број 15.303, I Б. бр. 1929; 15.302 I Б, 1930; 27. јул 1876, I Б, 2021.

шија: протестује се против анексије Босне Србији и тражи њено припајање Аустрији. Херцеговачка и сарајевска изјава штампане су у више стотина примерака и разаслане по земљи.

Далматински намесник, генерал Родић, није хтео да ради непосредно него се послужио далматинским прваком Миховилом Павлиновићем. Овај познати вођ праваша у Далмацији и писац „Разговора”, основао је „Хрватски комитет”, чији је председник био он, а секретар Казимир Љубић. Посредовањем Родићевим, чији је „поверљиви човек” и био, отпрати Павлиновић у име овог одбора писма фрањевцима у Босни. Придодао је нацрт протеста против анексије Босне Србији, који је он саставио, а они имали потписати. И писмо и нацрт толико су карактеристични за схватање Павлиновића и његових другова о босанском питању и начину његовог решења, да ћемо изнети неколико ставака.

Почињући, како је за католике главно питање „коме ће припасти Босна”, Павлиновић износи мишљење своје и својих пријатеља, „да би над католицима много се беде донело, ако би Босна припала Србији”; још више него под Турцима и за све хришћане могло би бити узрок много несреће и крвавих нереда. „Ма колико имали узрока, тужити се на нељубазност од стране Аустрије и на насиља од стране Мађара, ипак је наше уверење, да су то детињарије према фанатизму и надмености Срба, који све злостављају и угњетавају, што им допадне руку, ако можда није православно”. Бог нека даде Србима победу и Стару Србију, Црној Гори Зету, али „далеко од Босне”, која само у заједници са Хрватском и Далмацијом, под угарско-хрватском круном, на глави старе католичке куће Хабзбург мир и срећу може наћи. Што нам тада не буде право, лако ћемо поправити, тек кад будемо ојачани уједињењем и споразумом”. Он и његови пријатељи, „као Хрвати патриоти и католици”, не позивају босанске католике да се наоружају против садашње владе, „нити да иступе против српског оружја, него да за спасење наше нације, за одбрану свете католичке вјере, као уопште, за заштиту слободе свих Бошњака потпишу следећи спис”, – то јест, нацрт његовог протеста против анексије Босне Србији, где се уједно изражава жеља, да би је аустријски цар узео „под своја крила”.⁷⁶

Родић је јавио у Сарајево, 21. септембра, да ће доћи писма „његовог поверљивог” човека да их поделе међу фрањевце. Он да ради у смислу наредбе Андрашијеве од 30. јуна 1876.⁷⁷ Тодоровић изврши поруку, разасла писма фрањевцима и једно даде фра Грги Мартићу. Фра Грга му показа садржину и Тодоровић пошље препис у Беч. Андрашију није било криво што се у том правцу радило и са стране неких хрватских кругова. Али, чинило му се исувише неопрезно да

⁷⁶ Изв. ген. конз., Сарајево, 29. септембар 1876, Држ. архив, Беч.

⁷⁷ Шиф. брз. генерала Родића ген. конзулу у Сарајево, Тодоровићу, 21. септ. 1876, Држ. архив, Беч.

његови конзуларни органи буду у тако отвореним везама са Љубићевим комитетом. 16. новембра нареди Тодоровићу, пошто писма за фрањевце „потичу из иницијативе једног комитета”, премда нема ништа против тога да се упуте адресантима „као и друга приватна писма која су поверена посредништву генералног конзулата”, ипак да их отправаља затворена и сигурним путем на њихова места. Не треба испитивати садржај ових писама; исто тако не расправљати о њихову извору и циљу. Одговори комитетима могу се слати и преко њега, али преузети их треба „само запечаћене”. Избегавати се има све, по чему би се могло знати да је и он, генерални конзул, обавештен о садржини преписке.⁷⁸

По упутствима из Беча покушано је нешто радити и код босанских муслимана, то јест неких њихових првака. Успело се није ништа. Код њих се још није била пољуљала вера у моћ Отоманске царевине, рат и устанак још их није био уморио, а ионако, њихов очајни отпор против окупације показао је да и после слома турске царевине не беху вољни мирно примити аустријско господство. Разговори Тодоровићеви са Мехмед-бегом Капетановићем, с којим је био на „поверљивој нози”, показали су му да је муслиманима 1876. и говорити о некој промени власти у Босни мирисало на сигурну издају. Што би чекало оног муслимана, на кога би се тако шта посумњало, знао је најбоље Мехмед-бег Капетановић. Стога ни он, ни још погдеоји муслимански првак, аустријски човек, не усуди се ни покушати да ради што у том смислу.

Рекли смо, да код Срба није ништа озбиљно ни намеравано. Тодоровић је, истина, хтео нешто да почне, али, изгледа, да је остало само на намери. Чињеница, да аустријске власти у Хрватској, Славонији и Далмацији нису успеле да међу готово 200.000 избеглица нађу неколицину да иступе у јавности у корист Аустрије, иако је то, на пример, било наређено из Загреба среским властима, леп је пример националне свести тадашњег српског нараштаја у Босни и Херцеговини.

Цео рад Андрашијев и његових људи, да се ослаби положај српских кнежевина изјавама босанскохерцеговачких католика и муслимана против њих а за Аустрију, није постигао жељени циљ. Андраши је ваљда хтео: прво да ослаби утисак устаначких изјава у корист Србије и Црне Горе истицањем противног расположења босанских католика и муслимана; друго, њиховим изјавама и молбама да Аустрија добије Босну хтео је да покаже европском јавном мишљењу да и Аустрија има својих присталица у тим покрајинама. Тиме већ унапред хоће да оправда своје освајачке намере према Босни вољом једног дела босанског становништва да дође под Аустрију. Ни једно ни друго није му успело. Држање тадашњег српског нараштаја у Босни и

⁷⁸ Андраши Тодоровићу, Беч, 16. октобра 1876, I Б, бр. 2815, Држ. архив, Беч.

Херцеговини, хиљаде палих жртава, стотине попаљених села и безброј пута отворено исповедање вере у ослобођење и наглашавање жеље за уједињење са Србијом и Црном Гором, показали су исувише јасно Европи, куда желе. Извештаји европских листова о нашој борби више су вредели него на силу изнуђени протести од сиротих босанских фрањеваца, за које је свако знао да зависе од Аустрије. И ни сама српска влада није придавала велику важност њиховим протестима против уједињења Босне са Србијом, јер је знала одакле то долази, и да су ови протести вештачки изазвани од Аустрије. Покрај тога, није било очекивати некакве сметње за српску политику у Босни са те стране, јер „су сретни кад могу на миру бити”.⁷⁹

VI

ЧЕТОВАЊЕ ПОД МИЛЕТОМ ДЕСПОТОВИЋЕМ 1876. ГОДИНЕ

Пуковник Деспотовић, нови главни заповедник устанички, дошао је у Црне Потоке одмах после пада Грахова. Голуб Бабић му је предао заповедништво, пошто Деспотовић прочита четама писмо српске владе, где се њему поверава вођство устанка у Босни. Као изасланик Србије био је примљен Деспотовић срдачно и одушевљено.

Неколико дана после доласка поведе Деспотовић чете – око 1.000 људи – на крајишки град Петровац, али га није могао заузети. После 15 дана спреме се усташи да навале на Одаке код Гламоча. У походу су учествовали готово сви одреди од Бихаћа до Грахова: Стеве Маринковића, Тривуна Бундала, Триве Амелице, попа Ђоке Карана, Вида Милановића, Нике Буре, Миће Тркуље и браће Бабића. Чете су сишле у Гламочко поље, опколиле Одаке и нападе га ноћу 23. августа 1876. Борба се водила по кућама и утврђеним кулама. У исто време напали су Нико Буро и Мићо Тркуља на Турски Алапић и околна села па све попалили. Борба око тврђих беговских кула у Одаку још се водила, кад дојури из Гламоча турска војска. Устаницима и овде поче нестајати муниција, повуку се мало натраг и Турци дигну из кула још заостале своје људе, врате се Гламочу поново гоњени од четника. Сутрадан, 25. августа, удари Деспотовић и на сам Гламоч. Премда је била ноћ, Турци су били спремни, дочекају га, потуку, и пошто им је у исто доба стигла помоћ из Ливна, потисну Старетини планини. Борбе око Одака и Гламоча спадају међу најкрвавије окршаје, које су устаници у Црним Поточима уопште имали. Тада починише башибозуци такве грозоте и зверства да су се и сами Турци згражали.⁸⁰ Убрзо иза напада на Гламоч ударе чете по други пут на Бјелај; биле су одбијене. Вид Милановић и поп Ђоко Каран навале, онда, на село Орашац и попале га готово свега.

⁷⁹ Министар иностраних дела заступнику у Бечу, Београд, 15. јул 1876, Арх. МИД, 1876/III.

⁸⁰ Препис изв. вид. конз., Лијевно, 30. август 1876, број 50, Држ. архив, Беч.

Али и Турцима је већ било доста. Заповедник нередовних чета, Дервиш-паша Тескерџић, прикупи у Ливну две и по хиљаде нередовне и батаљон и по редовне војске па пође да потражи усташе у њихову леглу, у Црном Потоку. Кад се примакао Грахову, чете се без боја повуку у Дулер и одатле у своје положаје на Седлу. Дервиш-пашин поход на Црне Потоке заврши се, као и сви дотадашњи походи, неуспехом. Он није успео да протера чете са Седла, него се повукао Унцу, затим Гламочу и Ливну. У Сарајево је јавио да је пребацио устанике у Аустрију.

Међутим, кратко време после тога, уверише се у Сарајеву да није све онако, како је паша јавио. Чете попа Ђоке Карана, Вида Милановића, Триве Амелице, Павла и Пере Бабића и Пере Креце навале у суботу, 30. септембра 1876, на Кључ и околна села. Најпре попале нека села, па ударе на сам град. Средина, Перо Бабић и Вид Милановић, имала је успеха и продрла је са Бравског, преко планине, у Кључко Поље. Тај одред попали турска села Војиће, Хасиће и Велагиће и почне надирати самом граду. Али чете на десном и левом крилу биле су потучене. Амелица је бачен у Грмеч, а Каран и његово друштво према Бравском и то тако брзо, да нису имали времена ни да јаве Милановићу и Пери Бабићу, шта је било. Сутрадан, 1. октобра, тукло се на Бравском. Чете узмакну Унцу преко Срнетине планине: изгубиле су у тим борбама готово сав уграбљени плен.

Утисак четничког напада на један од најпознатијих турских градова у Крајини био је код Турака врло тежак. Из Цариграда је дошла наредба да се по сваку цену имају спречити четничке навале на градове.⁸¹

Чим је посредовањем великих сила склопљено примирје међу Србијом, Црном Гором и Турском, добио је и Деспотовић наредбу из Београда да прекине ратовање. Он је обавестио о томе чете и турске околне власти и повукао демаркациону линију међу усташима и Турцима. Турске власти нису хтеле по наредби из Сарајева да признају примирје а пропао је покушај, да демаркационе комисије великих сила за Србију и Црну Гору користећи се својим боравком у Босни у Херцеговини локализују устанак у Босни и спрече даље проливање крви. На том је највише радила руска дипломатија. Аустрија је била против, а Турска није била вољна да призна усташе у Босни као „ратујућу силу”. За њу су они и даље остали само „разбојници”. Ипак, у јесен 1876. турске власти избегавају сукобе с усташима. Ако је и долазило до њих, то се тукле поједине чете око отимања стоке и хране.

У зиму 1875/76. спремао се устанак и у околини Сарајева. Споменули смо да је до 1875. постојао у Сарајеву тајни револуционарни одбор, основан још за владе кнеза Михаила. О њему говори и Атанасије Николић у свом мемоару српској влади, а спомиње га и

⁸¹ Брз. бос. валије вел. везиру, 2. окт. 1876, Вил. архив, Сарајево.

Јован Скерлић у својој *Историји српске књижевности*. Колико је радио овај одбор на спремању устанка у сарајевској околини пре 1876. немам, на жалост, података. Радници на том послу, колико знам, нису ништа објављивали, а није ми познато, да ли се сачувало каквих трагова у њиховој приватној преписци. Готово као једини извор за овај покрет служили су ми извештаји *Фрање Давидовића*, тј. Стеве Богдановића, повереника српске владе у Сл. Броду, Министарству иностраних дела у Београду. У самом Сарајеву слабо се што зна о целој ствари. Има по селима неких тамних сећања о спремању устанка, али и тога врло мало.

Чланови сарајевског револуционарног одбора били су Стево Петрановић, тумач италијанског конзулата у Сарајеву, архим. Саво Косановић, поп Петар Петровић, учитељ Филип Шпадијер и још неки, мени непознати. У Високом ради архимандрит Пахомије, калуђер, који је био протеран из манастира Св. Тројице у Новопазарском Санџаку па отишао у височки срез код Сарајева и тамо добио парохију.

Овај „Главни одбор босански” основан је, како споменуемо, још за кнез Михаилова живота и наставио је, изгледа, рад и после његове смрти. Неки његови чланови имали су веза са људима из Босанске Крајине до пред сам устанак 1875. године. Архим. Саво Косановић путовао је у Русију две-три године пре устанка у договору са друговима не само из Сарајева него и Крајине.⁸² Циљ пута је био да придобије руске службене и неслужбене кругове за нашу ствар у Босни.

Тешко је веровати да су људи око Сарајева мислили на дизање једног устанка 1875, иако је више него сигурно да су и они имали веза у народу, па сигурно и своје поверљиве људе, нарочито међу хајдуцима и њиховим јатацима, преко којих су радили. Кад је почео устанак у Херцеговини и Крајини, сама по себи наметала се и њима мисао да следе Херцеговцима и Крајишницима. Али, њихов положај је био друкчији, јер је много теже било дигнути се у средњој Босни него у Херцеговини и Крајини. У средини земље, она није имала наслон на црногорску или аустријску границу као Херцеговина и Крајина; затим, ту је Сарајево са војском и везиром, а поврх свега, премоћно муслиманско становништво средње Босне било је увек у стању да још у зачетку угуши сваки револуционарни покрет међу Србима сарајевске околине. Људи из сарајевског револуционарног одбора били су свесни свега овога, па су пазили што раде. Њима није ни на памет могло пасти да као Херцеговци и Крајишници дижу устанак 1875. без питања Србије и Русије. По њима, покрет око Сарајева имао се дићи само у том случају, кад буде могао олакшати продирање српске војске у правцу Сарајева. Зато су и остали мртви 1875. године.

⁸² Причања Васе Видовића.

О раду у Сарајеву у јесен 1875. године немам података, али из извештаја револуционарног одбора, посланих српској влади преко Стеве Богдановића у пролеће 1876. године, види се да је морао нешто радити на спремању устанка. У априлу 1876. поручивали су људи овог одбора у Београд да су спремни и питали су кад треба почети с устанком.⁸³ Некако у исто доба јавио је министру иностраних дела у Београду и његов повереник из Ужица да су причале кириџије, што су дошле из Сарајева, да је тамо све спремно за устанак; само чекају да почне Србија. Игуман Пахомије да је организовао око Високог 2.000 људи, свет око Сарајева да нема оружја, кад би га имао, давно би се већ дигао.⁸⁴ Организације је било и на Илици, код Сарајева; нешто се, изгледа, радило и на Романији. Саво Косановић имао је веза с хајдуцима тога времена. Концем маја 1876. било је по извештајима из Сарајева 5.000 људи, спремних да се дижу.

Сарајлије су много оклевалe да се дижу. У априлу 1876. поручивано им је да почну, али они су се изговарали тиме да немају оружја. Касније су јављали да ће се дићи, кад Србија почне. Пред и почетком српско-турског рата јављено им је да одмах дижу устанак, ако га мисле дизати. Саветовано им је да створе чете, које ће нападати турске караване са храном и муницијом, да секу брзојавне жице и праве све могуће сметње Турцима. Нека не плаћају држави порез а беговима трећину; нека зађу за леђа турској војсци против Србије и настоје да се споје са српском војском, која ће им дати све непотребно. Јављено им је да су усташи прогласили кнеза Милана за свога владара и послат им је устанички проглас о уједињењу Босне са Србијом.⁸⁵ Из Сарајева су одговорили да то не иде тако лако. Саво Косановић је поручио: „празна рука, мртвој друга, а без средстава и доброг заклона нити би Кривошије, ни Невесињани, ни они у Грмечу и Мотајици устали”. Они се не могу дигнути јер: прво, немају средстава; друго, шта ће, кад се дигну, па потроше оно мало барута? А шта са силним робљем? „Ваљда да га тирани као репу сијеку и мрцваре”. Они не могу узети на душу толики народ. И сам руски конзул у Сарајеву, Кудравцијев, саветовао им је да буду мирни, док не буде бољих изгледа на успех. Једино, што би се могло учинити, је то, да се нађе једна чета, која би ишла и секла брзојавне жице. За то им треба средстава.⁸⁶

Руски конзул Кудравцијев образложио је своје мишљење о овом питању и Стеви Богдановићу. Он је држао да нема смисла дизати устанак у средњој Босни, јер свет нема оружја па зашто да гине уза-

⁸³ Изв. Фрање Давидовића (Стеве Богдановића) мин. ун. дела, 5/17 мај 1876, Арх. МУД, Београд.

⁸⁴ Изв. повер. Илије Марковића, Ужице, 10/22 мај 1876, Архив МИД, Београд, 1876, Б/2.

⁸⁵ Изв. Фрање Давидовића (Стеве Богдановића), 15/3. јул 1876, Архив Мин. ун. дела, Београд, 1876, Б/2.

⁸⁶ Изв. Фрање Давидовића (Стеве Богдановића), Мин. ун. дела, 19. јун 1876, Архив МИД, Београд, 1876/Б/2.

луд.⁸⁷ Богдановић је био другог мишљења, стално је молио српску владу да пошље у Сарајево новчану помоћ а тамо је поручивао да не чекају српску војску, него да дижу народ. Сарајлије су одгодиле почетак док Алимпић не потуче Турке код Бијељине. После су затражили да им српска влада изда наредбу и Богдановић обавести Београд.⁸⁸ Наредба из Београда није дошла, новчана помоћ није послана а уто се већ могло видети да Србија није у стању ни себе чести-то да одбрани од Турака, а камо ли Босну да ослобађа. Српским неуспесима на бојном пољу пропао је сваки изглед на дизање устанка у средњој Босни. Косановић, Шпадијер и другови наставили су свој рад на другом пољу, на коме су и пре радили, слали су извештаје српској влади о стању у Босни, о кретањима турске војске и тако даље. Иначе, где год су могли, мутили су против Турске у својој околини. Какву су улогу играли Саво Косановић, Стево Петрановић и другови у сарајевским немирима 1878, изнећу на другом месту.

Изгледа, да је револуционарна организација за време устанка 1875–1878 у околини Сарајева била прилично слаба. Оскудица традиције о њој у самом крају, где је постојала, показује да је била ограничена на врло узак круг људи: неколико свештеника и учитеља, нешто, можда, трговаца и виђенијих сељака, могло је бити посвећено у ствар. Друкчије се не може разумети да се о томе врло мало или готово ништа не зна у Сарајеву и његовој околини.

⁸⁷ Исти извештај.

⁸⁸ Исти истоме, 25/5. август 1876, Архив МИД, 1876/Б/2, Београд.

ГЛАВА VI
БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКО ПИТАЊЕ И
СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1876. ГОДИНЕ

I

РАЈХШТАТСКИ САСТАНАК

Почетком српско-турског рата устанак у Босни и Херцеговини престаје бити средиште војних и политичких догађаја. Босанско-херцеговачко питање биће од сада само један део Источног питања и о судбини Босне и Херцеговине решаваће се убудуће у вези с осталим балканским питањима тога доба.

Крајем јуна и почетком јула 1876. морала је мучити неизвесност многе европске државнике: како да се држе према српско-турском рату? Што ће бити, ако победе Србија и Црна Гора? Што, опет, ако Турска остане победница? Кратко речено, пред европским кабинетима стајало је цело Источно питање у свој својој величини и важности не само за Отоманску царевину и хришћанске народе на Балкану, него и за већину великих сила. Неке од њих могле су мало и да причекају развој догађаја. Не тако Аустрија и Русија. И једна и друга и сувише су биле заинтересоване нашим ратом с Турском да би се смеле препустити његовој случајности и не осигурати себи леђа пред свима могућностима. То је довело до чувеног Рајхштатског споразума.

Крајем јуна односи руско-аустријски прилично су охладнели. Русија је, као и Енглеској, и Аустрији поново изнела свој предлог о аутономији побуњених покрајина и о земљишним уступцима Црној Гори, но Андраши је, разуме се, одбио и овај пут руске понуде. Првог јула одговорио му је Горчаков „да уговорене полумере у Берлину не пружају више изгледа на практичан исход”;¹ Енглеска, а мисли и

¹ Писмо Горчаков Новикову, 19. јун (1. јул) 1876, Jungenheim, Држ. архив, Беч.

остали кабинети, су за његово решење. Андраши је другог мишљења, али он, Горчаков, нема у то вере. Дана 7. јула, пред сам полазак на састанак у Рајхштат, поручи Андраши руском канцелару да и он призна је да постоје неспоразуми у Тројецарском савезу и најбоље је средство да се уклоне „изјаснити се потпуно отворено”. Уверен је да су отворена изјашњења потребнија сада него икада, али „неколико сати састанка у Рајхштату биће довољни да се расветле нерешена питања”. Али, мора додати, он никад није био за аутономију Босне и Херцеговине.²

Састанак је био 8. јула 1876. Присуствовали су му Фрањо Јосиф и Андраши с аустријске стране, Александар II, Горчаков и руски посланик у Бечу, Новиков, од Руса. Трајао је свега неколико сати. Писмено није ништа уговорено и преговори су се водили, па и закључци стварали само усмено. Тек касније, тврди Андраши, да је непосредно након састанка издиктирао Новикову садржину разговора и споразума. Горчаков је, опет, покушао да побије да се на састанку говорило о неким стварима и послао је своје, иако непотпуне, забелешке. Данас је доста тешко установити, шта се тачно одлучило на састанку. Аустријска и руска редакција, нису сачуване у оригиналу, него у препису. Оне се слажу у главним цртама како су објављене задњих година.³ Али, има и размимоилажења, колико важних за даљи развој руско-аустријских односа у Источном питању 1875–1878, толико карактеристичних за методе рада тадање бечке и петроградске дипломатије.

Прво питање, у коме се морао тражити споразум, било је: држање према српско-турском рату. И Аустрија и Русија су биле сложне да нас треба пустити да се сами меримо с Турцима. Стога су и једна и друга за „начело апсолутног посредовања”, само с једном оградом, да се унапред треба везати „у погледу неких могућности”. Русија је захтевала од Аустрије да ни у ком случају не помаже Турке у борби против хришћана и да им затвори луку Клек. Сама се, опет, обавезала да се неће умешати у наш рат с Турцима без договора с Аустријом и осталим великим силама.

За сам исход рата узете су у разматрање обе могућности: 1. да Турска победи; и 2. да буде тучена. У првом случају, уговорено је да велике силе споразумно посредују, ако дође до насиља турске војске против хришћана. И једна и друга сила биле су против и најмањих промена суверених и територијалних права српских кнежевина, ако буду тучене од Турака, али разлика у схватању у питању аутономије Босне и Херцеговине остала је и по забелешкама у Рајхштату и даље: Фрањо Јосиф и Андраши не прелазе реформне предлоге од 30. децем-

² Писмо Андраши Новикову, Беч, 7. јул 1876, Држ. архив, Беч.

³ *Resumé des pourparlers secrets de Reichstadt du 8. Juillet 1876. Res. I, Државни архив, Беч. Relations entre la Russie et l' Allemagne 1873–1914, издање Центр. архива, Москва, 1922. Рајхштат, стр. 36–39.*

бра, док Руси иду и преко Горчаковљевог меморандума па говоре о критском статуту. У промеморији на забелешке о рајхштатском састанку, написаној за Александра II, иде се још даље. По њој, за Босну и Херцеговину треба тражити уређење „према условима програма у Берлину или према критском статуту, предложеном од лондонског кабинета или, ако је могуће, на широј основи административне аутономије”.⁴ Што је, у ствари, разговарано и што утврђено у овој ствари на састанку у Рајхштату, тешко је данас утврдити. Кад човек чита и аустријску и руску забелешку о разговорима, добија утисак да је сваки преговарач само себе слушао и бележио, што је он мислио и говорио као заједничке закључке. Какво чудо, онда, да су Руси и даље радили да Босна и Херцеговина добију аутономију, а Аустријанци се и ногама и рукама борили против тога.

По руској забелешци, ако хришћани победе, силе „неће помагати стварање једне велике словенске државе, али Црна Гора и Србија могу анектирати: прва Херцеговину и једну луку на Јадранском мору; друга неке делове Старе Србије и Босне. Али у том случају Аустрија ће имати право да анектује Турску Хрватску (Бос. Крајину) и неке делове с њом суседне Босне по плану, који ће се после уговорити”. У аустријској редакцији нема говора о спречавању стварања велике словенске државе на Балкану, али тим више се подвлачи важност Босне и Херцеговине за Далмацију. Кад би Србија добила целу Босну, логично би следило да, или она запоседне Далмацију, или Аустрија њу. Према томе, морало се тражити решење да се избегне и једна и друга могућност; за то су се и споразумели „да ће Србија добити земљишно проширење у Босни од стране Дрине, као у исто доба од стране Новог Пазара у Старој Србији и у правцу Лима”. По аустријској редакцији, Црна Гора не добија целу Херцеговину, него ће се заокружити „анексијом једног дела граничне Херцеговине, добиће луку Спич, исто као и проширење у правцу Лима тако, да земљишни језичак, који се данас простире међу Србијом и Црном Гором, буде подељен међу две кнежевине током ове реке”. Остатак Босне и Херцеговине анектираће Аустрија. Русија добија натраг Бесарабију и може се у Азији заокружити према Црном мору. И у овом делу рајхштатског споразума има, као што се види, доста неспоразума. И после разговора сваки је остао при своме. Што се одлучило на састанку о Херцеговини, доћи ће касније приликом преговора за склапање тајног уговора 1877. до читаве расправе међу Горчаковом и Андрашијем. Горчаков је тврдио да се не сећа да је на састанку говорено о томе да један део Херцеговине треба да припадне Аустрији; Андраши је, напротив, доказивао да је било разговора о тој ствари.

⁴ *Relations entre la Russie et l' Allemagne 1873-1914*, издање Центр. архива Москва, 1922. Promemoria, 28. јун 1876, стр. 40-43.

Рајхштатски уговор био је врло важан не само за Русију и Аустрију, него и за цео даљи развој Источног питања, а нарочито за нас. Он ће убудуће служити као основица руско-аустријским погађањима у Источном питању. На први поглед изгледа као да је Аустрија извукла из њега велику корист. Русија јој је дала пристанак да заузме велики део двеју чисто словенских покрајина, Босне и Херцеговине. Међутим, што је давала за то? Пристала је да се Србија и Црна Гора одбране и извуку из шкрипца без икакве штете, ако их Турска потуче. Пристала је да се ове две српске државе у случају победе споје поседањем Новопазарског Санџака и да добију један део Босне и Херцеговине; то значи да одвоје потпуно Аустрију од осталог Балкана и да спрече тако њено ширење према југу. Црна Гора добија луку. Према томе, задовољава се Аустрија рајхштатским уговором да добије само залеђе својој Далмацији, остало препушта балканским народима, уз ограду, да Јужни Словени не створе велику, за њу опасну државу. Што се нас тиче, Андраши се још тада држи свога старог плана да подели Босну и Херцеговину са српским кнежевинама. Само, овај пут се не погађа непосредно с нама као пре неколико година с кнезом Михаилом и намесничком владом, него са нашом заштитницом Русијом. Ипак је отишао мало даље. Пре је тражио за своју државу један део Босне и Херцеговине до Врбаса и Неретве; сада даје Србији и Црној Гори само мали део, и то тачно неодређен уз Дрину.

У свему узевши, упоређујући га са каснијим уговорима руско-аустријским о решавању балканског питања, рајхштатски споразум није био тако рђав за нас.

II

ЦАРИГРАДСКА КОНФЕРЕНЦИЈА

Док се по нашим земљама био бој на живот и смрт, цела Европа пратила је са великом напетостију развој догађаја на Балкану. Кад се издвоји мађарска и немачка штампа у Аустроугарској монархији, готово цео цивилизовани свет био је на страни српских кнежевина и устаника у Херцеговини и Босни.

На челу свима помагањем и у материјалном и у моралном погледу био је руски народ. Његове симпатије према хришћанима на Балкану, појачане устанком у Херцеговини и Босни, избијају сада свом снагом. Неколико хиљада добровољаца, особито официра, похитало је у Србију почетком рата, са генералом Черњајевом на челу, да јој помогну. По целој земљи купљени су прилози и слати на Југ. Високо руско племство, с царицом на челу, заузимало се да се прикупи што више помоћи. Словенофилски комитети, главни агитатори и организатори за одашиљање помоћи на Балкан, помагали су више кругове и двор у њиховој акцији. Руски листови још од почетка устанка имају

своје дописнике на Балкану, чији су чланци о балканским Словенима, ратни извештаји и описивања турских грозота, подјаривали и онако распаљене страсти у земљи. Могуће, једино 1914. да је руски народ, од цара до последњег мужика, од највећег реакционара до крајњег левичара, осетио тако јаку потребу да помогне хришћанима на Балкану као 1876. То опште узбуђење у Русији поводом српско-турског рата утицаће, као што ћемо касније видети, врло много на даљи развој догађаја.

У Француској и Немачкој готово цела јавност – ионако огорчена убиством њихових конзула у Солуну – била је уз нас. Вести о нечувеним насиљима, почињеним од Турака за време рата по Србији, Бугарској, Босни и Херцеговини, изазвале су буру огорчења. Сам Вилхелм I, немачки цар, није крио своје незадовољство ради нехуманог начина ратовања турске војске.

У Италији је наша борба будила још свеже успомене на италијанска војевања за уједињење. Народносно начело, хуманитарни осећај према потлаченим хришћанима, затим, опозиција против папске курије, јер су јој либерални елементи приписивали нарочите симпатије за Порту, били су узроци симпатијама италијанским за Србе у њиховој борби против Турске.⁵ Народ у Италији није се обазирао на уздржљивост своје владе, него је штампом, митинзима и одашиљањем добровољаца на Балкан, отворено стао на нашу страну и желео нам ослобођење од Турака и уједињење. Ти изрази симпатија, који су за време рата сваки час стизали из Италије у Београд или на Цетиње, присиљили су италијанску владу да преко свога конзула замоли српско министарство иностраних дела да бар не одговара на њих.⁶

Најзанимљивије је пратити расположење у Енглеској. Од почетка источне кризе води се у њој огорчена борба међу конзервативном и либералном странком како да се држи енглески народ према догађајима на Балкану. У ово доба добија Гледстон превагу у народу. Подробнији извештаји о покољима у Бугарској у мају 1876. објављени су у Енглеској тек у августу и септембру исте године. Описи страшних недела, што их починише тамо черкеске и башибозучке чете, потврђени сведочанствима непристрасних посматрача, па и самих енглеских новинара и конзула, направили су у Енглеској силан утисак. Готово цела штампа устала је против Турске; митинзи и парламентарни говори Гледстона и другова узбунили су земљу. 7. и 11. августа биле су бурне седнице у енглеском Доњем дому. Пробуђена савест присили енглески народ да заборави за тренутак опреке својих и руских интереса на Истоку. Утицају тога расположења у земљи није се могла отргнути ни сама влада. Она опомену Порту да не употребљава више у рату башибозуке и да настоји да спречи злочине. Њеном

⁵ Новак, иста књига, стр. 91.

⁶ Иста књига, стр. 110.

кораку придружила се и Русија. Ово расположење одувек утицајног јавног мишљења у Енглеској присилило је конзервативну владу да нам је у Источном питању све до почетка руско-турског рата ишла у сусрет даље но што је можда и сама желела.

У Аустрији су симпатије биле подељене. Док су Словени, поготову Јужни, преко штампе, митинга и говора својих посланика у саборима и у Рајхстагу у Бечу, јасно показивали да желе победу својој браћи на Југу, мађарска и готово цела немачка јавност у Аустрији нису криле симпатије за Турску.

Такво је било расположење у Европи у августу и септембру 1876, када је рат Србије и Турске био у највећем јеку. Турска је, захваљујући својој огромној премоћи, победила на бојном пољу, али је нечовечним начином ратовања своје војске проиграла симпатије Европе. У анти-турском расположењу европских народа кабинети великих сила имали су не само ослонац, него и подстицај за посредовање на Балкану.

*
* * *

Француска је посредовала међу Енглеском и Русијом како да се држе велике силе према српско-турском рату. Њен министар иностраних дела, Деказе, предложио је: да све велике силе остану неутралне; програм дипломатске акције израдиће се, кад се види исход рата; ако султан призна да нема снаге да победи српске кнежевине и усташе, силе ће посредовати да осигурају Босни и Херцеговини аутономан положај, аналог Србији и Румунији; ако султан победи, осигураће се Србији и Црној Гори *status quo*, а побуњеним покрајинама Порта има да даде критски режим. Енглеска влада пристала је на француски предлог и Париз га је онда саопштио Петрограду и Риму.⁷

Почетком августа 1876. почели су се договарати кабинети великих сила да се посредује и обустави даље крвопролиће на Балкану. Дана 15. августа изјавише француски и италијански конзул у Београду непосредно, а енглески посредно, кнезу Милану да су њихове владе спремне да му понуде своје услуге, ако би он затражио посредовање. Два дана после придружи им се и аустријски конзул. Истога дана, 15. августа, упитала је српска влада заповеднике своје војске, да ли српска војска према њеном и непријатељске војске бројном и моралном стању и положајима, које једна према другој заузимају, може успети да истера Турке из земље, или може ли бар успети да одбије напад турски на садашње положаје и да их задржи од даљег продирања.

Одговор војних заповедника није био нимало повољан. Према њима, изгледа на успех, ако се настави рат, није било. Црна Гора, од

⁷ Др Новак, иста књига, стр. 60–61.

које је такође тражено мишљење, одговорила је да пристаје на примирје. Черњајев је оклевао са одговором, али 24. августа предложио је брзојавно да се одмах тражи примирје. Српска влада схватила је то као одговор на њено питање и пошто је смисао одговора заповедника дринске и ибарске војске био исти, још истога дана, 24. августа, позвао је кнез Милан себи у двор конзуле великих сила и затражио посредовање њихових влада у Цариграду за престанак непријатељстава и према Србији и према Црној Гори. 30. августа замолио је и књаз Никола аустријску и руску владу за посредовање.

Кабинети великих сила примили су се одмах посредовања. Прва енглеска влада затражи од Порте, почетком септембра 1876, да се учини примирје на месец дана; важило би за све борце, док би преговори за мир одмах почели. Непосредно иза Енглеске захтевале су и остале силе примирје од Цариграда.

У Турској се у то време извршила нова промена на престолу. Слабоумни Мурат V збачен је 1. септембра, а изабран је за султана Абдул-Хамид. Ратоборност у земљи порасла је успесима у Србији. Порта није хтела да пристане на примирје како су тражиле велике силе, него је желела да се одмах и мир склопи. Она одби 14. септембра њихове предлоге, али ипак нареди да се њена војска до 25. септембра ограничи на одбрану; уједно је ставила услове за мир. Тражила је: да српски кнез дође на поклоњење султану; поновно запоседање четирију тврђава у Србији које је испразнила 1867; распуштање народне војске и ограничење наоружања на 10.000 људи и две батерије топова; враћање емиграната из турских суседних покрајина; рушење новосаграђених тврђава; повишење данка као ратну штету; давање права Турској да сагради и експлоатише железничку пругу Београд–Ниш и, напослетку, *status quo* према Црној Гори.

Стављајући ове услове Порта изгледа да није схватила свој незгодан положај. Она као да није видела да се у Европи могло, истина, наћи још сила које ће из својих интереса гледати да јој очувају оно што је имала на Балкану, али да није било никога, ко би пристао да Турска прошири своју моћ над већ слободним или полуслободним хришћанским државама Балканског полуострва. Турска тога доба имала је право бранити се, али не и освајати. Стога су Портини предлози оставили врло рђав утисак на велике силе. Оне су јој одмах и поручиле да су њени захтеви неприхватљиви.

Српска влада, по наговору европских кабинета, ионако у тешком положају ради неуспеха на Морави и Јастрепцу, 2. септембра 1876, због оскудице у топовској муницији и рђавог расположења у војсци, наредила је да њена војска престане са нападима до даље наредбе. Порта исто тако продужи обуставу борбе до 2. октобра.

Владе великих сила преговарале су сада које услове да ставе ратујућим странкама за примирје и коначни мир. За Русију и Аустрију наступио је први случај из рајхштатског уговора: Порта је победила. Али састанак у Рајхштату није успео да изглади противности међу те два силе у Источном питању. Горчаков је био склон да се сазове конференција првих министара великих сила. Показа се код њега поново стара жеља да се побуњеним покрајинама даде аутономија.⁸ Андраши није био загрејан за конференцију. Ако би и дошло до чега, по њему, требало би најпре да се споразумеју међу собом силе Тројецарског савеза. Услови за мир били би: примирје за месец дана; за Србију status quo; за Црну Гору исправка границе; за умалу Босну и Херцеговину извођење реформи које су силе захтевале од Порте а она их примила. Реформе би се имале осигурати гаранцијама Берлинског меморандума. Сад би се можда могла наговорити Енглеска да му и она приступи.⁹ Андраши понови свој предлог 17. септембра; протегну само реформе и на Бугарску.

Али, Петроград с тим није био задовољан. У исто доба, када Сумаровок у Бечу, предложио је и гроф Шувалов енглеској влади у Лондону да у случају Портиног непристанка на предлоге великих сила Русија окупира Бугарску а Аустрија Босну и Херцеговину; уједно би се имала извршити флотна демонстрација против Турске, али Енглеска је енергично одбила руски предлог, иако је Шувалов изјавио да ће Русија одустати од окупације Бугарске, ако успе флотна демонстрација.

Против аутономије Босне и Херцеговине остала је Аустрија и даље. Међутим, прекинути енглеско-руски преговори о том питању пред рајхштатски састанак настављени су. Разлика у схватању енглеском и руском остала је иста и док је Русија желела „широке аутономије”, Енглеска се није тачно изражавала. Она је говорила о „локалним аутономијама”. Крајем септембра 1876. замишљао је лорд Дерби аутономију, сличну оној што су је имали Либанон и Крит.¹⁰ У том питању наставља Лондон стару игру застрашивања Беча. Андраши је 17. септембра поднео своје предлоге о умиривању Балкана и енглеској влади: устао је енергично против локалне аутономије и тражио да се као основица аутономије у Босни и Херцеговини узме његова нота од 30. децембра 1875. Поручио је Дербију да се не заборава да Аустрија седи „у првој ложи” према источним нередима и да она макар у Босни и Херцеговини има највиталније интересе. Стога је спремна да све предузме да се ти њени интереси узму у обзир. Али Лорд Дерби одби да као основицу локалној аутономији узме Андрашијеве предлоге 30. децембра 1875. Већ крајем септембра 1876. говори он, да би требало сазвати комисију великих сила у Цариграду.

⁸ Извештај аустро-угарског посланика у Петрограду, 28. августа 1876, број 50, Држ. архив, Беч.

⁹ Андраши Лангенау у Петроград, Беч, 12. септембра 1876, Држ. архив, Беч.

¹⁰ Брз. Андрашија гр. Волкенштајну у Лондон, Беч, 17. септембра 1876, Држ. архив, Беч.

Ипак, да се мало умири Беч, разјасни енглески посланик Андрашију да се под локалном аутономијом имају разумети „са искључењем сваког политичког аутономног конституирања” само административне реформе локалне природе, где би народ имао да надзирава рад власти.¹¹

Аустро-руско неслагање у аутономији искористио је Лондон. Лорд Биконсфилд настави борбу против Тројецарског савеза. Да донекле попусти нама и Русији, а прети Аустрији, могао је тим лакше, што је тим излазио у сусрет узбуђеном јавном мишљењу своје земље против турских зверстава. И сада, први пут за источне кризе, измиче се иницијатива из руку Тројецарског савеза; услове за примирје и мир међу Турском и српским кнежевинама није он израдио и ставио, него енглеска влада.

Основица преговора за мир, коју је лондонска влада предложила, пошто је узела у обзир и Андрашијеве примедбе, била је: *status quo* за Србију и Црну Гору; административна, локална аутономија Босне и Херцеговине; исто по могућности и за Бугарску; имале су се провести реформе, обећане од Порте двома првим покрајинама а захтеване од великих сила 30. децембра 1875.¹² Енглески посланик у Цариграду Елиот учинио је у том смеру демарш код турске владе 25. септембра 1876. С Енглезима су се сложиле све остале силе. Русија је такође „у принципу” примила енглеску основу за мир, иако је у питању аутономија и даље задржала своје мишљење о комбинованим аутономијама.¹³ Али Турска започе опет стару игру са реформама. Велико веће, сазвано у Цариграду 2. октобра 1876, решило је да се у Турској оснује Сенат и Народно заступништво и да се прошире компетенције покрајинских одбора. Поносни на постигнуте успехе, у Цариграду нису били вољни да приме енглеску понуду. Дана 12. октобра 1876. одговорила је Порта да не пристаје на примирје од шест недеља, него од шест месеци а за базу преговора за мир прима *status quo* за Србију и Црну Гору. Израз „локална аутономија” за њу је само први корак стварању вазалне државе, као пример навела је Србију и Румунију. Она ће у царству провести корените реформе, али да не пристаје на аутономију. Српске кнежевине и Русија нису биле за примирје од шест месеци него од шест недеља како је најпре сама Енглеска била предложила. Уто је истекао рок српско-турског примирја и рат се наставио. Турске војске надреше свом силом долином Мораве. Исцрпљена српска народна војска није могла да издржи притисак много јачег и дисциплинованијег непријатеља. Извештаји, који су стигали са ратишта у Београд, били су такви да је српска влада морала 27. октобра да затражи посредовање руске владе. Ова је управо била

¹¹ Гроф Волкенштајн гр. Бајсту, писмо 11. октобра 1876, прилог изв. 11. октобра 1887, бр. 92, Држ. архив, Беч.

¹² Аустро-Угарска Црв. књ., г. 1877, стр. 423–424.

¹³ „The Slavonic Review”, децембар 1925, стр. 431.

послала натраг у Цариград генерала Игњатијева, одакле је отишао иза пада Абдул-Азисова. Игњатијев је имао да предложи Порти: примирје од шест недеља; аутономију Босне и Херцеговине и Бугарске и реална јемства Европе да ће се чувати њихова права.¹⁴ На прву молбу српске владе Игњатијев је добио наредбу да тражи од Порте брзо склапање примирја. Ова је пристала 29. октобра. Међутим, истога дана заузели су Турци на јуриш Ђунис и почели бомбардовати Алексинац. Генерал Черњајев затражио је од српске владе да се у року од 24 сата иште од Александра II примирје. Брзојављено је одмах у Петроград и цар нареди Игњатијеву да преда Порти ултиматум: ако за 48 сати не пристане на шестонедељно примирје за све борце, да посланик одмах напусти Цариград. Ултиматум је предан 31. октобра и већ сутрадан, 1. новембра, Porta је пристала на примирје од два месеца.

После Портина пристанка на примирје одређена је комисија која ће повући демаркациону линију међу Србима и Турцима. Велике силе имале су сад да израде детаљне услове мира. У Лондону се још концем септембра мислило на сазив неке комисије у Цариграду и пошто је Русија присилила Турску на примирје, предложио је енглески кабинет да се у Цариград сазове конференција представника великих сила која ће расправити сва горућа питања на Истоку. Као основица за дискусију имали су да послуже стари лондонски предлози.¹⁵

Све су силе примиле енглески предлог, једино су се Аустрија и Турска мало колебале и тражиле разјашњења у вези с аутономијом. Андраши је поручио Дербију да је жеља његове владе да се њихове државе увек унапред споразумеју кад дође на ред питање аутономија. Дерби се с тим сложио и обећао да Енглеска неће ићи преко свог старог предлога.¹⁶ Да умири и Порту, поручио јој је Дерби да је искључено стварање аутономних држава сличних Србији и Румунији. Турској се неће бранити да протегне на конференцији израђени статут за побуњене покрајине и на остале делове царства. Отоманско царство иступиће на конференцији као потпуно независна држава и може сачувати за себе и своје заступнике „слободу акције”, ако би игде била прејудицирана његова независност.¹⁷ 20. новембра наређено је турском посланику у Лондону да да пристанак на конференцију.

*
* *

Кад је било све припремљено за конференцију у Цариграду, силе се још нису биле сложиле да ли да и турски пуномоћници присуствују расправама. Русија је била против, а Аустрија и Енглеска за учествовање. Примљено је компромисно решење. Имала се најпре одржати

¹⁴ G. Debidour, *Histoire diplomatique de L'Europe*. II, стр. 496.

¹⁵ Брз. Бајста Андрашију, 3. новембра 1876, бр. 120, Држ. архив, Беч.

¹⁶ Брз. Бајста Андрашију, 7. новембра 123, Држ. архив, Беч.

¹⁷ Брз. Зичија Андрашију, Цариград, 18. новембра 1876, Држ. архив, Беч.

претконференција заступника великих сила, израдити програм и тек после тога продискутовати га на заједничкој конференцији са турским изасланицима.

Изгледи на успех конференције били су врло мали, јер су велике силе биле несложне. Код већине државника превладало је уверење да је руско-турски рат неизбежан. Можда, осим Русије, ниједна друга сила није мислила да се озбиљно заложити за сређивање прилика у Босни и Херцеговини и у Бугарској.

Као пуномоћник Велике Британије на конференцију је имао ићи један од најбољих енглеских дипломата, маркиз Солисбери. На путу за Цариград обишао је он неке престонице великих сила, свратио у Берлин и у Беч. Бизмарк је сумњао у успех конференције и миран развој догађаја. За њега је руско-турски рат био неизбежан; спречити га није хтео, јер је његовим плановима одговарало да се Русија мало истуђи на Балкану. Солисберију је поновио своју стару фразу да Немачка има врло мало интереса на Истоку; њена је жеља само да остане пријатељ с Енглеском, Русијом и Аустријом. У случају руско-турског рата предлагао је Бизмарк да Аустрија заузме Босну и Херцеговину а Енглеска Египат или и сам Цариград; тако би се све три силе могле споразумети. Али Солисбери изјави бојазан, да би Руси, кад пређу Балкан, могли ући и у Цариград.¹⁸

Из Берлина отишао је Солисбери у Беч. Тамо употреби стару тактику застрашивања. За реформе рече да ће изнети „прилично далекосежне предлоге”; за окупацију додаде да је, истина, Енглеска неће сматрати као *casus belli*, али он за такав случај нема упутстава.¹⁹

Аустрија је ишла на конференцију несигурна. Солисбери јој није дао никаква уверења да ће се нека питања, нарочито Босне и Херцеговине, решити по њеној вољи. Како Русија мисли, знала је већ. Тајни преговори, које су у то доба водили Петроград и Беч и који су довели до склапања руско-аустријског тајног уговора, још јасније су откривали жеље и планове руске на Балкану. Ни Андраши није веровао у успех конференције, али не верује ни Русима ни Енглезима. Предвиђајући њихову сарадњу у предлозима за реформе дао је према томе и упутства својим пуномоћницима барону Калису и грофу Зичију. По овим упутствима, аустријски пуномоћници имају озбиљно да настоје да би се поправила судбина хришћана уопште, али „не Словена као таквих”, и не смеју дозволити ниједној сили да у томе правцу има „искључиву заслугу”. Иначе, да се држе резервисано још на самим припремама за конференцију и да се не вежу ни за коју страну.

Немачки пуномоћник Вертер добио је наредбу да пристане уз сваки предлог, на коме се сложе Русија и Аустрија; у противном случају да се уздржава.

¹⁸ Die Grosse Politik der Europ. Cabinete 1871–1914, II Band, стр. 107–108, Но 263.

¹⁹ Андраши Зичију у Цариград, Будимпешта, 8. децембра 1876, Држ. архив, Беч.

Русија је ишла на конференцију без споразума и с Енглеском и с Аустријом. Њен положај био је најтежи. Велико залагање њене дипломатије за побољшање стања хришћана на Балкану, делимична мобилизација, већ извршена у неким јужним крајевима, и расположење самог народа у земљи, спречавали су њен узмак. Могућност рата из дана у дан је расла. Руска дипломатија морала се спремати за сваки случај. Држање Енглеске много ју је забрињавало. Ако су се Енглези бојали да ће Руси тешко изићи из Бугарске, кад уђу једном у њу, тим више су се имали Руси бојати да ће Енглеска још теже напустити Дарданеле, кад их једном заузме.²⁰ Руска дипломатија је желела да изради на конференцији макар малу аутономију за Босну, Херцеговину и Бугарску; с тиме би био сачуван престиж царства и донекле задовољени руски захтеви. Ако Турска не пристане на предлоге великих сила, у Петрограду се знало да је рат неизбежан, па је зато за њега било од највеће важности да се на аутономном програму сложе све силе па и Енглеска. То стога, јер ће бити лакше присилити Порту на попуштање, кад све велике силе иступе заједно; друго, ако ипак Порта не хтедне попустити и Русија мораде у рат, она ће тим добити европски мандат, ако не „*de jure*” а оно „*de facto*”, пошто ће присилити Турску оружаном силом да изврши заједничку вољу Европе; Енглеској би се одузело „морално право” да отворено шкоди Русији и омете њену акцију.²¹

У складу са попуштањем и тражењем веза с енглеским пуномоћником Солисберијем дата су из Петрограда упутства руском пуномоћнику Игњатијеву. Као дугогодишњи посланик у Цариграду познавао је Игњатијев у ситнице односе на Балкану. За конференцију је израдио два нацрта аутономног статута: максималне, па ако ови наиђу на отпор, онда минималне захтеве. Ако ни они не буду примљени, нека унесе своје мишљење у протокол. Ако Солисберијев или чији други предлог буде пружао озбиљне гаранције, нека га не одбије, него прими *ad referendum*.

Још пре састанка претконференције започели су преговори Игњатијева и Солисберија. Руски делегат држао се упутстава из Петрограда и гледао да се што више приближи Енглезу. Овај му је излазио у сусрет. Игњатијев му је изнео свој први нацрт аутономног статута за Босну, Херцеговину и Бугарску. Солисбери га је одмах јавио у Лондон где није богзна како примљен. Лорд Дерби је приговорио: да је принцип избора чиновника сувише широк; концентрисање турских чета у градовима сувише ограничено и премештање већ насељених Черкеза у Азију врло тешко.²² Ипак су преговори напредовали.

Прва седница претконференције била је 11. децембра. Најпре је продужено примирје Србији и Црној Гори до марта 1877, али није усво-

²⁰ „The Slavonic Review”, децембар 1925, Vol. V, стр. 445. Schuvalov to Gorchacov, 22. нов. /4. дец. 1876.

²¹ Исто место.

²² Исти часопис, стр. 452–453.

јена молба Србије да се дозволи приступ на конференцију њеним делегатима. Српска влада је послала онда, два акта конференцији: у једном се брани од Портиних оптужби; у другом оптужује Турску због злочина које су њене чете починиле по Србији за време рата. Српска влада желела је да се на конференцији заузме и за Босну и Херцеговину. Она је тражила од књаза Црне Горе да иступе заједнички са захтевом да се овим покрајинама даде аутономија и да се заједнички бране од турских оптужби. Књаз Никола није пристао на овај предлог. Он је одговорио српској влади да се не може заузимати за аутономију „ни провинција ни народности”, јер, циљ рата је био ослобођење српског народа у Турској; уосталом, кад би се нешто и покушало, не верује да би Србија и Црна Гора могле да утичу на решавање конференције.²³ Разумљива је разлика у схватању око овог питања између Београда и Цетиња. Београд је био сигуран у своју привлачну снагу, коју је имао као најјаче српско средиште. Он је знао да је аутономија Босне значила само један корак даље, који је водио и опет уједињењу њеном са Србијом. Те политике, ако сам не може добити Босну, да јој изради бар аутономију, као прелазно стање уједињењу са Србијом, држаће се Београд још дуго времена па и за време аустријског владања у Босни и Херцеговини. Видећемо да су под његовим утицајем и босански устаници имали исто гледиште: најпре уједињење са Србијом, а ако не може, аутономија као прелазно стање уједињењу. Уосталом, то ће бити политика босанских Срба све до анексије Босне 1908, а код неких чак до почетка светског рата.

Црна Гора, тј. њени господари, налазила се у много тежем положају. Сувише мала, сиромашна, она је била добра за ослонац Херцеговцима у борби са Турцима, али је била нејака да би могла постати средиште једне веће српске државе. Затим, често лична политика црногорских владалаца од Св. Петра наовамо, племенске опреке између Херцеговаца и Црногораца и тежак положај у коме су се Херцеговци налазили међу блиском Црном Гором и далеком, али моћнијом и богатијом Србијом, доводио их је често у врло тежак положај према владарима на Цетињу. Ови су хтели да прошире своју Црну Гору до Неретве онако, како су је током XIX века проширили до Таре. Код њих стално постоји страх од самосталне акције Херцеговаца, јер су били врло свесни слабости Црне Горе као средишта за стварање једне веће државе, а они су то ипак хтели и на томе радили зато што нису могли пристати на тражење да се Херцеговини даде аутономија. То је била њихова политика не од књаза Николе, него још из оних времена, кад су се око Црне Горе почела да окупљају племена с оне стране Мораче. Следећи ту политику књаз Данило и књаз Никола скрхали су не само Луку Вукаловића, него још многе и многе племенске главаре, који би само мало показивали да хоће да имају своје ја. Тако је било и 1875–1878.

²³ Брз. предс. Сената Радоњића срп. влади, 12. јануара 1877, Арх. МИД, Београд.

Кад је почела конференција у Цариграду за њеног председника изабран је руски посланик у томе граду, Игњатијев. Представницима великих сила није се било тешко сложити у првој тачки њеног реда, склапању мира Србије и Црне Горе са Турском. За Србију је одређен *status quo* и дат јој је већ толико пута од ње тражени Мали Зворник. Црна Гора прошла је много боље; њој су проширене границе према Албанији и Херцеговини. Овим предлозима задовољили су се сви пуномоћници великих сила, једино су аустријски делегати тражили одобрење из Беча, добили га, па су и они дали свој пристанак.

Друга тачка дневног реда: израда аутономног статута за Босну и Херцеговину и Бугарску није била тако лака, јер у овоме питању највише су се разилазиле велике силе а и од Порте је било очекивати највећи отпор. Игњатијев, као најбољи познавалац предмета, и изгледа, једини од представника великих сила који је дошао са израђеним нацртима, још у почетку је преузео иницијативу. Другог дана претконференције, 12. децембра, изнео је он свој општи пројект о аутономном уређењу Босне, Херцеговине и Бугарске. Споменули смо да су руски и енглески пуномоћник још пре претресли поједина питања која су се тичала аутономија побуњених покрајина и Игњатијев је изнео свој предлог са знањем лорда Солизберија.

Трвења је било доста, али не толико, колико се могло очекивати. Главну реч воде Руси и Енглези. Аустријски пуномоћници стајали су иза „кулиса”. Иако је Солизбери попустио више него што су они желели, нису излазили из резерве ни много сметали Русима. Андраши је знао да не може ништа учинити, ако се Енглези и Руси сложе. С друге стране, био је чврсто уверен да Порта или неће примити предлоге великих сила и онда је рат неизбежан, или ће примити па не провести и са тим, опет, изазвати сукоб са Русијом. Како било да било, у спровођење реформи није веровао. Зато је и поручио, поново, 14. децембра 1876. Зичију и Калису да се задовоље обраћајући пажњу на погрешке; иступити имају одлучно против окупације; предлог о стравој жандармерији ставља „готово у исту врсту”.²⁴

Кад су се сви како-тако сложили, на седници 21. децембра прочитани су: анекс о условима за мир Србије и Црне Горе с Турском, нацрти организације Босне, Херцеговине и Бугарске и упутства за међународне комисије у овим покрајинама. Нацрт аутономног статута за Босну и Херцеговину, иако на први поглед сличан са бугарским, ипак је био мање либералан. Русија већ тада придаје главну важност Бугарској; затим, реферат па и иницијативу у босанско-херцеговачком питању имали су аустријски делегати. Али и у њему превлађују Игњатијевљеви предлози.

²⁴ Брзојав Андрашија Зичију и Калису, 14. децембра 1876, број 199, Држ. архив, Беч.

Босна и Херцеговина су узете као једна покрајина. Њом би управљао гувернер, именован од Порте уз одобрење великих сила на пет година. Уклонити се може само кад се преда суду. Народна скупштина, бира на четири године и састављена од по две петине муслимана и православних и једне петине католика, састајаће се сваке године да испитује и надзирава буџет и разрезивање пореза. Скупштина бира одбор од највише десет чланова да даје савете гувернеру. Покрајина ће се делити на срезове и области. Готово до у ситнице обрађена је организација среске и обласне самоуправе. Осигурана је сталност чиновника срезова и области; нарочито надзор њихова рада у среским и обласним саветима и зависност њихова од гувернера и народа. Они могу бити хришћани или муслимани, већ према верској већини у појединим срезовима или областима. Градовима преко 10.000 душа дата је самоуправа једног среза.

Уопште, задржана је стара административна подела покрајине и организација власти према вилајетском закону 1865, само је појачан принцип децентрализације; настојало се појединим одредбама што боље осигурати независност самоуправних тела од средишње управе у Цариграду. Гувернер је по овом пројекту био нека врста уставног владара. Нарочито се много трудило да се осигура утицај и хришћана на покрајинску, обласну и среску управу.

Осигурава се потпуна слобода вероисповести; дају се гаранције да се неће насилно преводити из једне вере у другу; даје се слобода богослужења и грађења цркава. Покрајинска скупштина брине се о просветном подизању земље, а домаћи језик употребљаваће се у судовима и управи са истим правом као и турски. Редовна војска турска сместиће се у градове и тврђаве; на ред и мир у покрајини пазиће жандармерија састављена од муслимана и хришћана. Све особе, затворене без суда или прогнане у заточење, биће помиловане.

Гарантне силе именовале на годину дана међународну комисију која ће надзиравати спровођење горњих одредби; комисија би почела рад три месеца иза потписа протокола.²⁵

По посебним упутствима надзорна комисија добија неограничен утицај у покрајини. Она се може мешати готово у сва питања покрајинске управе: суделује у анкети о масакрима и надзирава суђење кривцима; издаје наредбе о забрани ношења оружја и преко посебно организоване жандармерије, брине се за ред и мир у земљи. Кад комисија посвршава послове, предаће управу над жандармеријом Порти. Комисија се брине о враћању и смештању бегунаца; има да олакша положај кметова и да омогући откуп или беговских или државних земаља; уопште узевши, на њој је да надзирава спровођење одредаба целокупног аутономног статута израђеног на конференцији.²⁶

²⁵ Staatsarchiv, XXI B., стр. 294. Vorconferenz 21. XII 1876.

²⁶ Staatsarchiv, XXXI B., стр. 300.

Од претконференције израђен аутономни статут далеко је прелазило „локалну, административну аутономију”, коју је предлагала Енглеска у својим условима за мир. Кад би се све одредбе, које су биле предвиђене за Босну и Херцеговину, уистину спровеле, оне би добиле нешто више од обичне самоуправе, готово потпуну економску, судску и административну независност од Цариграда. Шта би остало Порти од њених суверених права? Готово ништа: законодавна власт била би јој одузета; одредбе о покрајинској управи онемогућиле би јој било какав уплив на управљање земљом. И онде, где јој је дато нешто утицаја, морала би га делити са комисијом великих сила. Речју, примити предлоге, значило би за Турску исто што и одрећи се трију великих покрајина. Да на то Цариград неће пристати без велике невоље, било је више него сигурно.

Какво је расположење у Турској, опајало се још за време претконференције. После успелог рата са Србијом одушевљене и фанатизоване масе нису хтеле ни чути за попуштање; нису презале ни од чега, па ни од рата с Русијом. Изазивачко држање Турака јасно је истицано честим дефиловањем њихових пукова улицама Пере, где су представници великих сила држали седнице. Водећи људи у Порти, Митхад-паша и другови, на све су били спремни само не на попуштање. Њих је љутила већ сама чињеница да представници великих сила решавају у самом главном граду царства о судбини неких његових покрајина, а да отоманским представницима није дозвољено ни да присуствују седницама. Султан Абдул-Хамид отворено је поручивао кабинетима да не сме примити њихове предлоге, јер би сигурно био збачен, а можда би и главу изгубио. Кад се томе дода да је од свих сила једино Русија била вољна да употреби и присилне мере против Турске, ако не попусти, остале да су се држале резервисано, или шта више интриговале код Порте, било је јасно да Порта неће примити предлоге претконференције. То се видело још на првој заједничкој конференцији 21. децембра. Већ први говор њеног представника, првог турског делегата и министра иностраних дела Сафвет-паше показао је, шта мисли она о предлозима претконференције. У исто доба приредила је Порта непријатно изненађење представницима великих сила. Управо када је француски делегат Шодорди одговарао Сафвету и предавао му предлоге, загрмели су топови. Сафвет-паша се дигао и изјавио да је Турској дата конституција, која може бити исто тако сматрана као нов елеменат за осигурање мира.²⁷

Готово позоришним начином проглашења устава, како га је извео нови велики везир Митхад-паша, Порта је још једном покушала да на стари начин изигра захтеве великих сила. У уставу се говори о сенату, изабраном од султана, и парламенту, бираном од народа, али се ни једном речи не спомиње давање посебних повластица којој покра-

²⁷ Staatsarchiv, XXXI B., стр. 324–325.

јини. Проглашењем конституције за целу државу хтело се управо избећи давање самоуправа појединим деловима царства.

Ни међу европским дипломатима није се нашло људи који би смели тврдити да верују у „конституцију” једне Турске. Конференција је покушала да пређе преко ње и настави рад. Али убрзо се видело да Турци нису вољни да попуштају ни у најмањим ситницама. Противили су се свом силом да се Србији даде Мали Зворник и да се прошире границе Црне Горе. Позивали су се на енглеску базу за конференцију, где се за те две српске кнежевине предвиђа status quo. О предлозима за покрајинске аутономне статуте нису хтели честито ни расправљати, него одмах поднесе своје противпредлоге. Узалуд је Игњатијев претио и говорио да су захтеви претконференције за Русију минимум на који је могла пристати. Узалуд се и Солисбери придружио његовој и Шодордијевој изјави. Порта је осетила да није све онако како говоре неки пуномоћници великих сила и да не само поједине владе, но и сами представници исте државе немају једнако мишљење. Што је вредело што је Солисбери грмео против Турске, кад је његов најближи сарадник, енглески посланик у Цариграду, Елиот, говорио сасвим друкије. Он, не само што није ишао за својим шефом, него је управо противно њему радио, интриговао и подстицао Порту на отпор.

О турском контрапројекту расправљало се на седници 1. јануара 1877. Портин предлог био је само иронија на сав дотадашњи рад европских пуномоћника. Он је одбацивао све што се тражило а ново није ништа давао. Ништа се више није нудило него што је Порта већ до тада обећала својим ферманима. Портини пуномоћници нису хтели у почетку ни расправљати о најважнијим захтевима претконференције: међународној комисији; страниој жандармерији; смештању војске у тврђаве; начину именовања гувернера и о одредбама о финансијама и судству. Неке предлоге су једноставно прешли, а нису хтели пристати ни на најумереније захтеве, као на амнестију и једнакост народног језика са турским. С правом је могао рећи Солисбери да турски пуномоћници нису изнели никакву измену предлога великих сила него „да су просто и безусловно одбили основна начела која су их инспирисала”.²⁸

Преговори су настављени али изгледа на споразум није било. Сад тек увидели су европски делегати да је Цариград незгодно изабран за место заседања конференције. Расправа се отезала, јер су Турци намерно одуговлачили; осим у незнатним ситницама, уступака нису правили. Напослетку, израдише европски пуномоћници последњи ултимативан предлог који је био резиме старог предлога, по облику мало ублажен; циљ им је био да се у случају одбијања јасно покаже одговорност турске владе.²⁹

²⁸ Martens; *Nouveau Rec. Génér. de Traités et autres actes relatifs aus Rapports de Droit international*, т. III, стр. 112.

²⁹ „The Slavonic Review”, децемб. 1925, стр. 457.

На седници 15. јануара прочитани су нови захтеви; турским делегатима речено је, ако их Порта не прими, да ће се конференција прекинути а посланици великих сила да ће напустити Цариград.

Ни та претња није помогла. Настављена је игра с уставом. Да прида већу важност своме одговору, сазвао је Митхад-паша 18. јануара велики савет од 200 људи и поднео му конференцијин предлог. Расположење савета било је више него ратоборно. Он је био спреман да се упусти у рат не само са Русијом, него и с Аустријом. На начин постављања валије и на међународну надзорну комисију није хтео никако пристати. И остали важнији предлози у новом турском контрапројекту били су скресани позивом да се налазе већ у „конституцији”, или тако искренути да се нису могли познати; преко многих се просто прешло. Кад представници великих сила нису хтели пристати на то да се не расправља о начину постављања валија и о међународној комисији, конференција се разби 20. јануара 1877.³⁰

Цариградска конференција није успела ради несложности великих сила. Енглеска, која ју је и предложила, највише је радила да не успе. Она је играла двоструку игру. Док је лорд Солисбери гледао да стекне код Руса што веће поверење, саветовао се и радио на конференцији упоредо с њима, шеф његов, лорд Биконсфилд, подстицао је Турску на отпор. У исто доба, када се Солисбери држи „величанствено”, како каже Игњатијев, кад сипа огањ и ватру на Турску и ставља јој ултиматум, Биконсфилд се брине како би одвојио Аустрију од Русије и привукао је себи. Држање сер Елиота, енгл. посланика у Цариграду, било је такође изазивајуће турскофилско и против Русије да је немогуће веровати да је то радио на своју руку. Помоћу њега долазе Митхад-паша и младотурска странка на власт; он их подстиче на отпор, па тако и речју и делом побија рад Солисберијев. Лорд Дерби пред саму коначну одлуку Турске понови 13. јануара 1877, своју стару изјаву да енглеска влада није вољна да суделује у репресијама против Турске, ако ова не пристане на предлоге великих сила. Све је то подстицало Турску на отпор и појачало код ње уверење да је Велика Британије неће напустити, ако дође до рата.

На Портину непопустљивост деловало је и понашање осталих сила. У целом држању њихових представника осећала се нека млакост, млиставост. Па и нагла промена тона код Руса рђаво је тумачена у Цариграду. Кад је Русија после енергичног иступа ради склапања српско-турског примирја и гомилања војске у својим јужним покрајинама изненада спустила тон, изгледало је да жели избећи рат. На Турке је то оставило „утисак слабости” и појачало њихов отпор. Добро је рекао гроф Зичи, аустријски посланик у Цариграду, да „успех конференције бејаше пропао оног тренутка, кад се Турци нису имали ничега више бојати”.³¹

³⁰ Martens; *op. cit.*, стр. 159–165.

³¹ Извештај Зичија Андрашију, 23. јан. 1877, бр. 6, Држ. архив Беч.

И унутарње прилике гониле су Порту на непопустљивост. Младотурска странка, са Митхадом на челу, дошла је на власт захваљујући само тешком положају царства. Развој спољашњих догађаја омогућио јој је да уведе конституцију. Султан, коме су сви они који су је желели, били „чапкунџи“, пристао је на то једино из разлога, јер му је речено да ће конференција пропасти, ако се она објави. Управо стога, ако су се хтели да одрже у борби са старотурцима, младотурци су морали бити радикалнији и непопустљивији према захтевима великих сила.

*
* *

Усташи су са великом пажњом пратили рад цариградске конференције. Мислили су неко време да пошљу на њу своје изасланике и зато је већ била издана пуномоћ Васи Видовићу и Станку Скулићу за северну и Ристи Јовичићу са Јовом Шкорићем за јужну Босну. Они су требали да заступају Босну³² на Цариградској конференцији, али нису отишли у Цариград. Нешто се ипак радило. Петар Узелац послао је Игњатијеву једну споменицу, где су набројана сва недела и злочинства која су Турци починили у Босни и Херцеговини. Игњатијев је прочитао споменицу на претконференцији кад је поведена реч о турским варварствима, али је енглески конзул у Сарајеву, Холмс, који је такође био у Цариграду, побијао њене наводе и тврдње. Ради тога су Васо Видовић, новинарски дописник Ренер и чувени енглески археолог Евенс, који је у то доба путовао нашим крајевима, иступили као сведоци, да су наводи споменице тачни и да су насиља у Босни стварно вршена.³³ Фра Пашко Вујичић, босански бискуп, поднео је крајем децембра 1876. аустријском конзулу у Сарајеву тужбу против насилног превођења католика на ислам и тужио се да се у Босни спречава вршење верских дужности. Тужба је послата Зичију у Цариград као промеморија за конференцију.³⁴

Реформе у Босни, о којима се још говорило до почетка српско-турског рата, потпуно су замрле у лето 1876. Портин комесар, Хајдар-ефендија, још је седео у Сарајеву. Ако не на реформама, радило се у Босни на војној реорганизацији. Тек што су престали бојеви са Србијом и Црном Гором, започело је спремање за нови рат. У новембру су послани у Цариград неки босански батаљони. Ратне невоље сломиле су и последњи отпор босанских муслимана против опште војне обавезе. Цело муслиманско становништво подељено је у четири позива и организовано за рат. У Босну су непрестано стизали нови транспорти оружја и дељени војсци.

³² Пуномоћ бос. изасланицима за цар. конфер., Винковци, 10. јан. 1877, Арх. МИД, 1877/IV, Београд.

³³ „Народни лист“, 21. април 1877, број 31.

³⁴ Изв. ген. конз., Сарајево, 1. јануара 1876, број 1, Држ. архив, Беч.

Кад су почели долазити први гласови да би Босна могла добити аутономију, узнемирили су се неки муслимани. Међу њима се појавио покрет против сваке промене дотадашњег стања. Држани су састанци, већало се што да се предузме да се реформе не заводе и писани су протести против њих. Хришћани су силом натеривани да изјаве да су задовољни дотадашњим стањем и да не желе промену. Али-паша у Херцеговини присилио је мостарског бискупа Краљевића и још неке виђене католике да потпишу такву једну изјаву.

У Сарајеву се одиграла „иста комедија”. Православни митрополит Антим позван је 8. октобра са још неким виђенијим српским трговцима да дођу на састанак муслиманских првака, сазван валијиним подстицањем. Ту је предложено да се сви виђенији Срби скупе и потпишу петицију коју су муслимански вођи саставили. Сутрадан, 9. октобра, скупи се у Митрополији преко четрдесет првих сарајевских трговаца и договоре се да се не одазову позиву. Одговорити се имало да неће, јер је „ствар политична”, а они „по дужности подајничкој” не могу се мешати у политику, додавши цинички „као што нам је то увек од царске вилајетске владе препоручивано”.³⁵

На подстицај Цихадије-меџлиса, верског ратног савета, састали су поново виђенији сарајевски муслимани 25. октобра. И сад се радило о одашиљању протеста против реформи. Говорило се да би требало прикупити прилоге и послати депутацију у Цариград да протестује код Порте, а за то време да спремају оружани отпор против свих управних реформи.³⁶ Зато се свуда међу муслиманима агитовало и претило да ће у том случају доћи до устанка муслимана и покоља хришћана. У Бањој Луци бунио је познати Фехим-ефендија са друговима. Својом изјавом, да би „свака промена у садашњем стању ствари била противна начелима Корана и отворено оштећивање муслимана”, најтачније је изнео муслиманско становиште према реформама. И по осталим областима у земљи није се мировало. Долазак софта из Цариграда, њихова ходања и дошаптавања по кућама и кафанама, појачавали су узрујање. Агитација њихова довођена је у везу с радом против реформи.

Отомански чиновници, од валије до последњег заптије, помагали су колико су могли противреформни покрет. Та Порти је муслимански отпор био последњи начин, са којим би покушала да изигра од сила натурене реформе, ако се друкчије не би могла извући. Она сама послала је тајна упуства својим чиновницима у земљи да потраже од народа изјаве против аутономије. Њени поданици у Босни имали су да изјаве да су задовољни са старим стањем и да не желе никаквих промена. Власт се тога држала, шта више, њени чиновници су ишли и купили потписе.

³⁵ Записник састанка сарајевских трговаца у Митрополији, 27. септембра (4. октобра) 1876.

³⁶ Извештај генералног конзула, Сарајево, 4. новембра 1876, број 75, Држ. архив, Беч.

Како су долазиле вести о преговорима на цариградској конференцији, тако су расли узбуђење и агитација у земљи. Чиновништво место да гаси, подјаривало је ватру. На приговор енглеског конзула Холмса да би бар власти требало да се уздрже од агитације, одговорио је отворено Хајдар-ефендија да је то само против аутономије. Тадањи валија Босне, Назиф-паша, некадашњи секретар Омер-пашин, и сам је постао фанатик. Кад се решавало о одашиљању посланика у Парламент у Цариграду, одређено је било да иду три муслимана и три хришћанина. На приговор митрополита Антима да по вери има у Босни четири хришћанина а два муслимана, Назиф-паша одговорио је набусито и подигнутим гласом: „Код вас је већина, код нас је сила”.³⁷

У земљи је живот био тежак. Ратне последнице почеле су се већ показивати. Летина је била слаба; осећала се оскудица у животним намирницама. Муслимани су били уморни и ратом раздражени а хришћани су увукли душу у се и склањали се где год су могли. Код таквог стања ствари проглашење конституције било је у Босни само крвава иронија.

Кад је проглашена конституција, Митхад-паша јавио је 23. децембра у Сарајево. Даље је већ ишло по уобичајеном церемонијалу: валија је прочитао брзојав великог везира пред скупом виђенијих људи; топови су пуцали, војска парадирала; народу, то јест појединим муте-сарифима, јављена је радосна вест; Порти су се слале захвалнице. И на томе се завршило. Као и досадашње наредбе и реформе устав је у Босни умро чим је проглашен; живот се наставио као и дотад. А шта се друго и могло очекивати у једној земљи, где комесар коме је била дужност да спроведе реформе, како је био случај са Хајдар-ефендијом, безочно тврди људима, за које сигурно зна да су исто тако уверени као и он да то није истина, да су од Порте обећане реформе већ изведене?

Хришћани научени на сличне ствари нису новој Портиној мајсторији поклањали много пажње и поверења. Муслимани су били незадовољни. Њихова схватања о положају и правима султана као калифе, вође и бранича ислама, нимало се нису слагала са појмовима о уставном владаоцу. Ограничење његове власти није им се могло свиђати а још мање давање равноправности хришћанима и члан 8 устава „сви поданици царства отоманског називају се без разлике Османлије”. Далеко је од босанских муслимана био појам политичке нације, који су узалуд под именом „Османлије” покушавали створити младотурци. Иако на свој начин верни султану и царству, ипак, они су се увек осећали нешто друго од „Туркуша”. Управо реч „Османлија” била је код њих омрзнут, јер се њоме називали праве Турке.

Да покаже да се ипак нешто ради, послао је Митхад-паша у Босну неколико стотина штампаних примерака устава да се поделе по земљи. Вилајетски гласник „Босна” почео га је објављивати. За

³⁷ Извештај генералног конзула, Сарајево, 2. децембра 1876, број 8, Држ. архив, Беч.

Парламент је ваљало бирати посланике. Избор је био чисто полицијски. Дана 31. јануара 1877. састала се од Назиф-паше изабрана комисија из среских и обласних меџлиса да бира посланике. Седници је председавао сам валија. Ко су и какви су били ти први босански „посланици”, пустићемо да говори тадашњи аустријски конзул у Сарајеву: за муслимане изабран Мустафа Фазли-пашић, син старог угњетача и пљачкаша Фазли-паше; Фехим-ефендија из Бање Луке, познати противник хришћана и вођ муслиманских фанатика у истом граду; Мола-Осман-ефендија, зналац Корана, брзо се захвалио; за православне Петро-Петровић-Петракија, турски војни набављач; за католике Јозо Марушић, трговац, који пред Турцима и уста није смео отворити; за јевреје Јавер-ефендија, трговац, с оцем терао сумњиве послове и на том се обогатио. Петракија и Марушић примили се посланичке части само зато да би могли отићи у Цариград и наплатити од државе неке рачуне.³⁸

³⁸ Извештај ген. конз., Сарајево, 2. фебруара 1877, број 4 и 23. фебруара 1877, број 8, Држ. архив, Беч.

ГЛАВА VII

БОСНА И РУСКО-ТУРСКИ РАТ 1877–1878. ГОДИНЕ

I

РУСКО-АУСТРИЈСКИ ТАЈНИ УГОВОР

Занимљиво је пратити развој односа између Русије и Аустрије за време источне кризе од 1875. до 1878. Иако савезници, ове две силе воде од почетка подземну борбу једна против друге. Њихови интереси на Истоку били су потпуно супротни, и што је најзанимљивије, уколико су више расле међусобне супротности, утолико су се оне тешње везивале уговорима о решавању Источног питања. Тако је било и у јесен 1876.

Те године, гроф Андраши није се најсигурније осећао на свом положају аустроугарског заједничког министра спољних послова. Око њега стално бесни борба разних струја у Монархији, потпуно супротних по схватањима и тежњама у њеној источној политици, али великим делом сложних да Андрашија треба оборити. Још пре састанка у Рајхштату он је имао много муке са војном и словенском странком па и самим Мађарима, да би могао продрети код цара са својим мишљењем како да се држи Аустроугарска монархија према Источном питању; говорило се већ тада о његовој оставци. Склапање Рајхштатског уговора са Русијом појачало је његов положај, али борба није престала. Ове године позледили су се старе ране; између Аустрије и Угарске водили су се преговори о обнављању финансијске нагодбе. Пред Берлински састанак, у пролеће 1876, дато је Мађарима неко обећање, сад га је тешко било испунити. И једна и друга страна говориле су да су попустиле до крајњих граница могућности; криза је била велика и све је зависило од круне. Присталице федерализма почеле су се надати да ће они доћи на власт и задовољити незадовољне народ-

ности.¹ Српско-турски рат појачао је супротности међу разним странкама, кликама, струјама и народностима у Аустроугарској монархији. Војна страјка и Словени су за продирање на Балкан. Мађари гоне на рат против Русије у савезу с осталом Европом да се спасе Отоманско царство од руске поплаве. Немачки либерали неће ни једно ни друго: они желе немешање Аустро-Угарске у источне догађаје, јер би то стало много новаца, а највише што би се добило било би увећање за њих и онако многобројних Словена у држави са још којим милионом.

Поред свих тешкоћа, које је имао са појединим групама својих противника, Андрашију је био у толико олакшан положај зато што се оне међусобно нису могле сложити, него су једна другу наизменично потирале и неутралисале. Прво: није се требао бојати да ће се једном сви сложити, напасти га и оборити. Друго: са својом тезом о Источном питању стајао је Андраши у средини међу разним крајностима. Он није хтео рат против Турске у савезу са Русијом, како су тражили војна странка и Словени, али није унапред одбијао сваку могућност проширивања Аустрије на Балкану, пошто је и сам био присталица што активнијег иступа на њему. С друге стране, иако не одобрава сувише бучне изливе мржње својих земљака Мађара против Русије, и он је опрезан према њој, па покрај свих уговора што их склапа са њом у Источном питању, не престаје да рачуна с могућношћу прекида и тражи ослоица за случај борбе са њом код западних држава, нарочито Немачке и Велике Британије. Кад се има на уму, уз унутрашње незгоде и несложност, међународни положај Аустро-Угарске тога доба, посебно ње као чланице још нераскинутог Тројецарског савеза, који није дозвољавао њеној влади да прими ни тезу савеза са Русијом против Турске, ни с Европом против Русије, јасно је да је Фрањо Јосиф опет морао одобрити Андрашијеву источну политику и пустити га да настави започето дело.

Рајхштатским уговором Русија и Аустрија су предвиделе обе могућности исхода српско-турског рата: да Турска победи или да буде побеђена. Наступио је први случај и према томе, Русија је по уговору морала пристати на *status quo* за Србију и Црну Гору и на реформе у Босни и Херцеговини које не би прелазиле границе од Порте већ примљених предлога. Али, развој догађаја и велико узрујавање народа у Русији присилили су руску владу да пређе обавезе Рајхштатског састанка и да тражи аутономију за Бугарску, Босну и Херцеговину. На том ради руска дипломатија систематски и упорно током целе кризе, али још систематскије и упорније брани се Аустрија да пристане на такво решење.

У јесен 1876. поново је покушала Русија да наговори Аустрију да пристане на њену жељу. Крајем септембра те године дошао је у Беч

¹ Изв. заступника у Бечу срп. мин. иностр. дела, Беч, 30. новембра 1876, Архив МИД, Београд, 1876/III.

граф Феликс Сумароков-Елстон, послан с писмом Александра II и Горчакова. У писму од 23. септембра покушава руски цар да сломи отпор Фрање Јосифа против аутономија; истиче му да разуме његову одвратност против стварања „једне велике словенске или српске државе”. И он одбија ту комбинацију, али мисли да аутономије не би имале исте незгоде. И њему, као и Енглеској, предлаже да Аустрија уђе у Босну и Херцеговину, Русија у Бугарску, а европско бродовље у Босфор, ако се Турска не хтедне покорити вољи Европе.²

Фрањо Јосиф одговорио му је 3. октобра. Одбија два главна руска предлога, аутономије и окупацију Босне, Херцеговине и Бугарске. По њему, датн аутономију Босни и Херцеговини значило је, овековечити немире и анархију на земљишту „смештеном у средини његових покрајина”. Можда и Турска не би на тако нешто пристала. Јавно мишљење у монархији тешко да би опростило министру, који би се носио мишљу да успостави аутономне државе међу Далмацијом, Хрватском и Славонијом. С још већим правом осудило би идеју да се присили Турска оружаном силом да се створи оно стање ствари, које би апсолутно било противно интересима Аустро-Угарске монархије. По свему судећи, Порта би одбила такав захтев; Русија не би могла узмакнути, а Аустрији би било немогуће да јој се придружи. Што се тиче окупације Босне и Бугарске, Фрањо Јосиф зна да се може ући, али пита како изићи. Бојао се да Босанци и Бугари не искористе улазак аустријске и руске војске у њихове земље да прогласе самосталност и Турска тим више да не изгуби могућност на повратака у ове земље. Затим, не само јавно мишљење у Аустрији него и у целој Европи би приговарала окупацији Бугарске руском војском.³

Још пре него што је Беч и одговорио на предлоге из Петрограда, дошла је упадица, која ће одлучно утицати на развој руско-аустријских преговора. Дана 1. октобра 1876. упутио је Александар II питање немачкој влади преко њеног војног пуномоћника у Русији, Вертера, да ли би она остала неутрална, ако дође до руско-аустријског рата. Бизмарку се сигурно није могло ставити незгодније питање. Цела његова источна политика до овог доба оснивала се на лавирању и посредовању међу Русијом и Аустријом. Никад није престајао наглашавати да његова држава нема непосредних интереса на Истоку; пристаће на све, у чему се сложе њене савезнице Русија и Аустрија. Али што се источно клупче више одвијало, настајале су све веће опреке међу овим двама силама и оне се све више удаљавале једна од друге, тако, да поред свих настојања, Бизмарк није успео да спречи постепено распадање Тројецарског савеза. Мало по мало, како се Беч приближавао Берлину, тако се Петроград удаљавао. Напослетку,

² Александар II Фрањи Јосифу, 23. септембра 1876, Ливадија. Geheime Akten. Verhandlungen mit Russland., Држ. архив, Беч.

³ Писмо (копија) Фрање Јосифа Александру II, Беч, 30. октобра 1876. Geheime Acten. Verhandlungen mit Russland., Држ. архив, Беч.

питањем 1. октобра ставила је Русија Немачку пред одлуку, да бира између ње и Аустрије. Бизмарк је гледао најпре да се извуче од одговора, а кад није успео, поручи половином октобра Петрограду: Немачка жели да се сачува пријатељство међу Русијом и Аустријом; ако се не може, могла би, додуше, поднети „да њени пријатељи губе или добивају битке један против другог, али не, да један буде тако тешко рањен и оштећен да дође у опасност његов положај као независне и у Европи одлучујуће силе”.⁴ Овим одговором разбио је Бизмарк руску самообману да ће Немачка из захвалности за руско држање у француско-пруском рату 1870/71 помагати политику Русије на Блиском истоку. Вилхелм I желео је да се Немачка више него до сада заузме за Русију на Истоку. Бизмарк је и овај пут као и увек дотада продро са својим гледиштем.

Александар II и његови саветници разумели су Бизмарков миг. Или су озбиљно мислили да се разрачунају најпре с Аустријом, па онда с Турском, или је то било, како је Бизмарк мислио, Горчаковљево дело да доведе Немачку у незгодан положај: ако одговори повољно да се употреби у Бечу, ако не, онда да служи као доказ Александру II о „платонском карактеру” немачке љубави; Бизмарковим одговором знала је Русија на чему је. Дао јој је јасно на знање да не да Аустрију. Хтео не хтео, ако је желео да решава Источно питање, а то је морао, Петроград се имао погађати са Бечом. Углед и престиж царства толико је већ био заложен, расположење у земљи тако запето, да се натраг није могло. Тако оде „руска бура”, како рече Бизмарк, са Галиције на Балкан, док је Русија пре рата морала преговарати с Аустријом.⁵

Готово у исто доба кад Русија, дошла је и Аустрија Бизмарку са једним за Немачку незгодним питањем. Почетком октобра послан је Бизмарку у Варцин у посебној мисији барон Минх. Дошао је тамо из Беча 3. октобра 1876. Требао је да испита мишљење немачког канцелара о руским предлозима и расположење немачке владе за случај аустро-италијанског рата.

Иако је италијанска влада, бар на изглед, настојала да очува добре односе с Аустријом, иако је њен министар иностраних дела Малагари изјавио концем јуна 1876. аустројском посланику у Риму Вимпфену „да италијанска влада, слажући се потпуно са Аустро-Угарском, односно оријенталне политике, не би пристала на стварање једне нове велике словенске државе уз јужну границу Аустро-Угарске, тако рећи *vis a vis* Италије”, и поновио то почетком августа,⁶ у Бечу нису много веровали Риму. Својим држањем показивала је италијанска јавност да су њене симпатије на страни Срба и

⁴ Bismark, *Gedanken und Erinnerungen*, II Band, стр. 214.

⁵ *Die Grosse Politik*, II Band, стр. 63.

⁶ Др Грга Новак, *Италија према стварању Југославије*, стр. 64–65.

Јужних Словена. Честа италијанска спомињања да треба ослободити још неослобођене италијанске крајеве под Аустријом, узнемиравала су бечке кругове.

Кад му је ставио питање о Италији, испричао је Бизмарк Минху, што су Руси питали; рече му да их је одбио, пошто је питање имало противаустријску оштрицу, па исто мора да одговори Аустрији за Италију, јер крије у себи противруску оштрицу. Веже ли се с Аустријом против Италије, било би исто што и везати се против Русије, јер Аустрија би могла само у том случају имати на расположењу војску против Италије, кад би Немачка напала Русију. Он сам не узима озбиљно италијанску „глад за земљом... јер велика је разлика међу штети и моћи...“ За своју особу, престао је да рачуна са италијанском војском као „озбиљним политичким фактором“.

И Минху је нагласио Бизмарк да Немачка не може дозволити да се деси једном од њених пријатеља нека велика несрећа; у том случају она би се умешала. Немачка мора штедети Русију да не би дошла међу два реванша жедна народа, француски и руски. Одобравао је аустријску политику да уђе у Босну, ако Русија запоседне Бугарску, јер да је увек држао анексију Босне и Херцеговине „као једино средство“ да се за ове крајеве створи дефинитивно стање.⁷

Премда није пристао да помаже Аустрију у случају њеног сукоба са Италијом, Бизмарк јој је самим тим, што је рекао да неће дозволити Русији да је туче, силно ојачао положај. Тим више, што је Аустрија за сваки случај у борби с Русијом око Источног питања могла имати Енглеску; с њом се могла споразумети кад год је хтела. Покрај тога, Аустрија је могла чекати, јер ослањајући се на Немачку и Енглеску била је у стању да затеже и уцењује Русију која више није могла да се заустави. Колико ће одатле извући користи Андраши, показаће најбоље руско-аустријски тајни уговор.

Да се вратимо преписци руског и аустријског цара. Александар II одговорио је Фрањи Јосифу на његово последње писмо и предложио склапање тајног уговора. Пристао је на енглеску основу преговора с Турском: жели аутономије за побуњене покрајине које неће кидати политичку везу с Отоманским царство, али не би могао примити решење, ако не би било ефикасно. Он ће тражити озбиљно зајемчену аутономију или самоуправу, која не би била мртво слово на папиру. Остане ли у мањини на конференцији, његов представник би се повукао а он би задржао за себе слободу акције. У том случају нуди Александар II тајно склапање уговора и заједнички рат Аустрије и Русије против Турске.⁸ Фрањо Јосиф одговори 23. октобра да пристаје на склапање тајног уговора, али не и на заједнички рат против Турске.

⁷ Mission des Freiherrn von Münch zu Fürst Bismarck nach Warzin. Wien, 8. окт. 1876. А-С. Geh. I/II. С., Држ. архив, Беч.

⁸ Александар II Фрањи Јосифу, Ливадија, 22. октобра (10. септембра) 1876. Geh. Acten. Verhandlungen mit Russland., Држ. архив, Беч.

Преговори су почели почетком новембра 1876. Први нацрт уговора израдио је према Горчаковљевим упутствима руски посланик у Бечу Новиков. За основу је примљен Рајхштатски споразум. Опет су узете две могућности: да Турска остане или да се распадне. У првом случају: и једна и друга сила изјавиле су да неће за себе тражити ни педља турске земље. Највише су се разилазила мишљења у питању Херцеговине, Новопазарског санџака, протезања руских операција на Црну Гору и Србију, и у аутономијама побуњених покрајина.

Александар II и Горчаков још непрестано траже да Аустрија помогне руске предлоге на цариградској конференцији који су се односили на давање аутономија Босни, Херцеговини и Бугарској. Обећавали су да у том случају Русија неће ништа тражити за себе. Иначе, има да ступи на снагу рајхштатски уговор.⁹ Разуме се да Андраши није хтео на то пристати; доследно је остао против аутономије и није био вољан да иде много преко свога меморандума од 30. децембра 1875.

Горчаков је тврдио за Херцеговину да се по његовим забелешкама није ни спомињала у Рајхштату. По њему, Андраши је тада говорио „о једном делу Босне и Турске Хрватске” тј. Крајине. Он и цар не сећају се да је изречена о Херцеговини „само реч” у том смислу. Андраши му је одговорио 19. децембра. Остао је при томе да је о Херцеговини било говора и он да је издиктовао Новикову *aide-memoire* и послао му препис. Горчаков није ставио на њега никакву приредбу.¹⁰

Исто тако одбио је Андраши руски захтев да може руска војска протегнути своје операције на Србију, Црну Гору и Херцеговину. По његову мишљењу, у тренутку, када Русија на челу ових народа започне борбу против Турске, рат добија сасвим други изглед. Кооперација са Србијом и Црном Гором ствара из европске акције словенски покрет, из хришћанско-хумане ортодоксну теиденцију, и из рата – револуцију.¹¹ Русија је и ту узмакла, премда је Александар II био противан проглашењу Србије и Црне Горе за неутрално земљиште.

Тако је руска влада узмицала корак по корак. Аустријски положај био је врло добар; нарочито, кад је Бизмарк изјавио 1. децембра на парламентарном банкету и поновио 5. т. м. у самом Рајхстагу да Немачка не може дозволити „по живот опасна рањавања” Аустроугарске монархије. Цариградска конференција показала је да неће дати никакав резултат и Русија се за сваки случај морала спремати.

Дана 15. јануара 1877. потписан је међу Русијом и Аустријом у Бечу војни уговор.

⁹ Горчаков Новикову. Петроград. 23. новембар – 5. децембар 1876. Држав. архив, Беч. Geh. Acten. Verhandlungen mit Russland., Држ. архив, Беч.

¹⁰ Андраши Новикову, 19. децембар 1876. Geh. Acten. Verhandlungen mit Russland., Држ. архив, Беч.

¹¹ *Die Grosse Politik*, иста збирка, II св., стр. 111.

По том уговору, сложиле су се обе силе да се за Босну и Херцеговину тражи „аутономни режим” који не би прелазео границе одређене гаранцијама Андрашијевог и Берлинског меморандума. За Бугарску се имала тражити шира аутономија. Све ово у случају да не дође до распада Турске. Чланом 7. овог уговора задржава Аустрија себи право да изабере тренутак и начин како ће провести окупацију Босне и Херцеговине. Чланом 8. обавезује се она да неће протегнути своју војну акцију на Румунију, Србију и Црну Гору, а Русија на Босну и Херцеговину, Србију и Црну Гору. Србија, Црна Гора и Новопазарски Санџак проглашују се за неутрално земљиште.

Аустрија се обавезује Русији: на пријатељску неутралност у случају рата са Турском; обећава дипломатску помоћ при покушају посредовања других сила; обавезује се да ће прогласити неутралност, ако би била позвана да приступи извршавању уговора од 15. априла 1856; дозвољава привремено затварање Дунава за паробродарску пловидбу и олакшавање превоза руских рањеника преко неких железничких пруга у Галицији као и набављање војних потреба за руску војску у аустријским земљама.¹²

Два месеца после првог уговора, 18. марта 1877, потписан је, али под истим датумом, и други уговор у Будимпешти. Овај уговор био је чисто политички и имао је задатак да утврди руско-аустријски споразум на Блиском истоку у случају да дође до расула Турског царства.

По првом члану, његов је крајњи циљ побољшање судбине хришћана у Турској и жеља да се спречи сваки пројект анексије у сразмерима, који би могли пореметити мир и равнотежу Европе; обе велике силе сложиле су се „да ограниче своје могуће анексије на следеће земље: „... Аустријски цар и краљ угарски: на Босну и Херцеговину изузимајући део који се налази међу Србијом и Црном Гором, о коме остављају две владе да се сложе кад буде дошао тренутак да се њиме располаже; цар свију Руса у Европи у пределу Бесарабије, која ће успоставити старе границе царства пре 1856”. У случају распада турског царства „искључено је стварање једне велике државе компактно словенске или друге; у замену за то Бугарска, Албанија и остатак Румелије могу бити уређене као независне државе; Тесалија, део Епира и острво Крит могу бити анектиране од Грчке. Цариград с околином, чије ограничење остаје да се одреди, може постати слободан град.”¹³

Тајним уговором с Русијом Аустрија је отишла корак даље у своме продирању на Балкан. Занимљиво је пратити јачање апетита у Бечу заоштравањем источне кризе и сваким новим његовим успехом, постигнутим против Русије на дипломатском пољу. Што се даље заплитао у источну кризу, Андраши је све више скретао у воде цара и

¹² Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, II Band, стр. 361.

¹³ Иста збирка, стр. 114 и 115.

његове војничке околине. Још пре неколико месеци на састанку у Рајхштату пристаје да даде један део Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори и не буни се против поделе Новопазарског Санџака међу српске кнежевине. Сад о томе нема ни говора. Андраши тражи целу Босну и Херцеговину за своју државу, а осигурава себи већ унапред могућност уласка и у Новопазарски Санџак. Одсад, водиће гроф Андраши чисто империјалистичку политику на Балкану. Он не да ништа Србији и Црној Гори, спрема се да их опаше са три стране и осигурава се у тајном уговору с Русијом против стварања велике јужнословенске државе на Балкану; уместо тога, предвиђа стварање безброј малих балканских тампон државица, с којима би се бечка дипломатија могла играти, искоришћујући верске и националне опреке међу њима и стварајући тако неред, крчити себи пут долином Вардара – Солуну.

Русија, тј. њена дипломатија, прошла је у уговору не може бити горе. Она је писменом обавезом признала Аустрији право да с њом заједно одлучује у Источном питању и зајамчила јој да ће се чувати њени интереси при распаду Отоманског царства. Што је добила? Само њену неутралност. Андраши је при склапању уговора врло добро предвидео оба случаја: да Русија одржи реч или да је покуша обићи. У првом случају, заплешће се у рат којим у најбољем случају осигурава себи Бесарабију и комадић земље у Малој Азији, јер у Европи све је везано за одобрење Аустрије. На Балкану се не сме створити руска превођ; Русија не сме на њему добити властити посед. У другом случају, ако Русија не испуни уговором дате обавезе и присили Аустрију на оружани отпор, налазила би се у најгорем војничком положају који се само може замислити: стајала би са језгром своје ослабљене војске на Балкану. Одашиљањем војске у Румунију Аустрија би је могла одсећи од базе њених операција а Енглеска би је зауставила код Цариграда својом флотом.¹⁴ Рачун је био врло добар и Аустрија је могла мирне душе да чека даљи развој догађаја.

Видећемо током излагања какав је одјек имало склапање руско-аустријског тајног уговора на развој прилика у босанском устанку. Кад се осигурала од Русије, Аустрија ће одсад, пошто збаци маску, много одлучније и безобзирније иступати у нашим земљама, заузети непријатељско држање према устанку и готово отворено радити на спремању земљишта за улазак своје војске у Босну и Херцеговину. Ако је рајхштатским уговором, ма и привидно, показивала вољу да у решавању Источног питања прави уступке српском народу, уговором с Русијом од 15. јануара јасно даје на знање да жели да решава питање не само Босне и Херцеговине него и целог српског народа, целог јужног словенства, без њих, још више, против њих.

¹⁴ Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, II Band, стр. 394.

II

ЧЕТОВАЊЕ 1877. ГОДИНЕ

Година 1877. рђаво је почела за босанске устанике. У јануару је склопљен руско-аустријски тајни уговор, којим Аустрија добија њихову отаџбину. Ускоро после тога, у месецу марту, потписан је српско-турски мир. У пролеће 1877. начуло се било нешто да се Аустрија спрема да заузме Босну и гласови ове врсте наилазили су на протесте код Срба у Босни и у избеглиштву у Аустрији.¹⁵ Већу узнемиреност изазвале су међу њима вести да Србија води с Турском преговоре за склапање мира. Њен неуспех у рату 1876. задао је тежак ударац побуњеној Босни, вера у скоро ослобођење почела је да се колеба и унезверене избегличке гомиле стављале су себи питање: шта сад? У успех Цариградске конференције ионако нису веровале. Каква ће бити њихова судбина? Хоће ли се што и о њима одлучити у српско-турским преговорима? Неке наде је било. Ни саме вође, а камоли обични свет, нису били потпуно свесни величине неуспеха Србије 1876. Још је било уздања да она може нешто и за њих да учини у Цариграду. Ако и ту ништа не добију, многи су се питали да ли да се настави устанак? Средстава није било, јер је Србија, и сама забављена својим невољама, још давно престала слати већу помоћ, бар за северну Босну. После склапања тајног уговора Аустрији није више толико требао босански устанак. Њени погранични чиновници постају сваким даном строжи према усташима. Изглед на успех био је незнатан, јер кад се није нешто постигло 1875. и 1876, док је народ био у напону снаге и одушевљења, већином у отаџбини, још мање је могао устанак да постигне 1877; у најбољем случају могло се и даље четовати. Да се враћају у отаџбину и мире с Турцима? То им је било најтеже. Села су била попаљена, имања уништена и стока растурена. Кад би и дошли тамо, не би имали ни најосновнијих услова да се сместе и започну поново обрађивати земљу. Затим, страх од турске освете и осећај горчине, да после свих борби, жртва и патња, поново морају бити бесправно робље, раја, каква су и пре били, јер јемства нису имали никаквог да ће им бити боље, ако се врате. Вођи устанка из северне Босне били су у великој неприлици. Уплашене избеглице сваки час су долазиле појединим члановима Главног одбора и питали, шта ће бити с њима и осталим народом. Да види како стоје ствари у Београду, послат је у Србију Спасоје Бабић. Он је тамо стигао, кад је српско-турски уговор за мир већ био готов.

Положај Србије приликом склапања мира с Турском био је такав да није била у стању ништа јаче учинити за Босну. Рат, углавном ради Босне и поведен, био је изгубљен. Да победничка Турска неће

¹⁵ Копија писма Васе Видовића Мис Ирбијевој у Лондон, 10/22 март 1877, Нова Градишка, Архив Васе Видовића.

бити вољна да попусти Србији у најмањој ситници, кад се тицало Босне, знали су у Београду врло добро. Ту се није дало ништа изменити и ново стање ствари наметнуло је српској влади ново становиште према босанском устанку. По њој, Европа, а нарочито Русија, преузеле су на себе да осигурају побољшање стања хришћана у Босни и Херцеговини.¹⁶ Према томе, настављање устанка и даље задржавање избеглица није ништа могло помоћи народној ствари. Српска влада се бојала да Аустрија не расели босанске избеглице по својим земљама, а Турци да не доведу Черкезе у празна српска села по Босни; за њену будућност то би била највећа несрећа. Да се избегне ова опасност, влада у Београду је била мишљења да се избеглице имају без одуговлачења вратити у отаџбину. Она је покушала да нешто учини и за Босну приликом преговора за мир с Турском. У упутствима својим делегатима за мировне преговоре у Цариграду, Филипу Христићу и Димитрију Матићу, наредила је да „у свакој прилици топло препоручују побољшање стање наше браће у Босни и Херцеговини и Старој Србији... Стање је ових земаља, а нарочито Босне, тако занемарено, да се можда у целој царевини не налази друга област у подобној беди. Ако се оно не би поправило темељито, остаће безуспешне све гаранције, које Порта ван тих земаља тражи против повратка устаника и потреса у тим провинцијама”.¹⁷ Јер, Турска је током преговора за мир тражила од Србије међу осталим, и то: да се спречи стварање оружаних чета на српском земљишту, одређених да изазивају немире у суседним турским покрајинама; да се онемогући упадање чета у отоманске земље. Српска влада имала би се обвезати да неће дозволити стварање тајних револуционарних организација у Србији које би имале за циљ револуционисање турских земаља.¹⁸ Овде се мисли на Омладину. Српска влада нерадо је пристајала на овакве гаранције и приговорала је начину, који је Порта предлагала. Она сама наваљивала је на давању амнестије свима политичким кривцима па и усташима и избеглицама у побуњеним покрајинама. Порта је после краћег оклевања пристала да сама да амнестију.

Кад је одборов изасланик, Спасоје Бабић, питао Јована Ристића, шта ће бити са Босном, одговорио му је: „Избеглице треба вратити кућама, јер засад Србија за Босну не може ништа више да учини, а што се буде могло учинити, учиниће Русија. Она „што буде могла, свршиће, па или народ био у Босни или у Аустрији”. Србија са своје стране, „почем сад добро пријатељство има са Турском”, може се у толико побринути у споразуму с Аустријом, да турска влада да избеглицама амнестију и да их прими натраг”. Ристић је питао Бабића што би још желели Босанци и где би требало да се пошаљу комисије, које ће при-

¹⁶ Јеврем Грујић, *Зайиси*, III књ., стр. 285.

¹⁷ Концепт упутстава делегатима за мировне преговоре с Турцима, Београд, 31. јануара 1877, Архив МИД 1877/IV.

¹⁸ Грујић, *Зайиси*, III књ., стр. 276.

мати и смештати народ. Бабић је затражио: као прву помоћ осигуравање станова, спрегу за орање, семе, храну до прве жетве и јемство за личну сигурност. Значи, уколико је сам знао места где би имале да дођу комисије и да приме оне који се буду враћали. Сем тога, хтео је да тражи: да се дозволи избеглицама и преношење оружја у Босну које су имали; да се уклоне грчке владике, а православни у Босни да потпадну или под митрополита Србије или да имају свог самосталног црквеног поглавара.¹⁹

Устанички и избеглички вођи у северној Босни били су на великој муци. Била је изгубљена свака нада да ће Србија и за њих нешто учинити код Турака. Београд је тражио да се устанак у северној Босни као некористан, шта више штетан по националне интересе, утиша и избегли народ врати кућама. Изгледи за помоћ с друге стране били су слаби. Спасоје Бабић²⁰ је хтео још у марту месецу 1877. да преговара у Београду са чланом Словенофилског комитета, кнезом Наришкином. Наришкин је био обећао помоћ, али све поквари Ристић кад је поново рекао да је свака борба узалудна. Неки пријатељи устанка саветовали су, ипак, да се борба настави по сваку цену. Међу самим члановима одбора настало је колебање. Пре тога, прва вест о склапању српско-турског мира, у коме се није ништа решило за Босну, изазвала је код њих огорчење и очајање; неки су хтели да дигну потпуно руке од свега. Средстава за борбу нису имали, а вратити се у Босну они, главни покретачи и вођи буне, најмање су смели. Ипак превлада утицај из Београда. Одбори почеше наговарати народ да не иде у чете и да се враћа кућама. Поједини чланови њихови посветише се сада куповању и дељењу хране и осталих потреба избегличкој сиротињи. Касније, кад виде да, и покрај њиховог одговарања, народ ипак четује, помагаће и они по нешто. Почетком руско-турског рата покушаће се још једном рад са Русима. Наришкин је још био у Београду са неким суцем Штенцерофом. Ваљда под утицајем српске владе изјавио је Наришкин Васи Видовићу да је некористан рад на устанку и дао му 1.000 дуката као помоћ избеглицама. Одбор на то поново огласи народу у северној Босни да се примири и престане бежати преко границе и да не иде у чете.²¹

Избегли народ у Аустрији ломио се неко време, да ли да се смири и врати кућама или да остане у Аустрији и настави четовање. У почетку је било расположење за повратак, међутим, заоштравањем руско-турских односа рађала се нова нада и већа вера у будућност. Свет се већ био научио на скитнички, избеглички живот; породице се како-тако сместиле у Аустрији, а многима је био омилио полу-

¹⁹ Писма Спасоја Бабића Васи Видовићу, Београд, 24. фебруар (8. март) и 27. фебруар (11. март) 1877, Архив Васе Видовића.

²⁰ Писмо Спасоја Бабића Васи Видовићу, 10. март 1877, Архив Васе Видовића.

²¹ Копија писма Васе Видовића пуковнику Милети Деспотовићу, 24. мај (5. јун) 1877, Архив Васе Видовића.

пљачкашки четнички живот. Сем тога, сви су знали да их у отаџбини не очекује никакво добро. Стање у Босни није било згодно да им створи жељу за повратком, јер непрестано бежање света преко границе показивало је да се тамо није ништа променило. Тако превлада непомирљива струја.

После свршетка српско-турског рата повратило се из Србије неколико хиљада добровољаца. Препуштени сами себи, без средстава за опстанак, прогоњени од аустријских чиновника, још жељни борбе па и у немогућности да живе, многи добровољци упуте се на границу да наставе четовање. Тамо су се придружили старим друговима, почели поново упадати у Босну и четовати по њеним планинама. У зиму 1876–1877. чете се у северној Босни беху већином разишле, али у фебруару 1877. поново се окупљају. Радили су то поједини људи на своју руку; оружја и ђебане сачувано је нешто по одборским скривницама на граници. Ускоро је у Ђорковачи и Брезовачи окупљено нешто људи под Симом Давидовићем, Тривуном Бундалом и Остојом Вејновићем. Почетком пролећа појавиле се мање чете у планинама Козари, Просари и Вучјаку.

Систематске четничке акције као 1875. и 1876. нема на северу 1877. године; чете се скупљају, четују и разилазе саме од себе, како која стигне. Надзора над њима нема готово никаквог. Устанички одбори слабо што раде и тако се четовање претворило у праву хајдучију. Већих буна нема 1877, јер се највећи део српског народа у Босанској Крајини и Посавини дигао и избегао још 1875–1876. Оно што је остало у Босни, усплахирено и измучено од башибозука па и самих усташа, повукло се у се и није смело ни да писне. Ако је које село и устало, притерано очајањем, гледало је само да спасе стоку и нејач преко границе. То је било све.

Доследна своме становишту, да избегли народ треба вратити кућама, покушала је српска влада да добије најпре у Бечу потпору за тај посао. Тражила је преко аустријског конзула у Београду да бечка влада потпомогне њена настојања да се босанске избеглице врате кућама.²² Али није добила ни одговора. Прешло се онда на непосредне преговоре са турским властима да се врате бар оне босанске избеглице, које су се налазиле у Србији. Било их је из бељинског, зворничког, вишеградског среза и Новопазарског Санџака Заповедник дринског корпуса, генерал Ранко Алимпић, добио је задатак да их враћа натраг. Алимпић се обратио једном нотом босанском валији и тражио да се ово питање уреди и бегунци врате натраг. Позвао се на султански ферман, издан приликом склапања мира са Србијом, где се повраћеним бегунцима обећава потпуна амнестија, затим, на пређашња турска обећања о побољшању стања хришћана. Све избегле породице у Србији желе да се врате у завичај посре-

²² Извештај ген. конз., Београд, 14. март 1877, И. биро 1401, Држ. архив, Беч.

довањем српске владе а валија нека организује комисије које ће их код Заовине, Мокре Горе, Сенице, Јавора и Шепка примати, од српских чиновника предаване.²³

Вилајетски Управни савет (Идаре мецилис), коме је нота дана на решење, одлучи да се поставе комисије на захтевана места и споразумно са српским властима да се одреди дан примања избеглица, које ће се сместити на стара места. На одређеним тачкама почеле су се враћати избеглице и смештане су у своја стара села. Највише се вратило у пролеће 1877. Касније је број враћених бивао све мањи, и кад је почео други српско-турски рат, враћање је потпуно престало.

Кад се већ чете на северу нису могле растурити, желело се бар да пређу Деспотовићу. На том се радило крајем пролећа и почетком лета 1877. Ни то није успело. Деспотовић је послао био у Брезовачу Тодора Сучевића да преведе тамошње чете, међутим, као и 1876, четници ни сада нису хтели да иду на југ. Утицали су на то и неки хрватски кругови из Загреба, који су желели да задрже чете у Брезовачи и да их добију под своју руку. Они су и давали Сими Давидовићу и друговима средства за четовање.²⁴

Изгледа да се утишавање устанка намеравало извршити само на северу. На југу, у Црним Потоцима, није ништа покушавано у том правцу. Тамо је од јесени 1876. владало примирје. Чете су зимовале по својим зимовницима и почетком пролећа почеле су се спремати да наставе четовање. План Деспотовићев за ту годину био је: окупити око себе све чете из Босанске Крајине, и започети са систематском навалом на турске градове.²⁵ Ради тога се трудио да привуче себи чете са севера. Видели смо да није успео.

*
* * *

Почетком 1877. и Турци су се спремали да коначно скрше устанак у Босни. Главно им је било растерати чете из Црних Потока. Како год би се догађаји даље развијали, за Турску је било од велике важности да се доконтра чета у Босни: ако не дође до рата с Русијом, требало га је што пре угушити па с тим скинути с дневног реда босанско питање и олакшати враћање бегунаца; ако плане рат, тим пре, јер у борби на живот и смрт Цариград је требао босанске батаљоне за бојишта у Бугарској. Почетком 1877. послано је из Босне у престоницу 10 табора војске. У рату са Србијом и Црном Гором 1876. Босна није дала Турској оно, што је могла дати, а било је то управо стога, што је велики део босанских муслимана морао остати код кућа да их брани од устаничких чета.

²³ Генерал Ранко Алимпић босанском валији, нота, април 1877, Вил. архив, Сарајево.

²⁴ Писмо Николе Јовановића, трговца из Крупе, Васи Видовићу, Сисак, 7/19. јун 1877, Архив Васе Видовића.

²⁵ Писмо Милете Деспотовића Васи Видовићу, 1/13. јун 1876, Архив Васе Видовића.

Задатак турских власти био је 1877. олакшан промењеним држањем Аустрије према устанку, посебно према четам у Црним Потоцима. До ове године Аустрија је устаницима доста гледала кроз прсте. Сад окрену лист. У јануару 1877. добила је она тајним уговором са Русијом Босну. Источно питање развијало се таквим смером да су устаничке чете, још под заповедништвом једног српског пуковника, пре могле да сметају него да користе аустријским плановима. И дотад Аустрија није никад дозвољавала да устанак сувише ојача. Сада, ионако слаб, био јој је и сувише јак, јер за њу он је био учинио своје. Зато је против чета у Црним Потоцима склопљена аустријско-турска завера. Како да се растерају устаници, преговарало се у Бечу између министарства иностраних дела и турског посланика.

По наредби своје владе почео је аустријски генерални конзул у Сарајеву разговоре и са босанским валијом Назиф-пашом. Рекао му је да би Турска требала после склапања мира са Србијом да искористи војску на Дрини да растера усташе и поврати бегунце. Аустрија би је у том помогла; само да се јави њеним властима кад ће почети напад и оне би запоселе важније тачке.²⁶ Босански војни заповедник, Вели-паша, поднео је Порти извештај о аустро-турској сарадњи при угушивању устанка. Да се униште устаничке чете у планинама Босанске Крајине, послаће се летећи одреди са Дрине у Бању Луку. Против чета у Црним Потоцима одређен је да иде с једном дивизијом Исмет-паша Узуновић. Све ће бити узалуд, ако аустријске власти не затворе границу, пошто би се протерани усташе, поново опремљени од комитета, вратили натраг; само аустријско-турска сарадња може нешто учинити.²⁷ Као одговор на понуду аустријског генералног конзула упитао га је Назиф-паша, како мисли његова држава помоћи подузети да се ове чете, једном протеране, не врате више? Према томе би се имало и остало уговорити.²⁸ Тодоровић му је одговорио: „Устаници су се сместили највише у околини Грахова и да се протерају одатле, требало би да Отоманске власти пошљу један одред војске против њих.” Замолио је уједно, да би аустријске власти могле дати потребну помоћ, „да му се јави, када ће војска ићи на Грахово”. Он би обавестио своју владу.²⁹ Валија о свему јави Порти, а конзул својој влади у Бечу. По извештају из Сарајева, саопштио је Андраши намеснику Далмације и заповеднику Војне Границе жељу Назиф-пашину да се појачају страже на граници, јер Турци намеравају извршити напад на усташе.

За време ових преговора спремала се турска војска да удари на усташе. Половином априла налазио се Исмет-паша у Ливну. Дана 30.

²⁶ Изв. ген. конз., Сарајево, 12. март 1877, број 80, Држ. архив, Беч.

²⁷ Рапорт Вели-паше, босанског војног заповедника, босанском валији, 20. фебр. (шубата) 1292 – 4. марта 1877, Вил. арх. Сарајево.

²⁸ Нота Назиф-паше аустр. угар. генер. конзулу у Сарајеву, 2/14. март 1877, Држ. архив, Беч.

²⁹ Нота аустро-угарског ген. конз. бос. валији, 15. март 1877, бр. 82, Вил. арх. Сарајево.

тога месеца кренуо се према Грахову. Деспотовић се управо спремао да удари на Ливљанско Поље. Испред веће Иسمетове силе повукли су се устаници без боја и чекали га у Црном Потоку, на Седлу. Исет је ушао у Грахово, нередовне турске чете крстариле су по целој његовој околини, спустиле се и самом Црном Потоку, али на Седло нису нападе. Исет-паша настави свој поход према Унцу и Петровцу, прокрстари све до Кулен-Вакуфа, али усташа није нигде нашао.

Његовим одласком на север добиле су одушка чете у Потоцима. Перо Крецо навали 20. маја из Тичева на турско село Средце и највећим га делом попали. Турци су послали појачања у тај крај, док Исет-паша поново окрену Југу. Башибозуци се спустише до под саме устаничке положаје на Седлу, али и овај пут прође Исет крај Потока а да није ни покушао да их заузме. У Сарајево је јавио да усташа није нигде видео; нешто мало на Каменици и Тишковцу, а и ти да су одмах побегли.³⁰ Касније се паша тужио да није могао уништити устанике, јер су пребегли у Аустрију. Родић је побијао Исетове наводе и тврдио да је приликом његова похода на Грахово послата чета аустријске војске на границу. У том је имао право. Далматински намесник доиста се занимао за Исет-пашин поход и питао Сарајево кад ће паша напасти на Потоке да не премешта чете узалуд, али није добио тачан одговор. Кривица је, дакле, била не до њега, него до Исет-паше. Главни узрок неуспеха био је то што је паша увидео да са пет до шест хиљада војника, колико је имао, неће моћи заузети устаничке положаје на Седлу. Са две стране заштићено Ликом и Далмацијом, а са треће, према Босни, речицом Бутишницом и својим стрмим обронцима, брањено од неколико добро ушанчених чета, Седло је могло да одоли турској сили. Кад није напао на Потоке, Исет-паша је доживео неуспех, али, од кудикамо већих последица био би његов пораз, да је покушао са јуришем.

После првог неуспеха извукла се поука. Исетова војска повећана је на 9.200 војника, а Сулејман-бегова око Бање Луке на 4.200. Свакоме су дата по два топа и спремљена храна за месец дана. Поврх свега, одлучи вилајетски Идаре-меџлис да се покупе нови башибозучки одреди.³¹

Од Црних Потока отишао је Исет-паша Травнику, долазио је и у Сарајево, али се морао вратити да брани од усташа муслиманска села и градове. Последице његовог последњег неуспеха брзо су се показале, јер су устаничке чете почеле продирати и у унутрашње срезове. У Сарајеву су се бојали да се буна поново не прошири до Посавине и не уништи летину. Зато је наређено Исет-паши да размести своју војску по несигурним местима и спречи ширење покрета.

³⁰ „Народни лист“, 30. мај 1877, бр. 41. Брз. ген. конз. Сарајево Родићу и Молиларију, 30. мај 1877, Држ. архив, Беч.

³¹ Брз. бос. валије министарству унутрашњих дела у Цариграду, Сарајево, 19/31. мај 1877, Вилајетски архив, Сарајево.

Након Исметовог одласка распу се чете из Црних Потока по целој Босанској Крајини и околним крајевима. Било је на окупу око 3.000 људи. Деспотовић пређе поново у Грахово и управљао је одатле походима појединих одреда. Стево Маринковић и Алекса Јакшић ударе према Купресу и попале Растичево, Благај и још нека села. Перо Крецо спусти се до Пливе код Јајца; попалио је седам села и вратио се натраг са великим пленом. Станко Бабић је ударио на турске чобане код Петровца и отео нешто стоке.

Већи четнички поход био је крајем јуна. Да се освети крајишким Турцима за покоље по устаничким збеговима у Грмечу, пошље Деспотовић на север неколико чета са 2.000 људи. Задатак му је био да попале турска села око речице Санице. Вид Милановић, поп Ђоко Каран, поп Вајан Ковачевић и Станко Бабић пошли су са својим четама у те стране и ударили на турска села Рустово, Доњу Саницу и Језерац. Успех четника био је потпун: највећи део турских села у долини Санице био је попаљен; плен је био врло велик. На вапај за помоћ из Санице полетели су Турци са свих страна и чете се повуку са пленом преко Грмеча, Осјеченице планине и Унца Црним Потоцима, бијући се непрестано с турским потерним одељењима.

Док су четници палили Саницу, Исмет-паша је обилазио Јајце и пошао са својом дивизијом према Унцу. Ту се сукобио с мањим усташким одредима, али спречити повратак четама у Потоке, као што смо навели, није могао.

Охрабрен успехом код Санице, одлучи Деспотовић да удари на Челебић. Тамо су били чардаци ливљанских бегова и њих су хтели четници да попале. Борба је почела 14 (2) јула 1877. изјутра и трајала све до предвече тога дана. Турци су се повукли у куле и шанчеве; окршај је био оштар. Устаници попале Лиштане и још нека села, заплене доста стоке и пођу натраг у Пеуље, одакле су и дошли. Потера турска из Ливна стигла их је код Казанаца, али напасти их није смела. У окршају код Челебића погинуо је Танасије Смиљанић, Личанин, који је од почетка био у устанку и одликовао се у свима борбама као један од највећих јупака. Устанички успеси на Саници и Челебићу узнемирили су Сарајево и нови батаљони војске послати су из Новопазарског санџака у Босну као појачање Исмет-паши. Башибозуци су купљени по свима срезовима и слати у оне стране. У бихаћком, бањалучком и травничком округу објављено је опасно стање, а по наредби из Цариграда валија достави бањалучком војном заповеднику да има ступити у везу с аустријским пограничним властима да му помогну да сузбије усташе.³²

Ови, као да су предосећали што их ускоро чека, нападали су као бесни. 29. јула покушали су да заузму Кључ. Лука Петковић и Алекса

³² Брз. бос. валије мџн. ун. дела у Цариград, Сарајево, 21. јули (2. август) 1877 (1293), Вил. Архив, Сарајево, *Мемоари Пере Креце* (нештампано).

Јакшић попале село Мајкиће, а Крецо и Милановић Јарице; чете нису могле заузети град.

Док су усташи палили и робили по земљи, Исмет-паша Узуновић седео је у Травнику и спремао се полако за напад на Црне Потоке. Прилике у Босни биле су тешке. Отоманска царевина водила је с руском војском у Бугарској борбу до истребљења. У самој Босни осећала се код муслимана клопулост. Земља је била великим делом опустошена или, у оскудици радне снаге, необрађена, док је Цариград непрестано тражио нове и нове батаљоне. Незадовољство ради устаничких напада и неуспелог покушаја Исмет-пашиног да то спречи, било је велико. Примицали су се часови опасне кризе, и да добију слободу кретања бар према усташима, отоманске власти су гледале да по сваку цену скрше и растерају чете у Црним Потоцима. Да није довољно за успех просто затварање аустријске границе према устаницима, показао је Исмет-пашин неуспех у мају.

Вели-паша предложи, стога, 27. јула заповеднику Војне Границе, Молиналију, да се створи ужа аустро-турска сарадња за растеривање усташа око Црних Потока. Ни сада, као ни у марту месецу, није пристао Молинали на такав захтев турског војног заповедника. Међу њима двојицом настављени су преговори али без посредовања аустријског конзула у Сарајеву. Преко њега обавестио је само Вели-паша Загреб и Задар, да Исмет-паша полази против Црних Потока 30. јула.³³ Молинали заповеди да се пошље једна чета војске према Црном Потоку и да се затвори граница са те стране. Далматински намесник, генерал Родић, био је много безобзирнији и оштрији у мерама против усташа. Његове власти забраниле су да се не сме ни комадић хлеба пренети из Далмације у Босну, па ни за оних 10.000 избеглица које су живеле под заштитом Деспотовићевих чета. Сваки бегунац, који би ишао из Далмације у Грахово или Унац да обради комадић земље и носио собом ма и најмању количину хране, хватан је на граници, затваран и одвођен у Книн. У исто доба носили су читави каравани храну из Далмације преко Сиња за Ливно турској војсци.³⁴ На вест, да Исмет-паша креће против Потока и Родић је послао на границу војску и жандармерију.

Паша је био 29. јула са неколико хиљада војника у Ливну, а од Бихаћа му је имао доћи у помоћ пуковник Халил-бег с једним батаљоном редовне војске и с крајишким башибозуцима. Турска војска пошла је из Ливна 31. јула и кад се робећи и палећи примакла Грахову, узмакну чете Потоку; само на Стожиштима остане нешто људи као стража. На самом Седлу свака је чета почела да копа за себе шанчеве. Положај за одбрану био је изванредан. Шанчева је ископано 13, све један поред и изнад другог. На Куку, више најстрмијег обронка,

³³ Изв. ген. конз., Сарајево, 4. августа 1877, број 300, Држ. архив, Беч.

³⁴ „Народни лист“, 9. јун 1877, број 44, Задар.

привезано је доста балвана; у случају турског покушаја да се попну уза страну, балвани су се имали отиснути низ Језерине.

Распоред чета био је следећи:³⁵ уз личку границу, изнад Јарића кућа, Перо Крецо; до њега, на обронцима Стојићевића Брда, Лука Петковић и Вид Милановић; до њих Триво Амелица и Симо Чавка; до далматинске границе, код Репушњака, поп Вајан Ковачевић и поп Каран; а на врху Седла, код Хасановаче, стојали су као резерва Алекса Јакшић и Ђуро Дамуш са Тишковчанима. Код њих су били Деспотовић и Голуб Бабић. Од свих чета једини је Станко Бабић остао под Улицом планином да узнемирује Турке иза леђа.³⁶ У Црним Потоцима биле су, дакле, на окупу све чете под Деспотовићевим заповедништвом осим Стеве Маринковића, који је остао у Сеоцима, Нике Буре и Фра Боне Дрежњака; ови су стално боравили на Прологу.

Док се Деспотовић спремао на Седлу на отпор, Исмет-паша се састао с турском војском из Крајине и преговарао с аустријским властима. Што је Вели-паша тражио пре десет дана од Молинарија, дозволи сада Родић; турској војсци је допуштено да нападне усташе и преко далматинског земљишта. Усташа нису ни слутили о аустријској издаји; веровали су да су с те стране безбедни па се нису ни осигурали. Та, на два дана пред сам турски напад ручали су аустријски официри заједно са четовођама на Седлу. На други ручак нису дошли; то је изазвало рђаве слутње, али нико се није надао толикој аустријској нискости.

Дана 3. августа увече, док се остала турска војска размештала за напад, повуче се аустријска стража Уњкеша планини. Један турски одред пређе ноћу границу код Граба, заузе Плавањска и Стрмничка брда и смести се на Алфиревића Коси, испод Уњкеше, а управо изнад десног крила устаничких положаја на Седлу; ту су стојали поп Каран и поп Вајан Ковачевић. Ови нису ни слутили да су их Турци обишли преко Далмације. У јаким положајима, с доста оружја и чебане, што су га ту скоро добили – у шанчевима су стајали пуни сандуци муниције – веровали су усташа да им Турци неће моћи ништа учинити.

Док се онај турски одред прикрадао преко Далмације за леђа, остала турска војска се спремала 4. августа изјутра да нападне усташе с чела. Био је леп летњи дан. У устаничким шанчевима четници су смештали пуне сандуке муниције а испод Улице планине чуо се прасак пушака; то се Станко Бабић чаркао с Турцима. На стрмим косама Стожишта и Улице зацрнела се турска војска. Полако и опрезно спуштале се њене колоне долини Бутишнице. У 10 сати до подне већ је било одбијено неколико турских јуриша, али, изненада, запуцаше устаницима пушке иза леђа; то су турске чете, које су

³⁵ Види карту.

³⁶ Красић, *Усјанак у Босни*, стр. 187. „Народни лист“, Задар, 11. августа 1877, број 62. *Мемоари Пере Креце* (нештампано). Причања Мила Јарића и још неких старих усташа из Тишковца.

прешле у Далмацију, нападе с Алфиревића Косе попа Карана и Вајана Ковачевића. Укљештене међу два турска одреда – из Босне и из Далмације – помугише се Каранове и поп Вајанове чете. Још кад су се Турци почели спуштати низ Алфиревића Косу Цриом Потоку, хтело не хтело, да не буде потпуно опкољено, устаничко десно крило морало је узмицати личкој граници. Целом ширином далматинске границе силазили су Турци низ поток и почели се пењати на само Седло. Узалуд је слао Деспотовић помоћ. Последњи пут покушао је устанички главни заповедник да окрене бојну линију, да заустави Турке и спасе бар слагалишта и касу. Било је касно. Највећи део кута међу речицама Бутишницом и Црним Потоком био је заузет и под турским притиском повуче се устанички центар, Милановић и Лука Петковић. Расуло је било опште; узмак према личкој граници тако изненадан и брз, да се није имало кад ни обавестити Перу Крецу и његову чету. Он се ослањао на Лику и у бојној ватри није ни приметио, што се дешава покрај и иза њега. Тек, кад су му у чету почели падати куршуми и с леђа, окрене се и спази Турке. У то му они упадну у шанчеве; настане гушање и борба на нож. Једва некако пробије се Крецо, па и он измакне са својим људима у Лику. Гонећи четнике, пређу турски одреди и личку границу, допру до Завоља и оида се тек врате. И на личкој страни покушали су Турци да пређу границу код Дреновца, да би и отуда опколили усташе. Спречио их је поручник Матија Шуваковић са својом четом војника. Цела борба око Седла трајала је једва два сата. Турска победа била је потпуна.³⁷

Још 4. августа ноћу повуку се Турци са Седла на Стожишта. Оставивши страже на Стожиштима, Цветнићу, Унцу и Грахову, распусти Исмет-паша своју војску. Победа је јављена у Цариград и у све босанске градове. У самој борби учествовало је око две до три хиљаде четника и осам до десет хиљада Турака. Усташа су изгубили нешто преко 150 људи; колико је пало Турака, тешко је установити.

Гоњен од Турака, повукао се Деспотовић са великим делом својих чета личким планинама. Аустријска војска у Лици пустила их је на миру. Није тако било у Далмацији. Тамо су жандарми запленили један део устаничке стокe и ухватили па разоружали преко 200 четника. Положај Деспотовића и његових другова после пораза 4. августа није био завидан: велики део четника распршио се куд који; неки се одмах вратили на Седло, чим су га Турци напустили; други су побацали или посакривали оружје и отишли својим породицама. Сам Деспотовић, са Пером Крецом, Луком Петковићем, Алексом Јакшићем и попом Ђоком Караном склонио се у личке планине. Да настави борбу, није

³⁷ Опис пада Црних Потока према: Извештај виц. конзула, Ливно, 12. августа 1877, број 34, Држ. архив, Беч. Брз. травничког мутесарифа босанском валији, 31. јули (12. август) 1877 (1293), Вил. Архив, Сарајево. *Мемоари Пере Креце* (нештампано). Красић, *Устјанак у Босни*, стр. 187. Причања неких учесника.

мога ни мислити. Зато распусти и оно људи, што је имао уз себе, а он сам пође Обровцу, одакле је мислио да и даље утиче на устанак. Међутим, на путу за Обровац, код врела Рмање, био је ухваћен од аустријских жандарма. Одведен је у Грачац, одатле у Огулин и на послетку је по наредби аустријске владе интерниран у Линцу.³⁸ Голуб Бабић је имао да захвали својем добром познавању онога краја, родбинским и пријатељским везама у Лици да и он није био ухваћен као Деспотовић и велики број истакнутих вођа.

Од пораза у Црним Поточима никад се више неће опоравити устанак у тим пределима. Ударац је био готово смртан. Да није било аустријске издаје, а касније и гоњења, чете би се, можда, опет прикупиле, али, граница је била сад тако затворена, да је било готово немогуће доносити оружје и остале потребе, без којих се ништа није могло почети. Нема ни новаца, а и сам је народ клонуо, кад је видео да га је Аустрија издала. Главне четовође или су биле затворене у Аустрији или су отишле у Србију. Остао је само Голуб Бабић са браћом и још неким друговима и животарио са малом четом кријући се по Лици и кршевима Уулице планине. Одсад, па све до окупације, устанак ће и ту, као и на северу, само животарити. Нема више похода великих одреда на турске градове. Четовање се претвара у хајдучију у правом смислу те речи.

Милета Деспотовић занимаће се и даље судбином Босне. Кад је пуштен из аустријске интернације, отишао је у Русију и на Берлинском конгресу радио је за босанску ствар.

Деспотовић је био поштен, строг и храбар официр. Имао је добре везе с Русијом, доста новаца, што је много утицало на то што је дошао за заповедника у Босну, али није био за вођу устаничких чета. Иако изишао и сам из народне војске, дакле не официр по занату, ипак, дугогодишња служба у руској војсци дала му је сувише крутости и цепидлачке, касарнске строгости, која је била добра за касарну једне редовне војске, али не и за босанске планине и њене четнике. Он би био врло добар заповедник једног пука, али за вођу једног уставалог народа није имао ни смисла, ни дара. Чудновато је морао изгледати тај официр увек прописно обучен, с ешарпом, међу „шареном војском” босанских четника. Разуме се да такав човек код њих није могао стећи љубав и поштовање. Они су тражили вођу патријархалног, пола харамбашу, пола главара, који ће се с њима кумити и пријатељити, сести, пити и јести и спавати на тврдом и у прљавом као и они; типа старих јунака, који неће као Деспотовић по свим војним прописима стојати негде иза леђа на неком брегу па са двогледом у руци пратити развој борбе, него ићи с њима заједно у шанац и на јуриш подвикујући, хвалећи, грдећи па и гађајући из пиштоља, ако треба. Деспотовић није

³⁸ Генерал Молинари аустро-угарском генер. конзулу у Сарајево, Загреб, 9. август 1877, бр. 74, Држ. архив, Беч. *Мемоари Пера Креце*. „Застава”, Нови Сад, 26. август (7. септембар) 1877.

успео да разуме и заволи своје четнике а нису ни они њега схватили и заволили.

Деспотовић није био за четнички начин ратовања. Водити редовну војску и бити тако рећи хајдучки харамбаша, две су различите ствари. За устаничко четовање требају типови из ускочких песама као што је тада био Пеко Павловић у Херцеговини, брзи, домишљати, смели, увек спремни на навалу, способни да доведу војску под турски град а да је ни градски пси не чују. Ту нема војних прописа ни неке укалушљене стратегије, него се све препушта искуству, домишљатости и храбрости вођа, који по здравом разуму и на темељу већ уобичајена начина ратовања ствара закључке и води чете у бој. Деспотовић то није могао, зато су његови успеси у устанку били сразмерно незнатни.

III

РУСКО-ТУРСКИ РАТ – САН-СТЕФАНСКИ МИР

Одбијањем Турске да прими предлоге Цариградске конференције, запела је дипломатска акција великих сила. Ниједна од њих, осим Русије, није имала воље да употреби силу и присили Порту да се покори вољи европских кабинета. Русија је и позвала остале владе циркуларном нотом од 31. јануара 1877. да јој саопште шта мисле да би требало предузети да се Цариград уразуми; уједно дала је разумети да ће цар и сам ићи напред, ако га нико не буде хтео следити.³⁹ Одзив је био слаб. Силе су оклевале с одговором на руско питање. Тако не оста Русији ништа друго, него да иде сама и у рат. Али, ни у рат није било тако лако загазити. Руска дипломатија желела је да Русија добије од Европе допуштење да оружаном силом изведе од Порте одбијени програм Цариградске конференције. Ради тога је послан у посебној мисији у Европу генерал Игњатијев. Његова мисија слабо је помогла. Довела је, истина, до нове конференције у Лондону, на којој је закључено: да се последњи пут позове Турска да склопи мир с Црном Гором; да озбиљно спроведе захтеване реформе и сведе војску на мирнодопско стање. Силе су задржале себи право да преко својих представника у Цариграду и преко месних агената надзиравају како ће Турска извршити своја обећања.

Међутим, као и на Цариградској конференцији, поквари и сад Енглеска сав рад својом изјавом, датом 31. марта, дакле, истога дана, кад је и потписан Лондонски протокол. По овој изјави, не признаје Енглеска протокол, ако се не изврши разоружање и Русије и Турске. Стављањем Русије на исти степен с Турском било је и сувише за Петроград. Истога дана, 31. марта, довео је гроф Шувалов до прелома стављајући Турској посебне руске захтеве.

39 Debidour, *Histoire Diplomatique*, II т, стр. 301.

Лондонски протокол и руска нота предани су у Цариграду 3. априла 1877. Турски парламент, сазван пре неког времена, изјавио је 9. априла да се не могу примити захтеви који су стављени турској влади. Русији није ништа друго остало него да објави рат Турској. То је учинила 24. априла 1877. године.

Русија је ушла у рат неспремна и дипломатски и војнички. Још у почетку се светила оскудица јасног и унапред спремљеног плана. Заплићући се све више у дипломатску борбу последње две године, кнез Горчаков, управљач руске спољне политике, довео је, да готово ни сам није знао како, земљу до рата. Залажући мало по мало сав престиж руског царства у источној кризи, остављен од Бизмарка, уцењиван од Андрашија а изиграван од Биконсфилда, морао је руски канцелар загазити у рат, ако није хтео да доживи потпуни дипломатски пораз. Русија је почела рат, не као мандатор Европе, како је желео Горчаков, него као држава која није имала другог излаза. Ипак, дале су се поправити погрешке руске дипломатије једним снажним налетом руске војске и брзим сломом Отоманске царевине. Али, у Петрограду су, изгледа, били заборавили да је Турска показала често у својој историји да је много јача и отпорнија него се могло мислити по њеној унутарњој дезорганизацији. Стога се није прикупило довољно војске на граници. Саме припреме вршиле су се тако споро, да се тек два месеца након објаве рата, концем јуна 1877, могло у Европи прећи у напад. У почетку је ишло све добро. Једним налетом прејуриле су руске чете Бугарску Плочу, допрле половином јула до балканских кланаца и запретиле самој Тракији. Изгледало је да је Турска скршена. Уто је запела руска офанзива. У Европи задржа Осман-паша код Плевне језгро руске војске. Узалудни крвави јуриши на градске опкопе покосили су цвет руске војске и у највећој брзини довлачени су нови пукови из Русије. Неко време било је стање на бојишту тако критично, да је изгледало да ће Русија изгубити рат. У јесен се окрену срећа Русима, јер, Турска је била дала све што је могла дати. Њена снага била је при крају, али не и Русијина. Из највећих дубина огромног царства похиташе у Бугарску нови пукови. У Азији уништи Лорис Меликов турску војску, а генерал Тотлебен, чувени бранитељ Севастопоља у Кримском рату, заузео је после тешке борбе 10. децембра 1877. Плевну. Руска војска продрла је преко Балкан-Планине у долину Марице, Једрена и Цариграда. Србија по други пут објави Турској рат и њена војска почела је продирати према Софији и Косову; на Дрину није смела више ићи, јер јој је Аустрија забранила. Сломљена Турска морала је најпре пристати на примирје па онда и на мир у Сан Стефану.

Иако мало касно и са великим жртвама, Русија је победила.

Још у пролеће 1877. продрле су вести у јавност о неком тајно руско-аустријском преговарању и о склапању уговора. Андраши је

држао да је Србија склопила мир с Турском у марту 1877. зато, што је на „необјашњив начин“ дознала садржину тајног уговора. Нешто о томе донео је у лето 1877. године и један енглески часопис, али га је Андраши одлучно демантовао. Проносили су се и гласови да ће Аустрија окупирати Босну и Херцеговину, о чему је питао аустријског посланика и енглески министар иностраних дела, лорд Дерби.⁴⁰ Вести, да се аустријске чете окупљају на граници Босне, подстакле су и отоманске чиновнике да буду опрезнији. Већ сам долазак по злу познатог Васића за генералног конзула у Сарајево откривао је намере Беча. Муслимани су постали немирнији, исто тако и православни и у земљи и у избеглиштву. Српски трговци у Бањој Луци роварили су против Аустрије међу муслиманима, својим суграђанима и протестовали у јулу 1877. код тамошњег мутесарифа против могућег уласка аустријске војске у Босну.

Још у фебруару 1877. отишло је једно устаничко изасланство у Петроград да поднесе молбу руском цару и да у име усталог народа у Босни тражи од њега заштиту, нарочито да протестује против намераване окупације њихове отаџбине од стране Аустроугарске монархије. Депутација је послана у Петроград са знањем и одобрењем српске владе. Јово Шкорић и Јово Скулић, босански трговци, који су одређени да иду у Русију, дошли су пре свога поласка у Београд и добили од Јована Ристића упутства, шта и како имају да раде. Српска влада дала им је своје пасоше и средства за пут. При поласку за Русију делегати се нису јављали ниједном руском представнику на страни, него су се готово кришом упутили у Петроград. Кад су тамо дошли, пријавили су се најпре Словенофилском комитету. Долазак усташких делегата није обрадовао руске службене кругове. После склапања тајног уговора с Аустријом њима није могао бити пријатан ни разговор са пуномоћницима босанске раје, коју су они већ били обећали другом господару, пре него што се она и од првог ослободила. Уз то, у Петрограду се врло добро знало да је целу ствар удесио Јован Ристић. Осетили су они да је долазак босанске депутације био нека врста протеста против тајног уговора руско-аустријског у коме је Босна обећана хабзбуршкој монархији.

У вези с уласком Аустрије у Босну и кретао се највише разговор босанских изасланика с кнезом Васиљчиковим, једним од виђених чланова Словенофилског комитета у Русији. Навешћу само неке делове тих разговора, вођених 3. марта 1877, који рељефно приказују гледиште тадашње Русије на босанско па и општесрпско питање. Делегати су изнели Васиљчикову жељу свога народа да се уједини са Србијом, а ако то не би могло бити, да се Босни даде аутономија; под Аустрију босански Срби да не желе да дођу. Кнез их је питао, а би ли хтели са Црном Гором? Одговорили су му да би, али рађе би ишли са

⁴⁰ Извештај Бајста Андрашију, 4. августа 1877, Лондон, број 60, Држ. архив, Беч.

Србијом, пошто им је ближа. Васиљчиков им одговори да то не може бити, јер ако дође до рата, Црна Гора добиће Херцеговину а Аустрија Босну. На њихове протесте Васиљчиков им поново додаци: „То ми знамо да је вас г. Ристић научио! То је лепо да се од Турске ослободите, да под Аустрију не дођете и да Србија постане одједанпут велика држава”. По њему, Русија није хтела да доживи нови кримски рат, зато че Аустрија ући у Босну, кад Русија заузме Бугарску. Босански усташа нека се не противе уласку Аустрије у њихову отаџбину, „јер она неће остати тамо за свагда”. Кад су га упитали, ко ће је истерати, узврати руски кнез: „Ви треба опет на томе да радите, вичите противу њихових старешина у свима новинама, како вам чине неправде и др”.⁴¹ Истога дана били су босански изасланици и код помоћника кнеза Горчакова; предали су му молбу за цара и усмено саопштили жељу народа из Босне да неће аустријску окупацију. И он им је, као и Васиљчиков, приговарао, што су приликом пута за Русију избегавали додир са руским представницима на страни. Иначе, како они причају, лепо их је примио и послао им неколико дана касније преко српског заступника у Петрограду, Протића, царев одговор. Цар им јавља да је прегледао њихову молбу и чуо усмене поруке: неке тачке из њихове молбе усвојила је већ Цариградска конференција а за остале да није сада могуће нешто урадити, јер да је конференција решила, шта има да се даде народу у Босни. Он ће се бринути за њих и реформе ће се провести било мирним путем било ратом.⁴²

То је било све, што су добили босански делегати у Русији. Вратили су се натраг не богзна како одушевљени, јер у Петрограду им је само потврђено, о чему су били тек нешто начули: Русија се збиља обавезала према Аустрији у питању Босне. За њих је остало све било од споредног значаја; лепих речи и обећања и онако су имали доста.

Руско-турски рат пратио је народ у Босни са великом пажњом, али са потпуно супротним надама. Рат је подигао поуздање код Срба. Код муслимана се опажао умор, нерасположење и жеља да се што пре дође до мира. Руски неуспеси под Плевном последњи пут су им подigli дух. У својој машти видели су већ руског цара како моли мир од султана. Али, кад под крај јесени 1877. паде Плевна, када Црногорци освојише Никшић и Србија се поче спремати за други рат, забринутост поново притиште душе њихових маса. Клонуле и отупеле сталним ратним напорима, њих и не узбуди много поновно ступање Србије у рат; били су сретни да их је пустила на миру и да није прешла Дрину.

Службени кругови у Бечу, иако су се били осигурали тајним уговором с Русијом, забринуто су пратили нагло надирање Руса у Бугарску

⁴¹ Извештај Јована Шкорића и Ј. Скулића о мисији у Петрограду, Архив МИД, 1877/1, Београд.

⁴² Исти извештај.

у јулу 1877. Још тада се била почела спремати мобилизација једног дела аустријске војске. У Бечу се сумњало да ће Русија тако лако пристати да испуни обавезе, које су јој натурене тајним уговором. Осим тога, чекало се шта ће предузети Петроград, кад буде сигуран у победу.

Почетком децембра 1877. изнео је Александар II Фрањи Јосифу у једном писму главне линије услова за мир, које мисли ставити Турској. Тражиће: аутономну Бугарску у границама одређеним Цариградском конференцијом; независност Србије, Црне Горе и Румуније; за Босну и Херцеговину реорганизацију према упутствима конференције у Цариграду. Аустрији се оставља на вољу да као суседна и заинтересована сила осигура тамо свој надзор над спровођењем реформи.⁴³

Беч није био задовољан руским предлозима, јер, иако је Александар II нагласио у свом писму да остаје и даље на бази тајног уговора, ипак се његови захтеви, по мишљењу одлучујућих кругова у Аустрији, нису слагали са досадашњим споразумима: Аустрија није хтела пристати на стварање велике Бугарске и на реформе у Босни и Херцеговини које би прелазиле њене предлоге у том питању. У том смислу и одговорио је Фрањо Јосиф Александру II 8. јануара 1878: не пристаје на велику Бугарску; не признаје да је према рајхштатском уговору наступио час распадања турског царства и одбија да се питање Босне и Херцеговине реши онако, како је руски цар предложио. Њему изгледа немогуће да преузме унутрашњу управу Босне и Херцеговине с оградом да их касније напусти. Место тога, веже Фрањо Јосиф могућност анексије ових покрајина од Аустроугарске монархије уз случај да дође до земљишних исправака или успоставе старих граница у Бесарабији у корист Русије.⁴⁴

У другом писму Фрањи Јосифу излази му Александар II утолико у сусрет, што му нуди привремену окупацију Босне и Херцеговине.⁴⁵ Фрањо Јосиф одговорио му је 26. јануара још сувопарније него 8. тога месеца. И даље енергично одбија главне руске предлоге.

Дана 30. јануара 1878. потписани су прелиминари мира међу Русијом и Турском. По њима: даје се независност и земљишно проширење Србији, Црној Гори и Румунији; ствара се независна бугарска кнежевина и зајемчује се аутономна управа Босни и Херцеговини. Српска влада, која није суделовала у руско-турским преговорима за примирје и мир, решила је 23. јануара (4. фебруара) међу осталим, и то, да се поради код Руса: да Босна, ако се већ не може с обзиром на Аустрију припојити засад Србији, ни у ком случају не дође као ни Херцеговина под Аустроугарску монархију. Она би имала да

⁴³ Писмо Александра II Фрањи Јосифу, 27. нов. (7. дец.) 1876, Држ. архив, Беч.

⁴⁴ Фрањо Јосиф Александру II, 8. јануара 1878, Беч. Geh. Acten. Verhandlungen mit Russland, Држ. архив, Беч.

⁴⁵ Александар II Фрањи Јосифу (писмо), Петроград, 14/16. јануара 1878. Geh. Acten. Verhandlungen mit Russland., Држ. архив, Беч.

постане „једна за себе самостална државица или најпосле и самостална провинција под сузеренством портиним“.⁴⁶

Дана 3. марта (19. фебруара) 1878. потписан је руско-турски мир у Сан Стефану. Под притиском руских бајонета пристала је Отоманска порта на све, што је Русија тражила. Руска влада решавала је овим уговором Источно питање онако, како је мислила, да га треба решити. За балканске земље одређено је: стварање велике Санстефанске Бугарске, независност и четвороструко проширење Црне Горе; самосталност и земљишно увећање Србије, а за Босну и Херцеговину пристала је Порта да им даде аутономију, која је за њих захтевана на Цариградској конференцији. Надзор при спровођењу аутономије имале би Русија и Аустрија.

Санстефански уговором за мир није био нико задовољан осим Руса и Бугара, а највеће незадовољство показале су Велика Британија и Аустрија. Неколико дана после потписа уговора послала је Порта преко свога посланика у Бечу Андрашију његову тачну садржину.

Још код склапања прелиминара мира у Једрену Андраши је направио велику узбуну. Тада је брзојавио немачкој влади: „Русија је лажно играла. Изгледа, да кнез Горчаков хоће да реши цело источно питање сличним препадом као понтско питање 1871. Нама је остављено потписивање и понижење“ и да он не види никаквог другог излаза из положаја до или сукоб с Русијом или сазив конференције у Бечу или Берлину.⁴⁷

Андрашијева идеја, да се сазове конференција великих сила, касније названа конгрес, примљена је у начелу од свих влада. Пошто Русија није никако хтела пристати да Беч буде место заседања, сложили су се за Берлин. Пре него што ће доћи до сазива конгреса четири месеца водила се дипломатска борба међу Русијом и њеним противницима Енглеском и Аустријом. Тек, пошто су се споразумели у главним питањима, могао се конгрес службено сазвати.

*

* *

При решавању Источног питања одлучивале су осим Русије још три велике силе: Енглеска, Аустрија и Немачка. Прве две силе биле су непосредно заинтересоване у Турској и околним земљама; њихови интереси косили су се углавном с интересима руске царевине. Немачка се стално проглашавала неутралном, али се у свом опредељивању управљала према другим својим интересима, нарочито оним на Рајни. Ако је хтела да очува тековине последњег рата, Русија је морала да осигура себи помоћ и потпору макар једне од ових трију

⁴⁶ Грујић, *Зайиси*, III, стр. 316–317. Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских рајова за ослобођење и независност*, II, стр. 127–128.

⁴⁷ *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871–1914*, II Band, стр. 171.

сила. Или, добила Енглеску или Аустрију, ову нарочито, могла је са сигурношћу рачунати да ће имати за собом и Немачку. Међутим, склапајући Санстефански мир не само што није имала уза се ни једну од ове три силе но је, штавише, изазвала против себе и Аустрију и Велику Британију. Као природна последица дошао је енглеско-аустријски споразум. Њему се придружила Немачка, и Русија је била тучена на конгресу у Берлину.

За њу је било врло тешко да се сложи са Великом Британијом, својим старим противником на Истоку. Уз то, у лондонским круговима постојало је у то доба врло јако противруско расположење. Зато, све док је постојала нада у Енглеској да ће моћи себи да привуче Аустрију да разбије Тројецарски савез и осами Русију на Истоку, није било изгледа да би могло доћи до руско-енглеског споразума.

Остајале су Немачка и Аустрија. Немачко-руски односи стално су хладнели од пролећа 1875. Не једанпут током источне кризе могао се уверити Петроград да Берлин није вољан да за рачун Русије запостави и најмањи аустријски интерес на Балкану. Не једанпут му је дато на знање да може рачунати на немачку помоћ у Источном питању само кад се споразуме с Бечом. То је био један од главних узрока, који је присилио Русију да пред сам рат склопи с Аустријом за њу и цело јужно словенство тако штетан уговор од 15. јануара 1877. Тачно је, да је тим уговором Аустрија извукла лавовски део: оставила је Русији да се бије по Балкану да добија битке, а себи је задржала да побере плодове руских жртава и руских победа. Али, томе је највише крива рђава руска спољна политика. Она је за све време источне кризе вођена тако неспретно, да је напоследку морала довести Русију у ћорсокак. Ако је Горчаков мислио да ће се после успелог рата с Турском лако извући и изиграти Аустрију закључујући мир с Турском без њеног питања, љуто се варао. Док год је имао Бизмарка за леђима, Андрашији се није требао бојати да би га Горчаков могао присилити на попуштање ни самом претњом рата. Министар спољних послова Фрање Јосифа могао је бити тим сигурнији, пошто је у сукобу с Русијом око Источног питања могао увек да рачуна и на потпору Велике Британије. Да се Андраши не може наговорити да попусти пуким цењкањима и преговорима, имали су Руси прилике да се увере током целе источне кризе. Напротив, могли су видети да је Беч показивао тим већу безобзирност и већи апетит, што се више заоштрава криза на Истоку и што је положај Русијин постајао слабији. Тешко је било веровати да ће бити друкчије 1878. него последње три године. Баш напротив, били су сви изгледи да ће Аустрија једва дочекати да искористи свој повољан политички и војнички положај према Русији да пређе преко уговора склопљеног са њом, да потисне свога старог такмаца са Балкана и тим јаче учврсти свој утицај јужно од Саве и Дунава.

Андраши је могао то учинити тим лакше, што је његов уговор с Русијом био тајан. Свет је слутио о њему, али стварно ништа није знао. Он сам је и пред јавношћу своје државе и пред осталим светом крио да има према Русији некаквих посебних обавеза. Изобличити га пред светским јавним мншљењем ради неодржавања задане речи могао би Горчаков само кад би објавио коинвенције и доказао да се Русија држала склопљеног уговора, али не и Аустрија. Из више разлога није могао учинити руски канцелар ни једно ни друго. Могао је, дакле, очекивати да ће његов бечки супарник гледати да се извуче.

Тако је и било. Санстефански мир послужио је Андрашију као згодан изговор да заборави на све обавезе према Русији и стави нове захтеве, који су далеко прелазили оно што је Аустрија добила тајним уговорима у Рајхштату и Бечу. Отишао је и даље: прекинуо је са Русијом, придружио се Енглеској и задао своме старом пријатељу из Тројецарског савеза на Берлинском конгресу такав ударац, да га никад неће Руси заборавити ни њему ни његовој држави.

И до Санстефанског мира војни кругови око Фрање Јосифа имају велики утицај на аустријску спољну политику. После њега постају они свемоћни у бечком Балплацу. Занимљиво је пратити, како се после дуже еволуције напослетку нашао Андраши на истој линији са војничком околином свога цара. Он је полазио са супротног становишта од њиховог. Целу своју балканску политику оснива Андраши у ово доба на начелу самоодбране Аустроугарске монархије: ако хоће да очува своје јужнословенске покрајине, Аустрија мора да спречава стварање велике јужнословенске државе на Балкану. То је Андрашијев аксиом. Међутим, што је више радио на томе, тим више се заплитао и непрестано морао тражити нова и нова јемства да се не деси, чега се бојао. Захватајући све дубље на Југ, напослетку се нашао у истом реду са војним круговима, који је осим Андрашијевих момената гурала на офанзивну политику на Балкану и војничка жеља за освајањем, дакле, милитаристички империјализам. После Санстефанског мира нема готово разлике између та два схватања. Треба само упоредити мемоар генерала Бека, шефа војне канцеларије Фрање Јосифа, поводом Санстефанског мира, са захтевима које ставља Андраши приликом преговора пред конгрес и на конгресу у Берлину, па видети ко је давао правац аустријској спољној политици у пролеће и лето 1878. Зато доносим овај мемоар мало опширније.

И Бек полази с Андрашијевог становишта да Аустрија мора ради чувања својих јужних земаља спречити уједињење Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине. И за њега је први услов за то: заузимање двеју последњих земаља од Аустроугарске монархије. Он иде и даље па додаје: „Ограничимо ли се на границе Дрине и линије Билеће–Требиње, било би то толико колико да сами себи за вечна времена затворимо излаз и пут Егејском мору и било би нам немогуће да се

послужимо у нашу корист грчким, албанским (арнаутским) и муслиманским елементима и да их употребимо против јужнословенских. Морали бисмо, с тога, већ сад сачувати отворен један широк спојни појас преко Сенице и Новог Пазара да раздвајамо у редовним приликама обе земље Србију и Црну Гору и да, с друге стране, не будемо искључени од свих користи, које би се пружиле, ако би се Турска имала потпуно поделити; такођер, да најпосле још сад можемо имати непосредан утицај на римокатоличке северне Албанезе и Словенима непријатељске Арнауते".⁴⁸ Да би обезбедила своју везу са Солуном и брзо окупљање чета у Новопазарском Санцаку Аустрија би, по Беку, морала да поседне црногорску границу с Лима на Тару, а српску с Косова на развође Копаоника. За накнаду може се дозволити Србији проширење према Пироту и Видину. Ако се неће да допусти Бугарској да као руски експонент зађе у непосредну интересну сферу Аустрије, не сме јој се дозволити да пређе линију река Струма–Густендил.⁴⁹

Да изглади некако аустроугарске супротности и доведе до споразума пре конгреса, дошао је у Беч концем марта 1878. на „не баш угодно изненађење” Андрашијев творац Санстефанског мира, генерал Игњатијев. Свестан свога повољног положаја, изнесе му аустроугарски заједнички министар спољних послова услове своје државе, под којима би она била спремна да се сложи са Русијом и да је помаже на конгресу. Тражио је: заузимање Босне и Херцеговине од Аустроугарске монархије. Аустрија ће унапред обавестити о томе Порту и обавезати је да избегне борбу и повуче своју војску из ових покрајина. Ако би се конгрес састао, неће се одмах утврдити време окупације; у противном случају извршиће се одмах. „Протегла би се она до Новопазарског Санцака, у делу Херцеговине, који је смештен међу Србијом и Црном Гором”. Ради стварања Бугарске и ради потребе да осигура себи олакшице за трасирање железничке пруге Аустрија тражи: „да анектира ово земљиште, које сачињава део старог вилајета Босне и Херцеговине и мењајући тако оно, што је било раније уговорено”. Да би добила везу са католичким Арбанасима, тражи Аустрија још за себе предео међу реком Бојаном, Скадарским језером и Црном Гором. У Новопазарском Санцаку границе Црне Горе да иду само до Таре. Бугарска не сме прећи на западу линију Орфано–Врање; остало да буде аутономна Македонија. У Бугарској ће се ограничити рок боравка руске војске. Србија се има потиснути из Новопазарског Санцака, а за накнаду да јој се даду Врање и Трн. За све ово нуди Андраши у име своје државе Русији неутралност у случају енглеско-руског рата и признање повратка Бесарабије.⁵⁰

⁴⁸ *Militärische Betrachtungen über die durch den Frieden von St. Stefano geschafenen neuen Grenzen auf der Balkan-Halbinsel.*, Wien am. 24. März 1878, Држ. архив, Беч.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ *Memoire.* März 1878. *Geheime Acten. Verhandlungen mit Russland.*, Држ. архив, Беч. *Die Grosse Politik.* Исто, стр. 253, Но 376, 377, 378, 393.

Лако је било прозрети, шта хоће Беч. Игњатијев је рекао немачком посланику у Петрограду, Швајницу, да Аустрија захтева „на темељу мишљења једне стратегијске комисије цело поречје вода, које теку Јадранском мору и солунском заливу, другим речима линију Орфано–Врање, према томе, цео западни део Балканског полуострва. Кад упоредимо Андрашијеве захтеве с Бековим мемоаром, видећемо, да се до у танчине слажу. Тај мемоар је, ваљда, оно мишљење стратегијске комисије о којој је говорио Игњатијев Швајницу.

Пошто Игњатијев није био опуномоћен да склапа у Бечу нове споразуме, остави га 31. марта. Успео, дакле, није готово ништа. Једино што је сазнао шта хоће Аустрија.

Од свих захтева, које је Андраши ставио Игњатијеву, био је најтежи, тражење Новопазарског Санцака до Митровице. У Бечком тајном уговору остављено је да се то питање касније реши. Међутим, Андраши је изјавио у једном посебном писму да неће имати ништа против да се предео, који дели Србију и Црну Гору, подели међу ове две српске кнежевине. Сад наједном тражи све за своју државу. Петроград није могао примити његово правдање да ови захтеви не долазе из жеље за освајањем него из нужде и обзира према јавном мишљењу, које је створило ново стање „направљено од Русије”. Русија није имала ништа против заузимања остале Босне и Херцеговине. Још пре склапања мира у Сан Стефану, половином фебруара 1878, поручивао је кнез Горчаков да, и поред тога што се није испунила претпоставка рајхштатског уговора „распад Отоманског царства” ратом, ипак Русија неће приговарати, ако Аустрија узме Босну и Херцеговину.⁵¹ Да попусти Аустрији у питању Новог Пазара, значило је за Русију исто што и потпуно препустити њеном утицају Србију и Црну Гору, дакле Србе, с којима је Русија и онако маћехински поступала у Сан Стефану. На то су се у Петрограду врло тешко одлучивали, тим теже што је Аустрија тиме добијала капицик на југу, кроз који ће сигурно да настави продирање и да покуша још више потиснути Русе с Балкана.

Дана 17. априла изјавио је руски посланик у Бечу, Новиков, Андрашију да се захтевање Новопазарског Санцака до Митровице коси са уговорима склопљеним међу њиховим државама и да Русија не би могла на то пристати. Што се тиче границе Црне Горе са стране Лима, Русија задржава себи право споразума на начелу једнаке вредности, признатог првим чланом прелиминарног уговора.⁵²

Дана 2. маја поднели су Руси, као одговор на Андрашијеве захтеве, своје нове предлоге: Бугарска се дели на источну и западну; Аустрија добија право да окупира и анектира Босну и Херцеговину, али само у границама одређеним уговором, дакле без Новопазарског

⁵¹ *Die Grosse Politik*, II. Band, стр. 193.

⁵² Pro memoria verbale remise par M. Novikow le 17. Avril 1878. Concessions Eventuelles. *Geheime Akten Verhandlungen mit Russland.*, Држ. архив, Беч.

Санцака. Он би се поделио међу Србијом и Црном Гором. Са Србијом и Македонијом може Аустрија да склопи трговинске уговоре и тако да осигура себи пут за Солун. За Црну Гору тражи Русија излаз на море и границе, предвиђене за њу у уговору у Сан Стефану, задржавајући право каснијег споразума о разграничењу према Лиму.

Аустрија није била задовољна готово ниједном тачком руских понуда; најмање поделом Новопазарског Санцака међу Србијом и Црном Гором. Зато је рекао Андраши грофу Штолбергу, немачком посланику у Бечу, да не сме заступати пред јавним мишљењем своје државе предлог „који хоће да херметички затвори Аустро-Угарску према Истоку”.⁵³ Русија и Аустрија сложиле су се једино у питању Босне, Херцеговине и Бесарабије. Све остало, остало је нерешено.

За време ових преговора и једна и друга сила обраћале су се за дипломатску помоћ трећем члану Тројецарског савеза, Немачкој. Али Бизмарк није био више „поштени посредник”. Он се оглушио о све молбе из Петрограда да помогне руске захтеве у Бечу. Док је Русију врло слабо помагао у источном делу Балканског полуострва, где је бар на изглед признавао њена права, дотле је не само сматрао као сасвим разумљиво да Аустрија тражи за себе западни део Балкана, него је помагао свом снагом да то и постигне. Бунио се против руског предлог да Србија и Црна Гора поделе Новопазарски Санцак и поручио у Беч да ће бити против тога.

Половином маја настао је у држању Русије у Источном питању нагао преокрет. Револуционарно нихилистичко врење појачало се у држави после рата с Турском. 5. марта 1878. извршила је Вера Сасулић атентат на генерала Трепова. 11. априла ослободила ју је петроградска порота. Стање у држави забрињавало је владине кругове. Борба Шуваловљеве и Игњатијевљеве групе водила се свом жестином око Александра II.

Да сузбије Игњатијева, дошао је Шувалов у Петроград. Успут је свратио код Бизмарка и немачког цара Вилхелма I. Бизмарк је преко њега поручио руској влади да је његовој држави много више стало да се Русија нагоди с Аустријом, него са Енглеском.⁵⁴ Нешто, можда, с обзиром на унутарње прилике царства, нешто и ради последњих Игњатијевљевих неуспеха, Александар II нагло је променио своје гледиште и још наглије попустио и Аустрији и Енглеској. Нови руски услови, што их је при повратку из Петрограда донео собом Шувалов, били су углавном: одређивање западних граница Бугарске на темељу начела народности, искључујући небугарско становништво. Она има да се подели на две покрајине: северну са политичком аутономијом и кнезом на челу, и јужну, с административном самоуправом; њом би управљао генерални гувернер. И сад нема ништа Русија против уласка

⁵³ *Die Grosse Politik*, II Band, No 405, стр. 303.

⁵⁴ *Die Grosse Politik*, II Band, No 410, стр. 312.

Аустрије у Босну и Херцеговину, одустаје од тражења да се Новопазарски Санџак даде Србији и Црној Гори, а питање изласка Црне Горе на море да се реши на конгресу. Русија је пристала да се на конгресу расправља о свима одредбама мира у Сан Стефану.

Бизмарк је једва дочекао преокрет у Петрограду; пожурio се, стога, да обавести Андрашија и да га позове да прими нову руску понуду. У исто доба упутио је позиве кабинетима великих сила да пошаљу своје пуномоћнике на конгрес у Берлин. Андраши је још нешто зановећао о Бугарској, али стари мајстор није хтео да затеже више жицу, јер се бојао да не пукне; поручио је у Беч да неће даље и Андраши се задовољио.

Г Л А В А VIII
БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКО ПИТАЊЕ НА
БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ

I

АУСТРО-ТУРСКИ ПРЕГОВОРИ ОКО ОКУПАЦИЈЕ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

За време преговора кабинета великих сила око ревизије уговора о миру у Сан Стефану радио је Андраши да припреми дипломатски земљиште за окупацију Босне и Херцеговине. Бизмарка је забрињавало ово питање. Поручивао је Андрашију да уђе у Босну и Херцеговину, запоседне их пре конгреса и тако створи свршен чин. Стари практичар знао је да се с Турском најбоље разговара, кад се стави пред готову чињеницу; бојао се да Порта не прави Аустрији сметње на конгресу и да не почне стављати све могуће запреке само да спречи уступање ових земаља. Крајем маја још сумња да ће тако лако ићи на конгресу са давањем мандата Аустрији да запоседне Босну и Херцеговину. У то доба намеће се Бизмарку питање, хоће ли конгрес уопште закључити окупацију; зато би, по њему, требало ставити предлог. У уговору у Сан Стефану нема о томе никаквог потстицаја. Али, друкчије би било, „кад би Аустро-Угарска стајала већ у Босни”.¹

Андраши није хтео послушати Бизмаркове савете и запосести Босну и Херцеговину пре одобрења Порте и великих сила. Он је желео да његова држава добије ове земље по свима међународним прописима и да пошље војску преко Саве и Динаре, тек пошто му даду зато дозволу Порта или конгрес. Добровољни пристанак Турске на улазак аустријске војске у Босну и Херцеговину био је за њега од велике важности. У том правцу и почео је сада да ради.

¹ *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete*, II Band, No 418, стр. 318–319.

Крајем марта послан је Венијамин Калај, један од најбољих мађарских познаваоца прилика на Балкану, у посебној мисији из Беча у Цариград. Носио је собом упутства аустријском посланику Зичију како да наговори Турску да добровољно пристане на окупацију. У тим упутствима поручује Андраши Порти: она неће бити у стању да испуни услове мира с Русијом, који се односе на Босну и Херцеговину: муслимани ће бити незадовољни аутономијом, хришћани се, с друге стране, неће смирити у аграрној реформи, док не одузму све муслиманске поседе. Прва последица би била буна хришћана – пролетера – против муслимана, и стиснути међу Србијом и Црном Гором муслимани би брзо били изгубљени за Турску. Док је постојала могућност да Порта може држати ове земље, чувати ред и мир и да неће тамо доћи на власт Аустрији непријатељски расположени елементи, Аустрија није тражила да их заузме. Сада, влади у Бечу не изгледа да је осигуран Турској посед Босне. Бојати се, по Андрашију, да ће под привидним аутономијом наступити не умирење ових земаља, него потискивање Портино из ових од Црне Горе или Србије. Тим би Аустрија била изложена унутарњој агитацији и сигурном губитку Далмације. Ако би Порта у питању Босне и Херцеговине дала Аустрији „слободне руке”, ова би учинила све да се смањи Велика Бугарска и да Турска задржи оне земље, које има у непосредном поседу.²

Гроф Зичи изложио је 6. априла отоманској влади мишљење Аустрије о будућности Босне и Херцеговине и затражио од ње да да пристанак на окупацију. Али Порта није могла ломити преко колена једно тако крупно питање. Њен положај био је врло тежак. Била јој је неопходна дипломатска помоћ Аустрије за ревизију мир у Сан Стефану. Бечке понуде, да ће јој помоћи при смањивању Велике Бугарске, могле су јој само добро доћи и ради тога, није Турска могла да сместа и одлучно одбије аустријски захтев о Босни и Херцеговини. С друге стране, уступити без капи крви или без велике муке, и то још добровољно, другој, хришћанској држави две велике покрајине није ишло лако. Босна и Херцеговина доста су насељене муслиманима, који су поред све своје непослушности према Цариграду, ипак, стотинама година били верни султану и служили као најјачи бедем царства према Европи. Већ ради тога се није усудио ниједан везир, па ни сам султан, да олако пристане на давање ових земаља. Порта најпре покуша да се извуче својим старим начином одуговлачења пуштајући времену и развоју догађаја да они, ако могу, раде за њу. На Зичијеве предлоге од 6. априла, одговорише велики везир и министар спољних послова, Сафвет-паша, да најпре треба „темељно” испитати аустријске захтеве – онда ће се тек моћи дати одговор.

Ако се није журило Турској, јест Аустрији и Андраши није престајао да нагони Порту на што бржи одговор. По његовој жељи

² Андраши Зичију, Беч, 28. март 1878 (резерв.), Држ. архив, Беч.

добио је и немачки посланик у Цариграду наредбу да помаже аустријске захтеве. И брже но што је желео, морао је Цариград дати одговор. Још 9. априла изнели су Зичију на Порти, да би примање ових захтева подстакло Италију да тражи албанску обалу, нарочито Скадар. За аустријске понуде у питању Бугарске додано је да им је и сама Русија ставила у изглед сужавање њених граница на западу; у јужној Бугарској помагаће их Енглеска. 18. априла је министарски савет „једногласно” одбио аустријске захтеве. Тог дана пао је велики везир и његово место заузео је Садик-паша. Зичи оде у аудијенцију код султана. Абдул-Хамид се захвали аустријској влади на њеној изјави о Бугарској, али додаде: „Тим више бејасмо зачуђени њиховим предлозима и нисмо се могли одбранити од помисли да се силе нису случајно сложиле о подели Турске. Ми смо, с обзиром на отпор нације, водили рат ради много незнатнијих уступања земљишта; тим мање можемо добровољно уступити тако важне покрајине”.³ Тако је пропао први аустријски покушај да се на леп начин добије пристанак Турске за окупацију Босне и Херцеговине. Још тада се видело да без великих јада Порта неће пристати на њихово уступање. Ствар је ваљало започети изнова и на широј основи. 18. априла отпутовао је гроф Зичи у Беч да поднесе својој влади усмени извештај.

Један од главних узрока, зашто се Турска није хтела упустити с Аустријом ни у честите преговоре о Босни и Херцеговини, било је слабо припремљено земљиште код осталих великих сила. Од свих европских кабинета једино је немачки подупирао у Цариграду аустријске захтеве. Енглески посланик на султанову двору, Лајард, није давао мишљење, али својој влади је препоручио да не помаже аустријске захтеве. Слично је учинио и француски посланик.⁴ Солисбери, енглески министар иностраних дела, такође се држао резервисано, а по Андрашијевим подацима, послао је свом посланику у Цариграду упутства да се Велика Британија не може изјаснити о аустријским захтевима ради Босне и Херцеговине, док не сазна, шта нуди или чиме прети Беч. Исто тако не жели да Порта дође у положај да изјави да је на енглески савет одбила аустријске предлоге. Као што се види, Енглеска према Аустрији још води политику уцењивања. Хтела се најпре уверити да се Аустрија одвојила од Русије и да ће ићи у Источном питању са њом, па онда тек да јој помогне при заузимању Босне и Херцеговине.

Дана 21. априла 1878. упутио је Андраши један мемоар енглеској влади у коме износи узроке зашто је потребна Аустрији анексија Босне и Херцеговине; затражи, уједно, њену помоћ у Цариграду. Докази којима се и овом приликом служи углавном су они исти, које стално употребљава од 1875. на овамо. Сад највише подвлачи опас-

³ Брз. Зичија Андрашију, Цариград, 18. април 1878, број 241, Држ. архив, Беч.

⁴ Шиф. брз. Андрашија Зичију, Беч, 13. април 1878, број 58, Држ. архив, Беч.

ност од јачања Словена на Балкану: оснивањем Бугарске државе порашће тамо њихов утицај и у интересу је Европе да се стави томе противтежа. Турска не може одбранити Босну и Херцеговину од Србије и Црне Горе. Ако се оне уједине, „стварањем такве нове заједнице у сред аустријских граничних земаља Далмације, Хрватске и Славоније дошла би Аустрија у незгодан положај. Морала би или да анектира читав овај јужно-словенски комплекс и тако да сама метне све Словене, који теже уједињењу, под једну власт, или да се изложи опасности да привлачна снага ове нове творевине, која би се сигурно појавила под утицајем традиције и интереса за проширењем према племенском сродству, трајно узнемирује њене српско-хрватске народне слојеве”. Да избегне ову могућност, Аустрија мора све предузети – па и предвидети анексију Босне и Херцеговине. Сама није никада томе тежила, али сад има да бира „између два зла мање”. Заузимањем Босне и Херцеговине спречила би она уједињавање панславистичких елемената на Балкану, бранила би Албанију од надирања Србије, и омогућила би албанском народу да се сачува да га не прогута панславизам.⁵

Премда су Андрашијева разлагања одговарала углавном тадашњим енглеским схватањима о балканском питању, одговор лондонске владе био је неодређен. Кад је Бајст изнео овај мемоар Солисберију, одговорио је енглески министар да ће његова влада без љубоморе примити анексију Босне и Херцеговине; запреке неће стављати, јер је њено мишљење да је то питање чисто турско и аустријско. Бајст затражи, онда, да Велика Британија помогне аустријске предлоге у Цариграду и на конгресу и још понови да ради тога његова држава неће занемарити и остала питања мира у Сан Стефану.⁶ И покрај тога, што је ова Бајстова изјава оставила добар утисак у Лондону, Енглеска није још хтела да се у питању Босне и Херцеговине стави потпуно на страну Аустроугарске монархије. Наређено је, истинна, британском посланику у Цариграду да не смета аустријским преговорима с Турском, међутим, непосредно помагање везивао је Солисбери за понуде које ће Аустрија учинити Порти. По њему, најбоље би било да се Бугарској даду границе, које би задовољиле Турску. Ови наводи Солисберијеви били су само изговор. Главни узрок овог поновног попуштања био је то што Енглеска још није била сигурна да се Аустрија одвојила од Русије и да ће на конгресу у свему ићи за њом: помагање Аустрије у питању Босне и Херцеговине везивала је она за решавање свих питања која су настала на Блиском истоку поводом руско-турског рата. Као против-услугу за помагање у питању Босне и Херцеговине тражио је Лондон од Беча да га помогне против Русије у

⁵ *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete, 1871–1914, Berlin, 1922, II Band, стр. 280–288.*

⁶ Бајст Андрашију, Лондон, 24. април 1878, број 74, Држ. архив, Беч.

свим другим питањима. Кад сам није могао да придобије Енглеску за дипломатску помоћ у Цариграду, замоли Андраши Бизмарка за посредовање. У исто доба престала је Аустрија говорити о анексији Босне и Херцеговине; задовољавала се сад само с окупацијом. Немачки посланик у Лондону посредовао је по наредби из Берлина у корист Аустрије. Приликом разговора о том питању потужио му се Солисбери на аустријско држање према Грчкој и Црној Гори. Она да не помаже толико енглеске захтеве у Малој Азији, колико Енглеска њене у Бугарској. Уза све то се изјавио спремним да помогне њене захтеве у Цариграду, тим лакше, што сад није више говор о анексији него о окупацији.⁷

Док су се водили преговори с Енглеском, Андраши није престајао да нагони Порту не би ли попустила. Непосредно после њеног првог одбијања поручио јој је да су аустроугарска законодавна тела дала босанскохерцеговачким избеглицама издржавање само за месец дана па треба искористити време и вратити их што пре у отаџбину. Пита, да ли је Турска спремна да их прими и да им да обавезама обећане сигурности и олакшице.⁸ На питање повраћања избеглица надовезао је Андраши zgodnu комбинацију: ако Порта не може сама да поврати бегунце и да испуни дата обећања, онда мора допустити Аустрији да то изведе на свој трошак и под заштитом своје војске. Ова би била позвана у земљу да, ако треба, уз суделовање и турске војске која би се налазила у земљи, успостави ред у Босни и Херцеговини и да га одржи до решавања свих питања. Аустрија не би приговарала Портиној изјави да ове мере не прејудуцирају њена суверена права.⁹ Заменик Зичијев у Цариграду, гроф Херберт, изложио је тамо нове бечке захтеве и тражио споразум. Само, изгледа да Порта није била много застрашена аустријским претњама са бегунцима. О томе се расправљало и на седници министарског савета у Цариграду и закључило да није zgodno у онако тешким временима примити натраг немирне бегунце. Стога се отезало с одговором Андрашију, док се није повратио у Цариград гроф Зичи, донео нове предлоге и окренуо преговоре сасвим другим правцем.

Зичи се вратио у Цариград 10. маја 1878. доневши собом нова упутства. 14. маја послали су му из Беча допуне. Пошто је изнео, шта тражи Русија у својим задњим предлозима, шта више и поделу Новопазарског Санџака између Србије и Црне Горе, Андраши предлаже Порти: да изда позив за улазак аустријских чета у Босну и Херцеговину; да се задовољи, уз чување својих суверених права, да остави коначну одлуку о босанскохерцеговачком питању конгресу а

⁷ *Die Grosse Politik*, II Band, стр. 317–318.

⁸ Брз. Андрашија Зичију, Беч, 15. април 1878, број 61, Држ. архив, Беч.

⁹ Шиф. брз. Андрашија грофу Херберту у Цариград, Беч, 3. мај 1878, број 70, Држ. архив, Беч.

од Аустрије да не тражи унапред неку изјаву, која би је довела у противречност са самом собом. Зичи нека настоји наговорити султана да упита Енглеску за савет. Он, то јест Андраши, зна сигурно да Енглеска неће сама да почне, али ако је упитају, одговориће у аустријском смислу. Аустријски посланик не сме ићи тако далеко да изјави да ће се његова влада задовољити у сваком случају конгресном одлуком у босанскохерцеговачком питању.¹⁰ 15. маја саопштене су Сафвет-паши нове поруке из Беча. Тога дана давао је султан ручак у част аустријског посланика, разговарао је с њим читав сат и по и Зичи му је разложио целу ствар.

Порта се опет нашла у шкрипцу. Није јој се ни сад пристајало на аустријске понуде, и кад би могла и смела, просто би их одбила. Међутим, њен положај према Аустрији у босанскохерцеговачком питању пре се био погоршао него поправио. Енглески посланик у Цариграду посредовао је код ње преко свог првог тумача у корист Аустрије. Код Енглеске, своје највеће наде, губила је, дакле, постепено ослонац. Од Русије јој се ионако није било никакву добру надати. Руске понуде Аустрији, које је Андраши саопштио Цариграду, могле су само да увећају страх и неповерење. И ради тога није смела Порта потпуно кидати с Бечом. Нови аустријски предлози били су, ако не по суштини, а оно бар по облику блажи од априлских. Кад већ није било друге, морала је и Порта макар привидно да попушта, и ако је могуће, да извуче за себе користи из руско-аустријских супротности на Балкану.

Охрабрен добрим гласовима из Цариграда, иде Андраши и даље. У упутствима своје посланику, 18. маја, труди се да увери Порту, како је Аустрија једина у стању да брани Турску од Бугарске, Србије и Црне Горе, ако поседне земљиште међу двама српским кнежевинама, тј. Новопазарски Санџак. На поверљива саопштења Садик-пашина о Русији и њеним понудама одговара да ће Русија, истина, сигурно приказати као „добровољно попуштање Порти”, све, што буде попустила под притиском Аустрије и Енглеске; још више, да ће то искористити „испод руке” против уласка Аустрије у Босну. Али, ако и попусти у питању Бугарске, неће за излазак Црне Горе на море. Томе ће се, опет, Андраши најодлучније одупрети.¹¹ При разговору са Зичијем потврди велики везир да је у начелу споразуман са аустријским предлогом. Признаје, да је под овим околностима потребно Аустрији да сама Порта позове њене чете да уђу у Босну и Херцеговину. Он да је спреман упутити тај позив у облику једне ноте. Андраши је овим турским одговором био толико задовољан и поносит на свој успех да је са стране Зичијева брзојава, који је то јављао, додао: „Са самим пером доиста се више не може постићи”. Али нацрт

¹⁰ Шиф. брзојав Андрашија Зичију, 14. мај 1878, број 76, Беч. Држ. архив, Беч.

¹¹ Шиф. брз. Андрашија Зичију, Беч, 18. мај 1878, број 77, Држ. архив, Беч.

обећане Портине ноте показаће му да се „са самим пером” не стичу тако лако дипломатски успеси у Цариграду.

Новом својом понудом покушала је Порта да туче Андрашија његовим властитим оружјем. Главни доказ, који је употребио у Цариграду за своје становиште о босанскохерцеговачком питању, био је: Турска није у стању да одбрани ове покрајине од Србије и Црне Горе. Израђујући своје предлоге, узима Порта за њихову основу горњу Андрашијеву тврдњу. И она признаје да освајачке намере Србије и Црне Горе доводе у опасност не само турске, њима суседне покрајине, као Босну и Херцеговину, него и граничне земље Аустроугарске монархије. Али, како да се одбране ове две силе од српских тежња, у томе се разликује Портино схватање од Андрашијева. Андраши сматра да је за то најбоље средство запосести војском његове државе срце јужнословенских земаља, Босну и Херцеговину. Порта држи да није потребно ићи тако далеко. Ако Беч онако мисли – како говори – њему ће онда бити свеједно да ли је Босна под његовом или турском влашћу, само кад је спречено јачање словенске опасности на Балкану. По њој, најбоље средство против тога било би: склапање једног аустро-турског уговора против Србије и Црне Горе. Тако је и предложила. У нацрту своје ноте изнела је Порта ово гледиште и изјавила се уједно спремно да дозволи „улазак аустроугарских чета у Босну и Херцеговину, да привремено поседне неке стратегијске тачке”. Посебним уговором имао би се изградити начин акције, али предузете мере не би смеле да прејудуцирају права султанова суверенитета.¹²

Нацрт посебног уговора предвиђа споразум у следећим границама Србије и Црне Горе и то на главним тачкама, које се ући у Босну и Херцеговину; она ће бити смештена на границама Србије и Црне Горе и то на главним тачкама, које се одреде по споразуму аустријских и турских главних заповедника. Аустријске војне власти немају ништа да се мешају у унутарње послове покрајине; све то остаје у рукама Портиних чиновника; шестим чланом нацрта уговора обавезује се аустроугарска влада да спречи самим оружјем, ако би Србијанци или Црногорци провалили у места која су поседнута отоманском војском или која се доиста буду налазила у отоманском поседу или управи; по деветом члану, чим престане нередовно стање, које је довело до уласка аустријских чета, и не буде опасности за мир у Босни и Херцеговини, Порта ће се пожурити да обавести аустроугарску владу и ова ће „без оклевања” дати наредбу својим четама да се поврате преко границе.¹³

Јасно је да у Бечу нису били задовољни новом Портином смицалицом. Тамо се није хтело ни чути за склапање некаквог противсрпског уговора, јер тако нешто било би понижавајуће за Аустрију као велику

¹² Нацрт Портине ноте, Зичи Андрашију, 24. мај 1878, број 304, Држ. архив, Беч.

¹³ Брз. Зичија Андрашију, Цариград, 29. мај 1878, број 319, Држ. архив, Беч.

силу, а и косило би се с основним линијама тадашње бечке источне политике. Турска понуда, да се изврши привремена заједничка окупација и то само неких стратегијских тачака, уз чување свих суверених султанових права, претварала је Аустрију у обичног турског жандарма, који има „без оклевања” да се повуче чим им више не буде потребан. Већ сам нацрт ноте није се допадао аустроугарском заједничком министру спољних послова. За Андрашија као и за немачког посланика у Бечу, Штолберга, био је противречки карактер целог од Порте предложеног уговора само подвала; а Зичи се дао од ње преварити.¹⁴ 24. маја одбио је Андраши да прими нацрт ноте; тражио је, или да се усвоји његов предлог од 10. маја, или да се из Портине нацрта избаци места која говоре о заштити султанових суверених права и о склапању посебних уговора. 30. маја рекао је Зичи новом великом везиру, Ружди-паши, да његова влада не може примити предложени уговор. 4. јуна, после неколикодневних везировања пао је Ружди а Сафвет-паша је постао велики везир.

Почетком јуна стајао је Андраши у преговорима с Турском готово где је био и у почетку. Управо кад је мислио да је успео, видео је да ваља почети све изнова. Још није био сигуран ни у све велике силе. Једино се могао потпуно ослонити на Немачку. Русију је, истина, везивао уговор, али кад га се сам Беч није држао, тешко је било веровати да и она не ради из потаје против Аустрије у Цариграду и да не би једва дочекала прилику да јој омете окупацију. Бизмарк, који се за аустријске интересе на Балкану бринуо колико и Андраши, бојао се да ће ради Босне и Херцеговине правити Аустрији сметње на конгресу не само Порте него и Француска и Италија. По њему, Енглеска ће се држати можда мирно, али пре одобравати. 4. јуна склопила је енглеска влада с Турском тајни уговор. У њему осигурава Велика Британија Порти њене поседе у Азији, а за то добија острво Кипар. Неколико дана пре тога довршени су руско-енглески преговори око ревизије мира у Сан Стефану. Постојала је, бар на изглед, опасност за Аустрију, да је не оставе на цедилу; тим пре, што се дан сазива конгреса примицао, а она још није била потпуно сигурна да ће успети на њему са својим захтевима у питању Босне и Херцеговине.

После последњег неуспеха у Цариграду почео је и сам Андраши да сумња у досадашњи начин свога дипломатског рада за добијање Босне и Херцеговине. Иако је у разговору с немачким послаником у Бечу тврдио да је сигуран у Немачку, Енглеску, Француску и Русију, опет је помишљао да би било боље да је војска његове државе пре конгреса ушла у жељене покрајине. Штолберг је опазио код њега колебање у овом питању. Али, кад Андраши доби 6. јуна пристанак Велике Британије да ће помагати аустријске захтеве на конгресу у питању

¹⁴ *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete*, II Band, стр. 342.

Босне и Херцеговине, положај се напоследку рапчисти. Аустрија је могла бити сигурна да ће продрети са својим захтевима у Берлину.

Са Турском су настављени преговори, само без успеха. Конгрес у Берлину био је већ почео а с Цариградом још ништа није било свршено. Андраши покуша да наговори Турке да њихови делегати бар не сметају аустријским захтевима на конгресу. Они би имали да се ограниче „на општу резерву”. Да се сачува спољни облик, Порта би се могла послужити, поново предлаже Андраши, нацртом своје ноте од 24. маја, али с његовим изменама. Отоманска влада, која је, како изгледа, и отезала преговоре о заједничкој окупацији само да се догура невезаних руку до конгреса, збаци сада маску. Одговорила је Бечу да је имало смисла упутити Аустрији позив да уђе у Босну и Херцеговину, док се није састао конгрес; сад, кад је он почео да ради, не намерава она предузимати никакве мере, које би је могле унапред везати.¹⁵

Тим су прекинути аустро-турски преговори да Турска допусти поседуње Босне и Херцеговине пре одлуке конгреса у Берлину. Читава два месеца употребио је Андраши сву своју дипломатску вештину да приволи Турке на добровољно уступање Босне и Херцеговине. Истом вештином и још већом жилавошћу бранили су се цариградски дипломати и успели су утолико, што су до последњег тренутка заваравали противника и што су, поред тешког положаја у коме се тада налазила њихова држава, до самог конгреса сачували слободне руке у босанско-херцеговачком питању.

II

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

Конгрес у Берлину заседао је од 13. јуна до 13. јула 1878. године. одмах у почетку рада изабран је за председника Бизмарк. Он је, како згодно рече Јован Ристић, водио тако седнице „као да на конгресу држи бич у руци”. Главни послови свршавали су се на приватним састанцима и договорима, на седницама конгреса изношене су само формалне ствари и јавно потврђивали већ створени закључци и споразуми. Поједина питања нису претресана по реду како су решена у миру у Сан Стефану, него по важности и по договору.

У самом почетку видело се какав је положај на конгресу. 6. јуна склопиле су Енглеска и Аустрија споразум о границама Бугарске; уједно се обавезала Велика Британија да ће подупирати на конгресу сваки аустријски предлог о Босни и Херцеговини. Тим је уклоњена и последња сметња заједничком иступу ових двеју сила у Берлину. После тога Русија је морала бити тучена. Ништа јој није помогло, што је и једном и другом противнику направила била огромне уступке. Пошто су се

¹⁵ Шиф. брз. Зичија Андрашију, 17. јун 1878, број 353, Држ. архив, Беч.

сложили, трудио се и један и други да је што више сузбије и понизи на конгресу. Енглески министар председник, лорд Биконсфилд, био је бар утолико искрен да призна грофу Шувалову да ће се држати с Русијом већ уговорених тачака, али тим више да ће се борити на питањима, у којима се није везао.¹⁶ Насупрот томе, Андраши се прави „врло срдачан“ изигравајући кавалера, кад је био насамо са Шуваловом; међутим, у присуству Енглеца постајао је сасвим друкчији и показивао се као „сервилан обожавалац“ сваке речи, која падне из уста Биконсфилда и Солисберија. И тако је сваки руски захтев наилазио на отпор ових двеју сила и самим тим био осуђен на неуспех. Јер, Бизмарк се слабо трудио да према Аустрији и Енглеској брани онако руске жеље и интересе, како је према Русији бранио аустријске.

Положај Аустрије на конгресу био је врло јак. „Све стреми на то да је не само задовољи, но да и све избегне, или с пута уклони што би њену осетљивост могло повредити“, јавља својој влади с конгреса српски министар спољних послова, Јован Ристић.¹⁷ Андраши се трудио да искористи свој положај и прогура на конгресу што више захтева своје државе. Желео је и израдио да се питања, која занимају Аустрију, не ставе на дневни ред одмах у почетку, него тек у средини конгресова рада. За то време непрестано је радио и агитовао међу пуномоћницима других сила за своје гледиште.

Без сумње је да је за њега било најважније да добије мандат за окупацију Босне и Херцеговине. За ово је земљиште било спремљено још пре конгреса, и то тако, да није имао много муке да добије пристанак пуномоћника свих сила. Бизмарк му је у свему ишао на руку. 6. јуна поручио је он у Беч да не сумња више, да ће конгрес морати признати Аустрији Босну, Херцеговину и Новопазарски Санџак. Немачки канцелар није крио да је његова жеља да се Аустрија уопште задовољи на конгресу „у сфери њених интереса“. После споразума од 6. јуна Енглеска није имала ништа против окупације и Андраши је гледао да придобије њеног делегата, Солисберија, и француског првог делегата Вадингтона, за своје мишљење „да се у покрајинама, које ће остати Турској, има сачувати, колико је само могуће, њен политички и војни углед и колико то допушта сигурност хришћана; напротив, Порта мора уступити оне крајеве, које не може више држати.“ Под тим је мислио на Босну и Херцеговину. Солисбери је обећао да ће помагати аустријски предлог; Вадингтон, да неће имати ништа против. И сад, у последњем тренутку, имао је Андраши да очекује главну сметњу окупацији од својих Мађара. Они се још нису помирили с мишљу да је Аустроугарској монархији неопходно заузимање далматинског залеђа. Сам Андраши дошао је на конгрес још непрестано лавирајући међу царем и његовом војничком околином и својим земљацима. Он,

¹⁶ Goriaïnof, *Le Bosphore et les Dardanelles*, стр. 379.

¹⁷ Грујић, *Зајиси*, III књ., стр. 334.

који је дошао у Берлин с планом да добије Босну и Херцеговину, не сме ни сад да открије карте, него да се труди да удешавањем стицаја прилика наметне Мађарима, као да је само од себе дошло питање Босне и Херцеговине. Зато се труди да се најпре претресе на конгресу питање Бугарске, да почне дељење Турске и стварање нове словенске државе на Балкану, да би се као последица тога наметнула потреба спуштања Аустрије у долине Босне и Неретве. Из истог узрока тражи Андраши да нека страна сила предложи на конгресу да Аустрија заузме Босну и Херцеговину.

Тежак положај је био италијанских пуномоћника. Јавно мњење њихове земље бупило се против окупације а ни самим италијанским државницима није могло бити право да се окупацијом Босне, Херцеговине и Новог Пазара ојачава аустријски утицај на Јадранском мору. Али, шта су могли учинити? Њихова млада држава била би и сувише слаба да то спречи, кад би и покушала. Овога су они били свесни па нису ни радили ништа озбиљно у том правцу. Италијански пуномоћници држали су се повучено за све време конгреса, и у свему, па и у питању окупације, гледали су да не дође до великих супротности с Аустријанцима. Први њихов пуномоћник, Корти, разговарао је о свему с Андрашијем и дао му реч да неће бити против њега. Једино ради расположења у Италији ставиће Корти формалну примедбу, кад се буде решавало о давању окупационог мандата Аустроугарској монархији.

Русима је било најтеже. Први су пристали на окупацију, везали се у том питању тајним уговором, а овамо, ствар на конгресу тако је изведена као да је Аустрија добила окупациони мандат не само без, него и против њихове воље. Кад је имао Немачку и Енглеску, Андрашију није требала толико руска помоћ да придобије остале велике силе. Самој Русији биле су везане руке тајним уговором. Одупирати се није могла. Аустрија, опет, и по њему је имала слободу кретања и могла да туче Русију где хоће, а да не прелази много границе уговора. Уосталом, ни једна од ових двеју сила није се много позивала на дате обавезе. Једина тачка, где је Русија могла и покушала да се одупире Аустрији, било је питање Новопазарског Санцака. Одустала је од тражења да се да Србији и Црној Гори, али још није била пристала да га добије Аустрија. Да и није све било како износимо, тешко да би се Русија више zaloжила за Босну и Херцеговину. Цела њена источна политика оних дана ишла је на стварање што веће и јаче бугарске државе. За Бугарску, о којој су мислили да ће бити њихов штићеник и ослонац на Балкану, а не за нас, ломили су највише копља с Енглеском и Аустријом руски државници.¹⁸

Гроф Шувалов је водио прву реч међу руским делегатима, јер Горчаков већином није ни присуствовао седницама конгреса; изго-

¹⁸ Брз. Андрашија Фрањи Јосифу, 15. јун 1878, Берлин, Држ. архив, Беч.

варао се слабошћу. Шувалов је био повучен, без темперамента. Под јаким енглеским, а нарочито Бизмарковим утицајем, није био човек који би знао наметнути своје мишљење једном Андрашију и лорду Биконсфилду. Он, главни противник у Русији Игњатијевљеве источне политике и мира у Сан Стефану, не само што није довољно бранио тековине руских победа у задњем рату, но је излазио Енглеској и Аустрији у сусрет више, него што је морало и требало. У самој Русији ратоборни кругови нису мировали. Цело пролеће и лето 1878. сипала је руска штампа огањ и ватру на Аустрију. Руско јавно мњење није се тако лако мирило, као руски дипломати са мишљу да се уступи Аустрији једна чисто словенска покрајина. О тајној мисији генерала Фађејева, који је још за трајања конгреса послан у Србију, говорићемо на другом месту.

Србија, без сумње најзаинтересованија о судбини Босне и Херцеговине, није смела ни писнути, иако се радило о њеним земљама и њеном народу. Њени делегати нису били ни пуштени на конгрес; исто тако румунски и црногорски. Потискивана од Руса за рачун Бугара с Истока, а од Аустрије с Југа, морала је Србија гледати да спасе што се спасти даде, од освојених земаља. Русија ју је гурала из долина Нишаве и Јужне Мораве, а није јој могла зајемчити да ће јој одбранили од Аустрије земље око Косова и у Новопазарском Санџаку. Јер, још пре конгреса Аустрија је тако приправила земљиште за нови Пазар, „да су чланови конгреса на прву реч искључивали могућност да се тај крај Србији придружи. То питање није се ни у претрес узимало”.¹⁹ Хтела не хтела, Србија је морала тражити ослонаца у Бечу да би добила његову потпору за границе према Бугарској. И за то је морала платити. Андраши је за помагање Србије према Бугарској везао склапање трговинског уговора, грађење железничке пруге кроз Србију и регулацију Ђердапа. И сам Шувалов саветовао је Ристићу „не само да се стара доћи до потпуног споразумљења са Аустро-Угарском но да и никакав корак код конгреса не учини, који би ударио на осуду грофа Андрашија”.²⁰ Сличне савете давао је Ристићу и француски пуномоћник. Овај се тога и држао. Код таквог стања ствари представник Србије код конгреса морао је и у много мањим питањима „да поравни пут” код аустријских пуномоћника, само да их не би „озлоједио и раздражио”; камо ли да се усудио покренути питање Босне и Херцеговине. Ма како да му је могло бити тешко, морао се правити невешт. Мемоар, који је Ристић предао конгресу у име своје владе, а говорио је о границама нове Србије, морао је по Шуваловљевој савету претходно да покаже Андрашију. Зато се у њему и говори најмање о Босни. Док за своју отаџбину тражи Стару Србију, Косовски Вилајет на југу, Трн, Пирот, Белоградчик и Видин на истоку, за Босну само

¹⁹ Ј. Грујић, *Зайиси*, III књ., стр. 345.

²⁰ Иста књига, стр. 335.

спомиње: „Што се тиче земаља с оне стране Дрине и Лима, ми се не устежемо ни мало тврдити, да у њима не може бити мира без радикалног преображаја. Али Српска влада не мисли да треба да утиче на регулисање једнога дела, које су гарантне силе узеле у своје руке. Она се ограничава да изјави своју веру, да ће велике силе, у својој мудрости, наћи решење, по коме ће умукнути јауци очајања, који су до сада Срби у Кнежевини морали да слушају међу својом браћом, која станују с оне стране Дрине и Лима”.²¹

Ако није могао ништа помоћи, то не значи, да пуномоћник Србије на конгресу није пратио развој босанског питања; пратио га је и сувише живо. Највише и најискреније разговарао је с Русима. Признали су му да су пред рат ради обезбеђења неутралности понудили Аустрији Босну. Онда је била противна Енглеска. Ристић је иначе само могао нагађати какве су погодбе постојале међу Русијом и Аустријом; сигурно није ништа знао. Опазио је само, да је Русија „сасвим прегла на попуштање.” Кад је упитао руског делегата, барона Жоминија, каква утеха остаје Србији, овај је одговорио: „Остаје та, што ће то стање бити за време, јер кроз 15 (год.?) најдаље, ми (тј. Русија) се морамо са Аустријом разрачунати”. Исто је тако говорио и Шувалов, али за Ристића је то била „празна утеха”.²²

*
* * *

Аустријским делегатима на конгресу било је лакше изићи на крај са свима другима него с Отоманском портом. Видели смо да није пошло за руком Андрашију да наговори Турску на добровољно уступање Босне и Херцеговине још пре конгреса. Њен отпор не смањује се ни сад. Узалуд је Андраши покушавао да приволи Турке да се праве сметње аустријским предлозима у том питању. Отомански делегати извињавали су се и говорили да имају непотпуна упутства. Још почетком конгреса говоре они о неком заједничком запоседању Босне и Херцеговине.²³ По наредби свога министра, затражио је Зичи од Сафвет-паше, великог везира, да се пошљу турским делегатима тачна упутства; претио је да ће преговарати непосредно са султаном, „кад се министри боје одговорности.” Последњи пут покушао је Андраши да присили Порту да пристане на аустријске захтеве на Босну претњом да неће бранити њене интересе у јужној Бугарској. Цариград се није дао збунити. Знао је да је јужнобугарско питање исто тако важно за Аустрију као и за Турску; зато је био сигуран да ће Андраши радити и за себе, а не само за њега, ако шта учини. И кад је оно било решено,

²¹ Јован Ристић, *Дипломајска историја Србије*, II књ., стр. 201.

²² Ј. Грујић, *Зайиси*, III књ., стр. 393.

²³ Брз. Андрашија Фрањи Јосифу, Берлин, 15. јун 1878, Држ. архив, Беч.

захвали се лепо Порта Аустрији на заузимању, али није ни помишљала да ради тогапусти у Босни и Херцеговини.

Анраши понуди сад турској влади да пристане на суд Енглеске. Знао га је унапред, али изгледа и Порта, па зато и не хте наићи на лепак. Пролазио је дан за даном а из Цариграда се још није имао одређен одговор. Примицао се већ час, кад ће се на конгресу решавати и босанско-херцеговачко питање а још се није знало како ће се при том држати турски делегати. 27. јуна, дан пре решавања, заседало је у султановој палати велико веће. Шта је решено на њему, није хтео рећи велики везир. Напоменуо је само да ће се све свршити потпуно по Анрашијевој жељи; даље ништа. Истог дана рекао је Анрашију италијански први делегат, Корти, „да га присиљава јавно мњење Италије и положај у министарству Каироли на то да не пропусти ствар потпуно шутећи; неће правити никаквих тешкоћа, и само ће с било каквом фразом дати на знање да није одмах дао свој пристанак.”

Освануо је 28. јун, дан одлуке о Босни и Херцеговини. У аустријској делегацији владало је велико узбуђење. Неки њени чланови нису били сигурни да ће ствар проћи „сасвим глатко”, јер с Турцима се још није било начисто. Међутим, Анраши се није требао бојати за успех. Све је било унапред спремљено и ваљало је само одредити, да ли Немачка или Енглеска да предложи давање окупационог маидата Аустрији. Анраши је мислио, да би било најпростије да то учини Бизмарк, али се бојао рђавог тумачења да је његова држава добила Босну и Херцеговину као поклон од свога моћног суседа: зато је била изабрана Енглеска. На Бизмарков захтев дао је Анраши и њему и Солисберију податке за образложење предлога, који ће овај последњи поднети.

Седница је почела 28. јуна по подне. Још при улазу у салу рекоше турски пуномоћници да још немају упутстава; тек кад су ушли унутра, каза Кара-Теодори, један од њих, да их је тек примио. По Зичијевим извештајима из Цариграда, веће, које је заседало у султановој палати 27. јуна, одлучило је да отомански пуномоћници имају да побијају аустријски предлог. Тек, када и поред њихова отпора конгрес пристане уз Аустрију, да и они приступе, али да унесу ограде: односиле би се на султанова права суверенитета; испражњење покрајина у одређеном року и остављање грађанске управе у турским рукама. Султан није одобрио овај закључак.²⁴ 28. јуна изјутра, дакле неколико сати пре одлуке конгреса, састао се на султанов позив и под његовим претседништвом ванредни савет духовних и световних достојанственика да створи нову одлуку, а у подне послана су упутства делегатима у Берлин. Али-паша и Кара-Теодори саопштише их Анрашију пред сам почетак седнице. Порта поручује „да не може примити улазак стране војске”. Она је сама у стању да врати бегунце и изведе реформе.

²⁴ Шиф. брз. Зичија Анрашију, Цариград, 28. јун 1878, број 371, Држ. архив, Беч.

„Тренутак је био критичан”, јавља Андраши тога дана. „Седницу је требало отворити”, одговорих обојици, „стојимо ли једном пред јарком, дакле, скочићемо”.²⁵ Конгресна седница је почела.

Председник конгреса, кнез Бизмарк, стави на дневни ред 14. члан уговора о миру у Сан Стефану, који се односи на Босну и Херцеговину. Одмах се јави за реч гроф Андраши. У првом делу свог говора наведе све што је могло помоћи аустријску жељу за окупацијом. Споменуо је жртве које је хабзбуршка монархија морала подносити последње три године ради устанка у тим покрајинама и побијао већ толико пута употребљеним доказима могућност аутономије, предвиђене 14. чл. мира у Сан Стефану, тј. аутономије како је била предложена отоманским представницима на првој седници цариградске конференције. Завршио је: „Заинтересована у првом реду као погранична сила, Аустро-Угарска има дужност да слободно и отворено изјави, да јој допуштају њени највиталнији интереси да прими само оно решење босанско-херцеговачког питања, које би било способно да проведе трајно умирење речених покрајина и да спречи враћање догађаја, који су проузроковали тако велике опасности за европски мир и нанели самој Аустро-Угарској велике жртве и велике материјалне губитке”.²⁶ После Андрашија узео је, по договору, реч енглески министар спољних послова лорд Солисбери. Он предложи у име своје владе „скупљеним силама да конгрес донесе одлуку да покрајине Босна и Херцеговина буду окупирани и управљани од Аустро-Угарске”.²⁷ Бизмарк му се придружио у име Немачке. Италијански делегат Корти ставио је, по споразуму с Андрашијем, безначајну примедбу. Напослетку се диже први отомански пуномоћник Кара-Теодори и изјави да не може пристати на окупацију; Порта обећава и обавезује се да ће сама завести ред, послати двојицу комесара да уреде жандармерију, поврате и сместе бегунце и да уведу управни систем који ће бити усвојен за ове две покрајине; спровешће се и друге мере за поправљење тамошњег стања.²⁸ Одговорио му је енглески председник министарства Биконсфилд.

По Андрашију, Руси су били неугодно изненађени кад су чули да управо Солисбери предлаже окупацију; нису на то били приправљени. Исто тако им је било тешко то што се Бизмарк сместа придружио Енглезима. Ипак, после Биконсфилда говорио је кнез Горчаков, и то „на кулантан начин.” И он је побијао Кара-Теодоријеве тврдње да Турска може сама завести ред у Босни и Херцеговини. Додао је да је Русија дезинтересована у том питању.²⁹

²⁵ Брз. Андрашија Фрањи Јосифу, Берлин, 29. јун 1878, Држ. архив, Беч.

²⁶ Martens, *Nouveau Recueil Général des Traités*, III t., стр. 330.

²⁷ Исто дело, стр. 333.

²⁸ Исто дело, стр. 334.

²⁹ Брз. Андрашија Фрањи Јосифу, Берлин, 28. јун 1878, Држ. архив, Беч.

Напоследку се поново дигао Андраши и изјавио у име своје државе, да Аустроугарска монархија пристаје да преузме окупацију и управу Босне и Херцеговине. Не жели управу Новопазарског Санџака, где може и даље да остане турска управа, али „да осигура одржавање новог политичког стања, слободу и сигурност саобраћајних путова, Аустро-Угарска задржава себи право гарнизона, војничких и трговачких путова на целом опсегу означеног дела старог вилајета Босне”.³⁰

На председников позив гласали су делегати свих великих сила за предлог. Гроф Шувалов се оградао у питању Новопазарског Санџака; прими га ad referendum, док се објасни с грофом Андрашијем. Бизмарк остави за Русе отворен протокол. Турски пуномоћници нису хтели дати свој пристанак. Бизмарк их опомену: „Одлуке конгреса чине целину; немогуће је узимати повластице а одбацити штету.” Није у Портином интересу да се ради њена непристанка у питању окупације уопште изјави напори конгреса; она сили велике силе, да размисле и без ње о њеним властитим интересима. И за Турке је остављен отворен протокол да га накнадно потпишу.

Дана 28. јуна било је велико весеље у аустријској делегацији. Поред толиких других успеха, главно питање за њих – добијање окупационог мандата, било је решено у њихову корист. Не тако код Руса. Код њих је владала утученост, незадовољство, велика раздраженост против Немачке а нарочито против Аустрије. У питању окупације њих није толико љутила сама чињеница, јер су се с њом давно помирили, колико начин, како је добивен окупациони мандат на конгресу. Аустријски, енглески и немачки државници спремили су цео план, да о томе ни обавестили нису своје руске колеге. Двојица енглеских делегата изнели су кнезу Горчакову, једва који дан пре него што ће њихов властити представник предложити окупацију, „своју одвратност против политичке неморалности аустријских претензија”.³¹ О том је нешто био чуо у Берлину и Ристић. Отуда она изненађеност и запрепашћење код Руса, о коме говори Андраши, кад су видели да сам Солисбери предлаже да Аустрија окупира Босну и Херцеговину.

Иако је конгрес дао мандат Аустрији, још није било све готово. Турска непрестано кочи и узалуд су је наговарали на попуштање Андраши и Биконсфилд. Бизмарк је предлагао да Аустрија и не питајући Порту уђе у Босну на темељу одлуке конгреса. Најпосле, изјавио је 4. јула Кара-Теодори у име своје владе да она задржава себи право да се споразуме с Аустријом о Босни и Херцеговини „непосредно и претходно”. Бизмарк изјави да је уметањем турске изјаве у протокол постигнут споразум сила у босанско-херцеговачком питању. Тога дана

³⁰ Martens, *Nouveau Recueil Gén des Traités*, III t., стр. 339.

³¹ Goriainoff, *Le Bosphore et les Dardanelles*, стр. 378–379.

јавио је Андраши своме цару, „да се с тим испуњава програм, који је одобрило Ваше Величанство”.³²

Сви пуномоћници великих сила примише од њега израђен 25. члан берлинског уговора о Босни и Херцеговини. Русија је попустила и у питању Новопазарског Санџака. Само турски делегат Кара-Теодори затражи, и Андраши је пристао, да се на крају члана нагласи да Аустроугарска монархија и Отоманска царевина задржавају за себе право да се споразумеју у појединостима. Члан 25. берлинског уговора гласи: покрајине Босна и Херцеговина имају се запосести и управљати од Аустро-Угарске. За Санџак Нови Пазар Аустро-Угарска придржава себи право држања гарнизона и запоседања војничких и трговачких путова. Аустро-Угарска и Турска задржавају себи право да се споразумеју у појединостима.

Изгледало је на први поглед, да је ово питање на конгресу коначно решено. Али, није било тако. Иза привидног узмака Цариград је подмукло спремао нови препад. Управо последњи дан конгреса, пред сам потпис уговора, Турци су, како рече барон Швигл, један од аустријских делегата, „направили врло рђаву шалу”. У 11 сати до подне 13. јула, дакле, једва који сат до потписа уговора, дошли су Андрашију сва тројица турских пуномоћника и изјавили му у име своје владе да не могу потписати уговор, ако не да изјаву која би задовољила Високу Порту. За Андрашија је био врло критичан положај. Знао је да то није обична претња, и да отомански пуномоћници збиља имају таква упутства. Што да ради? У најнезгоднијем тренутку ставио му је лукави Осмаилија нож под грло. Не пристати на његове захтеве и оставити уговор непотписан од Турске значило је: ставити у питање цео рад конгреса, на коме је он, Андраши, пожњео толико успеха. Могао је бити више него сигуран да ће Porta да објави узроке свога непотписивања уговора. Још сигурније је било, да би европско јавно мишљење, које није било толико уверено у потребу аустријске окупације, као његови државници, свалило сву кривицу ради неуспеха конгреса на хабзбуршку монархију. И тако, хтео не хтео, морао је Андраши после бурног расправљања од читавог сата потписати изјаву, коју су Турци тражили. По њој, признаје Аустро-Угарска „да суверена права султанова неће претрпети никакву повреду чињеницом окупације; да ће ова бити сматрана као привремена и да ће се о појединостима окупације направити претходан споразум међу двама владама непосредно иза закључења конгреса”.³³

Вештим и у zgodно време употребљеним препадом, постигла је турска дипломатија велики успех овом изјавом; могла јој је да служи на част.

³² Брз. Андрашија Фрањи Јосифу, Берлин, 4. јул 1878, Држ. архив, Беч.

³³ Шиф. брз. Андрашија Зичију, Беч, 15. јул 1878. број 98, Држ. архив, Беч.
Freiherr von Schwegel, *Notizen über Berliner Kongress*, стр. 50.
Berliner Kongress 1878, II geh., Држ. архив, Беч.

Андраши се вратио кући као победник у правом смислу речи. Успео је не само да добије окупациони мандат и да протури на конгресу највећи део својих захтева, него што је, изгледа, за њега било најважније, да управо смрви своје руске противнике. Занимљиво је пратити борбу овог Мађара против Русије и словенства у пролеће 1878. Дуго је скривао и обуздавао своју мржњу против угушитеља мађарске буне 1848–1849. После мира у Сан Стефану једва је дочекао да се отресе свих обзира и свих обавеза према Русији и да пусти страсти на вољу. Удруживши се на конгресу с Енглезима и Немцима, прешао је Андраши у свом понашању према Русима границе обзира према некадашњем члану Тројецарског савеза, па и преко границе интереса властите државе. Такмичећи се с Биконсфилдом у сузбијању словенства и у често непотребном понижавању Русије, заборавио је мађарски гроф да њему и као представнику једне државе с половином становништва тих истих Словена, које је он тако гонио, и као сину једног малог народа, опкољеног словенским морем, није допуштено све оно, што и заступнику моћне и далеке Британије. Јер он је могао с мало више обзира и такта, ако већ није хтео да тражи другу, бољу основицу за односе своје државе према словенству, да задовољи велики део њених интереса, како их је и он схватио, а да ипак не изазове против ње и свога народа ону мржњу код Русије и нас, коју је збиља изазвао. Али, Андраши, један од стваралаца дуализма и немачко-мађарске превласти у Аустроугарској монархији, бранећи свој систем газио је у борбу против Словена дубље и дубље и великим делом његовом кривицом претвориће се она после берлинског конгреса у борбу на живот и смрт. Покрај све своје дипломатске вештине он није био у стању да спречи, што се није дало спречити, јачање балканских Словена и стварање велике југословенске државе. Узалуд му је била окупација Босне и Херцеговине; узалуд ће ради одбране од Словена бацити своју државу у загрљај немачког царства. Везивање са њим довешће неколико деценија после Аустро-Угарску у сукоб са целом осталом Европом.

Грехови отаца свете се деци. Андрашијев син биће последњи аустро-угарски заједнички министар спољних послова...

*
* *

Усташи и избегли народ у Аустрији с великом радошћу примили су гласове да је склопљен руско-турски мир. Брзо су сазнали, шта је одлучено за Босну у Сан Стефану и били су задовољни. Аутономија је била ионако у њихову програму, ако се већ не би могло постићи уједињење са Србијом; њу су сматрали као прелаз томе. Убрзо су и они чули да ће се уговор у Сан Стефану подврћи ревизији, да се око тога воде преговори и да ће се састати европски конгрес, који ће, међу осталим,

донети одлуку и о судбини њихове отадбине, Босне. Да би се при решавању њихове судбине чуо и њихов глас, одлучили су усташи да поднесу конгресу један меморандум; још један, посебан, да се пошаље руском цару. Ради тога састала се почетком марта 1878. устаничка скупштина у Тишковцу. На њој је састављен меморандум, и одређени су Васо Видовић и војвода Голуб Бабић да га носе на конгрес. За помоћнике босанским делегатима придодани су Васо Пелагић и трговац из Бос. Крупе, Никола Јовановић.

У меморандуму конгресу: оцртава босанска раја беду петовековног ропства под Турском и последњу своју борбу за слободу; моли представнике великих сила, „да би нас – Босну спојили са Кнежевином Србијом и тиме дали задовољења вечној правди и жељи угњетене раје“; ако им се не би могла испунити ова жеља „из каквих политичких разлога“, него им се дала „само аутономија са аутономном администрацијом“, износе своје жеље, каква би имала бити та аутономија и додају: „Ако је нужна нечија окупација, ради увођења новог поретка, онда нека се то учини са војском кнежевина српских, а ако нам се и то из неких узрока не допушта, онда да се одреди мешовита окупација.“ Меморандум завршава са значајном опоменом: „Све друго мимо изложеног, што би нам се дало, не би могло задовољити наше жеље нити нам повратити човечанска права, а такво стање не пружа јемство за дуготрајни мир”.³⁴

Овим меморандумом исказали су донекле побуњени Срби у Босни, шта желе. У суштини, њихов је једини циљ и жеља уједињење са српским кнежевинама, а ако то не може, аутономија. Међутим, аутономија, коју траже, свему одговара више, само не првом предлогу пуномоћника великих сила на цариградској конференцији Отоманској порти. Испуњени, усташки захтеви дали би, не аутономију, како предвиђа цариградска конференција, него вазалну кнежевину, нешто слично Србији после уступања градова и кнежевине Бугарској која се имала основати. Од свих суверених права Порти би остали само формални суверенитет и примање данка. Да су усташи замишљали под аутономијом стварање вазалне кнежевине, сличне Бугарској, видећемо из адресе упућене Алексаидру II руском цару. О аустроугарској окупацији нема ни речи; нису били за, а нису смели отворено рећи против. Да су против ње, види се из последњег ставка меморандума.

Што нису смели да кажу у меморандуму великим силама, тим отвореније су казали у адреси, упућеној руском цару, 13 (1) марта 1878. „Вечита је жеља босанског народа, да постанемо саставни део српских кнежевина, али, ако нам то из каквих узрока сметало буде, онда смо по

³⁴ *Eingaben an den Berliner Kongress 1878*, No 3, 2 März. Widovitsch und viele andere Bosniaken, Berliner Kongress 1878. II G., Држ. архив, Беч. Красић, *Устџанак у Босни*, стр. 196–200.

нужди приклоњени пристати, да бар постанемо засебна самостална вазална држава, ко што и наша браћа Бугари постају.” Одлучно устају против аустријске окупације; моле цара као и конгрес, ако их већ не могу окупирати српске кнежевине, да буде онда „мешовита интернационална окупација”.³⁵

Адресу Александру II однео је четовођа Вид Милановић на Цетиње да је пошаље у Петроград преко словенофилског агента у Црној Гори Атанасија Васиљева Васиљевића. Овај га је упутио да пошаље цару адресу преко нама већ познатог трговца у Бечу Хаџи-Ристића.

Током марта настала је промена у усташкој делегацији. Голуб Бабић беше отишао у Београд и тамо је одустао од намере да иде у Берлин. Мислило се неко време да га замени архимандрит Саво Косановић. Напоследку, одржана је још једна скупштина у Тишковцу и место Голуба одређен је за другог делегата Вид Милановић. Њему и Видовићу дата је пуномоћ и пошли су по народу да накупе што више потписа. Крајем марта саопштен је меморандум српској влади. У њој су босански прваци изјавили „да Босна жели или да се саједини са Србијом или да буде самостална, али никако и ни у ком случају, да не припадне Аустро-Угарској. Ако би била окупација, да не буде аустроугарска него српска”.³⁶

Кад се примакао дан почетка конгреса у Берлину, пошао је тамо као заступник босанског народа, тј. босанских Срба, само Васо Видовић. Кад није дошао Милановић, уз Видовића заступао је Босну пуковник Милета Деспотовић, некадашњи главни усташки заповедник у Црним Потоцима. На путу за Берлин зауставио се Видовић почетком јуна 1878. у Бечу. Ту се састао са Јованом Ристићем који је управо водио врло тешке преговоре с аустријском дипломатијом. Кад му је Видовић показао меморандум, Ристић је био против тога да се у меморандум унесе ставак, где се тражи припојење Босне Србији. Говорио је како је лудост захтевати, што се не може добити а народној ствари може само шкодити. И онако забринут великим захтевима, које је Беч стављао српској влади као услов за помагање српских жеља при разграничењу с Бугарском, стрепио је Ристић и од најмање ситнице, која би могла онерасположити бечке громовнике. Сигурно се бојао сумњичења и зато је хтео да се овај ставак избаци. Видовић није пристао. Одговорио је, да и они знају да се ово неће испунити; метнули су зато, да се зна и упамти „коме је хтела Босна”, касније може затребати. У расправу се умеша српски отправник послова у Бечу, Цукић, поможе Видовића и ставак не би избачен из меморандума.

Може се замислити како је прошао у Берлину заступник Босне, кад су и пуномоћници слободних држава, које нису биле велике силе,

³⁵ Красић, иста књига, стр. 200–202.

³⁶ Ј. Грујић, *Зайиси*, III књ., стр. 320.

морали да обилазе око господара Европе и да просе од њих помоћ. Громовницима се није могло ни прићи; европским државницима на конгресу није требало мишљење Босанаца, када су одлучивали о судбини њихове отаџбине. Обучен у фрак, што му га је купио Јован Ристић, „да изгледа као човек”, Видовић је осим код Срба и Руса могао проговорити коју реч само с неким секретарчићем. Меморандум је предао конгресној канцеларији, где се губио међу многим меморандумима, написаним искрено или нарученим, који су стизали из свих крајева Балканског полуострва, да иду *ad acta* и увећају архиву берлинског конгреса. Преписе је могао Видовић – толико су допуштали њему и још неким изасланицима балканске раје – да унесу у салу заседања, али пре седнице – кад тамо није било никога – и да их метне на места за зеленим столом, где су седели поједини пуномоћници великих сила. То је све што је могао урадити заступник босанске раје на конгресу у Берлину.³⁷

³⁷ Причања Васе Видовића.

ГЛАВА IX ОКУПАЦИЈА

I

СТАЊЕ У БОСНИ ПРЕД ОКУПАЦИЈУ

Живот хришћана у Босни, који се нису бунили, није био завидан за време устанка ни у градовима ни у селима. На прве вести, да је плануо устанак у Херцеговини и Босанској Крајини, у целој земљи настало је несносно стање. Огорчење је избило свом снагом код муслиманских гомила. Прасак пушака и халакање баши-бозука потресали су често прозоре на кућама појединих градова. Распуштена светина правила је изгреде и чинила разна насиља мирним хришћанима. Често су пуштани гласови да ће се у то и то време извршити покољ хришћана. Онда су затварани хришћански дућани, закључавана кућна врата и иза спуштених завеса на прозорима застрашени свет је очекивао шта ће бити. Ипак, није се ишло тако далеко, јер у већини градова умеренији људи стишавали су распаљене страсти и спречавали да не дође до већих недела.

У селима било је горе. Чим је плануо устанак, по побуњеним, а негде и непобуњеним, селима разлетели су се летећи одреди. Читаве чете нападале су мирна села и под изговором да гоне „ешкију” или да траже скривено оружје, гостиле су се, частиле и односиле што им под руку дође. Глава једног сељака једва да је вредила пушчаног фишека. Потужити се није имало коме, јер после сваке тужбе долазила су као освета још гора насиља. Одупрети се, значило је или изгубити главу и упропастити породицу или у најбољем случају бацити сам угарак у своју кућу и одметнути се усташима. Неретко је у крви угушиван отпор сељака противу зулума, а у Сарајево је јављено да се то и то село одметнуло у ешкију, чета послата да га умири и – мирна Босна!

Новинске вести, конзулски извештаји и искази избеглица код аустријских власти наводе стотине и хиљаде управо нечувених насиља почињених над хришћанима у то доба. Овакви зулуми дизали су народ на устанак више него икаква комитетска агитација. Многи, који нису ни мислили да се буне, хватали су се пушке и бежали у планину или Аустрију. Други, кад већ нису знали шта ће, повукли су се из села у градове, где су се осећали сигурнији. У самој Босанској Градишци било је у августу 1877. год. 800 породица, које су побегле из села у град због баши-бозучких зулума.

Од усташа доста је препатило мирно становништво по селима. Кома је кућа изгорела, нерадо гледа туђу читаву. Устаници су обично силом нагонили оне, који неће да се буне, да се и они дижу. Палили су им куће, отимали стоку, храну, одело па и новац. Отомански чиновници у Босни оптуживали су „словенске комитете” да наговарају мирне сељаке по селима да не обрађују поља и да униште рала и плугове, јер „ако засеју земљу, да ће их побити”.¹ Жалосно је али истина, да су се многе устаничке чете понашале често по селима, нарочито у католичким, као и баши-бозуци. Исто тако, мора се признати, да су многе злочине извршили обични разбојници, који су се крили иза имена страшне ешкије. Насиља појединих чета знале су неретко тако додијати мирним и незаштићеним селима, да су се морала обраћати за заштиту устаничким одборима у Аустрији. Било је тежака хришћана који су заслуживали такво поступање: многи од њих су турске уходе; одају четничка склоништа; иду с Турцима у потере, па често предају рањене четнике турској војсци. Овима су се усташи, чим им се пружила прилика, страховито светили. Други су већином били негде милом, негде силом, четнички јатаци: скривали су њих и оружје; доносили су им у планину храну и извештаје о турским кретањима. Чим би осетили да је власт нешто сазнала, одметали су се и они па бежали с породицама у Аустрију.

Рат је слабио притисак над хришћанима и они се постепено придижу. Трговци се најпре сналазе; они већ пре, иако тајно, прате устаничку борбу и многи од њих стоје у тајној вези с устаничким одборима. Било је и таквих, ако је веровати турским извештајима и оптужбама, као неки Остоја из Бихаћа, који је седео као „лојалан грађанин” у Идаремецлису бихаћке области, у исто време куповао је и слао оружје и џебану четама у Црним Потоцима. Да дрскост буде још већа, кад сам није могао бити у исто време у турском мецлису и међу усташима, плаћао је Остоја бедела (заменика), који је за њега био у чети и борио се у Црним Потоцима.²

Агитација и врење међу Србима у градовима узели су 1877. такве размере, да су их и саме власти запазиле. Код неких трговаца биле су

¹ Жандарм. заповедник бос. валији, 21. мај 1877 (1293), Вил. арх. Сарајево.

² Бихаћки мутесариф бос. валији, 21. јула 1877(1293), Вил. арх. Сарајево.

преметачине; заплењене су брошуре, а неколико их је и затворено у Брчком и Тузли.

Приликом обрађивања овог дела босанског устанка натурала ми се сама од себе сличност положаја нашег народа у Босни у то време с његовом судбином у светском рату. И тада, као и 1914–1918, много је претрпео, али управо у најтежим тренуцима избиле су нове енергије, започео је нови полет. У борби пушком Турска је победила, јер је била физички јача, у борби живцима и вољом ми смо остали победници. Раја је тучена на бојном пољу, али није била скршена. Турска 1877. и 1878, као и Аустрија 1917. и 1918, могла је видети да је после свих напора да нас у Босни пригњечи и угуши, поново оиде, где је била 1875. Какво ће држање заузети Срби према аустријској окупацији, видећемо у току разлагања.

Окупација Босне и Херцеговине задаће најтежи ударац босанским муслиманима. Једини они и покушаће да се одупру аустријској војсци и с мачем у руци да бране исламску премоћ у својој отаџбини. Сви напори и сва проливена крв биће узалудни: аустријске дивизије сломиће њихов отпор и „Швабо” ће завладати њиховом земљом. Ни у једном одсеку своје историје не показује се босански муслиман тако јасно у трагичном положају једне осамљене гомиле, која зна шта неће, али не зна шта хоће и може – као 1878. године.

Турско освојење донело је са собом и ширење мухамеданске вере у Босни. Од његова прелаза на ислам три силе: наш народ, ислам и Босна, њихова ужа отаџбина, делују на изграђивање типа босанског муслимана, каквог га видимо у деветнаестом веку. Свака од ових сила дала му је по нешто, а ни једна није потпуно превладала. Отуда неодређеност и често пута потпуно супротне особине његова карактера.

Крв наше крви, већ по својим физичким особинама одаје босански муслиман из кога је јата. Поред свог противутицаја ислама и Турске сачували су они потпуно народни језик и велики део обичаја. Нигде, као у њиховим јуначким народним песмама не осећа човек нашу народну душу код босанских муслимана. Њихов виолентни темпераменат стишава ислам тек у старијим годинама. Утицај вере осећа се највише, да не говоримо о самом верском животу, у породици, положају жене, градњи и намештању кућа, у оделу и јелу. Најистакнутија исламска предстража према Средњој Европи, вековима се крвећи с хришћанима, босански муслиман постао је на верској раскрсници првога реда, каква је Босна, верски искључив, конзервативан и осетљив у том питању и у најмањим ситницама. Готово непрекидно у рату по Европи и Азији, где се није знало за реч милосрђе, дружећи се са азијатским турским четама, и он се научио на дивљи начин турског ратовања. У то ратничко доба, где се највише ценило јунаштво, а мало поштовала власт и државни закони, развио се код њих тип „баше”, који ће раји наносити највише јада, а властима у Турској главобоље.

Посебан историјски положај Босне као државе у средњем веку у нашем народу и као граничне покрајине у Турској дао је босанским муслиманима нешто посебно босанско. У забаченим босанским планинама, далеко од главних балканских путева куда су пролазиле културе и војске, сачували су они доста особина својих прадедова, старих босанских богомила. Од њих су наследили јаке индивидуалистичке склоности и жилаво чување већ стечених обичаја, навика и уверења – познату босанску упорност. Љубав према Босни и њеним традицијама развијена је код њих више него код католика; да не говоримо о православним, код којих је немањихка традиција, раширена црквом и народном песмом, готово потпуно истисла успомене на некадашњу босанску државу. Тако је босански муслиман остао једини прави „Бошњак”.

Толика разноликост утицаја довела је босанске муслимане у сукоб са свим силама које су управљале последњих векова судбином Босне. Иако имају с хришћанима исту крв, један језик и заједничку отаџбину, нису се могли с њима сложити. Кад су прешли на ислам, постали су му главна предстража према хришћанској Европи и судеоници у власти једне освајачке верске државе. Правом освајача и победника држали су у рукама сву економску и политичку моћ у земљи. Поносити, с уским верским схватањем о држави, њеним правима и дужностима према поданицима, нису могли ни замислити да би и неверничкој раји требало дати нека права, а камо ли равноправност. Феудални систем са моћним и ратоборним племством, које је држало готово све земље у Босни, тако је дубоко био задро у њихове душе, да су и сељаци и грађани муслимани спајали често своје потпуно супротне интересе с интересима муслиманске феудалне класе. Тако је једно чисто социјално питање – аграрно – постало у Босни верско-политички проблем. Одлучан да брани по сваку цену султану једну покрајину а себи повлашћен положај верског освајача, вековима се бори босански муслиман против тежње осталог дела нашег народа да се ослободи. То је доба крваве међусобне борбе, опеване у народној песми, доба Старине Новака и Ђерђелез Алије, Јанковић Стојана и Хрњице Мује, Смаил-Аге Ченгића и Новице Церовића.

С Османлијом, осим једне вере, заједничке државе и владара, слабо је што наш муслиман имао заједничко. Иако је волео и поштовао султана као халифу – заштитника ислама – па био спреман скочити на њу и у ватру и у воду, „Туркушу” није трпео. „Турчин” је за њега верски а не национални појам. „Бошњак” се у Турској увек осећао као нешто посебно, нерадо је гледао мешање Цариграда у његове унутарње ствари и увек био спреман да и оружјем брани своје повластице и свој посебан положај у царству. Зато се одупире централистичким тежњама Отоманске порте и врло често долази у сукоб са средишном влашћу у Цариграду.

Аустрију, првог и највећег свога суседа и противника, одувек је мрзео. Та, зар није са њом вековима ратовао? Кад је Турско царство било у напону снаге, из Босне су полазили страховити пљачкашки походи турски на север и запад. Босанске чете робе и пале све до Млетака, Граца и Беча. Кад је царство почело опадати и границе његове узмакле до Босне, босански муслиман је био главна сметња освајачким тежњама аустријским у том правцу. Кад год је надирала на Балкан, нигде аустријска војска није наилазила на тако упоран и очајан отпор као у Босни.

Деветнаести век, у ком се имала да одлучи њихова судбина, затекао је осамљене босанске муслимане. Пошто се нису могли ни са ким сложити, сви су били против њих. Хришћани их нападају, јер им сметају у борби за ослобођење. Турска их гони, што неће да се одрекну свог бошњаклука и што се буне против државног централизма. Иако воле рат, неће редовну војску, велики су им порези, не трпе уређену државну управу и равноправност других вера. Њих су оптуживали, што се раја буну. Они, који су највише желели да имају султана за господара, поткопавали су и нехотице турско господство у Босни. Конзервативни и верски одгојени, нису много веровали у напредак; по њима, само чувајући старе верске обичаје и слушајући шеријат царство се могло одржати. Сваку и најмању реформу сматрају босански муслимани за неопростиву погрешку; зато и оптужују пођаурене Цариградлије да су они криви са својим реформама, што нема старе снаге и моћи у царству. Кад се боре против свих тих промена, раде из дубоког уверења да тим не чине царству никакво зло. Немали део кривице носе они на себи, што није успела реформна акција Портина и великих сила за време устанка. Они су и тад исто тако непомирљиви и отпорни као да су границе царства још код Беча, а не на прагу своје отаџбине.

У почетку устанка већином радо иду у бој, где год их пошљу, иако њихове нередовне чете наносе својим насиљима често више штете него користи. Али, страшне прилике у земљи, устанак и рат, постепено су ломили и њихову снагу. Штете, које је устанак нанео земљи, биле су велике. Да не говоримо о Херцеговини, цела Босанска Крајина и Посавина, од далматинске границе до Саве и ушћа Босне у њу, била је претворена у прах и пепео. У самој бихаћкој области било је до августа 1876, по службеним турским извештајима, штете за 40,000.000 гроша. Од 198 муслиманских села спаљено је 41, а од 298 хришћанских уништено је 223.³ У вишеградском срезу изгорело је у 69 села, 2.980 кућа и осталих зграда. Слично је било и у осталим крајевима. Поседници, који су имали имања по побуњеним селима, изгубили су све. Куће, чардаци, стаје и хамбари попаљени су им. Кметови су

³ Изв. бихаћког мутесарифа бос. валији, Бихаћ, 11. август 1876 (1292), Вил. архив Сарајево.

одбегли у Аустрију или у планину; ко је и обрадио нешто земље, није смео ићи да покупи жито, кад би дошло време жетве. Бегови са великим делом муслиманског становништва са села повукли су се, често без игде ичега, у градове и пали на терет осталом грађанству и држави. Људи некад моћни и богати, који су делили сиротињи, сад и сами почеше живети од туђе милостиње. Крајем 1876. и почетком 1877. била је у неким побуњеним пределима таква беда, да држава није могла да наплати десетину и да покупи пшеницу за двопек у војсци.⁴

У срезовима где нема устанка, није било много боље. Бегови су се бојали нереда, па нису хтели давати тежацима семе за сејање. Несређене прилике у земљи деловале су па је свет мање, но што је и могао, обрађивао земље. Да осигура исхрану земље, Порта је забранила извоз хране, али то је слабо помогло. Намирнице су се морале увозити из Аустрије. Скупоћа је у земљи нагло расла и по самим општинским и државним максималним ценама: ока пшенице скочила је од 80–90 на 200 пара; ока меса од 95 на 270; шећер од 320 на 500; масло од 400 на 980 пара. Тако службено, а каква је била права цена, можемо најбоље знати ми, који смо преживели светски рат. Трговине и занати замрли су због несређених ратних прилика и оскудице у потрошачкој публици. Извозити се није имало што, а да је чега и било, путеви су били тако несигурни, да је то било врло тешко. Увозити није било лако, међу осталим, и због тога, што су страна предузећа нерадо давала робу на почек; тешко су наплаћивала старе дугове, а домаћи трговци нису имали новаца да купе за готово. Злата у земљи било је све мање.

За руско-турског рата 1877. дигнути су готово сви муслимани у војску. Ко познаје неокретност муслиманске жене, затворене у харему, у практичном животу, може себи већ представити, какво је стање настало. Одласком мужева, очева и браће у војску оне нису умеле да се снађу и наставе њихове послове. Кад би потрошиле оно мало готовине, ако су је имале, дошла је беда и глад. Половином 1877. почела је влада делити сиромашним и редифским породицама по 30 гроша месечно и нешто жита из десетинских стоваришта. Све је то било мало, и утолико мање уколико је сам новац губио вредност.

Дана првог августа 1876. пустила је Порта у саобраћај преко Отоманске банке 300 милиона гроша у папиру и овај новац требало је да има златну вредност. У почетку се лепо примао, али ускоро поче му падати вредност, и већ крајем 1876. прећено је казнама оним, који га не би хтели примати. У Босну је убачено најпре пет милиона гроша, а пошто је у њој курс „каима“, како се тај новац звао, био већи него у другим покрајинама царства, навали он тамо. Убрзо се и у Босни изгубило поверење у њега. Ако је икако могао, сваки је избегавао да га прима, и да му сачува вредност, министар финансија у Цариграду издао

⁴ Заменик бих. мутес. бос. валији, 31. јануар 1877 (1292), Вил. архив Сарајево.

је наређење да се каимима има исплаћивати чиновницима плата и плаћати свака државна нарудбина, али исто тако, да се може њима и порез намирити. Трговци, нарочито хришћани, за које би се доказало да неће да приме каиме, били су кажњавани. Покрај свих мера курс њихов је стално падао. Чиновници су при наплаћивању пореза вршили злоупотребе; од народа су тражили злато и сребро, мењали га код мењача за каиме и ове остављали у државне касе. Падање вредности новцу донело је још већу скупоћу. Сиротиња је примала потпору у каимима, а животне намирнице морала плаћати у злату. Због несигурности у новчаном курсу трговци су робу продавали скупле. Беда је у самом Сарајеву била тако велика, да су чак и муслиманске жене изишле на улице и демонстрирале против глади.

Већ две године 10% муслиманског становништва било је под оружјем. Многи батаљони Босанаца одведени су 1877. у Бугарску. У јулу те године позвала је Порта под оружје све муслимане од 17–70 година, али мало их се одазвало. Свету је већ било доста рата и тад се и војни бегунци јављају у већем броју. Војне власти расписивале су награде за њихово хватање. Кад ни уцене ни претње великим казнама нису могле да спрече бежање из војске, покушало се лепим. И то је било узалуд; народ је био сит рата и бегунци су се и даље множили. У новембру 1877. Босна је имала да даде 20.000 регрута, а једва су могли скупити коју хиљаду. Премореност, беда код куће и порази турски у Бугарској, пољуљали су код муслимана војничку дисциплину.

Турска управа у Босни одувек је била лоша, и рат ју је направио још гором. Валије су се мењали сваки час. Међу њима је било људи, који ни појма нису имали о земљи, у коју су били послани као управници. Чиновници су морали месецима да чекају и на своју јадну каимску плату. Зато влада међу њима неуредност, мито и леност. На хиљаде нерешених аката лежало је 1877. у вилајетским уредима. Већином странци, Османлије, чиновници су на сваком кораку навлазили на неповерење босанских муслимана. Ионако слаб углед њихов још је више пао после пораза турске војске у Бугарској. Тада је избила на површину дотле притајена мржња Бошњака против туђинских чиновника. Масхар-паша, нови валија, који је дошао у Босну у априлу 1877. после неспособног Назиф-паше, био је окретан цариградски чиновник, али није познавао покрајину, где је први пут дошао. И он, као и његови чиновници, слабо су марили за земљу, којом су управљали. Војни заповедник, Вели-паша, није крио да уопште не трпи Босанце; мора се признати, ови су му враћали истом мером. Отомански чиновници кривили су босанске муслимане да су они својим рђавим поступањем са рајом довели до устанка, нереда и целог слома царства. Муслимани су одговарали да чиновници не бране земљу како треба. У простом народу говориле су се и горе ствари. У фебруару 1878. причало се тако: „Наше паше продале су нас Русији,

исисали су потпуно народ, а сами се обогатили. Они немају отаџбине и вере. Злато је њихов Бог". Бихаћком мутесарифу рекао је у очи један муслиман: „Видиш пашо, како сте нас далеко довели, наши муслимани умиру од глади”.⁵

Крајем 1877. углед власти већ је био толико пао, да је њихове наредбе мало ко слушао. Вилајетска влада није хтела да употреби згоду, што је имала доста војске у земљи да скрши отпор муслимана, а своју слабост правдала је тим, да треба у тако тешким временима опрезно поступати и штедети и онако измучено муслиманско становништво. Међутим, управо та вољна или невољна попустљивост тумачена је од гомиле као немоћ; зато постаје сваким даном непослушнија и насртљивија. Кад је дошла 1878. реч отоманског чиновника мало је вредела у Босни.

Крајем руско-турског рата муслимани су почели да се мире с његовим последицама: пристајали су на губитак Бугарске па и Херцеговине, али нагло расуло турске силе на Балкану и склопљено примирје под притиском руских бајонета утукло их је и сломило. Није се сад говорило само о губитку Бугарске и Херцеговине, помишљало се и на потпуну поделу царства. Забринутост и узнемиреност расла је, а са њима заједно јачала до тад колико-толико скривана антипатија према отоманским чиновницима.⁶ Ипак је у великом делу Босне и од ратом преморених муслимана с весељем примљена вест о примирју. Под конач јануара и почетком фебруара пуштене су кућама чете са Дрине; и то без игде ичега. Подељени у четице од 15–20 људи враћали су се војници преко села и отимали сељацима храну, одело и све што би дохватили. 4. марта 1878. склопљен је мир у Сан Стефану. Службени вилајетски лист „Босна” јавио је то 7. тога месеца. Дознало се и то, да мир у Сан Стефану ставља у изглед аутономију Босне. У градовима – нарочито у Сарајеву – узрујао се свет; пробудише се старе наде и жеље босанских муслимана. Несретни рат убио је и остатак вере у Цариград. Пригушена мржња против реформи и уредби, заведених од Омер-паше наовамо, почела се јавно показивати, јер Бошњак опет није био ништа заборавио и ништа научио. Јављала се нада да ће се у Босни моћи повратити старо, сретно доба, кад је он био све и сва. Масхар-паша, босански валија, остао је хладан према превирању у народу; чекао је развој догађаја. Да дочекају ове догађаје, нису били спремни вођи босанских муслимана. Ни сама представа о земаљској аутономји није им била јасна: један ју је замењивао с реформама; другога је мучило питање, докле би она ишла, а трећи није могао да чује ни име њено.⁷ Сам народ, изгледа, да је под самоуправом замишљао враћање у старо стање, како је било пре 1850.

⁵ Изв. ген. конзула, Сарајево, број 429, Инф. биро, Држ. архив, Беч.

⁶ Изв. виц. конз., Брчко, број 10, 7. фебруара 1878.

⁷ Изв. ген. конз. Сарајево, 12. март 1878, број 59, Држ. архив, Беч.

Срби су живнули после склапања мира. За аутономију, ако се већ нису могли ујединити са Србијом, били су од увек. Они, који су били остали у земљи, покушавају још у првој половини 1877. да раде заједно с муслиманима у неким крајевима против аустријске окупације. Устаници су одувек одвајали од бегова обични муслимански народ и гледали да се некако измире са њим. У фебруару 1878. издали су поново један проглас босанским муслиманима, позвали их да забораве старе борбе и да пређу на заједнички рад. Касније, кад се примакне окупација, ићи ће се и даље.

И Аустрија мења у ово доба своје држање у Босни. У новембру 1877. отишао је из Сарајева њен генерални конзул Тодоровић, на његово место дошао је из Скадра Васић. Чули смо о њему да је био члан конзуларне мисије 1875. и да је враћен у Скадар 1876; прерано и сувише отворено агитовао је у Херцеговини међу тамошњим католицима у корист своје државе. Такав човек требао је сад у Босни грофу Андрашију. Питање окупације дошло је на дневни ред; за сваки случај требало је припремити за њу земљиште у Босни и Херцеговини и придобити тамошњи народ да се не противи уласку аустријске војске. У исто доба, кад је и на дипломатском пољу почео отворено да ради на добијању Босне и Херцеговине, послао је Андраши упутства својим конзуларним чиновницима у овим покрајинама, да раде за окупацију. 8. марта 1878. наредио је Васићу да помаже рад међу католицима и муслиманима да се Босна припоји Аустрији. Министарство спољних послова у Бечу било је вољно да подупре овакав рад новцем, – па и обећавањем одликовања појединим истакнутим људима.⁸ Ова упутства допунио је Андраши 10. марта. Наредио је Васићу да дође у везу са беговима: има да им каже да им се неће дирати у поседе; муслимани и католици нека се изјасне против аутономије и нека траже да или остану и даље потпуно под Турском, или да се припоје Аустрији.⁹

Лакше је Андрашију било наредити него Васићу извршити. Расположење муслимана према Аустрији и њеним тежњама на Босну било је више него непријатељско и Васић се није ни усудио да покуша да ради по упутствима из Беча. Са муслиманским првацима имали су аустријски конзулати врло мало веза; још покушати у онаквим временима радити по Андрашијевој наредби, било је ако не немогуће, оно врло тешко. За католике је било лако.

У пролеће 1878. појавиле су се поново устаничке чете. Голуб Бабић из Црних Потока, Стево Маринковић из Сеоца, а Остоја Веиновић од Брезоваче, проваљивали су са својим четама у унутрашњост земље. Било је других чета у Вучијаку, Козари, Мотајици и Грмечу; ходале су у одредима од 5–10 па све до 200 и 300 људи, затварале друмове, нападале села и плениле шта дохвате.

⁸ Шиф. брз. Андрашија Васићу, 8. март 1878, Држ. архив, Беч.

⁹ Исти истоме, 10. март 1878, Држ. архив, Беч.

Порта није хтела да протегне обећану амнестију на Босну и Херцеговину; изговарала се да амнестија важи само за Бугарску, а у овим покрајинама да још траје устанак. Против устаника послани су нови батаљони. Међутим, и они су били обавештени о миру у Сан Стефану па су углавном мировали и чекали развој догађаја.

Избеглице, које су хтеле натраг, нерадо су примане од отоманских власти. Херцеговачки усташаи почели су се у пролеће 1878. сами враћати на своја огњишта; долазили су без питања и наоружани. Говорили су да их је послао књаз Никола; сад имају да обраде своја поља, а остала питања ће се уредити касније. Њихов повратак узбунио је бегове. Бојали су се да слично не ураде и осталих 150.000 избеглица, и тако поседници да не изгубе своје земље. Порта нареди војном заповеднику, да баца враћене Херцеговце преко границе, ако неће да се покоравају земаљским законима и властима.¹⁰

II

НЕМИРИ У САРАЈЕВУ; СПРЕМАЊЕ ОТПОРА ПРОТИВ ОКУПАЦИЈЕ

Како је одмицало пролеће, све јаче је избијало на површину још подземно врење међу муслиманима. Почетком маја 1878. приметило се да се држе у Сарајеву неки тајни састанци, на којима играју главну улогу улеме и хоџе. Дневна политика потисла је сва друга питања. Причало се да се спрема Порти велика адреса, где ће се изнети муслиманске жеље и жалбе.¹¹ У земљи се опажају две струје: умеренија, у којој су били већином бегови и имућнији сталежи и непомирљива, народна, где је био сиромашнији свет по градовима и сељаштво. Међу босанским беговима неће се наћи 1878. нови Хусеин-бег Градашчевић. Нема више старих беговских нараштаја, који су знали пркосити самом султану у Цариграду. Нова генерација била је другог кова. Није веровала више у враћање старе моћи и славе; многим је главно било сачувати кметлуке и беглуке а на коцку ставити нису хтели готово ништа. Да је Турска ради Босне ступила у рат с Аустријом, бегови би се сигурно храбро борили; овако, у борби која ће се повести ради окупације, они се највећим делом колебају. Народ, научен да га они воде, вуче их, често и силом за собом. Под његовим притиском многи од њих, док му привидно одобравају, вичу против турских власти и не одвраћају га од оружаног отпора против уласка аустријске војске у Босну, у исто време шурују с отоманским чиновницима и гледају да се не замере много својим радом код будућег господара, Аустрије. У том се нарочито истичу неки сарајевски прваци.

¹⁰ Изв. ген. конз. Сарајево, 27. мај 1878, број 28, Држ. архив, Беч.

¹¹ Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, стр. 75.

Најистакнутији бегови тога доба у Сарајеву били су Мустај-бег Фадил-Пашић, Хаки Исмаил-бег Таслицак и Мехмед-бег Капетановић. Капетановић је био један од најобразованијих муслимана тога доба. Славољубив, жељан положаја и власти, најпре је преко Турака покушао да задовољи своје славољубље. Био је у Хајдар-ефендијиној реформној комисији 1876, начелник града Сарајева 1877, и у новембру исте године изабран је за посланика у турском Парламенту.¹² Кад није могао постати мутесариф-паша, што је желео, прешао је у опозицију. Порта нерадо даје у деветнаестом веку Босанцима положаје у Босни; Капетановићу га је могла тим мање дати, што су њене власти сумњале да има везе с Аустријом. Сумња је била оправдана, јер је он још много пре окупације био човек далматинског намесника генерала Родића. Касније, за аустријске владе у Босни, ни сам није крио да је пре окупације имао везе с аустријским конзулом. Он је био вођ врло мале групе аустријски расположених бегова.

Мора се признати да је у Сарајеву, али још више у покрајини, било таквих бегова – као Бушатлић у Ливну – који су све, па и главу ставили на коцку, само да спрече улазак Аустрије у Босну.

Главни заточници ислама и старе босанске слободе били су људи из народа. Испаћен ратом, кад је осетио да се царство руши, обични муслиман није то умео друкчије да протумачи него издајом. Није могао веровати да може неко победити султана у поштеној, отвореној борби. Свему су криве паше и њихове „ђаурске” реформе. Зато се буну против њих, али не као бегови да се дочепа високих положаја и одбрани своје повластице, него као прави правоверни, који жели да се земљом управља по шеријату, а не по неким новим законима, које, нити је разумевао, нити волео. Расулом државне управе ослобођен њеног притиска, сад је могао обични босански муслиман да каже што хоће. Хтео је, али оно што није могло бити: враћање на стање пре реформи. Нико није био за такво решење осим њега, и хтео не хтео, морао је започети борбу на више линија. Ни највећем фанатику или босанском патриоти, муслиману, није падало на ум да потпуно одвоји Босну од Турске; султана је хтео имати и даље за господара. Дигао се он само против његових чиновника, Османлија. У Босни је имао да буде Бошњак господар, а не странац. Уз укидање реформи, то је било све што је тражио од Цариграда. Жеље своје, као што ћемо видети, износио је сад на мало бурнији начин и сав јад свој због ратних неуспеха излиће на главе несретних чиновника.

У питању окупације није било колебања код простог муслиманског света. Улазак аустријске војске у Босну значио је за њега нешто више, него могућно губљење земаља, што се могло десити беговима. Веровао је да ће са слободом изгубити и оно, што му је било

¹² Владимир Ћоровић, *Мехмед-беџ Кајеџановић*, стр. 34.

најмилије и сачињавало суштину његова живота, веру, обичаје и премоћ ислама као државне вере у његовој отаџбини. Њему је изгледало немогуће да живи у једној иноверној држави, а покрај тога да не буде прогоњен као муслиман. И све, да се то допусти без капи крви и иједне мртве главе. На то не би Јамаковић, Каукџић и другови никад пристали. Они су се држали Корана, који наређује да се не сме без борбе одступити непријатељу ни стопа муслиманске земље. Колико је цео противокупациони покрет био конзервативно-верски, види се по томе, што су ходе и уleme били главни његови вођи; у својим проповедима први они буне народ и из њихових редова изишла су три главна представника покрета у Сарајеву, Јамаковић, Каукџић и Хаџи-Лојо.

Мухамед-ефендија Хаџи-Јамаковић шејх и мудериз Куршумли медресе у Сарајеву, најодушевљенији и најдоследнији је од свих сарајевских вођа. До 1878. миран је и повучен човек, скроз поштен.¹³ Кад се уверио да отоманска влада не може да одбије европске ђауре, бацрио се у покрет свом снагом једног фанатика. Борбен, одлучан и непомирљив остао је Јамаковић до последњег даха. Он је највише јада задао војсци генерала Филиповића. Јамаковић је најсимпатичнија личност из круга људи, који су се спремали и водили отпор против окупације.

Хафиз-Абдулах-ефендија Каукџић познат је из ранијих година као фанатик и велики противник хришћана. Углед његов био је велики код простог народа.

Најчувенији и најпознатији био је Салих-ефендија Хаџи-Лојо. Из мале муслиманске породице, Хаџи-Лојо је био велика сиротиња. У почетку се бавио у Сарајеву добављањем грађевинског материјала. После се бацрио на кријумчарење дувана из Херцеговине „и на товари га разнашао по Босни, а то без икакве стиске од стране владине. На тима путовањима, нешто некога уцвијели, некога оглоби, но ипак живио као слободњак и извршивао своје послове”, прича за њега Фра Грга Мартић.¹⁴ Први пут се чује за Хаџи-Лојо за Топал-Осман-пашине владе у Босни. Непоправљив фанатик и противник хришћана, скренуо је Хаџи-Лојо својим испадима против њих пажњу Осман-пашину на себе. Паша га је поставио за вероучитеља у једној школи. Ту је покушавао да преведе на ислам неку хришћанску децу а својих бушкарања против реформи и испада против хришћана тешко се одрицао. Док је Топал-Осман био у Босни, Хаџи-Лојо је морао бити миран. Кад се почетком седамдесетих година појачао фанатизам муслиманских маса у Босни, он се први пут истиче као вођ фанатичне гомиле. Суделовао је у зиму 1871–1872. у агитацији против нове српске цркве у Сарајеву. Причало се тада међу муслиманима да је торањ нове цркве

¹³ Кечет, иста књига, стр. 73.

¹⁴ Fra Grga Martić, *Zapamćenja*, стр. 103.

виши од минарета бегове дамије, а то не би смело бити. Кад се црква требала осветити, хтели су то спречити неки фанатици; проносиле су се вести да ће бити срушена, а међу хришћанима извршен покољ. Посредовањем страних конзула осигура везир Мустафа-Асим-паша, за време освећења храма ред и мир у Сарајеву. Хаџи-Лојо, као један од вођа покрета, био је интерниран у жандармеријској касарни, и то као табор-имам.¹⁵

Устанак 1875. затекао га је у Сарајеву. Почетком 1876. одвргну се Хаџи-Лојо у хајдуке и нешто слично некадашњим башама крстарио је по селима и вршио насиља над хришћанима. Против њега стално стижу тужбе у Сарајево. Власти су га морале гонити, и у лето 1876. био је већ „бунтовник”. Једном је тога лета и ухваћен, али побеже стражи; отишао је свом брату Мустафи, који је био на Дрини, и наставио скитати се. Потуцао се и даље по сарајевском, травничком и тузланском округу, прогоњен од полиције, а већ обожаван и штићен од простог муслиманског света. Измореном, изгладнелом и огорченом малом човеку, муслиману, Хаџи-Лојо постаје 1877. представник незадовољства и отпора против отоманских чиновника и њихове владе у Босни. Узалуд су га јурили жандармеријски одреди од Травника до Косовске Митровице, од Сарајева до реке Саве – Хаџи-Лојо нису ухватили. Кад су могли, нису хтели или смели; бојали су се нешто њега, а највише освете самих муслимана. Дешавало се често да Хаџи-Лојо мирно седи код неког пријатеља у Сарајеву, док су га тражили по свој Босни; или, да заноћи у неком селу у једној кући, а потеря одмах у другој и не слутећи да је ту. Касније му се одметнуо и брат Мустафа. У марту 1878. били су њих двојица са дружином у травничком округу и тада рани Хаџи-Лоја и опљачка српског свештеника из Зенице. Бечке новине пишу већ о њему, како хода с башибозуцима и чини зулуме по селима. У Цариграду су постали нестрпљиви; наређено је да се по сваку цену има ухватити, жив или мртав. Послато је 15 одреда од по 100 људи да га гоне, али опет ништа. И тад, као и толико пута пре, Хаџи-Лојо се је сакрио код пријатеља, а месне власти су се ослободиле дужности на тај начин, што су јавиле да је отишао према Новом Пазару.¹⁶

Што су га пустили да побегне, стављено је седам официра под истрагу ратног суда.

У пролеће 1878. био је Хаџи-Лојо на коњу; долазило је његово време. Више није био он сам одметник. На хиљаде војних бегунаца, кријући се од полиције, скитало се у групицама од 4–5 људи по селима и отимало храну и остале потребе. Државна власт је била немоћна, јер су нижи муслимански сталежи, и сами притиснути ратним тешкоћама, сматрали војне бегунце за мученике и гдегод су могли, притицали су

¹⁵ Koetschet, *Osman-pascha der letzte Vezir von Bosnien*, стр. 55–56.

¹⁶ Изв. полицијске управе у Сарајеву вилајетској влади, 12. октобра 1876 (1292), Вил. архив, Сарајево.

им у помоћ и узимали их у заштиту. По њихову схватању, устанак је шкодио само муслиманима, а хришћанима је још и користио. Право је, онда, да се војни бегунци, као жртве устанка, хране и издржавају на хришћански рачун.¹⁷

Кад су се, поводом мира у Сан Стефану и расула царства, узнемирили муслимански слојеви у Босни, Хаџи-Лојо развија тек подземну акцију на поткопавању тадашњег режима. Нико није био згоднији за сличне послове од њега. Имао је све услове да постане љубимац и вођ неугог муслиманског света. Већ својом појавом морао је запети за око. Био је атлетског раста, дугих руку и ногу, граорастих очију, необичне снаге (а још необичнијег апетита: могао је, како се прича, кад је сит, да поједе печено јагње и да попије два бардака воде). О његовој снази и данас у народу приче причају. Са белом ахмедијом на глави ишао је неспретно, брзо, млатарарајући онако висок својим дугим рукама; око њега се као раширена крила лепршала широка, велика дуба, коју је носио на плећима. Тај хајдук-хоџа личио је сваком другом више, само не једном свештенику. Наука није имао никаквих; био је потпуна незналица. Али, с оно мало коранских изрека, што их је знао, умео је задобити углед код неуких људи. Фанатик, ортодоксни шеријатлија, непомирљиви противник хришћана и тадашњег отоманског режима у Босни, знао је Хаџи-Лојо боље него ико да се пред народом покаже као заточник ислама, његових обичаја и старог бошњаклука. Он је познавао тајну завођења гомиле. Сељаци, занатлије, ситни, неуки и верски затуцани свет, била је средина, у којој је радио. У свом скитничком животу проводио је дане и ноћи по малим турским кафаницама и на кућним седељкама; у атмосфери, пуној дуванског дима, мириса црне кафе и верског мистицизма, крај разгореле мангале, држао је Хаџи-Лојо читаве проповеди својим наивним слушаоцима; тумачио им је Коран, говорио о пропадању ислама и, разуме се, на сва уста грдио реформе и нови режим у Босни. Ко познаје лаковерност и лако упадљиву машту нижих муслиманских слојева у Босни, може себи већ претставити, какав су утисак морали оставити Хаџи-Лојини говори. За њих он није био одметник од власти, разбојник, који напада и пљачка мирне људе, него борац за ислам и бранилац старе бошњачке слободе. Тако је Хаџи-Лојо од хајдука постао народни трибун.

*
* *

Крајем маја месеца 1878. почели су се брже развијати догађаји у Босни. Аустрија је водила преговоре с Турском да јој уступи Босну и Херцеговину. Порта није била вољна да испуни њену жељу и да спречи окупацију, хтела је да даде Босни и Херцеговини, према уговору за мир

¹⁷ Изв. ген. конзула, Сарајево, 28. мај 1878, Држ. архив, Беч.

с Русијом, аутономију. Узбуна муслимана није јој сметала; насупрот, гледала је да је искористи против Аустрије. У другој половини маја Јамаковић и Каукцић скупљали су, ндући од куће до куће, потписе за једну адресу валији. Овај је о свему знао, и, изгледа, помагао тајно раднике у том послу. По њему, петиција је имала да садржи само две тачке: удруживање свих Босанаца и Херцеговаца да се одбрани земља од Црне Горе, Србије или Аустрије; молба да се уведе аутономија ради надзиравања државне управе преко земаљске скупштине.¹⁸

Иако је било велико незадовољство у земљи, тешко да би дошло до већег покрета да сами отомански чиновници нису помагали народно дизање. 28. маја 1878. сазвао је Масхар-паша, босански валија, покрајински одбор и још двадесет других првих људи свих вера. Сакупљеним првацима исприча валија: још пре јавно је у Цариград да су нетачне вести да је босанско-херцеговачко становништво тражило петицијом аустријску анексију. Порта је одговорила да ће по миру у Сан Стефану Босна и Херцеговина добити неку врсту аутономне управе и да ће саме завршавати своје послове. После Масхарове изјаве о аутономији догађаји се брже развијају. 2. јуна предана је валији и дуго очекивана адреса, пропраћена многобројним потписима. У њој нема неких посебних захтева осим тужби на бедно стање муслимана, на рђаво чиновништво и на лошу управу, која не управља земљом у духу шеријата и народних обичаја. Нападнут је и војни заповедник Вели-паша.¹⁹

Масхар-паша је примио тужбу и позвао на договор истакнутије прваке и високе државне чиновнике. Два дана, 3. и 4. јуна, договарали су се муслимани шта да раде. 5. јуна био је велики састанак, коме су присуствовали тридесет бегова и тридесет имама и трговаца. Мехмед-бег Капетановић држао је празан патриотски говор и после дужег расправљања решено је да се оснује Народни одбор, састављен из 24 члана. Он је имао да прегледа поднете жалбе, да предложи како ће се уклонити злоупотребе, да испита рад војне управе и најпоследње, да претресе питање о земаљској управи. У одбор је ушло: од муслимана, десет бегова, десет имама и трговаца; од православних Димитрије Јефтановић, Петро еф. Петракија, од католика Фра Грга Мартић, а од Јевреја Саламон-ефендија. За председника је изабран Мустај-бег Фадилпашић.

Састанак сарајевских првака одржао се по позиву босанског валије. Први закључци Народног одбора стварани су у његову присуству а, изгледа, и по његовим упутствима. Међутим, муслимани нису били задовољни само с неким анкетним одбором, како би се данас звао овај Народни одбор. 8. јуна затражили су њихови прваци од валије да се установи „Народно заступништво” које би било састављено из 12 мус-

¹⁸ Изв. ген. конзула, Сарајево, 30. мај 1878, Држ. архив, Беч.

¹⁹ Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, стр. 576.

лимана, два православна, два католика и једног Јеврејина из Сарајева. Из покрајине би сваки округ послао по једног муслимана и једног хришћанина. Православни нису били задовољни с таквом поделом мандата па су им дали још три. Свака вера имала је да расправља своја чисто верска питања, о осталом би решавало цело заступништво.²⁰

Народни одбор слабо је што радио. У њему су седели људи из старог вилајетског меџлиса. У самом народу врење није престајало. Почетком јуна вратио се у Сарајево и Хаџи-Лојо. Полиција је знала за то, али ништа није предузимала, јер, опасно је било у то доба затворити љубимца гомиле. Уосталом, сад је и он могао нечему послужити. Брат му је погинуо у травничком округу бијући се са жандармима.

Знало се у Босни да заседа конгрес у Берлину, али већина света није се много занимала за његов рад. Мањи део читао је новине и практично догађаје. До овог доба покрет међу муслиманима ограничио се био само на Сарајево. Покрајина је још била мирна. Порта је била тачно обавештена, што је било у Сарајеву, и уместо да изда валији наредбу да стишава народ, послала му је упутства да се уздржава и да пусти, по могућности, да ствари иду својим током. Забранила му је да употреби оштре противмере.²¹ Ни на томе се није стало. У једну тако узнемирену покрајину – каква је Босна у то доба – шаље се без престанка из Цариграда оружје и муниција. Пошиљке су почеле пристизати у априлу 1878. и ускоро је у самом Сарајеву било толико оружја, да га у војним стовариштима нису имали где сместити. У сам валијин конак остављено је 1.000 винчестер пушака и велика количина џебане.

Порта забрањује свом намеснику да употреби строге мере за одржавање мира и реда у покрајини и, штавише, тај њен намесник игра главну улогу у почетку покрета међу муслиманима у Сарајеву. Још у априлу буни се Цариград противуговором у Сан Стефану одређене аутономије Босне и Херцеговине. Неколико недеља после тога 28. маја његов властити валија објављује народу у Босни да добија аутономију; он сазива састанак, на коме се оснива Народни одбор; прима тужбе и жалбе и шаље их у Цариград. Валија је био упућен у све, што се спремало и радило пре предавања адресе. Из ових чињеница јасно се види да је Отоманска порта рачунала с аустријском окупацијом и да је унапред спремала отпор. Уосталом, видели смо да је она у то доба и преговарала с Бечом о том питању а током излагања показале се још јасније, колико је утицала службена Турска на развој догађаја у Босни пред и за време саме окупације. Засад оволико, да би се могле разумети ствари о којима ћемо говорити.

Крајем јуна месеца у целој земљи био је мир. 2. јула 1878. послао је Андраши из Берлина упутства свом конзулу у Сарајеву, Васићу, да

²⁰ Изв. ген. конзула, Сарајево, 12. јун 1878, бр. 35, Држ. архив, Беч.

²¹ Кечет, иста књига, стр. 77.

спреми земљиште за улазак аустријске војске у Босну. Јави му да је конгрес поверио Аустрији управу Босне и Херцеговине; да Порта још није дала свој пристанак али да је аустријска влада чврсто одлучила да окупира Босну и Херцеговину; Васић и њему потчињено конзуларно чиновништво имају да разложе муслиманима, да би могли штетовати њихови интереси, ако неодлучно или непријатељски дочекају аустријску војску, док је хришћани поздраве као ослободиоца; ако се муслимани изјасне за Аустрију, имаће њену пуну заштиту; да би се могло нешто покушати и преко католичког свештенства; а отоманским чиновницима, да би се уклонио њихов отпор, могу обећати да ће сви остати на својим местима; који се, ипак, буду морали уклонити, добиће примерну одштету.²²

Васић је добио брзојав 3. јула по подне. Одмах је разговарао са Мехмед-бегом Капетановићем, који му је већ више година познат „као просвећен босански родољуб и присталица аустроугарске анексије” и састао се с још неким муслиманским првацима из Сарајева. Сви су му обећали да ће радити на томе да аустријске чете буду што лепше дочекане кад уђу у Босну. Капетановићу, Сунулах-ефеиди Соколовићу и Мустај-бегу Фадилпашићу остави конзул да раде међу муслиманима, сам обавести фрањевце и пошаље упутства конзулима у покрајини. Отоманским чиновницима, па и официрима, обећао је конзул што је Андраши наредио – ако буду мирни.²³ Још увече 3. јула рашири се необичном брзином по целом Сарајеву глас о претстојећем уласку аустријске војске, јер су се и сами аустријски конзуларни чиновници постарали да се новост свугде чује.

Сутрадан, 4. јула, могло се приметити да чаршија зна, што је решио конгрес у Берлину. Тога дана отишао је Васић валији у конак и обавестио га о свему. Масхар-паша одговори да нема никаквих упутстава од своје владе; наредиће да се земља спреми за одбрану. Узалуд га је Васић уверавао да то још не значи рат. По подне је сазвао валија седницу Вилајетског већа проширеног неким муслиманским првацима и саопштио им да је чуо да се аустријска војска спрема на прелазак у Босну. Доказивао им је да се земља може бранити и изнео средства за њену одбрану.²⁴

Ноћу између 4. и 5. јула врило је по муслиманским махалама. Кафане су биле пуне. У њима су се скупљале хоце с народом и већале. Петак, 5. јул, освану ведар и топао. Још рано изјутра виђали су се поједини муслимани како проносе у зембиљима на оштрење сабље и ханцаре; пролазе улицама и договарају се. У самој чаршији мало је света, дућани већином затворени, али тим веће су гомиле у махалама. Хоце и улеме јуриле су озбиљна лица из сокака у сокак. У Башчаршији

²² Шиф. брз. Андрашија барону Орсију у Беч за Васића у Сарајево, Берлин, 2. јул 1878, Држ. архив, Беч.

²³ Изв. ген. конзула, Сарајево, 7. јул 1878, број 40, Држ. архив, Беч.

²⁴ Пертеф-ефендија, *Окујација*, стр. 21. Кечет, иста књига, стр. 79.

се појавише први наоружани људи; наста вика; „затварај!” Закле-
петаше ђепенци и зачас је сва чаршија била затворена. Последњи пут
затварају Сарајлије по старом обичају њихових еснафа своје дућане и
хватају се оружја, како су дотад много пута радили. Хришћани и јевре-
ји побегли су кућама; муслимани се почели окупљати. Око подне сто-
јале су велике гомиле код двеју највећих џамија у Сарајеву. Двориште
и све улице око Гази Хурсев-бегове џамије препунили су се народом.
Најпре је била молитва, по обичају мирна и озбиљна, онда је настало
кретање и мрмљање збијене светине. Изненада, издиже се усред
дворишта џамије зелена застава и гомиле је поздравише громким по-
клицима. Крај ње је стајао Хаџи-Лојо и својом продртом гласином
проповедао устанак. Од џамије се кренуо народ папином конаку;
напред је ишао Хаџи-Лојо носећи заставу у рукама. Под његовим,
Хаџи Јамаковићевим и Хаџи Халачевићевим вођством покуљао је
тамо свет из свих махала. Светина је убрзо притисла двориште конака,
трг пред њим и све околне сокаке.²⁵

Док је у граду расла узбуна, седео је Масхар-паша у конаку опко-
љен високим чиновницима и сарајевским беговима. Чекао је шта ће
бити. Војни заповедник Вели-паша био је спреман с војском да угуши
покрет, али валија није хтео примити на себе одговорност за проли-
вање крви у борби с народом. Жандармерија само затвори прилазе
конаку и војничкој касарни. Окупљена гомила око конака почела је да
виче. И ту се истицао Хаџи-Лојо. Валија и Констан-паша покушали су
да умире народ, али нису успели. Тада се издвоји из светине неколико
њених вођа и уђу у конак да изнесу пашама народне жеље. Док су се
водили преговори, демонстранти су чекали напољу, викали и каткад
испалили по који метак. Преплашени чиновници по вилајетским уре-
дима разбежали су се куд који и у конаку је остао готово сам валија.
Народни изасланици питали су о свему и свачему, а највише, је ли
истина да је султан дао Босну Аустрији. Масхар-паша није им могао
ништа сигурно одговорити, јер ни сам није имао вести из Цариграда.
Демонстранти су захтевали да се уклони Вели-паша, војни заповедник;
оптуживали су га да је запустео војску. Стара мржња Бошњака против
његога напослетку се искалила, јер се Вели-паша захвалио на свом
положају у корист свога заменика, Исмет-паше Узуповића, родом
Босанца. У касарни, преко пута конаку, налазио се један босански
батаљон. Под утицајем народа и он се побунио и почео братимити са
демонстрантима на улици. Свет је био задовољан постигнутим успе-
хом и збацивањем Вели-пашиним, предвече се разиђе кућама;
узбуђење се у граду мало стишало и дућани се поново отворише.²⁶
Тако је прошао први дан сарајевске револуције 1878.

²⁵ Пертеф, *Окујација*, стр. 21–22. Кечет, *иста књига*, стр. 79–80. *Аусџир. Црвена књиџа* 1877–1878, стр. 101.

²⁶ Кечет, *иста књига*, стр. 80. Пертеф, *иста књига*, стр. 22. *Аусџир. црвена књиџа*, стр. 101.

Дана 5. јула увече брзојавила је Порта валији да се још ништа не зна, опомиње да се сачува мир, јер да она још преговара.

После 5. јула не престаје комешање међу муслиманима у Сарајеву. Свет се спремао за рат. Чаршија је врела. Неки су ишли да наоштре и поправе оружје; други куповали пушке, опанке, седла и остале ратне потребе. Код кућа се месиле брашненице. Немуслимати живели су у вечитом страху. Аустријски поданици највише су се бојали покоља. Ноћу су биле препуне кафане по махалама; очекивале су се вести из Цариграда. Хаџи-Лојо је био јунак дана; власти се више није бојао, могао је бунити колико је хтео. Он је то и радио. Залогорио се био у дворишту бегове џамије; ту је окупљао своје присталице и дизао народ на буну.

Наоружане чете нису дале 6. јула да се отварају дућани. Око бегове, цареве џамије и по сокацима седеле су беспослене оружане гомиле, пушиле и расправљале шта да се ради. Пошто су изнесени разни предлози, најпосле је усвојено да се захтева уклањање из Сарајева збаченог војног заповедника Вели-паше. Говорило се и о реорганизацији Народног одбора, о постављању чиновника и о судовима. Хаџи-Лојо је покушавао тога дана да заузме тврђаву са стовариштем оружја и топовима, али га је спречила стража. Дан се тиме свршио да је Хаџи-Лојо – сад моћни чинилац у Сарајеву – отишао свечано у пратњи неколико стотина људи валији у конак. Поносито изиђе некадашњи хајдук, а сада народни трибун с неколико верних пред босанског валију. Масхар-паша прими га свечано у великој сали конака, почасту кафом и цигаретама и надари кесом дуката.²⁷

Сутрадан, 7. јула, наставили су нереди. Народни одбор заповеди да се попишу сви људи способни за оружје. Јављено је у пограничним крајевима да се одупру уласку аустријске војске у Босну. Док су овако валија и Народни одбор спремали борбу против Аустрије, беснела је распуштена светина и даље по Сарајеву. После сваке испуњене жеље јављали су се из гомиле нови захтеви. Видели смо да валија није дозволио првих дана да се побуна угуши оружјем. Али, кад је видео куд се иде, допустио је да се доведу из Травника војна појачања у Сарајево. Свет је сазнао за то и почео кривити Исмет-пашу, новог војног заповедника. Наоружане чете крену поново конаку да траже његово збацивање. Тога дана отпутовао је из Сарајева и Вели-паша. Остављао је Босну праћен мржњом њеног становништва, коју и он сам није крио према њему. Из Цариграда је јављено да на његово место долази са четири батаљона војске Хафиз-паша. Међутим, Хафиз поручи из Косовске Митровице да иде само с једним ескадроном коњице. Валија Масхар-паша био је у неприлици: народ се побунио а он нема никаквих упутстава. Шта да ради? На сва његова питања упућена Цариграду, одговарано му је питијски. Сад поново разложи Порти

²⁷ Кечет, иста књига, стр. 80–81. Аустр. Црвена књига од 1877. до 1878, стр. 108.

стање земље: положај власти је тежак, народ их оптужује, да су издале земљу; затражи јасну изјаву о судбини земље, и тачне наредбе како да се држи.²⁸ Порта се ни сад није журила с одговором. За валију, пусти-ти свету да ради шта хоће, значило је изгубити сваки углед и изложити земљу потпуној анархији. Официри су били огорчени поступком према њиховом заповеднику Вели-паши. Још кад су чули да је светина поново у конаку и да тражи да се збаци Исмет-паша, – а валија да је спреман на то – узбунеше се.

Дана 8. јула по подне стигао је из Травника у Сарајево батаљон Анадолаца и официри затраже од валије да се ред у граду заведе оружаном силом. Анадолци и босанске чете закуну се на верност и послушност. Валија даде Исмет-паши дозволу да растера светину и поврати ред. Војска је изишла из касарне и испразнила валијин конак од демонстранат, а ноћу између 8. и 9. јула запосела је она све важније јавне зграде у граду. Исте ноћи су штампани прогласи о опсадном стању у којима је забрањено под претњом ратног суда: долазити наоружан у град, правити неред, држати зборове и оставити затворене дућане. Народни одбор је распуштен. 9. изјутра почео се опет сакупљати свет из Сарајева и околине. Народни одбор је заседао у беговој џамији. Из њега се повукли неки бегови и прваци – најпре Мехмед-бег Капетановић. У 10 сати пре подне објављено је опсадно стање и батаљон војске испразнио је бегову џамију. На сам позив разишао се свет кућама, дућани се отворили и сутрадан, 10. јула, било је, бар на изглед, све по староме.

Пет дана било је цело Сарајево у великој узрујаности. У граду, пошто су власти изгубиле сваки углед, није се знало ни ко пије, ни ко плаћа. Оружане чете Сарајлија и муслимана из околних села и касаба по цео дан су ходале и логоровале по граду. Хаџи-Лојо је са својом пратњом, а често и музиком, јурио улицама. Неколико ноћи мало ко је спавао. На брдима, у муслиманским махалама, чуо се прасак пушака, довикивање и ратни поклици, док су по улицама крстариле народне страже и одржавале ред. Цела побуна имала је у себи више букачког, него револуционарног: викало се и дерало, а чим се на улици показало нешто војске, све се смирило. Крви није било. После првог страха и хришћани су се умирлили. Срби нду и даље, јер, кад су видели на што смера покрет, брзо су се снашли, приступили му и почели стварати ужу сарадњу с муслиманима против окупације. Аустријски конзул оптуживао је њих и Констан-пашу, да су криви што је послан брзојавни протест из Сарајева у Берлин против окупације. Они да највише агити-јуу против Аустроугарске монархије.

Док сама Аустрија није службено објавила да ће окупирати Босну и Херцеговину, покрајина је била мирна. Вести о претстојећој окупацији допрле су и до ње, али нико није веровао да су тачне. Државне

²⁸ Кечет, иста књига, стр. 82–83.

власти су све чиниле да се народ задржи у што дужој неизвесности. Службени вилајетски лист „Босна” ни слова није донео, што је одлучено на Берлинском конгресу. Необавештен, упоран, са непоколебивом вером у султана, босански муслиман није могао ни сањати, да би његов цар могао уступити Босну Аустрији, па још без рата и иједне мртве главе. Службена обавештења аустријских конзула и у покрајини су имала исте последице као и у Сарајеву. Муслимани су се узбунили готово у целој земљи. У неким местима одржавали су скупштине; бегови и хоџе држали су тајне седнице. У Бањој Луци је претила опасност општег покоља, а у Тузли одговори мутесариф аустријском вицеконзулу, Омчикусу, да ће чекати упутства из Сарајева, а дотле ће сазвати прве људе из свих нахија да се договори с њима и поради на одржавању реда. Ово превирање код муслимана у покрајини није, ни после аустријске објаве да ће ући у Босну, избило на површину као у Сарајеву; све је још на изглед мирно.

Хафиз-паша, нови војни заповедник у Босни, дошао је у Сарајево 12. јула. Образован и спреман официр, истакао се у рату против Црне Горе и Србије 1877–1878, показао је још у почетку довођењем у Сарајево фанатичног плеваљског муфтије, Вехби-ефендије Шемсикадића, да не мисли деловати на народ да без отпора прими окупацију. Рекао је Кечету да не верује да ће ико успети да увери тврдоглаве босанске муслимане у потребу аустријске окупације. Од Турске, опет, не може нико очекивати да зарати са својим поданицима само зато, да би их могла предати једној страниј сили.²⁹ Догађаји после његова доласка показале да је Хафиз-паша дошао у Босну, не да заведе и одржи мир, него да, као и Али-паша у исто доба у Албанији, спреми потајно отпор против уласка аустријске војске. Видели смо да је војска без по муке растерала 9. јула узбуњени народ и завела ред; даље га одржавати није било тешко. Међутим, шта ради Хафиз-паша? Он допушта да се распуштени Народни одбор поново састане и да настави свој рад; опсадно стање, које је било објављено пре његова доласка, престало је важити само од себе; агитовање у народу не само што није забранио него га је, како изгледа, и сам помагао. На све стране призиван је свет и наговаран да се одупре уласку аустријске војске.

Дана 11. јула закључили су муслимански вођи у Сарајеву да питају Порту: хоће ли се бранити или не; ако неће, да се ради на умиривању духова и спреми миран дочек страниј војсци; ако је султан пристао на окупацију, да се јави Порти да се земља покорава. 13. јула 1878. била је седница Вилајетског већа и Народног одбора. Говорило се о свима питањима, која стоје у вези с окупацијом. Главни говорник био је касније чувени плеваљски муфтија. Он је доказивао да је по Корану сваки правоверник дужан да се одупре непријатељу. Који муслиман то неће, треба му уништити имање а њега прогнати: смрт од непријатеља води

²⁹ Кечет, иста књига, стр. 87.

у рај и буду ли се муслимани тога држали, лако ће одбити аустријску војску. Доћи ће им у помоћ Србија и Црна Гора и 300.000 Арнаута. И Мађари су против окупације; ваљало би им послати брзојав да не даје цару војску за Босну.³⁰ Седници је председавао сам Хафиз-паша. Седео је мирно и слушао распаљиве муфтијине говоре и само је покушао, али врло млако, да докаже да ће сваки отпор бити узалудан. И поред тога, што Порта није одговорила на питање од 11. јула, скупштина је закључила да се пошље султану брзојав: у њему ће изјавити да ће пре пропасти, него пристати на окупацију.

Док се Босна спрема за борбу, водили су се преговори међу Бечом и Цариградом. Аустријска влада приговарала је за нереде у Босни, а Турци су сваљивали кривицу на „српске интриге”.³¹ После потписивања изјаве 13. јула 1878. Андраши је захтевао од Порте: да изјава остане тајна, јер би њена објава помогла само српску агитацију; да се брзо доврше коначни преговори о окупацији и најпосле, Порта би имала да утиче на муслимане да лепо дочекају аустријску војску.³² Турској се није журило и наставила је и даље са тактиком отезања. Одредила је свог пуномоћника на берлинском конгресу, Кара-Теодорија, да иде у Беч и настави преговоре. Уједно је тврдила да окупација има да се изведе тек кад се закључи споразум. Њој се највише противио султан Абдул-Хамид. По њему, становништво Босне и Херцеговине противно је окупацији из верности његовом престолу и његовој особи. Надао се да ће нови заплети одгодити извођење берлинских закључака и одбијао је све до 30. јула свако решење о Босни и Херцеговини, које му не би осигурало посед ових земаља и поред аустријског запоседања.³³

Беч је видео куд смера Цариград. Осећао је, ако већ није имао доказа, да је све, што се дешава у Босни, скувано у кухињи Портиног валије у Сарајеву. Незадовољан Масхар-пашиним држањем Андраши је затражио од Сафвет-паше да га смени. Сафвет одговори да је спреман да га стави под истрагу и смени, ако је крив.

Кад је видео Андраши да Порта отеже преговоре управо стога, што желн да одгоди окупацију, одлучи да је стави пред готов чин. Поручио јој је 24. јула да ће 28. тог месеца аустријска војска почети улазити у Босну и Херцеговину. Увече истог дана добио је турски пуномоћник за преговоре у Бечу, Кара-Теодори, налог да моли одгањање рока. Успеха није имао. Сафвет-паша предложи нови нацрт споразума. По њему, Андрашијев предлог важио би за Херцеговину и Новопазарски Санџак, а Портин за Босну.³⁴ Зичи је и не питајући своју

³⁰ Извештај генералног конзула, Сарајево, 15. јул 1878, број 42, Држ. архив, Беч.

³¹ Шиф. брз. Зичија мин. спољних послова у Бечу, Цариград, 1878, број 42, Држ. архив,

Беч.

³² Шиф. брз. Андрашија Зичију, Беч, 15. јул 1878, број 98, Држ. архив, Беч.

³³ Шиф. брз. Зичија Андрашију, Цариград, 30. јул 1878, број 416, Држ. архив, Беч.

³⁴ Шиф. брз. Зичија Андрашију, Цариград, 26. јул 1878, број 407, Држ. архив, Беч.

владу одбио такво решење. Узалуд је Порта још неколико пута покушавала да одгоди улазак аустријске војске и поручивала да је војном заповеднику у Босни наређено да изјави аустријском заповеднику, ако преведе војску преко границе, да нема на то право; настави ли се, и поред тога, надзирање, имао је да протестује. Андраши је одговорио да је она крива својим затезањем; што је до тога дошло. Његова влада и даље жели да склопи уговор с Турском која ће у појединостима уредити питање окупације. Турска само нека пошље упутства својим пуномоћницима.³⁵

*
* *

У другој половини јула у Босни влада приличан мир. Нешто се агитовало и спремало за рат; Народни одбор стално је на окупу. Један део чланова имао је да се брине о добављању ратних потреба, други да прикупља и организује људе способне за рат. Међутим, у њему се „много говори, мало закључује и ништа не извршује”. Седели су тамо већином људи без одушевљења и одлучности. Енергични плеваљски муфтија враћен је натраг у Новопазарски Санџак због агитације. Најзанимљивији је био Хафиз-паша. Био је за све у Сарајеву загонетка. Мало се бринуо за своје војнике; седео је по цео дан у конаку, слушао бескрајна расправљања и – ћутао. Крајем јула осећало се да се приближује дан уласка аустријске војске. Јављено је из Бос. Брода да аустријска војска прави мостове на Сави и да ускоро намерава прећи границу. У Сарајеву се још није знало шта хоће Порта. Цариград је поново питан, шта да се ради, и поново је добијен неодређен одговор. Народни одбор затражио је од Хафиз-паше да му да оружја и чебане, али паша не хте отворити војна стоваришта, док не дозволи влада из Цариграда. За сваки случај, запосео је Хафиз касарну и тврђаву, а народу у граду оставио да ради шта хоће.

Као почетком јула, Андрашијеве поруке босанском народу о окупацији и прогласи Фрање Јосифа изазвали су крајем јула покрет међу муслиманима. Аустријски конзуларни чиновници почели су их делити 27. јула до подне. Васић однесе један примерак и Масхар-паши, али, паша није конзула ни примио. Кад се враћао кући, могао је видети аустријски конзул последице дељења прогласа: чаршија се затварала; хришћани су бежали кућама; муслимани трчали по оружје и гомилама хитали Хусеф-беговој џамији. Разуме се, да је ту био и Хаци-Лојо. Јурио је, опкољен друговима, као бесомучан по граду и бунио светину. Прави вођи, Јамаковић, Каукчић и Смаил-бег Таслиџак већали су у Куршумли-медреси, преко пута бегове џамије. Побуна скршена 9. јула, поново диже главу. Валија је покушавао да умири народ, али

³⁵ Андраши Зичију, 29. јул 1878, број 40, Држ. архив, Беч.

ништа није могао учинити, јер се бес због окупације излио опет на главе отоманских чиновника. Око један сат по подне наоружане Сарајлије, појачане са муслиманима из околине, пошле су на пашин конак, где се налазио валија, војни заповедник Хафиз-паша, сви отомански чиновници и многи угледни грађани. Чета војске чувала је прилаз згради и војници су морали с бајонетима да одбијају народ. Гомила се збијала; грдње падале и с једне и с друге стране. Хафиз-паша се појави на балкону и покуша говором да умири народ. Од силне вике ни чути се није могао. Притисак светине на војску био је већ тако снажан, да је била опасност да ће разбити војничке редове и официр, заповедник чете, нареди да се пуца у ваздух. Из народа одговорише гађајући у месо. Падосе официр и још неки војници. У исто доба напали су други демонстранти на војничку касарну. У конак су пуштени народни изасланици. И док се на улици тукла војска с грађанима, захтевали су они да одступе отомански чиновници и да се изабере народна влада. Око четири сата по подне побунио се босански батаљон и прешао, потпуно наоружан, на страну својих земљака. Валија тадпусти и написа пред побуњеницима брзојав Порти да су отоманске власти, присиљене народом, морале одступити. Задовољан, развишао се свет предвече кућама. По градским улицама постављене су страже. Валија и Хафиз-паша прешли су у касарну, а конак је остао у рукама демонстраната.³⁶

Цео пуч 27. јула не оставља утисак нечег самородног, уистини револуционарног. Затегнутост је доста извештачена и као унапред уговорена. Покрај све буке и галаме, па и пуцњаве, жртва је било мало: један официр, два војника и један демонстрант, били су жртве тога дана. Војска није ни покушала озбиљно да употреби оружје и заведе ред. И сувише лако предао је Масхар-паша народу власт у земљи, да би се могло веровати да је то било под притиском разуздане светине. Даљи развој догађаја још рељефније истиче двоструку игру отоманских чиновника у Босни ових дана.

Ноћу између 27. и 28. јула покушале су две чете војника да оду у горњи град и појачају тамошњу посаду, али побуњеници их присилише да се врате натраг. Нато је сам Хафиз-паша узео стотину коњаника, отишао тамо, дигао војску и пошао вишеградским друмом ка Новом Пазару. На путу га сустигну Сарајлије, заробе без борбе и врате натраг у Сарајево. Код Хусреф-бегове џамије скупио се скоро цео град. Довели су тамо Хафиз-пашу, одузели му заповедништво и прогласили народну владу. За заповедника босанске војске постављени су Мухамед-ефендија Хади-Јамаковић и Хаки-Исмаил-бег Таслицак, а Масхар-паша је збачен са везирства. За привременог валију постављен је затворени Хафиз-паша. Масхар и Констан-паши послато је у касар-

³⁶ Кечет, иста књига, стр. 86–87. Пертеф, *Окупирација*, стр. 25–27. Ген. конз. вицеконзулу у Мостару Штраусу, 28. јул 1878, број 242, Држ. архив, Беч.

ну једно изасланство. Имало је да им јави да су збачени и да се спреме на пут за Цариград.

Дана 28. јула увече сву власт у Сарајеву преузела је народна влада. Она је обавестила целу земљу да се спреми на отпор. Војна стоваришта су заузета и из њих је народу дељено оружје и муниција. Преврат је код света изазвао велико одушевљење. Хаџи-Лојо је по обичају крстарио улицама. Тако, једном приликом поклони му, нама већ познати Петраћи ефендија, скупоцени ћурак Хусеин-бега Градашчевића. И на јулској припеци, сав у зноју, носио је Хаџи-Лојо ћурак од 10 ока, постављен лисичином. Народна влада поставила је у граду полицију да пази на ред и мнр а страним конзулима је поручено да се ништа не боје; дате су им страже, да их чувају. Превагу у влади имали су крајњи фанатици као Јамаковић, Каукчић и Хаџи-Лојо са светином, која је по сваку цену хтела рат с Аустријом. Бегови и остали прваци повукли су се из јавног живота и склонили се код кућа. Левичарски кругови оптуживали су, и то не без разлога, неке од њих, да су народне издајце и турски помагачи. Зато су били затворени муфтија Омеровић, Мустај-бег Фадилпашић и Сунулах-ефендија Соколовић. Хтели су их ставити пред суд и једва се некако успело да их пусте.

Нови властодршци одмах су искалили свој гнев на европско одело. Телали су објавили градом да га нико не сме носити. За остале кривице претила је народна влада батинањем по табанима. Свет се обукао у босанско народно одело. Свако се морао наоружати; ко није имао с чим, давали су им из војних стоваришта.

И овом приликом, као и почетком јула, хришћани су се бојали напада распаљене муслиманске светине, али су се умирили, кад су им вођи рекли да муслимани желе с њима слогу. Хаџи-Лојо им је поделио оружје. Српска омладина у Сарајеву придружила се муслиманима, братимила се с њима и демонстрирала улицама. Предводили су је архимандрит Саво Косановић и поп Ристо Новаковић, одевени и наоружани као хајдучке харамбаше.³⁷

Збачени валија Мусхар-паша хтео је 29. јула да отпутује из Сарајева. Констан-паша је пошао пре њега ка Мостару. Хтео га је сачекати у Сарајевском Пољу па да заједно наставе пут. Међутим, појури за њим један одред коњице, зароби га и поведе натраг у Сарајево. Праћен грдњама и псовкама светине, доведен је Констан-паша са својом пратњом у ташли хан и тамо затворен. Њихова кола опљачка гомила на улици. Неки су хтели да их побију, али их спасе Хаџи-Лојо. По подне тога дана јављено је са границе да је аустријска војска прешла Саву код Градишке. Хафиз-паша је сместа протествовао код аустријског конзула а у самом Сарајеву су настали још већи нереди, кад је Хаџи-Лојо пустио из затвора кажњенике. Башибозуци

³⁷ Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, стр. 89–90.

избацише војску из касарни и сами се сместише у њих. Препуштени себи, лутали су улицама сироти Анадолци и тражили хране. Забринути нередима, посредовали су страни конзули код Хафиз-паше. Највећа опасност је претила аустријским поданицима и Фра Грга Мартић, на кога су муслимани нарочито били љути, сакрио се у француском конзулату. 30. јула одлучила је народна влада да се протерају из Босне Масхар-паша и сви отомански чиновници. Хаџи-Лојо преведе Констан-пашу из ташлихана у конак, где су се налазили сви виђенији људи из Сарајева; опраштали се с Масхар-пашом. У пратњи 100 босанских коњаника отпутовао је последњи турски везир у Босни, испраћен грдњом и потсмехом, преко Плевља за Цариград.

Кад се већ одлучила на борбу с аустријском војском, народна влада је сматрала да аустријски конзуларни чиновници немају шта да чекају у Босни. 31. јула оду Хафиз-паша, Хаџи-Лојо, Јамаковић и Петраћи-ефендија, који се врло добро снашао и у новом стању, да позову у име народно аустријског конзула Васића да сместа напусти земљу с аустријским поданицима. Васић им одржа један претећи говор и пружи окупациони проглас Фрање Јосифа. Петраћи-ефендија пружи руку, узе проглас и хтеде га прочитати, али разљућени Јамаковић се издере: босански народ не зна ништа о Берлинском конгресу, не признаје страног владара и одбиће у име Божије сваку навалу. Још истог дана отпутовао је Васић преко Мостара за Метковић и Босна је била у правом ратном стању с Аустроугарском монархијом.

Као што се види из досадашњег излагања, Сарајево је било средиште противокупационог покрета. Највећи град у земљи, са многобројним и богатим муслиманским грађанством, са развијеном трговином и у еснафима добро организованим занатлијама је још пре реформи било економско и политичко средиште босанских муслимана; Сарајево је имало тада велике самоуправне повластице. У свим бунама против везира и у покретима против реформи оно је предњачило босанским градовима. Завођење нове управе, сужавање његових повластица и, нарочито, опадање домаће трговине и заната услед конкуренције фабричких производа, ослабили су Сарајево још пре окупације. Ипак, у свима важнијим питањима очекивали су босански муслимани, шта ће оно рећи. Тако и 1878. године.

У покрајини, као и у Сарајеву, муслимани су подељени на две странке. Један део бегова, вишег свештенства и богатијих трговаца, био је против отпора аустријској војсци. Нижи сталежи, тежаци, занатлије и хоџе, са неким беговима, били су за рат. Под притиском разбеснела народа умеренија струја морала се обично повлачити и тако би и у покрајини добијали премоћ непомирљиви елементи. У јулу месецу и тамо се нешто ради. Изасланици појединих срезова и округа су долазили у Сарајево, присуствовали седницама Народног одбора и расправљали о начину одбране. Ипак, све је ишло траљаво. Ко је имао

да ради није хтео или смео; ко је хтео није умео. Необавештени муслимански свет у покрајини до последњег тренутка није веровао да ће „Швабо” ући у Босну. Тек од аустријских конзула подељени прогласи Фрање Јосифа и спремање аустријске војске да пређе границу, отворили су очи и отклонили сваку сумњу. Сарајевски преврат концем јула брзојавно је јављен целој земљи и народна влада је наредила да се диже све што може оружје носити. Сва средства су употребљена да се, ионако фанатичне масе, још јаче узбуне. Причало се да ће им доћи у помоћ Србија и Црна Гора и много хиљада Арнаута и усташа, који једва чекају да ударе на „Швабу”. Јављали се и пророци, који су, као неки Хаџи-Али Фетагић из Требиња, прорицали будућност и обећавали рај онима који падну у боју с неверницима. Лаковерној светини причало се о чудима која ће се десити, кад аустријска војска уђе у Босну. Све је то узрујавало духове; настала је напетост, која се морала испразнити.

Сарајевски догађаји крајем јула најпре су нашли одјека у Мостару, јер отоманске власти ни тамо нису ништа предузеле да спрече немире. Али-паша је стајао с пет батаљона Анадолаца код Буне, два сата далеко од Мостара, и док би била довољна само његова појава, да се сачува мир, уместо тога, он отпусти травнички батаљон војске, и то још с оружјем и муницијом. Отпуштени војници отишли су у Мостар и чинили успут разна насиља. Кад се чуло, шта је било у Сарајеву, свет се и тамо дигао на оружје. На великој народној скупштини изабран је Народни одбор, Али-ага Хамзић постављен је за вођу, а Али-ефендија Хаљевац за управника града. Из Невесиња је дошао Салко Форта са својим четама. И овде се покрет најпре окренуо против отоманских чиновника. Наоружане чете ударе 31. јула на мутесарифов конак: хтеле су га присилити да их води против Аустријанаца, а муфтију, да изда ратну фетву. Мутесариф није хтео пристати; муфтија одговори, „где нема цара, нема, по шеријату, ни фетве”. Разјарена гомила Мостараца, никшићких избеглица и травничких војника навали на конак и убије их обојицу с још неким вишим чиновницима. Оружане чете јуриле су улицама и вукле собом упљачкане топове; сокацима се разлегала вика: „Хајде све на кауре!... уби све, што је у панталонама!” Ту ноћ до раног јутра чуо се бахат коња, дивља вика башибозука и прасак пушака. Све се то догађало пред очима жандармерије и пет батаљона војске, а да нису ни покушали да заведу ред.³⁸ Аустријски конзул у Мостару, Штраус, побегао је у Дубровник; то учини и Врчевић у Требињу, кад се и тамо дигло муслиманско становништво.

У Ливну је водио главну реч Махмуд-бег Бушатлић. Чим је аустријски вицекомзул Драгомановић поделио прогласе Фрање Јосифа,

³⁸ Кечет, иста књига, стр. 95. Мартин Ђурђевић, *Мемоари са Балкана*, Сарајево, 1914, стр. 162–167.

дигао се свет и почео спремати отпор. Оружје је подељено и православним и католицима, а по угледу на Сарајево, и Ливљани су испратили под сигурном стражом аустријског конзула у Далмацију. У Посавини је било још мирно. Тек на налог из Сарајева одступиле су отоманске власти и предале управу народним повереницима. Травник и Бања Лука не суделују у нередима ових дана.

У Сарајеву се, бар на изглед, највише радило. Створени су одбори, који су скупљали и отпремали војску против Аустријанаца. Поједини одреди почели су одлазити према Зеници и Травнику. 2. августа зашао је Хаџи-Лојо са својим Никшићанима и Пазарићанима по махалама и дизао народ на војску. Тог дана скупила се пред конаком хришћанска легија, састављена већином од Срба. Приликом освећења њене заставе одржао је познати Стево Петрановић оштар говор против Аустрије. Гласови о покољу у Мостару дошли су у Сарајево 3. августа изјутра. Светина се поче опет бунити. Збор у Беговој дамији закључи, а народна влада пристаде, да се имају наоружати и послати на ратиште сви странци као и бивши отомански чиновници. Јевреји да плате милион, а Фазли-паша, познати сарајевски богаташ, 150.000 пиастера.

Најпосле се смилова и Цариград и одговори на брзојавна питања из Босне, шта да се ради. Велики везир поручивао је народу: Порта је у име султаново потписала Берлински протокол, којим Аустрија добила право да привремено запоседне Босну; Турска и она још се нису споразумеле у појединостима о мерама, које треба предузети. Порта опомиње народ у Босни да не даје отпор аустријској војсци, јер ће тим гори бити услови за њега, ако Аустрија силом заузме земљу. Кад је брзојав прочитан на седници у конаку, пропраћен је криком незадовољства. Хафиз-паша није могао да дође ни до речи. Кратким записником изјавила је народна влада да је цео народ под оружјем и да му не треба савета из Цариграда. Портин порука уместо да је изазвала клонулост, малодушност, распалила је још више страсти. „Дивље одушевљење дочепало се света; заклињало се међусобно да ће бранити до последње капи крви отаџбину, нарочито веру”. Народна влада је позвана, да проводи одбрану земље „свом снагом и без икаква обзира”.³⁹ Како је било расположење народа, види се најбоље по следећем: неки стари улема причао је како је нашао стари ћитаб (књигу), у коме пише да ће ђаур продрети до самог Сарајева, али код Али-пашине ћуприје биће уништен мачем вере. Глас о овом пророштву разнео се муњевитом брзином по целом граду.

За време ових догађаја у Сарајеву аустријска војска продирала је све дубље у унутрашњост земље. 5. августа пао је Мостар, али његов пад ублажи успех код Маглаја. Пошто се непријатељ постепено примицао самом главном граду земље, вођи покрета одржали су 5. августа

³⁹ Кечет, иста књига, стр. 97–98.

последњу седницу. После тога, сваки се упутио на одређено место да преузме заповедништво над појединим одредима. 4. августа дошао је поново у Сарајево плеваљски муфтија. Он отпутова у Посавину; Јамаковић, Мустај-бег Фадилпашић и Ристо Бујак, вођ Срба, Жепчу; Исмет-паша Узуновић и Асим-бег Мутевелић отишли су Коњицу.

III

УЛАЗАК АУСТРО-УГАРСКЕ ВОЈСКЕ У БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ

Често је пребацивано Андрашију што је објавио окупацију народу у Босни и Херцеговини на неколико недеља пре уласка војске његове државе у ове земље. Многи су мислили, да муслимани не би дали онако јак отпор да нису били унапред обавештени и имали времена да се спреме. Истина је да је Андраши добијао и сувише повољне извештаје о народном расположењу у Босни и Херцеговини према окупацији, али, било је знакова, по којима је могао закључити, да муслимани ипак нису тако равнодушни према уласку аустријске војске у њихову отаџбину. Иако је прилично потцењивао могући отпор, тешко је веровати да је озбиљно мислио са својом чувеном крилатицом да ће поход на Босну личити „парадном маршу”; он да би се усудио „известити окупацију с четом хусара и војном музиком”. Цео његов поступак при спремању окупације одговарао је духу његове политике и начину његова рада у источној кризи 1875–1878. И тад, кад је окупација била ту, као и за све време од 1875. до 1878, избегава Андраши да јој да „карактер похода”. Када преко границе Босне и Херцеговине шаље, не чету хусара и војну музику, него дивизије, и онда још воли да говори о „мирном уласку”. Не сме се заборавити да је Андрашијева окупациона политика имала све, до последњег тренутка, великих противника и споља и у самој Аустроугарској монархији, а посебно мађарско јавно мњење још се никако није било помирило с окупацијом. Једва коју недељу пред улазак аустријских чета у Босну и Херцеговину, угарски председник министарства, Тиса, није био за њу још богзна колико загрејан. Кад је већ пристао у начелу, одлучно се оградао од насилног уласка у ове турске покрајине; није крио од каквих би последица био један такав корак у Угарској. Поред свих преговора, видели смо да Порта није хтела никако пристати на добровољно уступање Босне и Беч се, онда, морао одлучити на улазак у њу без одобрења из Цариграда. И ради тога било је врло важно дати походу изглед једног мирног уласка. Не обавестити народ, значило је пружити прилику и дати повода приговорима и тужбама, ако дође, као што је и било, до сукоба. Кад је унапред објавио долазак аустријске војске, Андраши је могао имати више користи но штете. Штета је била у томе, што су се муслимани, унапред обавештени, могли нешто спремити за рат.

Видели смо да је то спремање било бедно. У другом случају: унапред обавештено становништво, или ће мирно примити вест, помирити се са судбином, и Аустрија може мирно ући и оправдати се народном вољом, или, ако избију нереди, како је и било, имала је изговор да пређе границу и заведе ред у земљи. Што је најглавније, тим се бечка влада бар донекле оправдала пред својом и страном јавношћу за крв, која ће се пролити, а Порти је одузела јако средство у њеној дипломатској борби против окупације. Уосталом, објавила она унапред свој улазак или не, до крви је морало доћи. Тешко је замислити, да би 80–100.000 до зуба наоружаних муслимана у Босни и Херцеговини дозволило да им „Швабо“ без иједног метка и без капи крви отме стогодишњу власт и господство. Једино је под упитником: да ли би отпор био онако јак, да свет није био унапред обавештен и узбуђен агитацијом?

Операције аустријске војске приликом заузимања Босне и Херцеговине приказујем само уколико су у вези с муслиманским покретом против окупације. Подробније обрађивање спада више у ратну историју.

За заповедника аустријске окупационе војске постављен је генерал Филиповић. Царева војна канцеларија у Бечу издала му је упутства како да поступа: акција се имала приказати Европи и Монархији као мирољубива, а не освајачка; Филиповић је имао да избегава, где може, сукобе и изазивање народа; али где би околности захтевале, имао је да покаже одлучност и да сместа угуши сваки непријатељски покрет.⁴⁰ За напад је одређено 82.000 војника, од тога 9.000 за чување далматинске границе. Што је спремљено тако мало војске, војни кругови кривили су касније Андрашија. Овај се бранио, да би толико војске било доста, да је била спремна за прелаз преко границе кад је он тражио. Заиста, тек 10. јула 1878. почео је превоз чета 13 корпуса на границу а 26. јула војска је била спремна за прелажење. Али, туђа погрешка не може оправдати Андрашија. Има ту и његове кривице, јер се збиља није надао већем отпору, веровао је, још кад је предлагао број војске за улазак у Босну, да ће султан попустити и пристати на окупацију. Главно му је било да окупациони трошак не пређе своту од 31 милион, узету из већ парламентом одобреног кредита, од 60 милиона. Код већих издатака бојао се ионако у том питању осетљивог јавног мњења. Поред тога, хтео је Андраши да се организација покрајине изведе путем министарске одговорности, без суделовања парламентарних тела; зато је и препоручио цару да се штеди.

Да заузму Босну и Херцеговину, одређена су четири одреда. Полазећи са севера и југа, имали су ови одреди да продру долинама река у срце земље, да запоседну главне градове, и онда тек да постепено умире остале крајеве. Од Брода па долином Босне – са циљем

⁴⁰ Wertheimer, *Graf Julius Andrassy*, III Band, стр. 147.

Сарајево – ишао је с 18.000 момака и 48 топова сâм заповедник окупационог корпуса, генерал Филиповић; а од Шамца Градачцу, Грачаница и Доњој Тузли генерал Сапари са 20. дивизијом; од Градишке преко Бање Луке и Јајца на Травник, па за Сарајево, кретао се војвода од Виртенберга са 7. дивизијом, а линијом Костајница Приједор Бања Лука ишао је 46. пук. Генералу Јовановићу, заповеднику 18. дивизије, која је имала задаћу да запоседне Херцеговину, одређено је да пређе границу код Вргорца и Имотског и да удари право на Мостар. Све те колоне оперишу у почетку свака за себе. Продирање у једну, ради брдовитости и непроходности њених путева за војна кретања врло незгодну земљу, с тако slabим одредима, без икакве међусобне везе и ослоња, лепо нам показује, колико је и аустријски главни генералштаб потцењивао могући отпор у Босни и Херцеговини. Срећа његова што се не нађе у Босни још који плеваљски муфтија.

Аустријска војска прешла је границу Босне 29. јула а Херцеговине 31. јула и 1. августа 1878. Прва четири дана изгледало је да неће бити никаквог отпора, јер су се погранични градови предали без иједног метка. Поход је настављен без икаквих запрека: првог августа заузеле су колоне из Костајнице и Градишке Бању Луку; генерал Филиповић запосео је Брод и Дервенту; 1. августа Добој, а 2. Маглај. Генерал Сапари прошао је мирно кроз Посавину, заузео Шамац, Градачац и примрцао се Грачаница. До линије Грачаница – Маглај и Мркоњић Град (Варцар Вакуф), мало има у северној Босни гушћих муслиманских насеља. Тек, кад су окупационе чете зашле дубље у унутрашњост земље и кад су наишле на збијена муслиманска насеља Крајине, средње Босне и Спрече, отпочели су сукоби.

Пошто је 2. августа заузет Маглај, један хусарски одред, предвођен капетаном Милинковићем, пошао је 3. тог месеца као предстража Филиповићевој војсци према Желчу. На путу га дочекају околни муслимани, потуку и баце натраг. Маглај, слабо поседнут, побуни се исто тако и Милинковић једва успе да се с неколико људи спасе из покоља. Сви остали изгибоше. Глас о аустријском поразу, разуме се неизмерно увећан, рашири се муњевитом брзином по средњој Босни и диже све муслимане на оружје. И у најзабаченије крајеве ношене су и показиване као ратни плен хусарске чапке, сабље и кабанице. Истог дана, 4. августа, имао је Сапари прву борбу код Грачанице. 5. августа сукобио се Виртенберг с Босанцима код Мркоњић града. О „мирном уласку” и „војној музици” није било више ни говора; одсад је ваљало крчити пут оружјем. Постепено, сво муслиманско становништво Босне и Херцеговине прихватило се оружја и аустријска војска морала је освајати град по град, село по село. Непосредно после сукоба код Маглаја објавио је генерал Филиповић опсадно стање у целој земљи, установио ратни суд и почео стрелјати. Слабо је све помогло. Борба се претворила у опште клање, где је иза

сваког грма вребала бошњачка пушка, а у готово сваком селу радио аустријски ратни суд.

Дана 5. августа заузео је генерал Јовановић Мостар; 7. истог месеца освојио је Виртенбершки војвода после тешког боја Јајце. Тога дана сукобио се Филиповић у долини Босне са босанском војском код Жепча. Потукао ју је и заузео 9. августа без икакве борбе најважнији прилаз Сарајеву, Врандучки Кланац. Генерал Сапари није био тако добре среће. Пошто је разбио муслиманске одреде код Грачанице, пошао је са својом 20. дивизијом Тузли и напредовао без већих запрека. Изгледало је да ће му успети да без великих жртава умири североисточну Босну. Долазак плеваљског муфтије, Вехби-ефендије, помрси му рачуне. Муфтија је, како смо споменули, дошао поново у Сарајево 4. августа и довео са собом 200 момака. После последње седнице устанничких вођа у Сарајеву, 5. августа, он је истог дана отишао у тузлански крај да преузме вођство одбране Посавине. Прикупљајући успут чете из Фоче, Рогатице, Власенице и Кладња, стигао је муфтија преко Гласинца, Власенице, Осмака и Горње Тузле 8. августа изјутра Доњој Тузли. У даљини се чула грмљавина топова; то је једна чета покушавала да задржи код Хана Пирковца аустријску претходницу. Град Тузла већ је био празан, народ се разбежао по шумама а прваци су већ мислили да се предају. Муфтијин долазак све преокрену.

Дана 9. августа изведе Вехби-ефендија своје чете и дочека Сапарија пред самим вратима Тузле. Бој је трајао два дана. За то време муфтија је непрестано сакупљао из околних села и градова нове и нове муслиманске гомиле и бацао их у бојну ватру. Потучен на десном крилу, Сапари се морао повући са целом својом дивизијом и прогоњен од победом одушевљених Бошњака, узмакао је истим путем, којим је и дошао. Већ 12. августа био је у Грачаници, одатле не пође Шамцу, где је прешао Саву, него се повуче долином Спрече Добоју да брани прилазе долини реке Босне. За неколико дана дигла се на ноге цела Бос. Посавина, покрету су се придружили и посавски бегови а аустријске посаде из Градачца и Шамца морале су се повући преко Саве. И тако је плеваљски муфтија постао господар земље међу рекама Босном, Савом и Дрином.

Он се није показао добар само као ратник, него и као организатор. Чим је дошао у Тузлу, приграбио је власт над целом Посавином. Да угоди простом муслиманском свету, прогласио је муфтија шеријат као једини закон у земљи, скинуо је старе власти, укинуо дуванску режију, порез на станове и беделију и надоместио их уредбама које одговарају шеријату; харачи и турски календар поново су заведени. Забрањено је ношење европског одела; прекинут је сваки саобраћај с Аустријом, а спремање за рат изводио је Вехби-ефендија безобзирно. Објавио је општу мобилизацију свих за оружје способних људи, без обзира на веру. У почетку је узео под оружје половину муслимана и

четвртину хришћана; друга четвртина имала је да копа шанчеве. Од умалених гомила покушао је муфтија да створи војску, способну за рат. Појединим четама поставио је вође; завео војничку дисциплину – особито против бегунаца и непослушности; организовао је редовно снабдевање чета храном и другим ратним потребама и установио главни генералштаб, који ће равнати операцијама његове војске. Не послушати његову наредбу, значило је сигурно изгубити главу; бегунцима је палио куће и пљачкао имања. Дивно је чудо, како је тај човек успео да, у њему потпуно непознатом крају, за тако кратко време стекне толики углед. Чим је осетио његову чврсту руку и јаку вољу, народ, који је одувек код својих старешина волео виолентну строгост, спојену са личном храброшћу, одмах му је подлегао. Свака његова наредба извршавана је без поговора. Да одржи расположење код својих људи, ширио је муфтија по свету гласове о аустријским поразима у другим крајевима и о нечувеним насиљима, што их чини по земљи окупациона војска.

Кад је потиснуо Сапарија до Добоја и очистио Посавину од аустријске војске, муфтија је ударио логор на пољу код Грачанице. Његов успех код Тузле довео је, уопште, за неко време у питање и саму окупацију. После победе над Сапаријем пред муфтијом су стајале две могућности: или да настави продирање према Добоју или да се окрене против Филиповића. У првом случају: ако би успео да још једном потуче Сапарија и спусти се у долину Босне, пресекао би генералу Филиповићу везу с његовим залеђем у Славонији и довео би га у врло незгодан положај. У другом случају: ако би пошао на Филиповића да спасава Сарајево, генерал би са својом малом војском имао доста муке да се одбрани од удружених чета муфтијиних и Хаџи-Јамаковићевих. У Бечу су били прилично забринути; мислило се већ да се смени Сапарија и пошаље као заповедник војске код Добоја Стратимировић. Вехби-ефендија се одлучио да настави с навалом на Сапарија. Са неколико хиљада људи напао је муфтија 16. августа аустријске положаје код Добоја. Иако бројем није био слабији, Сапарија једва издржа удар. 19. августа дошао је нови јуриш, али и он није успео. Појачања из Брода јурила су брзим маршевима Добоју. Ускоро се тамо налазила велика војска и муфтија није могао заузети Добој. Ипак је остао код тога града читав месец дана и пркосио с неколико хиљада људи аустријским дивизијама. Хафиз-паша позвао га је 19. августа: има обуставити непријатељства, распустити чете, а он, муфтија, се скида са свог положаја. Муфтија је на то одговорио: „Изгубили смо свако поверење у Високу Порту и нећемо придавати никакву важност њеним наредбама; војници имају остати на окупу и све ратне припреме остају”.⁴¹

Половина августа била је најкритичнија за окупацију. Муфтија је стајао код Добоја; из Крајине су продрле муслиманске чете Бањој

⁴¹ *Die Occupation von Bosnien und der Hercegovina*, стр. 876–877.

Луци и покушале 14. августа заузети град. У Херцеговини и код Ливна почињу сукоби. Према средствима, која су му стајала на расположењу, најслабије се показало средиште покрета, Сарајево. Филипковић је без већих запрека продирао долином Босне главном граду. После пада Травника, 11. августа, његове и Виртенбергове чете ухватиле су везу. Народно одушевљење за рат с Аустријом било је велико, али није било човека који ће га окупити, организовати и повести. Хаџи-Јамаковић је радио што је могао, али, уместо десетине хиљада момака, колико је могла средња Босна да баца, имао је једва коју хиљаду бораца. И то је било скупљено с брда—с дола, недисциплиновано и неуређено. Какво чудо онда, да га је Филипковић лако потукао код Жепча. Његов друг Мустај-бег Фадилпашин умакао је из боја и вратио се у Сарајево. И, поносито Сарајево бранио је један хопа.

Ноћу између 5. и 6. августа обавестила је Порта Хафиз-пашу да је Султан, извештен о догађајима у Босни, тражио посредовање еиглеске краљице да се спречи даље проливање крви. Отомански посланик у Бечу добио је налог да то саопшти бечкој влади. Хафиз-паша има да иде с једним изасланством у логор генерала Филипковића и да захтева од њега обустављање непријатељстава. Паша то објави осталим властима у земљи; сам се упути 10. августа с неколико првих људи из Сарајева пред аустријског главног заповедника. Овај је био већ у Зеници. Аустријски генерал дочека их осорно; није хтео ни чути о каквој обустави непријатељства и изасланство се врати несвршена посла.⁴²

У Сарајеву се и даље није ништа озбиљно радило, иако је непријатељ био удаљен једва који конак од града. Већина бегова и осталих виђених људи је за миран дочек, али ратна странка била је још толико јака, да се нико није усудио радити против ње. Гласови, који су стизали из разних крајева земље, нису били утешни. Једино муфтијини успеси код Тузле давали су мало наде и уносили ведрине. Необично тежак утисак оставила су у Сарајеву причања бегунаца из боја код Јајца. Хаџи-Лојо је још непрестано седео у Сарајеву. Изгледа да му није годио мирис барута, а Градашчевића ћурак није штитио од куршума. Место да сам иде у бој, волео је и даље јурити по граду, галамити и друге гонити да иду гинути уместо њега. Најпосле је и он морао ићи. Пошао је 10. августа са својом четом, али се већ други дан вратио у Сарајево под изговором, да је дошао да дигне и остале људе способне за рат. Узалуд је телал викао по махалама и претио смрћу, ко не пође. Слабо га је ко послушао. Хаџи-Лојин брзи повратак у Сарајево убио му је углед. Највећи бунџија и агитатор за рат, уместо да иде да се бије, седи у граду и виче, као да је његова гласина могла надвикати грмљавину аустријских топова, који су се у граду могли већ готово чути. Кад се још чуло да је Хаџи-Лојо на свом кратком излету починио неколико

⁴² Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, стр. 100.

насиља и убио два хришћанина, и прости свет је увидео да он није ништа друго него обични букач и силедија; почео га је остављати. Виђенији људи у Сарајеву ионако га никад нису волели; сметала им је његова улична диктатура. Да га се реши, одлучи народна влада да га убије: позову га у конак, где су били спремљени људи да то учине. Изгледа опоменут, дође Лојо с пратњом и са запетом пушком на рамену пењао се уз степенице конака. Пушка му се некако одапне, рани га у ногу и другови га дигну и однесу кући. Злобни људи и данас причају да је своје рањавање удесио сам, само да не мора ићи у рат. С овим, завршио је Хаџи-Лојо своју улогу у противокупационом покрету босанских муслимана.

Половином августа примицали су се Аустријанци Сарајеву. Главни босански заповедник, Смаил-бег Селмановић и Хаџи-Јамаковић повукли су се после пораза код Жепча уз реку Босну. Слабо њихово војно искуство доказује најбоље напуштање без борбе важног и за одбрану врло згодног Врандучког Кланца. Код Клокота и Какња спремили су њих двојица нови отпор. 15. и 16. августа сукобили су се поново с генералом Филиповићем код тих места и обојица су били потучени; Смаил-бегове чете код Клокота тако јако, да су се растуриле, а он сам се повукао Илици у Сарајевском Пољу. Јамаковић се код Какња боље бранио, одржао је чете на окупу и узмакао Високом. 17. августа окушао је још једном ратну срећу, али по трећи пут разбијен, и он се повуче ка Сарајеву.

Неколико дана пре доласка аустријске војске у Сарајеву је владао велики страх. Богатији су се бојали башибозучких пљачкања; свет је закопавао у земљу вредније ствари, а већина бегова побегла је из града и склонила се са својим породицама на Пале или Мокро. 17. августа настао је преокрет. Ноћу између 16. и 17. тога месеца побегао је Хаџи-Лојо из Сарајева према Новом Пазару. У граду је превладала мирољубива струја. На народној скупштини у конаку 17. изјутра још је била јача ратоборна странка; увече тога дана већина је била за то да се аустријској војсци спреми миран дочек и град преда без боја. Још 18. изјутра мало је ко слутио у Сарајеву, шта ће бити за 24 сата. Народна влада била је већ одлучила да се град преда; у конаку је држана седница. Уто стигне из Високог и Јамаковић. Разјарен, чим је чуо шта се одлучило, појурio је конаку и кад му је одлука потврђена, распао се Јамаковић још више. Засуканих рукава, наоружан до зуба и закрвавио од јада и љутине, подвикну целом скупу: „Ко ће да се преда? Да му ја судим!”. Кадију повуче за браду и запрети да ће му отсећи главу. Терору побеснелог фанатика нико се није усудио одупрети. Хафиз-паша је покушао да умири Јамаковића, али није успео па изјави потом да се повлачи, а сву одговорност нека сам сноси. Предвече истог дана оде паша у Сарајевско Поље, где се већ био улогорио Филиповић, и предаде му се.⁴³

⁴³ Кечет, иста књига, стр. 102.

Кад је постао господар града, Јамаковић се с друговима бацио на спремање отпора и још истог дана, 18. августа, извукао је топове на положаје. Хафиз-паша је био наредио да се из круповаца поваде игле, али нове направи неки Авдо Јабучица; платиће то главом Аустријанцима. Предвиђајући опасност, свет се почео још 18. по подне повлачити из околних махала средишту града; надао се да ће тамо бити сигурније. Предвече посла Филиповић извидницу да види, хоће ли бити отпора; и на ћорфишек аустријског топа одговори звиждук метак топова, постављених око Сарајева. Град се морао, дакле, заузети силом. Вече је прошло мирно. У граду је изгледало све као обично; нигде се није могло опазити, шта се спрема. Али, под Јамаковићевим и Хаџи-Накиним вођством одлазиле су чете из предграђа на одбрамбене положаје. У исто време распоређивао је и Филиповић своју војску. Још 18. до подне запосела је Тегетофљева дивизија важан положај према Сарајеву, Кобиљу Главу. Остала војска била је на својим местима још пре зоре 19. августа и опасала град са три стране.

Кад је почело свитати, свет је још спавао у Сарајеву. Наједном, загрме топови и пушчани плотуни. Аустријска војска почела је журиш. Њено надирање олакшавали су рђаво изабрани противнички положаји. Тукло се најпре око висова из непосредне близине Сарајева. Неорганизоване и слабо вођене чете Сарајлија повлачиле су се под притиском веће редовне војске, нарочито њеног топништва. Ипак је бој био оштар. Аустријски одреди морају да освајају стопу по стопу, а најупорније се борило код старе тврђаве, на Бакијама и код Дебелог Брда. Кад је свануло, борба је била у највећем жеку. Дан је био леп и згодан за топовска гађања, 52 аустријска топа сипала су ватру на град и око 10 сати до подне почело је Сарајево да гори на неколико места. Слабо Јамаковићево топништво брзо је било ућуткано. Потиснути с околних брегова, сместиле су се Сарајлије у прве куће и наставили се бити. Почела је улична борба. Најжешћа је била између Алипашине џамије и војничке болнице, испод Горице и у Будаковић-махали у горњем граду. Муслиманска сиротиња из предграђа борила се као луда; и жене су се умешале у бојну ватру. Аустријска војска палила је куће, из којих се пуцало, са свим живим унутра. Изгорела је и Хаџи-Лојина колиба. Кршећи споро али сигурно отпор одбране с бајонетом на пушци спуштала су се аустријски батаљони средини града. Одељења, која су нападала стари град, нису могла да заузму тврђаву; тек, кад су други одреди продрли у варош, пала је и она. Око пола три по подне престало је клање по улицама. У пет сати загрмео је са Горице 101 топовски метак и објавио мачем умиреном главном граду Босне, да одсад има новог господара. Предвече је свечано ушао у Сарајево заповедник окупационог збора, генерал Филиповић.⁴⁴

⁴⁴ Опис заузећа Сарајева према: *Die Occupation von B. u. H.*, стр. 420–446. Koetschet, стр. 105–109. Fra Grga Martić, *Zapamćenja*, стр. 98–102. Пертеф, *Окупиација*, стр. 42–43. Причања старих људи из Сарајева.

Док се један део Сарајлија тукао с Аустријанцима, други део се посакривао у подруме. Храбрији и радозналији попели су се на кућне таване и пратили кроз прозоре развој борбе. Бранитељи града повукли су се после боја мањим делом Мокром и Романији; већина, родом из Сарајева, побацала је или посакривала оружје и разишла се домовима. Сутрадан зађоше аустријске чете по кућама да покупе оружје. Заплећене боље комаде разграбише официри и војници: многа леденица и сребром окована димскија промени сад господара и оде негде у Мађарску или Аустрију. Кад је град већ био умирен, нареди Филиповић да се онако с реда, који се нађе на улици, похватају сви одрасли муслимани и неколико хиљада тако направљених „заробљеника” отпремљено је у Оломуц у Моравску.

*
* * *

Падом Сарајева окупација још ни издалека није била готова. Истина, нема више какве веће опасности за окупациону војску, али зато се рат претворио у четничко војевање, где се морао освајати град по град, село по село. 80.000 војника није било у стању да умири земљу и Беч је морао мобилизовати и послати у Босну шест корпуса са 154 батаљона пешадије, 30 ескадрона коњице, 43 батерије топова.

Плеваљски муфтија наставио је и крајем августа са својим покушајима да пробије Сапаријеву бојну линију код Добоја. Успео није, али, ни Сапари њега није могао потиснути, иако су му стигла велика појачања. Муфтија побуни муслиманске крајеве око Тешња и муку је имала аустријска војска да очува слободан пут долином Босне за Сарајево. Половином септембра сакупила се велика војска око Посавине. Два корпуса послана су против муфтије и 15. септембра 1878, после јаке борбе, заузели су Аустријанци Брчко. Истог дана почео се муфтија повлачити са својих положаја на обронцима Требавац и Озрен-планине и подухваћен с југа од Романије Филиповићевом војском, са севера и запада 3. и 4. корпусом, повлачио се уз непрестано чаркање Тузли; хтео је ту да још једном окуша ратну срећу. Убрзо је увидео да је сваки отпор против аустријских корпуса немогућ; оставио је Тузлу без боја и измакао с једним делом војске Зворнику. 22. септембра ушао је Сапари са 39 батаљона и 72 топа у Тузлу. Из Зворника прешли су неки муфтијини људи у Србију а он сам пошао је са 3–4 хиљаде људи Сребреници, па Вишеграду. Овде је хтео да пружи Аустријанцима последњу битку. Истабана и прикова ухом за капију неког хоџу, који је викао против даље борбе. Аустријски батаљони примицали су се полако границама Новопазарског Санцака; муфтијине чете изгубиле су сваку наду на успех и разишле се без боја кућама, 4. октобра прешао је и он у Новопазарски Санцак. До пролећа 1879. спремао се са својим друговима да спрече улазак аустријске

војске у Нови Пазар, али кад је склопљен аустро-турски уговор о окупацији Босне и Херцеговине, пред улазак аустријских чета уклонила је Porta муфтију из Новог Пазара. Отишао је у Цариград, где га је Султан Абдул-Хамид за држање у Босни претрпао частима и поклонима. Тамо је и умро.

Уколико је плеваљски муфтија и да ли је уопште стајао у вези с Албанском лигом, тешко ми је нешто сигурно утврдити на темељу података који су ми били на располагању. Везе између Босанаца и Албанске лиге постојале су јер је на скупштини лигиној у Призрену решено да се организује шест корова добровољаца; два да се пошљу у Босну.⁴⁵ Аустријски посланик у Цариграду јавио је својој влади 27. августа, да су Арнаути одбили позив Босанаца, да им пошљу у помоћ 20.000 момака.⁴⁶ При своме другом доласку у Босну довео је плеваљски муфтија са собом и неколико арнаутских бегова, који су се с њиме заједно борили у Посавини. Он сам је често у својим говорима обећавао Босанцима, да ће им Арнаути доћи у помоћ, а с помоћи из Албаније агитовали су у то доба и други по Босни и Херцеговини. Да је сам муфтија имао везе са Лигом, или штавише био њен члан, изгледа сигурно. Албанска лига имала је своје организације и по Новопазарском Санџаку. Средишњи одбор ових организација налазио се у Новом Пазару. Он је имао своје подружнице по свим мањим местима Санџака.⁴⁷ Плеваљски муфтија морао је бити један од чланова тих организација. Он се с Хафиз-пашом познавао још из ратова 1876–1878. против Црне Горе и Србије. Још тада је он водио башибозуке и истакао се у борбама. Разумљиво, онда, зашто га Хафиз-паша доводи са собом у Сарајево, где је и сам дошао не да спречи, него да припреми отпор против окупације.

Његовим одласком потпуно је умирена источна Босна. У пределима међу Дрином и Сарајевом смртни удар добио је покрет великим босанским поразом код Шенковића и Бандина Оџака 21. септембра 1878. У Крајини су биле најкрвавије борбе око Кључа и Бихаћа, где су аустријске чете биле потучене 7. септембра. И ту је најпосле победила сила. Кад су пристигле нове аустријске дивизије, пао је 19. септембра Бихаћ, 25. Петровац и 28. Ливно. У октобру се још бранила Бужимска и Беширевића Крајина. 6. и 7. т. м. тукла се код Пећи права битка. Кад је све подлегло, целом земљом владао већ нови господар, бранила се још Кладушa Хрњице Мује, 20. октобра 1878. пала је и она и с њом последњи комад босанске земље.

Преко два и по месеца и шест корпуса војске требало је Аустрији да заузме Босну и Херцеговину. Њена војска победила је само захваљујући своме већем броју, бољој спреми, јаком топништву и, разуме

⁴⁵ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1895*, стр. 430.

⁴⁶ Изв. аустр. угар. посланика у Цариграду, 27. авг. 1878, Држ. архив, Беч.

⁴⁷ *Konsul Yppen, Novibazar und Kossovo*, Wien, 1892, стр. 128–129.

се, школованијем вођству. Ипак, где год њена премоћ није била превелика, рђаво је пролазила. Тукло се без милосрђа; било је и стрељања у гомили, непримања предаје итд. Муслимани су се борили очајном храброшћу; њихова хладнокрвност у боју, смионост у нападају, присебност у повлачењу и жилавост у одбрани, изазивала је дивљење и код самог противника. Нису били ретки случајеви, као онај у Ризванбеговића чардацима код Кременца близу Стоца у Херцеговини: опкољена, бранила се једна чета из чардака тако, да ни топовски меци који су тресли зграду из темеља, пи пустошења граната, ни сигурна пушчана ватра, нису могле ослабити само за један тренутак јачину отпора. До последњег часа, кад су се рушиле упаљене куће, пуцало се снажно на нападача, чули су се поклици, „Алах“ и дивља вика да се не попушта.⁴⁸ У модерним ратовима ретка борба прса у прса била је честа при окупацији. У првој неуспелој навали на Бихаћ, 7. септембра 1878, имала је аустријска војска 173 људи рањених хладним оружјем.⁴⁹ Уопште, аустријске жртве приликом запоседања Босне и Херцеговине биле су доста велике. Службени војни извештаји, којима није много веровати, износе 5.198 што мртвих, што рањених војника. Ту се није урачунао велики број од напора и болести помрлих. У самом Сарајеву умирало је неко време по 20 људи дневно. Расејани војнички гробови по целој Босни и Херцеговини и данас су неми сведоци „мирног уласка“ аустријске војске. А трошак? Издате суме за неколико пута су прешле 31 милион, колико је Андраши желео да се потроши.

*
* * *

Чим је пало Сарајево, поставио је генерал Филиповић ратни суд, који је почео водити истрагу против вођа покрета. Испитивани су први људи у граду, ко је дигао и водио устанак. Осумњичени и оптужени су хватани и после кратког испитивања, а још краћег суђења, осуђивани су на смрт и погубљивани.

Разуме се да се одмах пожурило ухватити Јамаковића, Каукцића, Халачевића и Хаџи-Лоју. Јамаковић се сам предао властима пет дана после пада Сарајева, јер стари Бошњак није хтео да бежи из свог завичаја. Ратни суд га осуди на смрт и погубљен је на Горици више Сарајева. Пред смрт се понео исто онако јуначки, како се јуначки борио против непријатеља своје вере и своје отаџбине. За њим су дошли на ред Каукцић, Халачевић, Авдо Јабучица у Сарајеву, Махмуд-бег Бушатлић у Ливну и многи други из целе Босне и Херцеговине. Готово сваки дан пала је по која глава. Аустрија је почела, како ће после 40 година и завршити, своју „културну“ мисију у Босни и Херцеговини ратним судовима, вешалима и стрељањима.

⁴⁸ *Die Occupation von Bosnien und Hercegovina*, стр. 331.

⁴⁹ Иста књига, стр. 584.

Хаџи-Лојо, главни бунтовник по аустријском мишљењу, још није био у рукама ратног суда. Кад је пред долазак Аустријанаца побегао из Сарајева према Вишеграду, оставили су га на путу његови другови. Због рањене ноге сам није могао даље; склонио се у близини Рогатице и ту су га ухватили 2. октобра 1878. Донесен је у Сарајево и стављен пред ратни суд. Већина сведока, као фра Грга Мартић и аустроугарски конзул у Сарајеву, Васић, доказали су да се он уопште није борио против аустријске војске. Деловање његово означено је „као у главном агитаторско, које је раздраживало муслиманско становништво на отпор против царских и краљевских окупационих чета”.⁵⁰ По Васићу, иако није био његов члан, имао је Хаџи-Лојо велики утицај на рад Народног одбора. Међутим, његов рад у рату био је „без икакве важности”. Кад су се 28. јула делили официрски чиновни Хаџи-Лојо је постао само јузбаша (капетан). Побуде, које су га водиле, биле су највише верски фанатизам, али Васић мисли, по вестима о његовим изнуђивањима из тога доба и начину, како је искористио тежак положај аустријског конзулата непосредно пред саму окупацију, да је имао и личних интереса.⁵¹ Сличан извештај поднела је и сарајевска општина.⁵² Док му се још судило, стигло је опште помиловање. Хаџи-Лојо је осуђен ради разних преступа на пет година тамнице и одведен у војни затвор у Терезиенштадт у Чешкој. Издржао је казну у затвору, у који ће после 35 година бити затворен Гаврило Принцип. Случајност се игра људима и народима... Пуштен из казнионе, кад се није смео вратити у Босну, отишао је Хаџи-Лојо у Меку. Живео је од пензије, што му је давала аустријска влада и умро тамо.

Зашто је Хаџи-Лојо проглашен вођом против турског и против аустријског покрета међу муслиманима 1878? Видели смо да је његово суделовање у правом припремању отпора против окупације незнатно; у рат никако не иде. За време највеће своје моћи у Сарајеву он никад није имао одлучну реч у Народном одбору и никада се није дигао изнад улоге једног обичног агитатора, букача и вође уличне гомиле. Па ипак, већ у оно доба држали су га за једног од главних муслиманских вођа. Аустријска штампа и нижи муслимански слојеви направили су од фанатика – хоџе, полубаше, зулумћара, полудемагога, букача, чувеног човека. Још 1877. почела је аустријска штампа да пише о Хаџи-Лоји. Кад су настали јулски догађаји у Сарајеву и појавио се покрет против окупације, Хаџи-Лојо је описиван као њихов вођ и главни борац против уласка Аустрије у Босну и Херцеговину. У свим бојевима у долини Босне и око Сарајева виђали су аустријски војници Хаџи-Лоју са сабљом у једној, а зеленим барјаком у другој руци, где распаљује своје људе на борбу. Говорили смо већ о том, како је Хаџи-Лојо постао кра-

⁵⁰ Аустроугар. ген. конзул у Сарајеву Васић Гарнизонском суду у Сарајеву, 15. октобра 1878, Арх. Ген. конзулат Сарајево 1878. Архив бивше босанске владе у Сарајеву.

⁵¹ Исто.

⁵² Fra Grga Martić, *Zapamćenja*, стр. 103–104.

јем 1877. и почетком 1878. љубимац малог муслиманског човека. Уморном, живчано растројеном и ратом огорченом муслиману, требао је неко на кога ће свалити кривицу за узалудне патње и пропаст царства. Хаџи-Лојо, и сам примитивац, осетио је расположење муслиманских маса у Босни и знао угађати њиховим жељама, грдити, што оне нису волеле, хвалити, што су оне хвалиле. Тако је он од објаве окупације па до почетка бојева са аустријском војском постао господар улице у Сарајеву и прочуо се као вођ босанских муслимана против Аустрије.

IV

СРБИ И ОКУПАЦИЈА

Глас да ће Аустроугарска монархија окупирати Босну и Херцеговину, узбунио је и хришћане у тим покрајинама. Држање Срба према окупацији било је тако одређено непријатељско, да Аустрија и не покушава да их придобије за себе. Католици су били или неодређени или добро расположени према уласку аустријске војске. Не може се порећи да није било и неких Срба, који су радије гледали и Аустрију у Босни, него да остане стање од пре 1875. Ипак, велики део национално свесних је желео да се измири са муслиманима и заједно с њима одупре уласку Аустрије у Босну и Херцеговину. За сарадњу има воље и с једне и с друге стране. Поред свега тога, није се много урадило. Било је више разлога: неколико месеци бејаше врло кратко време да се измире дотадашњи непријатељски табори, споје и ударе против заједничког противника. Уз то, и саме супротности међу њима сувише су биле јаке, да би се тако брзо могле уклонити. Православни и муслимани у Босни слагали су се само у једном: и једни и други били су против Аустрије. У готово свему су се другом разилазили. За Србе је аутономија значила потпуно грађанско, политичко и социјално изједначење са муслиманима, постепено ослобађање од Турске, с коначним циљем – уједињење са Србијом и Црном Гором. Хаџи-Лојо Јамаковић и другови видели су, опет, у њој заштиту њихова верско-феудалног конзерватизма, дакле, само средство да сачувају њоме земљу од реформи, које је Турско царство, хтело не хтело, морало изводити. Затим, муслимани су и даље остали противници решавања аграрног питања и ништа није помогло то што су Срби обећавали да ће се беговима платити одузете земље.

Поред свих супротности покушало се нешто да се заједнички ради. У већини босанско-херцеговачких градова изјаснили су се Срби за рад с муслиманима, суделовали су на скупштинама, потписивали су изјаве против окупације па, штавише, организовали су и чете против Аустрије. Нарочито је дошло до уже сарадње у Сарајеву, Мостару и Бањој Луци. У Сарајеву је Стево Петрановић, учитељ и тумач итали-

јанског конзулата, изазвао у то доба својим радом међу муслиманима сукоб аустријског и италијанског конзулата. Из наведених разлога муслиманско-српски савез и онакав какав је, био је слаб, блед. Није било међусобног поверења. Вођи муслимански наглашавају истина стално, да желе слогу са хришћанима, међутим, испади распуштене светине кварили су и ометали њихов рад. Напади на поједине Србе и честе претње да ће се извршити покољ међу хришћанима, нису били zgodни да улију поверење, а камоли да одушеве за борбу против Аустрије.

Зато „раја” суделује врло мало, а и то већином под силу, у борбама око окупације. На брзу руку и под морање скупљени одреди њени растурани су се обично пре боја и „шумовлаком” се враћали кућама. У неким крајевима, мора се признати изазвани, иду они и против муслимана. Многи су одведени у комору а многи градили шанчеве.

Усташа у Босни и Херцеговини одлучно су били против окупације и са симпатијама су пратили борбу босанских муслимана с аустријском војском. Још почетком 1878, чим се видело да је рат завршен и да долази на ред и решавање о судбини Босне и Херцеговине, босанско-херцеговачки емигранти у Србији и виђенији људи из устанка у Босни и Херцеговини почели су размишљати о начину како да се спречи улазак аустријској војсци у њихову отаџбину. Већина њих била је задовољна аутономијом датом Босни и Херцеговини уговором о миру у Сан Стефану. Требало је само наћи пута и начина да дође до измирења и споразума међу муслиманима и хришћанима, нарочито православним, у овим земљама. У томе правцу и почело се радити у пролеће 1878. године. Мићо Љубибратић, један од најгорљивијих присталица муслиманско-православне сарадње још из ранијих година, највише се труди да се нађе нека основица за заједнички рад православних и муслимана у Босни и Херцеговини са циљем: спречити улазак аустријске војске у ове покрајине и изградити њихову аутономну организацију. На овом послу раде с њим у Херцеговини људи познати нам већ из времена кад се спремао устанак у Херцеговини. Првих месеци 1878. ухватили су они везу с виђенијим муслиманима у Херцеговини и почели разговоре. Спремао се отпор против окупације.⁵³

У мају 1878. држали су херцеговачки главари скупштину на Грахову и издали су протест против уласка војске суседне монархије у њихову отаџбину. Овај протест, враћање Херцеговаца у завичај без Портина питања и сав рад на спремању херцеговачког отпора против аустријске окупације водио је Атанасије Васиљев Васиљевић, словенофилски агент у Црној Гори. Он је наговарао Херцеговце да се мире са муслиманима и с њима да иду против Аустрије. Муслимански

⁵³ Бајо Божић Мићи Љубибратићу, Дубровник, 28-II/12-III 1878, Арх. Миће Љубибратића.

вођи били су спремни на измирење и заједнички рад и одржан је био у селу Пјешивцу код Стоца састанак муслиманских и православних првака из Херцеговине. Уто је за ствар дознало и Цетиње. Књаз Никола послао је перјанике и наредио православним главарима да прекину преговоре и врате се на Грахово.⁵⁴

Велико је било незадовољство у Црној Гори, кад се чуло да ће Аустрија ући у Херцеговину, за коју су Црногорци толико крви пролили; народно расположење према суседној монархији је отворено непријатељско. Аустријске власти сумњичиле су Црну Гору да агитује против окупације и да се спрема на рат; Црногорци и Херцеговци да се братиме и заједнички се спремају против ње. Али, књаз Никола је био у то доба далеко од тога да да икакав повод за сукоб с Бечом. Ни по коју цену није хтео заваднати се са тада свемоћном силом на Балкану, која му је долазила и на западну границу. Тим више што му је она требала ради Плава и Гусиња које је добио по Берлинском уговору а Турска отезала да му их уступи изговарајући се отпором Албанске лиге. Због свега тога Књаз Никола је угушивао већ у самом зачетку сваки покушај Црногораца или Херцеговаца да сметају Аустрији при уласку у Херцеговину. Да одобровољи моћни Беч, ишао је и даље и понудио му је најпре да се сви наоружани Херцеговци уврсте у аустријску војску и ставе под заповедништво аустријских официра. Међутим, аустроугарска влада остала је и даље доследна свом начелу да нигде не употреби хришћанску помоћ при заузимању Босне и Херцеговине; одбила је књажеву понуду и затражила само да задржи херцеговачке батаљоне у Црној Гори под својим надзором, док се не сврши окупација, а трошак ће му она већ подмитити.⁵⁵ Тако је и било. Тек кад је пала последња турска тврђава у Херцеговини, Клобук, 28. септембра 1878, преведе војвода Петар Вукотић седам батаљона Херцеговаца, 4.600 људи у Херцеговину. Ту су свечано положили оружје пред аустријским заповедником генералом Јовановићем и разишли се кућама. Тиме је после трогодишње узалудне борбе, завршен херцеговачки устанак.

Као Васиљев у Црној Гори, тако је и генерал Фађејев, један од словенофилских вођа у Русији, покушао да из Србије организује отпор Босанаца против окупације. Иако је руска влада пристала на њу, из многих узрока владало је у то доба велико огорчење у Русији против Аустрије. Кад јој више ништа друго нису могли, гледали су словенофилски кругови да јој бар напакосте и отежају окупацију организујући код муслимана и хришћана отпор против ње. Зато је, изгледа, и послан у Београд Фађејев за кога је тврдио руски конзул у Београду да је дошао у Србију по цареву одобрењу и у тајној мисији

⁵⁴ Данило Тунгуз-Перовић, *Устјанак Херцеговачки и Бокелски 1882*, Сарајево, 1922, стр. 5–9.

⁵⁵ Борђевић Владан, *иста књига*, стр. 435.

министарства војске у Петрограду. Тражио је од српске владе: обавештења о саставу и размештају аустријске војске дуж граница Србије и Босне и извештаје о расположењу хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини за случај окупације. Али, српска влада је имала и сувише искуства последњих година са словенофилским комитетима; није била вољна да се по њихову наговору упушта у неке нове пустиловине, најмање, да се тада замери Аустрији. Јован Ристић је поручио из Берлина својој влади да не оставља нигде Фађејева „да сам непосредно ради, јер нас може компромитовати према Аустроугарској, од које зависи данас наш успех на конгресу”.⁵⁶ Фађејев је примљен у Београду врло хладно. Кнез Милан га није хтео примити ни у аудијенцију. Отишао је натраг у Русију а да ништа није завршио.

Да је Ристић имао право кад је препоручивао опрезност према Фађејеву, види се из извештаја аустријских повереника тога доба о том руском генералу. Аустријска влада је била сазнала да Фађејев намерава да оснује у Београду Словенофилски комитет са подружницама у Јужној Угарској, Босни и Хрватској. Он да шаље своје људе у те крајеве а да има везе и са војводом Голубом Бабићем. Сврха његова рада је да прави Аустрији сметње у Босни и Херцеговини. Миодраговић неко време један од истакнутих усташа у Босанској Крајини а тада већ поверљиви човек аустријског конзула у Београду, тврдно је да је Феђајев дао Богдану Зимоњићу 40.000 форинти, а Дримпелман, други словенофилски човек у Београду, 100 дуката Голубу Бабићу, да иду у Херцеговину и Црне Поточе и дигну усташе против окупације.⁵⁷ Истог дана јавио је аустријски конзул у Београду својој влади да Зимоњић и Бабић иду у своје крајеве да организују отпор, али да цео Фађејевљев рад није имао успеха, пошто се српска влада није хтела упуштати у нове пустиловине.

Положај српске владе за време окупације био је још тежи него књаза Николе. Препуштена од Русије Аустрији, Србија је морала све избегавати што би је могло довести у сукоб са северним суседом. У то доба није то било тако лако јер је губитак Босне погодио у срце цео народ у држави. Та, од Карађорђева времена био је идеал свих нараштаја српске кнежевине ослобођење и уједињење Босне са Србијом. Последњи ратови и вођени су због тога. Заузимањем Босне Аустрија је ухватила средиште јужнословенских племена и довела уопште, бар на изглед, у питање наше народно ослобођење. Али, и тај ударац поднео је наш здрави национални оптимизам. Гроф Шувалов, руски делегат на Берлинском конгресу, изненадио се мирноћом Јована Ристића с којим је саслушао вест да ће Аустрија запосести Босну и

⁵⁶ *Зайиси Јеврема Грујића*, III књ., стр. 338–339.

⁵⁷ Изв. ген. конзула, Београд, 3. јул 1878, ИБ 2027. Бр. ген. конзула, Београд, 6. август 1878, ИБ 2 511. Држ. архив, Беч.

Херцеговину. Изгледао је потпуно сигуран да она неће стално задржати ове покрајине; уверење, које је у то доба у Србији било опште.⁵⁸ Ипак, кроз целу земљу раширио се одјек жалости, незадовољства и разочарења и јавност је то одмах показала. На седници Народне скупштине, сазване да прими чланове Берлинског уговора, који се односе на Србију на Ивањдан 1878. пре изношења уговора исказали су својим говорима Гига Гершић и Милан Кујунџић осећај српске Скупштине поводом окупације Босне и Херцеговине. Сама влада морала је да крије своје расположење и да пази, да не да Бечу ни најмање повода, не само да се потужи, него и да посумња у њено исправно држање за време окупације. Зато је Фађејев и отишао натраг у Русију, а да није ништа завршио. Зато је Ристић у Берлину одлучно одбио предлог пуковника Деспотовића да га доведе у везу са Мехмед Алипашом ради договарања Турске и Србије против аустријске окупације. Слично, само грубље, одбио је Ристић, по аустријским извештајима, и једног устаничког вођа кад се понудио да опет дигне устанак: наредио му је да мирује.

За време борбе аустријске војске са муслиманима у Босни српска влада је наредила да се потпуно затвори граница на Дрини. Пребегли муслимани сместа су разоружавани у Србији. Где је и било појединачних случајева да су српске пограничне власти помагале босанске муслимане, радиле су то на своју руку и, изгледа, без дозволе своје владе. У главном под утицајем из Београда остала је већина босанских устаника неутрална за време окупационих борби по Босни.

Поред све пажње, није се могло избећи оптужбама и сумњичењима. Кад окупација није текла тако глатко како су то замишљали у Бечу, аустријско јавно мњење напало је српску владу да је непријатељски расположена према Аустроугарској монархији; да шаље добровољце у Босну; да држи читав корпус на Дрини и ровари преко ове реке против Аустрије. Још више, њу су оптуживали зато што се генерал Сапари морао повући од Тузле. Турска, да сакрије свој траг, подметала је Србији своја дела. Код неких дипломата владало је уверење да Србија има све конце противокупационог покрета у својим рукама. Немачки посланик у Цариграду ишао је тако далеко да је изјавио половином августа 1878 „да ће се, можда, цело ово питање моћи решити тек окупацијом Србије од Аустро-Угарске”.⁵⁹

Српска влада је побијала вести, као да она помаже босански отпор и била спремна да покаже наредбе, издане војним заповедницима на граници. Аустријски отправник послова у Београду, кнез Вреде, морао је и сам признати да су оптужбе неоправдане. Разумљиво му је „да је немогуће да би окупација могла бити угодна српској влади”. Из тога, природно, следи да са тајном радошћу поздравља тешкоће, на

⁵⁸ Слободан Јовановић, исто дело, стр. 429.

⁵⁹ Изв. Зичија Андрашију, Цариград, 16. август 1878, Држ. архив, Беч.

које је Аустрија ударила. Неслужбени кругови, мање везани од владе, не крију право расположење према окупацији и жељу да напакосте Аустрији.⁶⁰ Међутим, Беч није ни тражио од Србије „радосне осећаје” поводом окупације него само исправност и немешање у догађаје; то је имао, па је био задовољан.

Видели смо, по аустријским извештајима, да је Фађејев имао везе с војводом Голубом Бабићем у Београду. Голуб се имао вратити у Босну и подигнути чете у Црним Потоцима против Аустрије. Нешто је из тога морало бити. Расположење чета за борбу с окупационом војском било је добро. Перо Крецо и Вид Милановић ступили су већ били у везу с ливњанским муслиманима „да се помешају... и бране... од Швабе нашег душманина од старине”.⁶¹ Чете њихове запоселе су кулу у Челебићу. Али, још јако међусобно неповерење, кратко време и брзо надирање аустријске војске, спречили су ужу сарадњу устаника с муслиманима. Голуб је дошао у Потоке почетком августа 1878. и да је и хтео, слабо је могао шта учинити код онако расутих и неуређених чета. Народ је већином био у Аустрији и отуд се није могло очекивати какво појачање. Али, утицајем из Београда он није ни мислио да се меша у бројеве око окупације. Његове чете мирују уколико не продиру у унутрашњост да пљачкају. Тако је један одред од 300 људи ухватила аустријска војска код Купреса, разоружала, одвела у Травник и пусти-ла тек пошто је окупација била готова.

Одмах, кад је почела улазити аустријска војска у Босну, позвале су личке власти устанике у Црним Потоцима да положи оружје. Највећи део четника разиђе се кућама и породицама а само се један део предао заједно са четовођама среском начелнику у Доњем Лапцу.

Кад су се предавали, упуте четовође, 18. августа 1878, једну изјаву генералу Филиповићу, заповеднику војске у Босни; писана је у име целог српског народа у Босни. Изјава није дело самих четовођа, њу је морао донети Голуб из Београда. У њој се износи да је српски народ у Босни образложио своје жеље у меморандуму Берлинском конгресу, али „почем европски конгрес из политичких разлога није могао одобрити и усвојити народне жеље, да се потпуно ослободимо, ми се пресуди конгреса и аустријској војсци, која је с мандатом као пуномоћник великих европских сила пошла да уведе мир и поредак у земљи, покоравамо”.

После тога изнели су своје жеље и захтеве о будућем уређењу управе Босне и Херцеговине. Разуме се да је судбина првих жеља српског народа у Босни и Херцеговини била иста судбина њихових наследница да заврше у архиви неког бечког министарства; јер тамо се није ни помишљало да се пита народ у Босни каква да му се да управа, а камоли да се сазива од Голуба Бабића и другова тражена Народна

⁶⁰ Изв. кнеза Вредеа Андрашију, 4. септ. 1878, број 101, Држ. архив, Беч.

⁶¹ *Мемоари Пера Креце* (нештампано).

скупштина. У овим покрајинама царства имао је да влада крути војнички режим.

Видели смо да је слабо успео покушај муслиманско-православне сарадње против окупације Босне и Херцеговине. Још пре смо напоменули да на том највише раде они исти људи, који су се истакли при припремању устанка 1875. године, наши револуционари од заната тога доба. Неки од њих су већ пре били присталице ове сарадње па се у лето и јесен 1878. бацаше свом снагом да остваре свој циљ.

Дана 10/22. јула 1878. упутили су босанско-херцеговачки емигранти проглас муслиманима и хришћанима у Босни и Херцеговини позивајући их да се сложе против Аустрије и да образују привремену народну владу у Сарајеву. Основица споразума би била: 1) измирење муслимана и хришћана на темељу политичке, грађанске и верске равноправности; 2) да се позову под оружје сви муслимани и хришћани у Босни, Херцеговини и Новопазарском Санџаку; 3) да се позову усташи из ових области да се врате у свој завичај и помогну бранити га од Аустрије; 4) да се предузму мере за ратну спремност и уређење војске; 5) великим силама да се изјави „како је потпуно споразумљење између хришћана и муслимана и тога ради да није нужна интервенција аустријске војске“; 6) треба тражити моралну и материјалну помоћ у иностранству. Проглас су потписали архимандрит Саво Дечански, Мићо Љубибратић, Алекса Јакшић, Симо Поповић и Станко Секулић.⁶² Ова група емиграната ухватила је била везе по Босни, Херцеговини и Новопазарском Санџаку са виђенијим муслиманима и хришћанима, нешто сама а нешто преко својих другова из устанка. Станко Секулић је требало у месецу јулу 1878. да пређе у Босну код Бијељине па да ради на стварању што јачег отпора против Аустрије у Босни. Он је био заказао састанак на Дрини виђенијим агама и беговима из Бијељине и околине, али су му српске власти строго забраниле да одржава такве састанке на њиховој граници. У Босну није могао прећи, јер није био сигуран како ће га тамо примити и цео његов рад свршио се на одашиљању писама и прогласа Стеви Петрановићу у Сарајево и неким трговцима у Бос. Посавини.⁶³

Кад је аустријска војска у лето 1878. наишла на отпор код босанских муслимана улазећи у Босну и Херцеговину, емигранти у Србији појачали су свој рад. Они су се надали да ће моћи дићи против Аустрије један велики устанак православних и муслимана, кад је ова већ била запосела Босну и Херцеговину. У јесен 1878. настављени су разговори међу њима и неким муслиманским првацима Бос. Посавине. Љубибратић је имао у Шапцу састанак са Мехмед Али-бегом Видајићем, Хаџи-бегом Јањарцем, Омер-бегом Демерлићем и с још

⁶² Проглас босанско-херцеговачких емиграната муслиманима и хришћанима у Босни и Херцеговини, 10/22. јуна 1878, Архив Миће Љубибратића.

⁶³ Писмо Станка Секулића Мићи Љубибратићу, 15. јун 1878, Арх. Миће Љубибратића.

осам бегова и ага и изнео свој план рада против Аустрије. По њему: у Босни и Херцеговини имао се водити четнички начин ратовања, а у Новопазарском Санџаку организовати јачи отпор и основати се привремена народна влада. По његову предлогу сложили су се у аграрном питању: да једна четвртина земље припадне кмету бесплатно, другу четвртину добија на дугорочну отплату, а друга половина земље да остане бегу, који је може давати сељаку под закуп. Бегови су били у начелу за рад против Аустрије, само нису хтели да загази у устанак без неког јачег ослонаца на страни. Знали су да их не могу помоћи ни Србија ни Турска, па су тражили јемство да ће их помагати Русија; у том случају били су спремни да загази у борбу.

Да осигура помоћ Русије за револуционарни рад у Босни и Херцеговини против Аустрије, путовао је тамо Љубибратић у позну јесен 1878. године. Руски службени кругови су га одбили с образложењем да Русија неће да квари Берлински уговор. Љубибратић се вратио у Србију и покушао да ради са Жарком Љешевићем на стварању отпора против уласка аустријске војске у Новопазарски Санџак. Ни ту није успео. После њега иде 1878. у Русију Алекса Јакшић, враћа се натраг и ствара неки комитет за рад у Новопазарском Санџаку.

Сви ови покрети међу Србима против окупације остали су без већих последица за сам улазак аустријске војске у Босну и Херцеговину, али они имају своју другу, много већу важност. Тада се почела изграђивати и стварати основица за заједнички иступ православних муслимана против Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини. У Херцеговини избија она на површину још 1881. и 1882, када су јучерашњи крвни непријатељи, а после пријатељи и савезници, и православни и муслимани дигли устанак против Аустрије. Што се није остварило 1878. јест 1881, Салко Форта заједно четује против Аустрије са Стојаном Ковачевићем и Пером Тунгузом. Касније, кад дође до дугогодишње борбе за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини, споразум ће се продубити и учврстити. Заједничко иступање православних и муслимана у Босни и Херцеговини све до анексије ових покрајина осигураће и једним и другим верску и просветну аутономију и онемогућити консолидацију аустријске власти у овим земљама.

Немам довољно података, да бих могао сигурно тврдити, али има неких индиција, по којима би се могло судити, да је устанак у Херцеговини и Кривошијама против Аустрије 1881–82. дошао само као наставак оне велике борбе босанско-херцеговачких муслимана против аустријске окупације 1878, с том разликом, што овај пут вођство имају Срби.

АУСТРО-ТУРСКИ УГОВОР О ОКУПАЦИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Изнели смо Портине интриге у Босни за време окупације. Тај пут јој је пошло за руком јер је напакувала Аустрији колико је само могла, а ипак јој није дала доказа и повода за озбиљну оптужбу. Службено се Цариград и даље трудио да не покида све конце са Бечом. 2. августа изјавио је Сафвет-паша да Порта неће протестовати против окупације; имају се наставити преговори око споразума.⁶⁴ Причекало се мало с њима, јер се је и у Цариграду и у Бечу пажња усредредила на развој догађаја у Босни и Херцеговини. Порта је све до последњег тренутка била тачно обавештена о свему што се догађало по целој покрајини. Чим су стигле прве вести о сукобима Султан је послао Осман-пашу, чувеног бранитеља Плевне, аустроугарском посланику Зичију и поручио му да је чуо да је војска његова цара наишла на отпор; он жели склопити уговор али би требало наредити аустријској војсци да обустави продирање док Порта не умири становништво. Зичи је одговорио да од тога ништа не може бити „јер се ради о бунтовницима, који су се подигли против султанове воље и његове владе и зато не заслужују никакав обзир”.⁶⁵ Порта је ипак наредила Хафиз-паши, да посредује код генерала Филиповића; видели смо, како је прошао. На вест да су Аустријанци приликом заузимања Сарајева бомбардовали град, замолио је Сафвет-паша бечку владу да изда наредбу војном заповеднику да има обзира према народу.

Брзо је чула цела Европа да Аустрија улази у Босну и Херцеговину, не уз свирање музике, него уз грмљавину топова. Њен положај пред светским јавним мњењем није био лак. Енглеска штампа пребацивала јој је да није била спремна на отпор и зато што није причекала да уђе у Босну тек пошто склопи уговор с Турском. У Италији, где се било укорењило мишљење да би Аустрија требала да плати окупацију уступањем Тријента и Трста, кад су се наде изјаловиле, дошло је до протеста и демонстрација. У самој монархији настао је преокрет у јавном мњењу уласком војске у Босну и Херцеговину. Раздражено отпором, тражило је оно после пада Сарајева да се с Турском не склапа никакав уговор, да се употреби право победника и освајача и прогласи анексија. Андраши није био за то. Прекинути с Портом и прогласити анексију значило би по њему: изазвати, можда, сукоб међу Аустријом и Угарском коме ће припасти Босна; пружити прилику Русији, да не испразни Бугарску и помоћи јој да свој неповољан положај, створен у Берлину, поправи и да се врати

⁶⁴ Изв. Зичија Андрашију, Цариград, 2. августа 1878, број 426, Држ. архив Беч.

⁶⁵ Исти истоме, 5. август 1878, број 429, Држ. архив, Беч.

натраг миру у Сан Стефану; држање Портино је сумњиво, али се нигде не да доказати службени отпор; ако се одбије споразум с Турском, ова би се тужила великим силама да је напуштен Берлински уговор и самовољно проглашена анексија; Аустроугарска монархија морала би по уговору о земљишним уступањима преузети један део турских дугова и признати Порти право на крунске и вакуфске земље. Најпослед, султан би се могао одлучити и на рат; иако је Андраши веровао у аустријску победу, и поред тога се бојао истовремене акције с Русијом „без сваке користи, *post factum* и против Берлинског уговора”.⁶⁶

Преговори између Турске и Аустрије настављени су. Порта је одуговлачила, јер се још једнако надала да ће моћи зауставити продирање аустријске војске у Босну и Херцеговину. Њен пуномоћник Кара-Теодори-паша, као обично, није имао упутстава. Узалуд је Андраши уз немачку и енглеску помоћ гонио турску владу да склапа уговор; она се изговарала, нећкала и затезала, па ни његова претња да ће објавити документа који ће компромитовати турске чиновнике у Босни, није помогла. Концем августа и почетком септембра 1878. носили су се у Цариграду мишљу да се уопште прекину преговори и задовољи се само с Андрашијевом изјавом од 13. јула. 8. октобра упутила је Порта брзојав свим великим силама: изнела је грозоте што их је починила аустријска војска по Босни и Херцеговини и молила за пријатељски корак у Бечу; од Аустрије је поново тражила да обустави продирање својих чета. Ниједна велика сила није хтела да иступи у Портину корист. Андраши је „с индигнацијом” одбио оптужбе и побијао наводе Портине ноте.

Половином октобра отпутовао је из Беча турски пуномоћник за преговоре Кара-Теодори не свршивши ништа. У исто време запосела је Аустрија целу Босну и Херцеговину. Сад је Беч био у повољнијем положају, јер кад је имао у поседу земље које је желео није се морао журити. Требало је, истина, послати посаде у Новопазарски Санџак, али зима је била ту и свакако је било боље причекати до пролећа. Андраши је био спреман, ако не дође до споразума, да и њега заузме без Портина одобрења. Војнички кругови у Аустрији, којима се осладила освајања, једва би то чекали; по њима, гурало би се све до Солуна.

Код оваквог стања ствари, Порта је, хоћеш-нећеш, морала преговарати. Њене наде су се изјаловиле, јер окупација се није могла ни спречити ни одгодити. Аустрија је ушла у Босну и Херцеговину; отпора је било, али не тако јаког, да би јој омело запоседање земље. Велике силе нису хтеле да посредују, а Портин протест није користио. Сад се преврнуо лист. У Цариграду су се бојали, да Аустрија не употреби право освајача, да не прекине преговоре и не прогласи анексију. Узрујаност, настала под утиском гласова о бојевима у Босни и Херце-

⁶⁶ Wertheimer, *Graf Julius Andrássy*, III Band, стр. 157–158.

говини, стишавала се постепено после окупације; могло се, дакле, прећи на закључивање уговора.

И сад је ишло споро, јер су се Турци по старом обичају цењкали. Порта је узмицала стопу по стопу. Почетком августа 1878. тражила је да јој се осигура у уговору: задржавање права султановог суверенитета; привремени карактер окупације, као и ознака рока њеног трајања; напослетку, да се имају задржати политички, судски и финансијски чиновници.⁶⁷ Половином августа пристаје већ: могу се постављати нови чиновници, али само у име султаново; његово име да се спомиње у јавним молитвама; полиција да буде од домаћих људи... итд. За последњих преговора у Цариграду, од фебруара до априла 1879, Турци су најпосле усредсредили своје захтеве и предложили као основицу за преговоре: признање султанова права суверенитета над Босном и Херцеговином; нарочиту напомену о привременом карактеру окупације, како је било утврђено у берлинској изјави аустроугарских помоћника од 13. јула 1878; изједначење с осталим отоманским поданицима личности из Босне и Херцеговине, кад станују или путују у иностранство. Тражи се још да се утврди број аустријских чета, које ће бити као посада у Новопазарском Санцаку и да се означе места где ће боравити ове посаде. Аустроугарска влада није хтела пристати на тачку која говори о привременом карактеру окупације и Порта попусти. Гледала је сад да што боље осигура босанским муслиманима њихову верску слободу. Аустрија је, опет, одустала од свог права да пошље војску до Косовске Митровице и града Новог Пазара.

Тајни уговор међу Аустријом и Турском о Босни, Херцеговини и Новопазарском Санцаку потписан је 21. априла 1879. У уговору је подвучено да окупација не вређа суверена права султанова над Босном и Херцеговином; Аустро-Угарска има по 25. члану Берлинског уговора да управља земљом; поштоваће слободу вероисповести, обичаја, личну и имовинску сигурност у Босни и Херцеговини. Муслимани имају право да спомињу у својим јавним молитвама име султаново. Поштоваће се обичај, где постоји, да се на џамије дижу отоманске заставе; приходи Босне и Херцеговине имају да се троше само на њихове потребе, а турски новац моћи ће и даље да буде у оптицају у окупираним покрајинама. О Новопазарском Санцаку сложили су се тако, да је Аустрија изјавила: придржава себи права, стечена 25. чланом уговора у Берлину, међутим, сада жели запосести само три тачке у долини Лима међу Србијом и Црном Гором. То су: Прибој, Пријепоље и Бијело Поље. Број њених чета у Новопазарском Санцаку није смео прећи 4–5.000 људи.

На уговор се није могла потужити ни Турска ни Аустрија. Ова последња добила је слободне руке у Босни и Херцеговини; привремена окупација претворена је у запоседање на неодређено време, док је

⁶⁷ Изв. Зичија Андрашију, 2. август 1878, број 476, Држ. архив, Беч.

управу земље могла уредити, несметана ни од кога, како је хтела. Турска је добила, то је за њу било од првокласне важности, тим што је Аустрија одустала од постављања посада на тако важном положају какво је Косово Поље. Војничко запоседање од средишта турских земаља на Балкану далеких места, као што су Прибој, Пријепоље и Бијело Поље, није било тако опасно. Насупрот, Аустрија је раздвајала тим два немирна турска суседа, Србију и Црну Гору, и држала их под својим надзором.

Дана 8. септембра 1879. прешле су аустријске чете границу Новопазарског Санџака и без великих сметњи запоселе главна места лимске котлине. Тим је покрет од 1875. до 1878. добио свој завршетак. У историји Босне и Херцеговине започиње нови одсек – доба четрдесетогодишње аустријске владе.⁶⁸

⁶⁸ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време Српско-турских ратова за ослобођење и независности 1875–1878*, књ. II, стр. 314–319.

ГЛАВА X ОПШТЕ О УСТАНКУ

I

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ УСТАНКА

Босански устанак 1875–1878. није у кратко време обухватио цео предео, где је плануо. Он се шири постепено из села у село, из среза у срез, јер су се поједини крајеви дизали кад су сматрали да им је најзгодније. Понекад месецима влада затишје; наједном, дође нови вал, читави се срезови дигну, учестају борбе и убрзо се опет све стиша. Ширење устанка зависило је углавном од етнографских и географских услова. За разлику од Херцеговине, у Босни се буне готово сами Срби. Како је почео 1875, устанак се постепено ширио све даље и даље, обухватајући крајеве насељене Србима. На југу се зауставио у Ливљанском Пољу, где почињу католичка насеља; према истоку допро је до предела који нису имали лаку везу с Аустријом, камо се нејач склањала, или су имали јака муслиманска насеља која су могла да угуше сваки покрет. Уз реку Саву устанак се зауставио, кад је наишао на збијена насеља муслиманска средње и североистичне Босне. Босанска Посавина с десне стране Босне, где је била попа Јовице 1834. и проте Аврама буна 1858. слабо се диже овај пут. Изгледа, да се она још није била опоравила од последње побуне; затим, многобројно муслиманско становништво, поучено пређашњим устанцима, предузело је одмах почетком устанка у Крајини такве мере, да се није могло ни мислити на веће дизање. Осим мањих чета, које долазе већином из Вучјака и нешто бежања у Аустрију, нема у Посавини већих покрета. Тако је устанак обухватио целу Босанску Крајину, доњи појас јужне Босне до Пролог-планине и на северу дошао до реке Босне. Дубље у

унутрашњост није могао продрети. Средња Босна остала је током целе источне кризе готово потпуно мирна.

Четнички начин ратовања одговарао је и хајдучком менталитету босанских крајишника, али имао је ту злу страну, да се ништа велико није дало урадити. Зато у босанском устанку нема великих битака, освајања градова и сличних ратних драматских слика које узбуђују гледаоца са стране; одатле мање интересовање за њега него за херцеговачки устанак. На први поглед, устанак је остављао утисак обичне, мало појачане хајдучије, али кад се помисли да је у хајдучима знало бити и 10–15 хиљада људи; преко сто педесет хиљада је избегло из отаџбине, читави крајеви да су опустошени, онда то није хајдучија, него прави народни устанак.

Већ 1875. јављају се два усташка жаришта: на северу и на југу. Северни део био је у почетку јачи; касније се снажи покрет око Црног Потока, помаган лакшим и згоднијим везама с Аустријом преко суве границе. Главно скупљалиште чета око Црних Потока било је у Црном Потоку. Тамо су имали утврђене положаје, где се повлаче кад их Турци потерају; ту су им била стоваришта оружја, хране и џебане; ту је боравио главни заповедник и чувани заробљеници. Слично склониште за чете на северу било је у Брезовачи.

Колики је био број усташа, тешко је утврдити, јер сталан није био никад. За време нових усташких налета знао се број у неким крајевима подићи на неколико хиљада, али брзо би опао услед слабе организације и оскудице у оружју; тек мали број остајао је у четама. Да су сви људи способни за оружје – а који су се дигли – остали у четама, могло је бити усташа до 30.000. Овако, за највећег усташког налета у пролеће 1876. тешко да их је било више под оружјем од 15.000. Током целог устанка у четама се осећа стално струјање: једни одлазе, други долазе; некад, мала чета изненада нарасте на 1.000–1.500 људи, да исто тако брзо опадне или се потпуно растури. Често је била довољна болест четовођина и мали неуспех да растури једну велику чету.

Уређење чета било је војничко с четовођама, стотинашима и десетарима на челу. У Црним Потоцима над свима је један заповедник; најпре Голуб Бабић, потом Деспотовић. На северу свака чета ратује за свој рачун. Тешко је било увести дисциплину међу разуздане усташе, иако су казне биле строге; батинало се па и стрељало. Деспотовић је покушавао да заведе војничку дисциплину, али од тога је имао само непријатности. Голуб, стари хајдук, служио се патријархалним начином другарске интимности и кад треба судом „преко чибука“, боље му је ишло, више су га се бојали. Лични углед појединог вође и ту највише вреди.

Четовало се по хајдучки. На стотине чета и четица од 5–6 па до 1.000 другова крстарило је целом побуњеном Босном. Појављивале су се изненада онде, где се нико надао није; упали неки чардак, подметни

бусију некој турској чети, поби је, па ишчезни у планину, исто тако брзо, како се и појави.

Заробљеници се слабо праве; главе се секле и с једне и с друге стране. Потомци Јанковић Стојана и од Кладуше Мује по начину борбе слабо су се што разликовали од својих дедова.

Господари планина и села, усташи, су покушали да освоје и мање градове. Скупило би се више чета, често до 2.000 људи, па би изненада по хајдучки напали на неки градић или муслиманско село. Многе су тако попалили, али веће касаве нису могли заузети. Велике жртве које је имала аустријска војска покрај свих њених дивизија 1878. кад је освајала градове по Крајини, показују најбоље снагу и храброст усташа који су неретко на исте градове ударали са неколико стотина момака, па ако их нису заузимали, често су их палили. У том се највише одликују чете из Црних Потока.

Иако не задају усташи турској власти у Босни велике ударце, ипак стална њихова боцкања постају тим несноснија. Њихови изненадни напади, бусије, паљење села и чардака, отимање стоке, препади на трговце на путу и сељаке у пољу, кочили су промет и трговину у земљи, убијали земљорадњу и стварали несигурност која је услед сталне напетости постојала из дана у дан несноснија.

Кад је плануо устанак у Босни, Турска је имала тамо врло мало редовне војске. И касније ће нередовне чете, састављене из домаћих муслимана, водити главну борбу с усташима и носити главни терет војне. Језгро муслимана у Босанској Крајини налази се у Бихаћкој Крајини. Од старине познати као добри јунаци и увек спремни на крв, они би увек на први глас о јачању устанка у неком крају похитали у бој. Сломиле су први усташки налет у Кнежпољу. Из Бихаћке Крајине неколико пута одлази војска да сузбије усташе у Црним Потацима. Та муслиманска насеља Дубоке Крајине један од главних су узрока зашто босански устаници нису успели да, ма и привремено, ослободе већи комад своје отаџбине.

Четничко ратовање је једно од најтежих за онога ко има да се брани. У почетку се турска војска задовољавала тиме да одбија усташе од градова и мирних села; слала је против њих веће и мање летеће одреде, који крстаре по селима, спречавају још непобуњени народ да се диже и хватају бусије, па дочекују усташе. Све је то било слабо, без дејства. Покушало се у Травнику и Бањој Луци са посебно организованим пандурским четама; и то није помогло. Током 1876. изграђује се постепено систем одбране. Реорганизација је изведена почетком првог српско-турског рата и главни терет опет су имали да носе домаћи нередовни одреди; само сад се жели да се и они уреде по војнички као народна војска. За заповедника тих чета у северној Босни постављен је Дервиш-паша Тескередић и послан да гони усташе.

Године 1877. одбрана се даље усавршавала. Вароши и села, где живе муслимани, утврђени су шанчевима; муслиманима је подељено ново, модерно оружје и снабдени су потреном муницијом. Летећи одреди, боље расподељени, крстаре земљом. Све је слабо помогло и јавна безбедност се није поправила. Додуше, чување прелаза и кланаца и често постављање бусија отежавало је и усташима кретање, али и поред тога они остају господари планина. Да се осигурају путеви и спречи усташима продирање из планина у села, почели су Турци истим начином, како су угушили устанак на Криту, да покрај друмова дижу шанчеве и касарне. У њих су постављали сталне посаде да осигурају саобраћај међу појединим градовима а око великих планина, као Вучјак и Козара, подигнуте су колибе са мањим посадама. Што је помогло на Криту, није у Босни. Мањи простор и острвски његов положај омогућио је Турској успех, међутим босанске планине тешко је блокирати, а још теже затворити границу од неколико стотина километара; тим теже што сама Аустрија своју није чувала. На томе су се уистину и ломили сви турски напори и покрај свих настојања планине су остале пуне чета и све до уласка аустријске војске мира и реда неће бити у Босни.

II

ОДБОРИ

Одбори за помагање устанка оснивају се још почетком покрета у Херцеговини. Има их три врсте: домаћих, револуционарних, састављених из избеглих Босанаца, затим одбора за помагање устанка састављених од наших људи у Србији и Аустрији и најзад страних. Најбољи израз симпатија који је тадашње јавно мњење у Европи показивало према нашој борби с Турцима, били су одбори за помагање устанка. Оснивани су с циљем да прикупљеним новцем помажу устанике и избегли народ из Босне и Херцеговине; они уједно штампом и зборовима бране устаничку ствар и износећи турска злочинства убијају углед Турске царевине.

Агитација, да се помогне усталим хришћанима на Балкану, обухватила је готово целу Европу. Поједини наши истакнутији људи из Србије, Војводине, Хрватске, Славоније и Далмације, па и сами усташе, трудили су се да прогласима и молбама за помоћ заинтересују европско јавно мњење за нашу судбину. На западу је углавном радио Божидаревић-Веселички. Он је тамо често путовао, агитовао за усташе и позивао западне народе да нам помогну. Било је и странаца – као Мис Ирбијева – који су у својој отаџбини радили за нашу ствар. Колико је мени познато, на западу су постојали одбори у Лондону, Паризу и Женеви. Французи су своје прилоге слали у Херцеговину. У Немачкој и поред ометања немачке и мађарске штампе из Аустрије,

помагани су бегунци прилозима у оделу и новцу. У Италији цело јавно мњење са старим Гарибалдијем на челу, давало нам је помоћ путем штампе, митинзима, скупљањем прилога и добровољаца. По разним италијанским местима оснивани су одбори за помагање устанка, а један од најглавнијих био је у Венецији; у том се граду лист „Il Tempo” са својим уредником Галијем истакао писањем у корист усташа.¹ „Лига за ослобођење и братство племена словенско-јелинског полуострва” у Милану, одбор за помагање словенске ствари у Риму и многи други одбори по земљи, скупљали су прилоге и слали добровољце на Балкан. У Босну су прилози и добровољци мало долазили; Италијани су, као и Французи, главну помоћ слали Херцеговцима.

Веза словенофилских комитета с Босном старијег је датума. Они су потпомагали српске цркве и школе у Босни и Херцеговини. За овог устанка и они посвећују главну пажњу Херцеговини, Србији и Црној Гори а Босни шаљу врло мало. Колико је од њих и да ли је уопште добијао пуковник Деспотовић, није ми познато. По свему судећи, пре ће бити да јест, него да није. Одбор у Новој Градишци слабо је имао везе са Русијом, јер за њега ради тамо Главни одбор у Београду. Ипак су усташи из Босне њима упућивали своје молбе и тражили помоћ. Међу босанским усташима јављају се Руси Шарапоф, Данченко и погинули Далматов. О Владимиру Јонину говорићемо касније.

Рад словенских комитета на помагању балканских хришћана; њихов утицај на јавно мњење, па и службену политику у Русији тога доба био је тако јак да се многе ствари и многи руски поступци на Балкану за време источне кризе 1875–1878 не могу потпуно разумети, док се добро не проучи деловање тих комитета. Кад се буду могле прегледати руске архиве, нарочито ако је што сачувано од комитетских архива и докумената, слика борбе на Балкану 1875–1878. биће много јаснија. Иначе, прилози за Словене на Балкану купљени су по целој Русији.

Одбори, основани у нашим земљама око Босне и Херцеговине, скупљали су прилоге за усташе и терали пропаганду као и они у иностранству, али уједно стајали су у непосредној вези са самим устанком. Почетком августа 1875. основан је у Београду „Главни одбор за помагање устанка”. 19. јула (1. августа) издао је тај одбор позив народу на устанак. Секретар одбора био је Ђока Влајковић. У његовој кући држали су се састанци са Босанцима. У одбору су – колико знам – били чланови Васо Тоскић и Светозар Хаџи-Томин, трговци и Карабиберовић.

Душа свему раду био је председник одбора, митрополит Михајло. Он је много радио са Босном још као шабачки владика. Касније, као митрополит Србије, не престаје се занимати за њену судбину. У његовим рукама скупљали су се сви конци покрета 1875–1878. Њега усташи

¹ Dr Grga Novak, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, стр. 87.

питају за савет; од њега често траже упутства за поједине поступке; моле помоћ и туже му се један на другог.²

Главни одбор у Београду уистину управља усташком акцијом у Босни: он скупља и отпрема добровољце у Босну; шаље новац, оружје и остале потребе појединим усташким одборима и вођима; он дели потпоре избеглицама; његови агенти крстаре од Београда до Беча, Трста, Книна и Котора; он организује чете, купује и кријумчари оружје. Њему поједини усташки одбори полажу рачуне о потрошеном новцу и свом политичком деловању. Главни одбор у Београду је судија који решава међусобне спорове појединих усташких вођа. Усташки одбори немају или врло мало имају непосредне везе са српском владом и словенофилским комитетима. Они знају само за „Главни одбор у Београду”; преко њега се свршавају сви важнији и новчани и политички послови. Главни одбор у Београду је и експонент српске владе. Преко њега она све завршава и њему даје новац за устанак; преко њега утиче на усташе, како да се држе у појединим тренуцима. Главни одбор води и пропаганду у иностранству и Србији. Под њим су одбори за помагање устаника основани у Србији. Његов председник, митрополит Михајло, уједно је председник Међународног одбора за помагање устанка, коме је Штросмајер потпредседник.

Рад Главног одбор у Београду траје до почетка првог српско-турског рата; онда је распуштен. Босна је прогласила уједињење са Србијом и српској влади није требало више посредника међу њом и усташима; устанак је стављен под управу заповедника дринске војске. Рачуне полажу усташки одбори министру војном у Београду.

Ускоро се показала потреба за сличном организацијом, јер рат са Турском није успео, а Србија је морала склопити примирје. Опет је требао неко, ко ће се бринути о избеглицама не само из Босне, него сад и из Србије; Бугарске и Старе Србије; скупљати и распоређивати прилоге и служити као посредник међу српском владом и усташима. Влади је предложено да се одбор поново оснује. На седници министарског савета 18/6. септембра 1876. решено је, да се одбор поново оснује. Председник је имао опет бити митрополит Михајло; чланови Димитрије Матић, Филип Христић, Стојан Бошковић, Љубомир Каљевић, Милован Спасић, поп Новица Лазаревић и Настас Јовановић; од грађана, које митрополит изабере.³ Нови одбор наставио је рад распуштеног одбора, само сад се више посветио помагању избеглица. Са босанским устаничким одборима ради и он, иако не више онако много као први.

У Хрватској је Главни одбор био у Загребу. Основан је одмах почетком устанка. Председник је био др Мацура, а потпредседник

² Причања Васе Видовића и Павла Вукановића. *Мемоари Пере Креце*. Писма Васе Видовића митрополиту Михајлу, Архив Васе Видовића.

³ Јеврем Грујић, *Зайиси*, III књ., стр. 220.

Илија Гутеша, трговац из Загреба. Састављен већином из виђенијих загребачких Хрвата, помагао је много у почетку босанске усташе, нарочито у Брезовачи. Касније, кад се ради Босне развила кампања између српске и хрватске штампе и кад се видело да устанак има чисто српски карактер, одбор је престао радити. Његов потпредседник Гутеша није напуштао усташку ствар. Помагао је и даље чете, нарочито ону у Брезовачи.

Осим у Загребу било је у Хрватској одбора у Јасеновцу, Костајници, Сиску, Петрињи, Осјеку и неким другим градовима. У Далмацији су били одбори у Задру, Книну, Врлици, Шибенику, Сплиту, Дрнишу, Имотском и даље на југу у Дубровнику, Херцег-Новом и Метковићу. У Трсту је био председник одбора бродовласник и главни набављач оружја за Црну Гору, Херцеговину и Црне Потоке, Јово Миловић. У Книну је највреднији члан одбора трговац Александар Катић. За чете у Црним Потоцима он набавља оружје и осталу опрему.

У Словенији је неко време радио одбор у Љубљани, али у марту 1876. распустила га је аустријска влада. Много Словенаца било је у чети Петра Мркоњића.

У Чешкој су се исто почели скупљати прилози за усташе, али и ту су власти кочиле рад.

*
* *

За нас су најзанимљивији револуционарни одбори, организовани од избеглих Босанаца. Стварање њихово је почело непосредно после почетка устанка. Неколико дана пошто се дигло Кнежпоље, створен је „Главни одбор босанског устанка за ослобођење“. Трговци из Бос. Градишке и Бања Луке, главни радници на дизању народном, чим су избегли из земље створили су тај одбор. Чланови су му били Васо Вндојевић, Јово Билбија и Спасоје Бабић а у послу им помагаху Коста (Стојан) Угринић и остали избегли трговци. Седиште одбора било је неко време у Старој Градишци, у Славонији, касније је пренесено у Нову Градишку, где ће и остати. Главни одбор у Новој Градишци управљао је устанком од реке Босне до Бихаћа, дакле целом северном Босном. Имао је он своје поверенике и код чета у Црним Потоцима. Он равна целом политичком и војном акцијом у Босни, нарочито у северној: прима предлоге, одређује где ће се слати ратна опрема, дели је, надзирава рад и прегледава рачуне повереника и одбора; он заступа устали народ пред страним светом. Увек у додиру са Главним одбором у Београду, од њега прима одбор из Нове Градишке средства за борбу и упутства за даљи рад у устанку.

Одбору у Новој Градишци подложни одбори и повереници размештени су дуж границе према планинама, у којима су чете оперисале.

Тако имамо поверенике или одборе за планине Вучјак, Мотајицу, Козару, Грмеч и Рисовац. За помагање чета у Вучјаку основан је крајем 1875. одбор у Слав. Броду. У њему су били трговци: Тешо Црногорчевић, Јово Пиштељић, Вуко Јовановић, Петар Ђукић, Боко Костић и Ристан Ристић. Главна повереничка места за тај одсек била су у Бебрињи, Паланцима и Клакарима. За мотајички одсек главно повереничко средиште је било у Слав. Свињару. Повереници су били трговци из Бос. Градишке Божо Љубојевић и Јаков Бајић. За Просару планину повереник је Симо Пиштељић. Хрв. Костајница је неко време била врло јако повереничко средиште за суседне босанке планине. Чланови костајничког одбора Симо Билбија, Васо Пелагић, Никола Јовановић, Замфо Босанчић и Лазар Сучевић водили су бригу о четама у Козари, Грмечу, Рисовцу и Брезовачи. Увек је неко од њих био у Јамници, Подовима, Брезовачи или непосредно на граници код Добрлина, Залеваче, Двора и Добретина, где се имала послати или дочекати чета из Босне. За набављање и одашиљање ратне опреме на границу седео је у Сиску члан Главног одбора Јово Билбија.

За чете у Црним Потоцима највише се бринуо одбор у Книну, то јест Александар Катић; затим Десница из Обровца, Јово Скобла у Сплиту и много је радио на набављању оружја, док није протеран, и Петар Узелац. Главни одбор из Нове Градишке послао је у те крајеве као поверенике Божу Љубојевића и Илију Билбију. Љубојевић је радио у Лици, а Билбија у Стрмници на далматинско-босанској граници према Црним Потоцима.

Нећемо претерати ако устврдимо да су ови револуционарни одбори били душа целог покрета. Кад се прегледају рачуни Главног одбора у Новој Градишци, из којих и црним грађу за овај одељак, онда се тек види шта су значили одбори у устанку. Да није њих било, ако би и било каквих покрета, већина усташа после првог неуспеха прешла би у Аустрију и тамо се смирила; остали, који се нису дигли, остали би мирни и устанак 1875–1878. не би се ништа разликовао од буна 1834. и 1858; буна месних, без већих размера и јаче организације, дигнутих од сељака, а брзо угушених од Турака.

Последњи устанак се управо и разликује од пређашњих покрета зато што у њему суделује и грађанство: трговци, људи који су тргујући по свим суседним земљама имали свуда јаке личне, трговачке и политичке везе, нарочито са Србијом и Аустријом. Кад је плануо устанак, ставили су му они на располагање све те своје везе и познанства, сву своју способност, жилавост, трговачку довитљивост и практичност. Размештени од ушћа Босне до Тromeђе воде они сву организациону технику устанка. До у најмање ситнице спрема се све за једну чету. Најпре се шаљу агенти да по избегличким логорима врбују четнике. Кад се прикупи довољно момака, посакривају их по граничарским кућама на граници и ту се чета организује, снабде оружјем, дебаном,

храном, оделом и осталим – све до конца и игала. Повереникова је брига да избере згодан прелаз и да пребаци чету у Босну. На сувој међи још је било лако, али на Сави и Уни ваљало је пребродити велике реке, требало је набавити чамце, скупити чету на обали и пребацити је преко границе, а да не опазе ни турске ни аустријске страже. Кад све успе, дужност повереникова још није престала. Он се морао старати о томе да чета у планини има довољно хране и џебане. Често је ваљало, сваки други-трећи дан, слати преко границе читаве товарије хлеба, соли, џебане и дувана. За време борбе у Босни повереник је морао пазити на граници да се случајно чета не враћа. Он прима и отпрема рањенике у болницу, а кад се која чета врати из планине, повереник је штити од турских и аустријских стража, брине се за превоз људи, купи од њих оружје да га не заплене власти и смешта га у одборске скривнице. Да не би стално куповали готове патроне, купљене су машине за њихово пуњење и намештене радионице на неколико места уздуж границе, где су се пуниле патроне за острагуше и правили фишеци за кремењаче. Уздуж целе босанске међе од реке Босне до Пролог планине у Далмацији, имали су одборски повереници готово у сваком селу Хрватске, Славоније и Далмације своје поверљиве људе; они су им служили као стража на граници, превозили чете у Босну, довлачили и скривали код себе ратну спрему. По њиховим салашима читаве чете зиме зимују.

Цео рад морао је повереник да што више крије од аустријских власти. Истина, оне су понекад знале добро зажмурити, али су умеле и притегнути. Тад се прибегавало лукавству и потплаћивању. У рачунима појединих повереника често се нађе сума, издата неком жандарму, финанси, па и „господину комесару”, само да пропусти прелаз чете, пренос оружја или, ако је заплењено, да врате.

За набавку оружја и муниције било је најтеже, јер никад га није било довољно. Оскудица у њему је један од главних узрока зашто се сваки устанички налет завршавао неуспехом и бегом хиљада људи способних за борбу у Аустрију; голим рукама не иде се против острагуше. Одбори су добављали оружје или непосредно из Србије или из Аустрије преко разних агената и гвожђарских трговаца. Прва пошиљка од 1.500 пушака послата је из Београда, али пропада великим делом на Гашници. Отада се није више слало оружје из саме Србије, осим нешто муниције преко Митровице у северну Босну, а изгледа, ни у Црне Потоке. Српска влада купује ратну спрему у Бечу и шаље устаницима.

Кад је плануо устанак, аустријска влада морала је решити да ли да дозволи додавање оружја усташима или не. Министар спољних послова Андраши предложио је, и примљено је од владе да се не забрани извоз оружја преко далматинске границе, али с друге стране, да се не врши на тако упадљив начин, да би се дао суседној влади

оправдан повод за притужбу.⁴ Родићу је поручено да не издаје писмене дозволе. Слично се поступало и према усташима у Босни.

Беч је ишао још даље. Министарство војске у Бечу имало је у својим стовариштима доста старих пушака „Венцел” система, избачених из употребе после пруског рата. Њих купују од њега разни агенти иако се морало знати, за кога је, и шаљу у Црну Гору, Херцеговину и Босну. Кад се продавало, у Бечу су се правили невешти; али није био редак случај, да оружје, купљено од министарства војске, заплене касније на граници органи истог министарства.

Главни агент српске владе за куповање оружја у Бечу био је Јован Дада, трговац из Београда. Од бечких трговаца и шпедитера радили су с усташима Игњат Рушка, Никола Рига и Шуберт. Дада је с Рушком већ у септембру 1875. склопио уговор да му набави 10.000 пушака са потребном муницијом; одређене су за добровољце. Рушка затражи од ратног министарства у Бечу да му прода пушке и топове. Министарство даде пушке, али топове не.⁵

Од Беча је оружје, већ према месту камо се слало, ишло разним путевима. Ако је било одређено за мотајичке и вучијачке чете, путовало је преко Пеште и Печуја Ферберу или Франклу, трговцима у Осјеку. Ови су га додавали Кости Пахану у Слав. Брод, а он предавао Одбору. За чете у Козари, Грмечу, Рисовцу, Брезовачи и Ђорковачи долазило је оружје из Беча преко Загреба на трговце Ранкла и Стеву Павлицу у Сиску; из Сиска се вукло колима на границу. За Црне Потоке слат је ратни материјал најпре у Трст бродовласнику Јови Миловићу; он га је упућивао у Шибеник или Сплит; одатле је ишло у Книн Александру Катићу, али највише у Обровац трговцу Владимиру Десници. Из Обровца су усташа ноћу кријући односили оружје у Црне Потоке.

Иако се у Бечу у начелу није хтео забранити увоз оружја, то не значи, да се није требало чувати: влада није наређивала потчињеним органима да строго поступају против кријумчарења оружја, али није, опет, рекла да је то дозвољено. Оружје је продавано из војних стоваришта трговцима; коме га они даље дају, правили су се у Бечу да не знају. Усташима је препуштано да са нижим властима изиђу на крај, како сами најбоље умеју, а ове су често и пречесто плениле. Ваљало је пошиљке слати под лажном знаком; пушке раздвојити и посебно слати кундаке, посебно цеви. Дешавало се, да цеви стигну а кундаци да буду заплењени. Много је помагало и мито.

Трошкове око устанка подмирују одбори добровољним прилозима и потпором српске владе. Прилози са стране највише су ишли у Херцеговину; у Босни је главни новац давао Београд. Од 105.609

⁴ Мин. иностр. дела мин. унутр. дела у Бечу, 8. августа 1875, Инф. биро бр. 623, Држ. архив, Беч.

⁵ Мин. унутр. дела мин. иностр. дела, 16. септембра 1875, Држ. архив, Беч.

форинти, колико је потрошио до краја године 1876, Главни одбор у Новој Градишци примио је од српске владе преко људи Главног одбора из Београда 71.236 форинти, 22.590 форинти прилога и 15.000 од Божидаревића Веселицког.⁶

Мањак од 12.782, што су остали дужни, подмирила је српска влада. У ратној спреми примио је новоградишки одбор српске владе од 4. августа 1875. до 31. августа 1876. 3.596 пушака, неколико стотина сандука олова, барута и стотине хиљада патрона.⁷

Нема сумње да је међу повереницима и одборницима било људи који су гледали и своју корист. Али већина је штедела и настојала да оно мало новца што су имали, што боље искористе. Сачуваним рачунима и признаницама Главног одбора у Новој Градишци не би ни данас ни најсавеснији рачуноиспитач могао нешто приговорити. Још кад се упореде мала новчана средства која су им стајала на располагању са постигнутим успехом, пада свака сумња о „крађи” неких хиљада форината, ради чега су неправедно оптуживани неки чланови одбора.

Јек одборског рада био је од почетка првог српско-турског рата 1876. Кад је распуштен Главни одбор у Београду и у Босну дошао за заповедника пук. Деспотовић, одбори слабије раде. Разочарање ради неуспеха Србијина у рату, оскуднца у средствима, јер је Београд престао давати помоћ, одлазак великог дела чета у добровољце у Србију, међусобне зађевице у одборима и већи притисак аустријских власти, растурали су једну по једну организацију. Неке се саме распале, а друге је власт растурила. Главни одбор у Новој Градишци ради још неко време. Најдуже се одржаше одбори у северној Далмацији; особито кнински, ради везе са Црним Потоцима.

III

СТРУЈЕ У УСТАНКУ

Као у сваком покрету, и у босанском устанку нису се сви људи слагали како да се постигне ослобођење Босне. Сви, осим понеког аустријског агента, хтели су ослобођење и уједињење са Србијом. Разлике које се јављају у почетку устанка, израз су само опште страначке подељености српског народа тога доба уопште, а нарочито у Србији. Сва три најјача покрета у Србији, омладинсколиберални, социјалистички и карађорђевићки, били су заступљени у Босни.

Присталице Омладине биле су до краја устанка најјача струја у народу. Та чисто националистичка група, заступана одборима, тежила је уједињењу са Србијом. Она у свему следи савете Ристића у Србији, а

⁶ Главна књижа њимања и издавања за издржавање Босанкој усјанка од 4. август 1875. до 31. август 1876, Арх. Васе Видовића.

⁷ Исто. Примање од српске владе од 4. августа 1875. до 31. августа 1876.

Милетића у Војводини и заступа службену српску политику у устанку. Главни њени представници су: Васо Видовић, Јово Билбија, Јово Скобла, Симо Билбија и Божо Љубојевић.

О Карађорђевића групи, насталој доласком Петра Мркоњића у устанак, говорили смо на другом месту. Њена борба с омладинском струјом трајала је до одласка Петра Мркоњића из устанка и до почетка српско-турског рата 1876. Отада постепено ишчезава.

Млади социјалистички покрет у Србији морао је још у свом почетку заузети становиште према нашем националном питању. Светозар Марковић, оснивач и први вођ његов, у књизи *Србија на Истoku*, изнео је своје мишљење о том проблему, мишљење, којег ће се држати његови социјалистички следбеници. У источној кризи 1875–1878. Марковић, као и Ристић и Милетић, жели ослобођење и уједињење српског народа; циљ им је дакле исти и у томе се слажу сви напреднији Срби: „Они се ослањају на права народна против насилника, који хоће да га сматра као ствар. Речју, они сви у Турској проповедају: револуцију против законитог поретка”.⁸ Само Марковић иде даље и захтева у исто доба револуцију и у Србији и Црној Гори; револуцију на целом Балканском полуострву, „која би се свршила уништењем свију држава што данас смећу, да ти народи не могу да се сједине као слободни људи и равноправни радници; као савез општина – жупанија – држава – како им најудесније буде”⁹ Он, дакле, проповеда да се у исто доба изврши и социјална и национална револуција не само у српском народу, него на целом Балкану и створи балканска федерација.

Следбеници Марковићеве у босанском устанку ишли су за њим. Само ми изгледа, да је код већине њих у то доба почело да претеже национално осећање над социјалним. У теорији, сви они проповедају Марковићеве идеје, али у пракси, раде мирно с људима из националистичких група и, што је најзанимљивије, српски социјалисти у босанском устанку већином су пријатељи и помагачи тадашњег претендента на српски престо, Петра Карађорђевића. Уосталом, то се може разумети кад се сетимо да су то већином „омладинци” који су тек почетком седамдесетих година примили „нову науку”. То се, изгледа, лепило само на површини; срж је остала стара, националистичка; класно доследан, идеолошки и научно израђен, ретко је који од наших првих социјалиста; од њих ће касније бити врло добри радикали.

Средиште социјалистичко у устанку било је у Хрв. Костајници. Тамо су се највише скупљали и наши и страни социјалисти који су долазили у устанак. Главни заступник социјализма у босанском устанку био је Васо Пелагић. И он је био до појаве социјализма „омладинац”, национални револуционар. Почетком седамдесетих го-

⁸ Светозар Марковић, *Србија на Истoku*. Целокупна дела, св. IV, стр. 160–161.

⁹ Иста књига, стр. 167–168.

дина постаје социјалиста, али социјалиста своје врсте. Он и после тога није прекинуо везе са својим старим пријатељима, па суделује с још неким социјалистима у спремању устанка, присуствује првој седници тек основаног устанничког одбора у Старој Градишци у Славонији и бунио је народ као и остали.

Са Манојлом Хорваћанином и Стојаном Угринићем објавио је Пелагић проглас са програмом „по коме се држава и закони удесити морају, па да народ не зависи од милости и немилости господе и власника”. То „ушашко веровање, народно јеванђеље”, осим неких посебних тачака које се односе на босанске прилике, као укидање спахилука и закупнина порезе, опраштање народу пореза за десет година и давање помоћи пострадалим у устанку, обухвата углавном захтеве тадашњих социјалиста и напредних људи у Србији. Многи ставци су узети из политичког програма, који је Пелагић потписао са Ђуром Љотићем, Јевремом Марковићем, Ђоком Влајковићем, Аћимом Чумићем и још неким либералима и социјалистима. Тражи се: закон о осигурању минимума земљорадничког поседа, осигурање власти Народној скупштини, слобода штампе, збора и договора; општинска и окружна самоуправа; укидање монопола, штемпларине, диспозиционих фондова итд.¹⁰

Српски социјалисти учествују у спремању устанка и раде у њему првих неколико месеци; касније се повлаче мало по мало. Кад се Петар Карађорђевић удаљио са границе, социјалистички утицај ишчезава готово потпуно. Једини до краја остаје Васо Пелагић. Био је неко време одборски повереник у Добрлину. Аустријске власти тога „весника буре”, како га оне назваше, који се свугде јавља где су неке буне и нереди, прогониле су на сваком кораку. Морао се крити, и опет су га једном ухватиле, одвеле у Мађарску, где је био интерниран неколико месеци, па опет пуштен.

Учествовање социјалиста у устанку имало је својих добрих и рђавих страна. Трвења међу њима и омладинском групом сметала су јачем раду устанка; Аустрија, гонећи усташе, увек се оправдава да то ради, јер се међу њима налазе „комунарни” и светски револуционари који својом агитацијом поткопавају владајући поредак и монархијски систем Европе. Сама њихова социјалнореволуционарна пропаганда у једном чисто националном покрету, проповедана још на онако незгодан начин, како је Пелагић вршио, могла је само изазвати пометњу и неслогу у ушашким редовима; убијати полет и одушевљење. Али, тако далеко није ишло. У једном примитивном сељачком народу који није још имао јасно израђених класа, није се могла распалити класна борба. Борба против турске феудалне класе у Босни била је уско везана с општом националном борбом за ослобођење и уједињење; протканост наше националне идеје социјалном жицом нашла је израза у општем

¹⁰ В. Пелагић, *Хисторија Босанско-Херцеговачког Устаника*, стр. 97–106.

захтеву целог народа да се аграрно питање има решити давањем земље оном ко је обрађује. Сељак је с тим био задовољан и могао је мирне душе ићи руку под руку са својом браћом из градова. Да се од босанске „ешкије” не дају направити „комунарни” и социјалисти знао је ваљда и један Васо Пелагић. Зато се социјалисти у устанку прилагођавају средини и „усташко јеванђеље” Васе Пелагића могао би мирне душе да потпише и сваки напреднији човек и сада, као и у оно доба. Где је било трвења међу социјалистима и другим групама у устанку, ограничила су се на вође, у народ нису продрла. Сам Пелагић није био за вођу, иако је имао амбицију. Наиван, брзоплет, без такта, нема поступања с људима, па и ако је без сумње био најначитанији од свих босанских вођа дао се водити од неписменијих али лукавијих и доследнијих противника. Зато не игра важну улогу у устанку, а због његове добротe, пожртвованости и искрености, воле га и његови противници; озбиљно не узимају ни њега ни његову социјалистичку пропаганду. Као агитатор им је могао лепо послужити, па су га и искористили.

Учествовање српских социјалиста није могло, дакле, много сметати покрету, тим више, што су личне везе тих социјалиста с људима из других група често биле тако јаке, да се прелазило преко начелних разлика и радило заједно.

Користи је било доста. Они су први почели да раде на устанку. Њихови људи су вредни агитатори, одлучни и пожртвовани. Њихова агитација је много допринела буђењу свести код народа у Босни. Може се о Васи Пелагићу мислити шта се хоће, али он је ипак био први човек, који је на згодан и популаран начин у наше патријархалне масе у Босни уносио нове идеје о човеку, друштву и држави. За каснију борбу с Аустријом вредеће нам то много.

Изузевши мали број социјалиста и групе око Карађорђевића – обе готово ишчезавају у лето 1876 – остали усташки остају сложни све до конца 1876. То није било лако, јер зађевица међу појединим вођима има од почетка, а са стране је, како Пелагић каже, седам држава радило на томе да утиче на устанак. Ипак је све то слабо деловало на покрет; нарочито покушаји аустријских агената нису имали успеха. Подробнијег програма усташки немају. Цео народ тражи безусловно уједињење са Србијом; а ако се то не би могло постићи, желео је аутономију. Али и она им је имала служити само као мост каснијем спајању са слободним српским кнежевинама.

Кад је Србија изгубила први рат с Турском 1876, неки усташки вођи почињу тражити нове путеве и нови ослонац устанку. Вођи нове струје били су члан Главног одбора у Новој Градишци, Јово Билбија и Рус Владимир Јонин.

Владимир Јонин био је брат познатог руског конзула у Дубровнику Јонина и један од агената словенофилских комитета на Балкану. Са босанским устанком имао је дотицаја већ концем 1875. и

почетком 1876. У пролеће 1876. пропутовао је Јонин Румунију и Србију и основао тамо комитете. Кад је Русија у пролеће 1877. објавила Турској рат, Владимир Јонин је дошао у наше крајеве.

Видели смо какво је незадовољство међу усташима изазвало склапање мира Србије с Турском. Још када је српска влада престала слати помоћ и саветовала да се устанак по могућности ограничи, немирнији и револуционарнији вођи усташки нису се тим задовољили; тим више, што је српска влада и даље држала у Црним Поточима пуковника Деспотовића, с којим је био незадовољан и у завади велики број одборника и четовођа. Код неких се онда јавила мисао да промене заштитника; Србија их ионако није хтела помагати, а други им нису хтели дати новац, док су знали да су под утицајем Београда, и док устанком управља српски пуковник. Хтели су зато уклонити Деспотовића и основати привремену босанску владу; надали се да ће им у том случају помоћи друге државе. Новој струји припадали су Јово Билбија, његов брат Симо, Божо Љубојевић, трговац, Илија Билбија, Симо Чавка и још неке четовође.

Шта су они уистину хтели? Ко је стајао иза леђа Владимира Јонина, покретача нове струје? По подацима који су ми били на располагању, нисам изишао потпуно на чисто, јер они сами нису се подробније изјашњавали. Једино што су говорили, било је, да би оснивањем привремене босанске владе могли добити помоћ са стране. Предлог за њено оснивање ставио је Јонин. Да ли је то урадио по упутствима Словенофилског комитета? Немогуће није било; Русија је, истина, обећала Босну Аустрији, али аутономна Босна више је одговарала њеним политичким плановима. Привремена босанска влада, као семе будуће аутономије, одговарала би јој. Кад су од њега тражили неки докуменат или пуномоћ да се види чији је, Јонин није показао; или није имао или није смео да покаже. Може бити да је радио нешто и на своју руку; обичај врло чест код руских политичких агената. Новаца није имао. Говорило се још да су то све аустријске интриге, али Бечу није ни падало на ум да оснива неке „босанске владе”; сам он сазнао је о ствари преко штампе.

Иако није сигурно, изгледа врло могуће да је цела ствар вођена са Цетиња. Борба Петровића и Обреновића била је тих година врло оштра; тим оштрија што је била подмукла. Као Београд што ради да ухвати корена у Херцеговини и црногорским Брдима, тако и Цетиње гледа да потисне Србију из Босне. 1877. била му је згодна за то. У првом рату 1876. Србија је била тучена; Црна Гора је тад заједно с Русијом наставила рат и тим још више стекла симпатије осталих Срба. У Црним Поточима су били незадовољни Деспотовићем. Из свега следи да се књаз Никола могао надати да је дошао час да истисне Србију из Босне и да себе тамо ојача. Он је хватао везе с виђенијим људима још од 1875. Карактеристично је често одлажење неких босанских вођа на Цетиње 1877. Јово Скобла се знао са књазом Николом

још раније; Симо Чавка, вођ опозиције против Деспотовића у Црним Потоцима, био је на Цетињу у пролеће 1877. У лето те године био је тамо и Владимир Јонин. Што је најважније, одмах после проглашења привремене босанске владе отишли су њен председник, Јово Скобла и секретар Јово Билбија у Црну Гору. Беч је, изгледа, знао ко је иза Јонина па је и тражио разјашњења од књаза Николе.

Пошто су придобили већину четовођа, оду Билбија и Јонин концем јуна 1877. у логор Црних Потока где се одржи састанак.

Четовође су имале да бирају њих или Деспотовића. Они су били за ову двојицу, али пошто они нису имали средстава за издржавање чета, сложили су се тако, да се скупштина одгоди и поново сазове на Петровдан. Деспотовић је победио. Помогао му је много и Васо Видовић. Јонин је из Црних Потока отишао у Црну Гору.

Кад није успео у Потоцима, радио је Јово Билбија на томе да оснује владу у Брезовачи. Али, и ту су му били на путу стари његови другови из Главног одбора у Новој Градишци. Присталице оснивања привремене владе били су већином људи из Црних Потока; на северу Васо Видовић и другови нису хтели мењати дотадашњу политику, ни пристати на оснивање владе, док тачно не сазнају зашто се оснива и ко иза свега стоји. Видовић је Билбији и у Брезовачи, као и у Црним Потоцима, покварио посао. Убрзо је дошао пад Црних Потока. Деспотовић је био разбијен и ухваћен. Голуб Бабић, који је поново био преузео заповедништво над остатком чета, затражио је помоћ из Београда, али је није добио. Кад већ нису добили помоћ из Београда, усташи у Потоцима присташе да се оснује влада. Скупштина се одржала 11. октобра (29. септембра) 1877. у Крављаку под Улицом планином. Присутствовало је око 200 људи; од вођа Голуб Бабић, Перо Крецо, Симо Чавка, Симо Билбија и још неки. Из Нове Градишке није нико дошао. Био је ту и Владимир Јонин. Изабрана је привремена влада, у којој су били Голуб Бабић, Јово Билбија, Владимир Јонин и све виђеније четовође и одборници из Црних Потока. За председника је изабран Јонин, за потпредседника Скобла, а за секретара Јово Билбија.

Влада је издала свој проглас „босанскоме народу” и изјаву. И једно и друго штампано је и дељено по Босни и Аустрији, где су биле избеглице.

Из ових изјава, из нотификације привремене босанске владе, коју је она сама па и тишковачка скупштина учинила српској влади и из још неких чињеница дало би се следеће закључити: Јово Билбија и другови држали су да је за босанске устанике недовољан само ослонац на Србију. Она је за њих после пораза у рату с Турском 1877, слабо шта могла учинити и зато је, по њима, ваљало тражити још кога заштитника. Требало им је, то тим више, што су већ могли знати да је Русија обећала Аустрији Босну, а и сами су видели да је Србија неће моћи добити. Једини излаз могао је бити у аутономији, а она се могла добити

само материјалном и моралном помоћи са стране. Пре тога, ваљало је ограничити донекле утицај Београда у Босни и осигурати самом устанку извесну самосталност и слободу акције. Тому је имало да послужи уклањање пуковника Деспотовића из устанка и бирање привремене босанске владе као јединог представника усталог народа.

Српска влада држала се пасивно према оснивању привремене владе. На питања Васе Видовића митрополиту Михајлу и Јовану Ристићу ови су му одговорили, да не знају шта се с тим хоће и нису одобравали цео рад; ипак, слабо су што предузимали да ометају Јонина и Билбију. Изгледа, да су познавали добро Јонина и били уверени да је цела ствар неозбиљна, па зато унапред осуђена на пропаст.

Сама по себи није била рђава идеја да се оснује народна влада у Босни. Мислило се на то још у пролеће 1876. Влада, која би око себе окупила све босанске усташе, водила покрет и заступала га пред страним светом, могла је само користити устанку. И поред тога није оснивана. Већина усташа није ју ни желела; појам владе везан је код њих с појмом самосталне акције. Ову они немају од почетка, јер од почетка устанка Београд има главну реч. Што он каже, слуша се. У Херцеговини је књаз Никола био свемоћан, али да се одржи морао је често и силу да употреби. У Босни Србија нити је могла а нити јој је требало да употребљава сличне мере. Без јаког локалног патриотизма, са чудно развијеним српским национализмом и државном свешћу и осећањем лојалности према Србији, сматрали су босански усташки владу у Београду као своју владу и покоравати јој се као „законитом наследнику старих српских царева и књажева” – како каже проглас уједињења – било је за њих разумљиво само по себи. Крај ње или против ње, оснивати неку нову владу, нису хтели. За обичне техничке послове довољни су им били и одбори. Сам Београд, кад је већ имао у рукама све, трудио се да то и задржи; босанска влада му није била потребна. То је био, међу осталим, и један од главних узрока зашто тишковачка влада није успела. Јонин се убрзо захвалио на председништву и отишао из Босне; заменио га је Јово Скобла. У влади није нико ништа радио осим Јове Билбије, па кад је и он умро, убрзо после њеног оснивања и „привремена босанска влада” престаје да живи.

Личне свађе, сплеткарења и међусобна пањања усташких вођа нису престајала током целог устанка. Није се знало, ко је с ким а ко против кога; обична појава код емигрантских револуционарних организација, где је врло тешко или готово немогуће завести стегу, па лични и програмски моменти имају широко поље да изазову сукобе. Устанку је то много шкодило; убијало је народу веру у вође, полет и одушевљење. Неукусна међусобна грђења појединих вођа преко штампе, остављала су врло рђав утисак у јавности и много допринела да босански устанак није на своје савременике оставио онако јак утисак како је могао.

ПРИЛОГ

ХРВАТИ И БОСАНСКИ УСТАНАК

Католици у Босни и Херцеговини никад нису имали онаквог утицаја у земљи какав имају православни и муслимани. Бројно и економски најслабији од три верске групе живе католици разбацано, без гушћих насеља на окупу осим у западној Херцеговини и њој суседној Босни. До окупације, већином сељаци, у градовима немају тако економски снажан и национално свестан грађански сталеж као Срби. Више верски опредељени, без снажног вођства и јасно одређеног циља, много су мирнији од православних.

На мирно држање њихово утичу много фрањевци, прави вођи њихови од доласка Турака до окупације. Непосредно после пада Босне нагодили су се фрањевци с Турцима, добили велике верске повластице и успели су да за оних неколико векова турске владавине у Босни буду увек у тој земљи главни чувари католичанства, али уједно и најбољи саветници, пријатељи и заштитници своје пастве. Готово сви сеоски синови с јаком примесом „бошњаклука”, срасли са својим народом, били су они његови заступници пред турским властима и иностранством и једино солидно школовано свештенство у Босни. Као чланови и војници једне међупародне верске организације о чијим интересима и везама су хтели–не хтели морали да воде рачуна, уз то, везани протекторатом за Аустрију, фрањевци нису имали у националним питањима онакву слободу акције, какву имају православни свештеници. Они би да раде полако, не бацати све на коцку него гледати па лепим постигнути што се више може за цркву и народ. То је фрањевачка политика у Босни у XIX веку.

Турци су им то признавали, па су бар власти према њима биле обазривије него према Србима. Босански везир Мустафа-Асим-паша хтео је као мирније да насели 1872. 100 католичких породица у бијељин-

ски срез „да створи у оном крају противтежу, где сада цело становништво припада грчко-источном риту”.¹ Католичко свештенство било је на то у начелу пристало. Аустријски конзул у Сарајеву се загрејао за ствар. Он је желео да се нешто слично изведе и у источној Херцеговини према граници Црне Горе. Али, конзул из Мостара одговори да нема католичког мисионара и колонисте који би хтео ићи у оне дивље крајеве. Неки су ишли с Турцима против Црне Горе па се вратили без носева – те „још и сад служе као жив пример”. Зато се неће ниједан усудити да се насели у крају, где се отсецају носеви. Узалуд је Андраши поручио да ће Аустрија штитити колонистичке носеве од Црногораца и обећавао помоћ за градњу и издржавање цркви и школа, од целе ствари није било ништа. Сукоб, до кога ће ускоро доћи због бањалучке афере међу Асим-пашом и аустријским конзуларним чиновницима у Босни, изгледа, да је покварио цео план. Извршиће га, донекле, Аустрија насељавајући немачке колонисте међу српска насеља у северној Босни.

На исту идеју враћају се Турци за време устанка. Тад су неки предлагали да се Срби раселе из предела око Саве и Уне и населе у унутрашњост земље; на њихова места да се доведу католици. Они би тим добили плодније земље, а Срби, далеко од границе, не би се могли више бунити. Али и то је остало само на предлогу.

Ако католици нису у XIX веку као Срби суделовали у устанцима у Босни и Херцеговини, то не значи да и код њих није било врења. Општи национални покрет, који је око половине деветнаестог века узбунио све Јужне Словене, захватио је и босанске католике. Национални препород и Илирски покрет у Хрватској деловао је и на, ионако расно добро очуване, фрањевце у Босни. Још тада ће Загреб да постане привлачна тачка за босанске Хрвате. У њему ће они да усисавају хрватску националну свест; он ће им као и осталим Хрватима постати најјаче политичко и духовно средиште.

Босански фратри имали су веза са Србијом још пре 1848. и она је желела да добије за свога бискупа једног од њих; преко фратара намеравала је српска влада да увуче и босанске католике у устанак кад он почне у Босни. После 1848. и бискуп Штросмајер радио је заједно са српском владом и упутио босанске фрањевце да помажу дизање једног устанка у свом завичају.² Штросмајер је имао по Босни и своје људе, преко којих је агитовао, спремао устанак па и оружје слао због тога у Босну. Његова народна странка у Хрватској ухватила је везе с Београдом, почела с њим сарађивати и организовала је Главни одбор за Хрватску са средиштем у Загребу. Председник овог одбора био је

¹ Изв. ген. конз. Сарајево, 19. априла 1872, број 19, Држ. архив, Беч.

² Атанасије Николић, *Опис радње по предмету ошцијег споразумљена за устанак и сједињење (1860–1868)*, Београд, 20. април 1876, Арх. МИД Београд 1876.

Мразовић, првак народне странке. Одбор из Загреба имао је своје пододборе по Војног Граници и Далмацији.³

Главни организатор покрета у Војној Граници био је аустријски капетан Орешковић. Он је развио врло живу акцију међу граничарима, док не дође под сумњу код аустријских власти и не мораде побећи у Србију. Орешковић је био одређен од српске владе да буде заповедник добровољачког кора, који се имао организовати међу граничарима и био је у сталној вези и као емигрант у Србији са Штросмајером и Главним одбором из Загреба. Штросмајер му је давао и годишњу помоћ за рад на организацији устанка.

Овај рад међу босанским католицима трајао је до смрти кнеза Михаила. После нестаје јединствености у раду, хрватска народна странка удаљује се, донекле, од Србије, у Босни се појачава аустријска агитација, која искоришћује верске и племенске супротности међу тамошњим православним и католицима да би онемогућила њихову сарадњу. Она је у том и успела: устанак 1875. затећи ће несложне Србе и Хрвате не само у Босни и Херцеговини него уопште.

Устанак 1875. није затекао католике у Босни и Херцеговини једнодушним. Једни су одлучно пристали уз устанак, други су остали мирни посматрачи борбе, а трећи су се придружили Турцима и с њима ишли против усташа.

Већ сама чињеница, да су се 1875. дотад мирни католици у Босни и Херцеговини почели бунити, била је од првокласне политичке важности. Устанички покрет међу њима почео је у јужној Херцеговини и Босни. Ту су они компактни, са slabим муслиманским насељима и добрим ослоном на хрватска насеља у суседној Далмацији. Да говорим опширније о раду дон-Ивана Мусића и његових другова, изишао бих из оквира босанског устанка, јер они имају везе само с устанком у Херцеговини. У Босни се придружио усташима фра Боно Дрежњак с четом од 300 људи из околине Ливно. Био је стално у вези с четама из Црних Потока и покоравао се наредбама њихова главног заповедника. Стајао је са својом четом код пролога и затварао пут Сињ-Ливно. Осим њега и његових другова било је још много појединаца из Босне, Хрватске и Далмације, који су се придружили усташима и делили с њима добро и зло. Тако и данас тежаци из Црних Потока често спомињу и хвале неког Мату Јурету.

Највећи део католика, с фрањевцима на челу, остао је неутралан. Они су се држали повучено, мирно; радили своје послове и трпели од турских и усташких насиља као и Срби, који се нису били прикључили устанку. Усташи су их у многим крајевима позивали да се дижу, али верске супротности међу њима, тада свемоћне у Босни, затим оскудица у одлучном вођству, спречиле су сарадњу православно-католичку. Како нису хтели с усташима против Турака тако исто су се већином

³ Исти мемоар.

свом силом одупирали да иду с Турцима против усташа. Турци су били сретни да су бар они мирни па их већином нису много ни нагонили. Током целог устанка турске власти су, уколико су то уопште могле, пазиле да рђавим поступањем не изазову босанске католике из њихова неутралног положаја.

Један мали део католика борио се против усташа. Они су или били натерани или су хтели да се освете усташима, јер су им нанели неку штету. Мало их је који добровољно иду у рат. Почетком устанка 1875. католици из Ивањске код Бање Луке ишли су с Турцима против усташа. 500 их је суделовало у окршају код Гашнице. Слично се држала и нека католичка села из Ливањског Поља. Усташа су им враћали истом мером; палили су им имања, отимали стоку, хватали их па уцењивали. Прича се да је један од највећих јунака босанског устанка, Танасије Смиљанић, погинуо у борби код Челебића од једног католика.

Најнезгоднији положај босанских католика био је приликом првог српско-турског рата 1876. Питање Босне дошло је на дневни ред. устали Срби прогласили су уједињење са Србијом; Аустрија, та вековна заштитница католичанства на Балкану, па и у Босни, затражила је да се босански католици изјаве против. Политика неутралности, које су се дотад држали фрањевци и већина католика у Босни, није се више могла одржати. Ваљало се изјаснити или тамо или овамо; изврдати се није могло. Како се ствар свршила, приказали смо на другом месту.

*
* *

Устанак у Босни и Херцеговини поздравили су Хрвати с оне стране Саве и Динаре с истим одушевљењем као и Срби и бан Мажуранић с правом је могао рећи „да у Хрватској, почам од бана па до последњег сељака, све жели успех усташима“. Одбори у Загребу, Осјеку, Задру, Врљници и Дубровнику, састављени готово од самих Хрвата, учинили су врло много за усташке чете, скупљајући прилоге и шаљући им храну, одело, оружје и џебану. Хрватска штампа, сва без разлике, помагала је устанак; писала чланке у његову корист; позивала народ да даје прилоге; објављивала и жигосала турска зверства и славила усташке победе. Хрватско становништво у Хрватској и Далмацији, иако често и само сиромашно, помагало је, где год је могло, избеглице, делило с њима своје тесне станове и на све начине гледало да им олакша горки избеглички живот. Граничари Хрвати, као и Срби, помагали су усташима при прелазу границе, преносу оружја и скривању од жандарма и војске. Где су хрватске чете биле на стражи, усташа су могли мирно и без великих сметњи да прелазе границу.

У лето 1875. радио је бискуп Штросмајер на томе да више увуче Хрвате из Хрватске у устанак. 21. августа те године дошли су код њега у Баково Милутин Гарашанин и пуковник Орешковић – већ познати нам поверљиви човек Штросмајеров у Србији још из кнез Михаилових времена. Орешковић је саопштио Штросмајеру да српска влада жели да и Хрватска суделује при ослобођењу Босне, тј. „по мњењу владе српске, имала би се у Хрватској застава ослобођења подићи под именом и фирмом Хрватске, у оно отприлике исто доба, кад Србија активном постане. Морале би се добровољне чете хрватске организовати које би у Турску Хрватску тј. Бос. Крајину навалиле... Од владе хрватске ништа се друго не би захтевало, нег да зажмири и устанак хрватски под руком подупре.” Орешковић је био спреман да ради на истом послу и пазило би се да се влада не комиромитује. По њему, Србија обећаје Хрватској свој пристанак, „да се Турска Хрватска прикључи по старом праву Хрватској”.⁴

Штросмајер се загрејао за ствар и писао Рачком у Загреб да оде у име његово код бана Мажуранића и да му образложи целу ствар. Бан би имао да обавести цара у Бечу да је у интересу династије „да се хрватска подупре и крепи” и да му каже да има у Хрватској људи од замашног уплива, који би у том правцу радо „династичке интересе и жеље, одговарајуће жељом и интересом хрватског народа, подупирали, али је нужно знати, што о тому узвишена династија мисли и жели”. Рачки је отишао Мажуранићу 27. августа. Бан му је испричао да је он већ предузимао нешто у том правцу, али да су Маџари на све спремни само да спрече да се мир у Хрватској не поремети. Био је и код цара у Бечу. Овај је одобрио прикупљање новца за Босанце и Херцеговце, али и изјавио да је везан за неутралност и да не сме допустити да се она вређа у монархији. Мажуранић је опазио да цару није било право, „што су му руке везане.” Што се Штросмајерове поруке тиче, обећао је да ће говорити о том с царем, „али само онда, ако би видио, да се ситуација мења и да је тому хора”.⁵

Од Мажуранића очекивана „хора” није никад ни дошла. Фрањо Јосифу могло је бити криво што не може више да се уплете у устанак у Босни и Херцеговини, али Андраши и људи његова мишљења, који су равнали судбином монархије тих година, баш су се највише и бојали да се револуционарни покрет не прошири на земље словенске под Угарском. За њих је најмање био пожељан заједнички иступ свих Јужних Словена у борби с Турцима, а што се Србије тиче, Андраши је, као што смо видели, већ давно био одустао од своје старе политике сарадње са њом ради добијања једног дела Босне и Херцеговине. Управо насупрот од онога што је желео Штросмајер, ових година се

⁴ Strossmayer Račkom, 22. августа 1875. *Korespondencija Rački – Strossmayer*, I књ., стр. 372–373, Загреб, 1928.

⁵ Рачки Штросмајеру, 27. августа 1875, иста књига, стр. 374–375.

ради свом силом на томе да се баш на питању Босне и Херцеговине ископа што дубљи јаз међу Хрватима и Србима. По наредби из Беча, Мажуранић и генерал Молилари трпели су да се тајом скупљају и отпремају чете у Босну, али свим средствима спречаване су веће манифестације или други, стварнији изрази симпатија становништва Хрватске и Славоније у корист устаника у Босни и Херцеговини.

Тако је пропао покушај да Хрватска са Србијом ради на ослобођењу Босне и Херцеговине. Сва настојања у том правцу сломн-ла су се на отпору Маџара. Мажуранић није имао смелости да загази у борбу с њима. Држање народне странке, која је у то доба била на влади у Хрватској, нису одобравали ни Штросмајер ни Рачки. Њена колебљива политика и слабо држање према Маџарима одузимали су Хрватима и оно мало слободне акције. Војна Граница још није била спојена са Хрватском, Маџари су газили и оне повластице, што су их дали Хрватској нагодбом 1868. а цела политика Беча и Пеште у Источном питању тога доба била је исто толико антихрватска, колико и антисрпска, антисловенска. Узалуд је Штросмајер поручивао да се не сме дозволити да се Хрватима „брњица на уста ставља, кад ваља штогод рећи о оријенталном питању, које нас више жеже и пече, нег иког другог на свету”.⁶ Народна странка није имала снаге да се одупре налозима Пеште и Беча, Хрватска ће као посматрач пратити борбу око Источног питања.

У својој адреси краљу 28. августа 1878. Хрватски сабор изнео је своју жељу да се уређење окупиране Босне и Херцеговине „мало по мало тако удеси, како би се временом могао припојити на устрој краљевине Хрватске, Славоније и Далмације у њихову државноправну одношају према краљевини Угарској”. Али Фрањо Јосиф одговори да је „Сабор прекорачио своју дјелатност говорећи о Босни и Херцеговини”.⁷ Беч и Пешта нису били вољни да питају Загреб, како ће управљати Босном и Херцеговином. У комисији у Бечу, која је изграђивала линије будуће организације окупираних покрајина, није било ниједног Хрвата, ниједног Словена. Генерал Филиповић, главни заповедник аустријске окупационе војске у Босни смењен је са дужности на захтев Маџара чим је извршио окупацију због својих хрватских тенденција. Свршио је био своје са хрватским пуковима – могао је да иде...

Првих месеца устанка Срби и Хрвати у Аустрији заједнички раде на томе да помогну устанике у Босни и Херцеговини. Али тај лепо однос не потраја дуго. Поквари се кад се опазило да устанак има чисто српски карактер и да му је циљ ослобођење и уједињење са Србијом. Чим се у устаничким изјавама приметила та тежња, већина хрватске интелигенције у Хрватској, не само што је одустала од покрета, него је

⁶ Штросмајер Рачком, 9. мај 1878, кор., II књ., стр. 174.

⁷ Rud. Horvat, *Najnovije Doba Hrvatske Povijesti*, Zagreb, 1910, стр. 287–288.

почела радити против њега.⁸ Покушавало се у Загребу током целог устанка да се међу усташима појача хрватски утицај. Једном је у Јамници дигнута хрватска застава, али брзо су је скинули. Погоршању односа међу Србима и Хрватима допринела је много и борба међу српским и хрватским новинама око тога, чија је Босна. На челу те несретне братске борбе стајао је „Обзор” у Загребу, а „Застава” у Новом Саду.

Источна криза и покретање питања Босне и Херцеговине дошли су за Хрвате у врло незгодно време. Народ је био на прекретници, јер је од решења питања Босне и Херцеговине зависила судбина хрватског народа. Турска је већ била на умору; питало се, ко ће је наследити у Босни. Аустрија или Србија? Затим, у још тада подземној борби ових двеју супарница, уз кога да буду Хрвати? За Аустрију су говориле старе везе с хабзбуршком династијом; католичка вера, њена моћ и снага једне велике силе јаче од балканске државице, каква је била Србија и, затим, и та чињеница, да се већина Хрвата већ налазила под њеном влашћу. Аустрија је, истина, мађехински поступала са Хрватском и за њене услуге 1848. платила јој 1867. тиме што ју је предала на милост и немилост омрзнутим Маџарима. Хрватско-угарска нагодба 1867. била је јак ударац хрватској љубави према Бечу, али многи још нису губили наду. У Хрватској, као и у Чешкој, било је још доста људи, који су се надали, да ће се једном моћи од Аустрије створити једна словенска држава; зато и желе да она заузме Босну и Херцеговину јер би се тим појачали у њој Словени. Припојењем Босне и Херцеговине Аустрији цео хрватски народ био би уједињен под хабзбуршком династијом; касније се мислило израдити да се хрватске земље споје као посебна јединица у Аустроугарској монархији. Тријалистичка идеја била је на помолу.

Иако је струја која је за анексију Босне Аустрији била бар по изгледу најјача, ипак већ тада се осећа јаз који раздваја Хрвате од Беча. Они још не раскидају са њим, али у душама је већ колебање. Хрватско-угарска нагодба добро је пољуљала веру у Аустрију и њену праведност; на дну душе јавља се осећање да Аустрија није она држава која ће осигурати Хрватима слободан национални и државни развитак. Безобзирно поступање Маџара појачало је тај осећај и изазивало револт и против државе. Млади хрватски национализам, поведен Антом Старчевићем, подстицао је у хрватским масама тога доба аверзију не само према Србима него и према Аустрији. Двадесетогодишњи Куенов режим у Хрватској (1883–1903) истрезниће још више духове од бечког опијума и спремити их за уједињење с осталим Јужним Словенима.

⁸ Крисић, *Устјанак у Босни*, стр. 80. Васо Пелагић, *Устјанак у Босни*, стр. 136–137.

За рад са Србима говорили су Хрватима заједнички језик, обичаји, једна отаџбина, исти интереси, исти пријатељи и непријатељи, речју све што чини два племена једним народом. Векови су спремали њихово приближавање. Илирски покрет популарисао је јужнословенску идеју у Хрватској; објективних услова за заједнички рад било је већ доста. Заузимањем Босне Србија би ионако раскидане и растегнуте хрватске земље раздвојила на два дела, и Хрватима не би ништа друго остало, како се још 1869. изрекао Мразовић аустројском намеснику у Далмацији, Вагнеру, „него да им се и ми придружимо”.⁹ Идеја заједничке државе наметала се сама од себе. Али, за уједињење масе, па и интелигенција су и с једне и с друге стране биле још неспремне. Још је и сувише јак племенски шовинизам и верска искључивост и ускогрудост; још није победила идеја да се ослобођење и уједињење Хрвата може спровести само заједно с ослобођењем и уједињењем Срба и обрнуто. Срећа наша што смо тако измешани да, радећи за себе, радили смо често и нехотице за свога брата. Још 1912. требало је имати доста, не само националног поуздања и ширине погледа, него и расног фанатизма, па да се верује да ћемо успети и поред наше расцепканости и неслоге да преко рушевина двеју царевина остваримо народно уједињење; како је тек било 1875.

Босна је 1875–1878. постала камен спотицања међу Србима и Хрватима. И једни и други с правом су могли тврдити да без ње нема њихова уједињења; али управо стога, она није могла раздвајати, него само спајати Србе и Хрвате; заједнички посед Босне у једној заједничкој народној држави задовољио би и Србе и Хрвате и осигурао и једнима и другима слободни национални и културни развитак у тој земљи. Али, пре 50. година „страшило Југославија”, како је назвао 1869. аустројски намесник у Далмацији Вагнер, још је била само „страшило” за Аустрију.

Како према Аустрији, тако и према српским тежњама за Босну, колеба се расположење код хрватске интелигенције. На јаку пробу стављена је она за време српско-турског и руско-турског рата од 1876–1878. Осећај словенске солидарности већ је код ње тако јако развијен, да не може да жели победу Турској. Симпатије, које највећи хрватски противници, Маџари, отворено показују према Турској, појачавају само мржњу против нашег вековног противника и јачају симпатије према јужнословенској браћи на Балкану. Братска хумана саосећајност с патњама нашег народа у Босни и Херцеговини тражи њихово ослобођење, па ма дошло и од Србије, како рече тада један фрањевац. Мишкатовић, уредник истог „Обзора”, који је водио главну борбу са српским новинама око Босне у једном наступу искрености рекао је отворено генералу Молинарију да би му са словенског гледишта било драже да Србија а не Аустрија окупира Босну.¹⁰

⁹ Вл. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, стр. 294.

¹⁰ Молинари, *иста књига*, стр. 301.

Док је на једној страни искрено желела успех својој браћи против Турака, на другој је, опет, хрватска штампа појачала за време српско-турског рата кампању са српским новинама око Босне. Службена политика у Хрватској по упутствима из Беча и Пеште заводи у земљи антисрпски курс. У владиним круговима у Загребу говорило се „како не би било за монархију, ни за католичанство, ни за хрватство корисно, да се Босна и Херцеговина придруже Србији и Црној Гори. Наједанпут се истиче хрватска политика у опреци са српском”.¹¹

Тада је направљена у оно доба чувена пакрачка афера, слична познатом загребачком процесу 1908. Оптужени су неки Срби из тог краја да су хтели да се дигну са босанским избеглицама и покољу све „Шокце”. Затворени су били професори учитељске школе и још неки Срби из Пакраца.¹² Да је при том било подметања и подваљивања као 1908. разуме се само по себи; доказати се није могло ништа. Затварање школа, отворених за избеглице од мис Ибријеве, изазвало је велико огорчење код избеглих босанских Срба. Држање бана Мажуранића у то доба одузело му је много од његове старе популарности. Противсрпски курс, уведен у Хрватској 1876, љуто ће се осветити Хрватима за двадесетогодишњег Куеновог режима (1883–1903); њиме почиње последња предратна велика племенска борба Хрвата и Срба у Хрватској, која ће трајати све до 1903, до појаве млађих и напреднијих нараштаја и једног и другог племена.

Та несрећна борба још за устанка нашла је одјека у Босни. Срби се ограђују од хрватских захтева на њихову отаџбину; међу њима и Хрватима у Босни јача племенски шовинизам; доласком Аустрије, под њеним утицајем и под утиском размирица у Хрватској, у Босни ће за окупације да се појачају српско-хрватске племенске супротности. И ту, као и у Хрватској, само мало доцније, млађи нараштаји унеће нови дух, више увиђавности, широкогрудости и здравог осећаја за опште националне интересе.

*
* *

Од свих Хрвата онога доба најдубље залазе у проблем и најјасније виде ствари Штросмајер и Рачки. Код њих нема колебања. Они јасно виде да Хрвати немају шта да траже у дуалистичкој Аустрији. Слика једне велике јужнословенске државе лебди им пред очима. Још више, идеал је њихов да Хрвати буду од главних посленика на стварању културног и политичког јединства јужнословенских племена. Том циљу имали су да служе од њих основани Универзитет и Југословенска академија наука и уметности у Загребу. Том циљу служиле су и рево-

¹¹ *Korespondencija Štrosmajer – Rački*, II књ., стр. 36.

¹² *Красић, Усїџанак у Босни*, стр. 93.

луционарне организације, које Штросмајер ствара по Хрватској и Босни у договору са кнезом Михаилом. Њима је и само „хрватство и српство само средство, последњи пако циљ је јединство народно”.¹³ Једном, код нас доиста ретком ширином погледа, предвиђа Штросмајер развој догађаја у источној кризи. Он је предвидео у ком ће се правцу развијати Европа за будућих четрдесет година. У своме мемоару руској влади у јесен 1876. о потреби склапања конкордата Русије с Ватиканом пророчки је приказао тежње Немаца за хегемонијом у Европи, изнео потребу сарадње Словена с Романима, Италијанима и Французима, у борби против Германа; осликао будући развој Аустрије под дуализмом и тачно приказао држање Мађара према босанско-херцеговачком питању. Он у победама пруским 1867. и 1870. против Аустрије и Француске није видео само „моћ игленарки” пушака, „него и идеју, за коју се Нијемци бију. Ова идеја, која је побједу стекла код романских народа, а сад ју код Германа слави, неће ваљда код другижех пораза претрпјети. Истина је, силна ће бити уједињена Њемачка, те нам другим веле опасна, али као да ни једна сила не може онога уједињења препријечити”.¹⁴

Босанско-херцеговачко питање 1875–1876. не проматрају Штросмајер и Рачки са ускохрватског гледишта као велики део њихових суплеменика. Оно је за њих само један део целокупног јужнословенског питања и има се тако и решавати. Отуда њихова жеља да Босну добије Србија. И један и други невероватно су се наљутили на фра Гргу Мартића у лето 1876, кад су чули за његову изјаву против анексије Босне Србији. Ако се не могу ујединити са Србијом, Рачки жели, „да би Босна и Херцеговина постале кнежевинама препуштајући њено уједињење с осталим земљама Балканског полуострва будућности”.¹⁵ И Штросмајер је за аутономију, али мисли: „Најгора би за нас ствар била, да Босна и Херцеговина добију тобожњу неку аутономију, али под упливом и сузеренством наших суседа, које Порфиогенит зове „Турсој”, тј. Маџара. По његовом мишљењу, много би више ваљало, да Босна и Херцеговина добију какву-такву аутономију, а да остану и даље „под сузеренством Порте”. Ђаковачки бискуп иде још даље па тврди да би он на месту Србије „добив Стару Србију, волио остати још неко вријеме под сузеренством Порте, само да препријечи да Босна и Херцеговина не потпане под власт туђих интрига, које ће у Босни и Херцеговини почети, ако се извргну туђем упливу”.¹⁶

Разуме се, само по себи, да Штросмајер и Рачки нису одобравали антисрпски курс, заведен у Хрватској почетком српско-турског рата 1876. године. Болело их је то тим више, што су видели да то све туђин

¹³ Штросмајер Рачком, 11. III 1879. *Кореспонденција*, II књ., стр. 204–205.

¹⁴ Штросмајер Рачком, 12. август 1870, кор. I књ., стр. 110.

¹⁵ Рачки Штросмајеру, 6. фебруара 1878, кор. II књ., стр. 143.

¹⁶ Штросмајер Рачком, 11. фебр. 1878, иста књига, стр. 144.

због својих циљева ради. Знали су да је лудо „дати се употребити како оруђе прот брату, који нам у хору од одлучне користи бити може”. Али, шта су могли чинити него, како Рачки рече, надати се „да ће скоро будућност исправити све ове дневне невоље. А дотле ћемо ми, који не пливамо дневном струјом, радити сваки у својем, хвала Богу, пространом дјелокругу те приправљати пут новом корективу”.¹⁷ На коректив је требало дуже чекати, него што је Рачки мислио. Пратећи развој немачко-мађарске политике премоћи, следећи линије њихове антисловенске политике у Аустроугарској монархији и на Балкану и увиђајући немоћ Хрвата да се одупру таквом систему, прорекао је Штросмајер 1914. „Бог би дао, да се једном прот нам и нашој крви не употреби новац и крв наша”.¹⁸

И Штросмајер и Рачки одлучни су противници аустријског уласка у Босну и Херцеговину. По Штросмајеру „федералистичка Аустрија била би дјеловала на Исток, дуалистичка га одбија. ...Каква је данас Аустрија, не може она окупирати Босну, а ако би је окупирала, она би наш народ на још горе муке ставила, нег што су муке данашње”.¹⁹ Кад је већ било јасно да ће морати доћи до окупације, мислио је Штросмајер да од Хрвата зависи „Хоће л’, прећу ли наши у Босну, и Босна се на нове нечувене муке ставити, хоће л’ се с нашом приволом онд и опет граница створити, у којој ће господарити и опет Мађар и Нијемац, и хушкати фратре и бегове против најсветијим интересом нашег народа”.²⁰ Тако је и било. Мађари и Немци нису питали Хрвате какву ће управу дати Босни и трудиће се све време своје владавине у овој земљи да појачају супротности међу православним и католицима.

¹⁷ Рачки Штросмајеру, 8. окт. 1878, иста књига, стр. 184–185.

¹⁸ Штросмајер Рачком, 8. мај 1877, иста књига, стр. 106.

¹⁹ Исти истоме, 2. април 1878, иста књига, стр. 162–163.

²⁰ Исти истоме, 9. мај 1878, иста књига, стр. 174–176.

ОСНОВНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А. ИЗВОРИ

Архив Министарства иностраних дела Србије – Београд
Архив Миће Љубибратића
Архив Васе Видовића
Државни архив, Беч
Вилајетски архив, Сарајево

Б. ЛИТЕРАТУРА

„Босна”, лист за 1875. и 1876.
Bizmark, *Gedenken und Erinnerungen*, II
Bucanjić, Nikola, *Povjest ustanka u Hercegovini i Boj kod Stoca*, Mostar, 1911.
Wertheimer, *Graf Julius Andrassy-Sien Liben und sien Zeit*, Stuttgart, 1910.
Војвода Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевушки усџанак 1875. и 1876.*
Грујић, Јеврем, *Зайиси*, књ. III
Die Grose Politik der Eropäischen Cabinete 1871–1914. II
Debidour, G. *Histoire diplomatique de l' Europe*, II
Ђорђевић, Владан, *Црна Гора и Аусџирија 1814–1894.*
Дружина за Уједињење и ослобођење српско, „Летопис Матице српске”, књ. 308.
Енглеска плава књига, Turkey. No 2, 1876.
Живановић, Живан, *Полиџичка исџорија Србије*, књ. I
Зимоњић, Стеван, *Мемоари*, Споменица о Херцеговачком устанку
Ивић, др Алекса, *Фраџменџи из Босанскоџ усџанка*
Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. I, Београд, 1926.
Карановић, Милан, *Чейоване војводе Пеџира Мркоњића – Краља Пеџира - џо Босанској крајини 1875–1876*, Сарајево, 1921.
Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*
Koetschet, *Osman pascha der letzte Vezir von Bosnien*
Korespodencija Štrosmajer-Rački, I, Zagreb, 1928.
Красић, *Усџанак у Босни*
„Летопис Матице српске”, књ. 308.
Марковић, Светозар, *Србија на Исџоку*
Martić, fra Grga, *Zapamćenja*
„Narodni list”, 1877, Zadar

Novak, dr Grga, *Italija prema stvaranju Jugoslavije*, Zagreb, 1925.
Die Occupation Bosniens und der Hercegovina
Оружана сила Турске, Петроград, 1873. Издање Главног генералштаба (поверљиво).
Пелагић, Васа, *Историја Босанско-херцеговачког усџанка*
Причања Васа Видовића и Стојана Угринаћа
Пророковић, Ристо, *Невесинска буна 1874. и њочешак усџанка у Херцеговини 1875.*
Relations entre la Russie et l' Allemagne 1873–1914. Издање Централног архива
Москва, 1922.
Ристић, Јован, *Свољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. III
Скерлић, Јован, *Омладина и њена књижевност*
Споменица хришћанским гарантним силама о положају и страдању хришћана у Босни,
„Летопис Матице српске”, 1874.
„The Slavonic Review”, Vol. III, p. 429, Лондон, 1924.
Тунгуз-Перовић, Данило, *Усџанак Херцеговачки и Бокељски 1882*, Сарајево, 1922.
Ђоровић, Владимир, *Мехмед беџ Кајџићановић*
Horvat, *Najnovije doba Hrvatske povijesti*, Zagreb, 1910.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ВАСЕ ЧУБРИЛОВИЋА

1924.

1. *Васа Пелаџић*, Народ, (Сарајево), 18. дец. 1924, стр. 2–3; исто: Календар-алманах, Просвета, 1925, стр. 91–96; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 374–377.

1928.

2. *Почетак устанка у Босанској крајини*, „Споменица о Херцеговачком устанку 1875. године”, Београд, 1928, стр. 66–70; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 294–296.

1930.

3. *Босански устанак 1875–1878*, Београд, 1930, стр. VI + 419 (Посебна издања СКА LXXXIII, Друштвени и историјски списи, 35).

4. *Dobrovoljci u srpsko-turskom ratu 1876. godine*, „Pregled”, Sarajevo, 1930, sv. 78, str. 408–412.

5. *Полиитички узроци сеоба на Балкану од 1860–1880. год.*, „Гласник географског друштва”, 1930, XVI, стр. 26–49; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 325–344.

1931.

6. *Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, уредник Владислав Скакић, књ. XXXI–XLII, Сарајево 1919–1930, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор”, 1931, XI, стр. 162–165 (Приказ).

7. *Јован Рисџић*, „Српски књижевни гласник”, 1931, н.с., XXXII, 5, стр. 398–406.

8. *Рајхцијайски сиоразум* (8. јул 1876), „Српски књижевни гласник”, 1931, н.с.; XXXIII, 3, стр. 187–197; 4, стр. 285–293; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 313–324.

1932.

9. *Један мађарски извештај о Српском покрету у Војводини из 1872.*, „Гласник Историјског друштва у Новом Саду”, 1932, V, 1, стр. 108–112.

1933.

10. *Босански везир и Аусџиријски конзул 1808*, „Политика”, 23. јан. 1933, бр. 8872.

11. *Босански фрајкори у аусџиро-џурском рајшу 1788–1791*, Аустријска агитација пред рат 1788–1791, „Братство” (1933), 43, XXVIII, стр. 102–131; исто:

Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 136–159.

12. *Мис Ибри у Босанском усџанку*, „Преглед“, Сарајево, 1933, VII, књ. IX, стр. 627–630; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 297–300.

1934.

13. *Револуционарни њокреџи у Босанској крајини у XIX веку*, „Гласник Југословенског професорског друштва“, 1934, XIV, 10–12, стр. 902–910; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 301–308.

1935.

14. *Исџоријско друџиџво*, Београд, „Југословенски историјски часопис“, 1935, I, 1–2, стр. 729–731.

15. *Јован Јанчић-Сарајлија*, „Развитак“, (Бања Лука), 1935, II, 9, стр. 301–304.

16. *Порекло муслиманскоџ џлемсџива у Босни и Херцеџовини*, „Југословенски историјски часопис“, 1935, I, 3–4; стр. 368–403; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 100–126.

1936.

17. *Босанско Подриње и џрви срџски усџанак*, „Зборник у славу Филџипа Вишњџића и народне песме“, 2. изд. Београд, 1936, стр. 119–124; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 231–235.

18. *Владимир Ѓоровић, Терџиџоријални развој босанске државе у средњем веку* (Глас С. К. Академије 167, Београд, 1935), „Прилози за књажевност, језик, историју и фолклор“, 1936, XVI, 2, стр. 391–393 (Приказ).

1937.

19. *Сџаноје Сџанојевић, 12. VIII 1874 – 30. VII 1930*, „Српски књажевни гласник“, 1937, н.с., LI, 8, стр. 595–599 (Некролог).

20. *Исељаване Арнауџија*, Предавање у Српском културном клубу у Београду, 7. III 1937, „Борба“, 21–28. I 1988.

1938.

21. *Исџориска основа Вишњџићевој џесми „Бој на Мишџару“*, „Прилози проучавану народне поезије“, 1938, V, 1–2; стр. 56–67; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 222–229.

22. *М. Paulová, Dejiny maffie. Odboj Ćechu a Jihoslavanu za svetové vđlky. 1914–1918*, „Jugoslovenski istoriski Ćasopis“, 1938, IV, 1–2, str. 148–152 (Prikaz).

23. *Масарикова и Крамержова концепџија чеџикоџ џишџанња*, „Преглед“, 1938, св. 175–176, стр. 393–398.

24. *Периодизација срџске исџорије у XIX веку*, „Југословенски историјски часопис“, 1938, IV, 1–2, стр. 237–244.

25. *Сењанин Иво*, „Прилози за књажевност, језик, историју и фолклор“, 1938, XVIII, 1–2, стр. 526–546.

26. *Србија од 1858. до 1903... др. В. Ђоровић*, Београд (1938), стр. 195, „Српски народ у XIX веку”, 3.

1939.

27. *Кнез Михајло Обреновић*, „Просвета”, народни алманах, 1939, стр. 100–103.

28. *Полијичка историја Хрватска*, Београд, 1939, стр. 127 + (1). (Библиотека „Политике”).

29. *Први Српски устанак и босански Срби*, Београд, 1939, стр. 132 + (3); исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 160–221.

1944.

30. *Историјска мисија Русије на Балкану*, „Политика”, 7. нов. 1944, бр. 11808.

31. *Сјара и нова Бугарска*, „Глас”, 18. дец. 1944, бр. 12.

1945.

32. *Бријанија и Југославија*, „Политика”, 1. март 1945, бр. 11913.

33. *Софиска пресуда*, „Политика”, 3. феб. 1945, бр. 11891.

34. *Сјара и нова Бугарска*, „За братство Југославије и Бугарске”, Београд, 1945, стр. 12–16 (Савремена питања, 2).

35. *Черсина Народној фронти чини чуда у обнови наше земље*, Говор министра др Васе Чубриловића, „Политика”, 14. окт. 1945, бр. 12112.

1952.

36. *Душан Р. Вуксан, Пејтар I Пејровић Њеџоци и њежово доба*, Цетиње 1951, 8, 390 (издање Научног друштва Црне Горе), „Историјски часопис”, 1952, III за 1951–1952, стр. 309–311 (Приказ).

37. *Око проучавања средњовековног феудализма*, Поводом дела Георгија Острогорског, „ПРОНИЈА”, Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама, „Историјски часопис”, 1952, III за 1951–1952, стр. 189–203.

1953.

38. *Dva pitanja iz istorije austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini*, „Pregled”, (Sarajevo), 1953, 4, str. 277–280.

39. *Историјско-географска позадина борбе око Трсиња*, „Универзитетски весник”, 8. дец. 1953, бр. 86.

40. *Предговор (књизи): Вук Силефановић Караџић: Црна Гора и Бока Которска*, Београд, 1953, стр. 5–24 (Југословенски писци).

1954.

41. *Ladislav Hadrovics, L'eglise serbe sous la domination turque, Paris 1947*, „Istoriski glasnik”, 1954, 4, стр. 176–181 (Приказ).

42. *Основа је савез историјских друштва*, „Универзитетски весник”, 20. мај 1954, бр. 95.

43. *Први српски устанак*, „Историјски гласник”, 1954, 1–2, стр. 3–13.

44. *Сарајевски аџендаи 1914–1954*, „Политика”, 27. јун 1954, бр. 14858.

45. *Силојан Новаковић, (Предговор књизи): Силојан Новаковић: Васкрс државе српске*, Политичко-историјска студија о првом српском устанку 1804–1813, Београд, 1954, стр. 9–39.

46. *The first serbian insurrection 1804–1813*, „Through Yugoslavia”, 1954, III, 1; p. 2–4.
47. *Црна Гора и њочетѝак усѝтанка у Србији 1804*, „Политика”, 22. јун 1954, бр. 14721; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 268–272.

1955.

48. *Dušan Pantelić*, „Arhivist”, 1955, V, 3, str. 2–5. (Nekrolog).
49. „Enciklopedija Jugoslavije”, 1, Zagreb, 1955 (Tekstovi): *Abd-Ul-Hamid II*, str. 1–2; *Abdul-Ul-Kerim*, str. 2; *Ahmet-Paša Hercegović*, str. 23; *Aneksija Bosne i Hercegovine* str. 114–115; *Balkanski savez 1866–68*, str. 314; *Istorija Balkanskog poluostrva*, str. 322–325; *Bećari*, str. 405; *Bosanska krajina*, str. 699.
50. *Защѝто је шѝешико ѝисаѝи нашу усѝорију*, „Политика”, 29, 30. нов. и 1. дец. 1955, бр. 15303.
51. *Сабирање брѝађе из наше усѝорије*, Сарадња историчара и архивског радника Србије, „Политика”, 12. мај 1955, бр. 15130 (Интервју).
52. *Теодосије Мркојевић*, „Зборник Филозофског факултета”, 1955, 3, стр. 197–230.

1956.

53. „Enciklopedija Jugoslavije”, 2, Zagreb, 1956 (Tekstovi): *Austro-Ugarska uprava*, str. 52–54; *Carigradska konferencija (od 11. XII 1976–20. I 1877)*, str. 325–326; *Crni potoci*, str. 491).
54. *L'influence de la Révolution française sur l'évolution politique de la Serbie et des autres régions yougoslaves*, „Questions actuelles du socialisme”, 1956, 35, p. 87–100.

1957.

55. *Јован Цвијић*, У спомен тридесетогодишњице смрти Јована Цвијића, Београд, 1957, стр. 21–23 (Посебна издања САН, CCLXXVI, Споменица, 12, Географски институт, 13).

1958.

56. „Enciklopedija Jugoslavije”, 3, Zagreb, 1958 (Tekstovi): *Doxat Nikola De Morez*, str. 64; *Evrenoz (Avrenez) Mehmed*, str. 280; *Garašanin Ilija*, str. 428–429; *Garašaninovo načertanje*, str. 429; *Heterija*, str. 680.
57. *Исѝорија ѝолиѝиичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1958, стр. 578 (Историска библиотека I коло, 1); „Народна књига”, Београд, 1982, стр. 430 (II издање).
58. *Uvod u istoriju Jugoslavije od 1918. do 1945*, Iz istorije Jugoslavije 1918–1945, Зборник предавања, Београд, 1958, стр. 7–26.

1959.

59. *Друшѝивени елементи у делима Сѝојана Новаковића ѝредседника Академије наука*, Прослава четрдесетогодишњице Комунистичке партије Југославије у Српској академији наука, 28. V 1959, 12. XI 1959, 25. XI 1959, Београд, 1959; стр. 49–58 (Посебна издања САН, CCCXXVIII, Споменица, 15).
60. *Преблед усѝорије за сѝиранце*, Београд, Комисија за културне везе са иностранством, 1959, стр. 1–16.
61. *Терминологија ѝлеменског друшѝива у Црној Гори*, Београд, 1959, стр. 59 (Посебна издања САН, CCCXXI, Етнографски институт).

1960.

62. „Историја народа Југославије”, II, Београд, 1960 (Текстови): *Хајдуци и ускоци*, стр. 464–468; *Племенска и сеоска самоуправа*, стр. 717–743; *Народна култура*, стр. 744–776; *Сеобе и етничке промене у југославенским земљама од XV до XIX века*, стр. 799–801; *Србија под аустријском влашћу*, стр. 1256–1265; *Развићак сеоске самоуправе у Србији и борбе с Турцима*, стр. 1270–1301.

63. *Ичков мир*, „Енциклопедија Југославије”, 4, Загреб, 1960, стр. 314.

64. *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, „Зборник Филозофског факултета”, 1960, V–1, стр. 163–188; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 78–99.

1961.

65. *Црна Гора и Руско-аустријски уговор о поделу Турске 1782. године*, „Глас САНУ”, 1961, CCL, Одељење друштвених наука, н. с., 10, стр. 171–196.

1962.

66. „Енциклопедија Југославије”, 5, Загреб, 1962 (Текстови): *Карловачки мир*, стр. 218; *Крфска декларација*, стр. 394–395; *Мајски превраћ*, стр. 598–599.

1963.

67. *Говор на комеморативној седници у спомен дојисног члана Мија Мирковића*, „Гласник САНУ”, 1963, 15, 1, стр. 10–12.

68. *Периодизација историје Црне Горе у новом веку*, „Глас САНУ”, 1963, CCLV, Одељење друштвених наука, 11, стр. 83–142.

69. *Посићанак њемена Куча*, „Зборник Филозофског факултета”, 1963, VII–1, стр. 313–335.

70. *У чему је суштина и каква је историјска и културна улога првог српског устанка 1804*, „Југословенски историјски часопис”, 1963, 2; стр. 3–17; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 254–267.

71. *Црна Гора у доба Њеџишево*, Споменица посвећена 150-годишњици рођења Петра Петровића-Његоша, Београд, 1963, стр. 35–41 (Посебна издања САНУ, CCCLXVI, Споменица, 22); исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 273–279.

72. *Б. М. Хрисћов. Историја дипломатије, том II, Дипломатија в новое время (1871–1914)*, Москва, 1963, стр. 820, „Југословенски историјски часопис”, 1964, 2, стр. 98–105 (Приказ).

1964.

73. *Малонцићи – њеме у Црној Гори*, „Зборник Филозофског факултета”, 1964, VIII–2, стр. 455–477.

74. *Мисао о ајенштајну зачиње се код ђака*, Из необјављене студије професора др Васе Чубриловића „Србија и Аустрија у XIX веку”, „Борба”, 16. јун 1964, бр. 163.

1965.

75. *Академик Симојан Новаковић, научник и ђолићки радник, један од најобразованијих људи свога времена*, „Политика”, 21. феб. 1965, бр. 18456.

76. *Бранко Павићевић. Црна Гора у рају 1862*, Београд, 1963, „Исторјски часопис”, 1965, XIV–XV за 1963–1965, стр. 569–572 (Приказ).

77. *История Югославии I-II, Москва 1963, „Исторјски часопис”, 1965, XIV-XV за 1963-1965, стр. 517-547 (Приказ).*

78. *Mihail-Ogli, „Enciklopedija Jugoslavije”, 6, Zagreb, 1965, str. 100.*

79. *Попис боџомилских владара. Шила крије драгоцени одломак јеванђеља босанског шейачије Бајтала из 1393. године, „Политика”, 21. феб. 1965, бр. 18456.*

80. *Српска социјалдемократска партија, Научни скуп посвећен педесетогодишњици смрти Димитрија Туцовића, одржан у Београду 18, 19. и 20. новембра 1964, Београд, „Научна књига”, 1965, стр. 325-327 (Дискусија).*

1966.

81. *Problemi savremene jugoslovenske historiografije, „Student”, 26. apr. 1966, br. 13-14 (Intervju).*

82. *Јужословенски народи пред Први светски рат (уредник и писац Предговора, Увода и чланка Јован Цвијић и стварање Југославије...), Београд, 1967, стр. XVII +1089 (Посебна издања САНУ CDXVI, Одељење друштвених наука, 61); исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 434-464.*

1967.

83. *Стојан Новаковић, Споменница посвећена 50-годишњици смрти Стојана Новаковића, Београд, 1967, стр. 11-22 (Посебна издања САНУ, CDVI, Споменница, 31).*

1968.

84. *Istorijski osnovi republike Bosne i Hercegovine, „Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta”, 1968, IV, стр. 23-48.*

1969.

85. *Velike operacije Drugog svetskog rata, „Front”, 5. dec. 1969; str. 49 (Isto na slovenačkom i makedonskom).*

86. *Istorijski osnovi o postanku Jugoslavije 1918, Naučni skup „U povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja Jugoslovenske države”, Zagreb, 27-28. prosinca 1968. godine, Zagreb, 1969, str. 59-99.*

87. *Још једна књиџа о Сарајевском атентату (Цвејко Појовић: Сарајевски Видовдан 1914), „Политика”, 28. септ. 1969, бр. 20110 (Приказ).*

88. *Предговор књизи: Београдска шорђава кроз историју, Београд, 1969, стр. 5-6 (Галерија САНУ, 7).*

1970.

89. *Београд – национално и културно-средишње Србије у XIX веку. Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год. Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 20. до 22. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова, Београд, 1970, стр. 217-242.*

90. *Дели – Ахмед, „Зборник Филозофског факултета”, 1970, књ. XI-1, стр. 551-573.*

91. *L'institut d'études balkaniques de l'Académie serbe des sciences et des arts, Balcanica, 1970, I, p. 3-11.*

92. *Историја Срба, ... и Сима Ђирковић, Београд, Републичка заједница културе, 1970, стр. 69 (Текст ... Тезе за писање Историје Срба, стр. 3-49).*

93. *Свештозар Марковић о националном постојању у Аустрио-Угарској*, Научни скуп „Развој социјалистичке мисли у Србији до 1919”, посвећен 50-годишњици оснивања СК Југославије, Београд, 1970, стр. 1–8 (Умножено).

94. *Балканолошки институт Српске академије наука и уметности*, Балканика – Годишњак Балканолошког института, Београд, 1970/I, стр. 3–11.

95. *Увод књизи: Шабац у прошлости*, I, Шабац, 1970, стр. 5–7.

96. *Закључци Радне конференције за балканске студије, одржане у Београду 26. марта 1968*, Балканика – Годишњак Балканолошког института САНУ, Београд, 1970/I, стр. 285–290.

1971.

97. *Историја на истоку*, НИН, 20. јун 1971, бр. 1067 (Интервју).

98. *Свештозар Марковић о националном постојању у Аустрио-Угарској*, „Balcanica”, 1971, II, стр. 133–140.

99. *Хазим Шабановић, 22. јул 1916 – 23. март 1971*, „Balcanica”, 1971, II, стр. 467–471 (Некролог).

100. *Освобођење југо-источне и централне Европе војскама 2-го и 3-го украјинских фронта 1944–1945*, Авторски колектив: И. В. Агибалов, В. А. Анфилов, С. С. Бирюзов... Москва 1970, „Balcanica”, 1971, II, стр. 389–397 (Приказ).

101. *Балканолошки институт Српске академије наука и уметности*, „Годишњак Балканолошког института”, Београд, 1971/I, стр. 456–458.

1972.

102. *Увод у књизи: Живојин Николић Брка: 22. српска дивизија*, Београд, 1972, стр. 5–9 (Монографије јединица НОВ и ПОЈ, 24).

1974.

103. *Историја се мора рећи*, „Политика”, 8. септ. 1974, бр. 21885 (Анкета).

104. *Историја Београда, I. и 2.*, Београд, 1974 (... аутор поглавља у књ.) 1: *Развој привреде 1740–1788*, стр. 674–693; *Град пред српску револуцију*, стр. 715–769; (у књ.) 2: *Српска револуција 1804–1815*, стр. 3–78.

105. *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори средњега века. Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. год. у Београду, Београд, 1974, стр. 43–69 (Посебна издања Балканолошког института САНУ, 1).

106. *Трудили смо се да у прошлости откријемо улогу Београда у будућности*, „Политика”, 16. окт. 1974, бр. 21913 (Интервју).

1976.

107. *Србија и Аустрија у XIX веку. Велике силе и Србија пред Први светски рат*, Зборник радова приказаних на међународном научној скупу Српске академије наука и уметности, одржаном од 13–15. септембра 1974. године у Београду, Београд, САНУ, 1976. стр. 1–39 (Научни скупови САНУ, IV, Одељење историјских наука, 1).

108. *О учењу средњега бољшевијског сељаштва у НОР и револуцији. Семберија у НОР и револуцији 1941*, Издавач Факултет политичких наука – Институт за друштвена истраживања и Центар за културу и образовање и информације Бијељина, Графичар Инђија, Бијељина, 1976, стр. 771–773.

109. *Београдски круг кредом. Београдска шверцава као културно историјски феномен*, „Политика”, 19. јул 1976, 11 (Интервју).

110. *Срби у огледалу историје*, „Новости”, 20. мај 1976 (Интервју).

1977.

111. *Istočna kriza 1875–1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem XIX i početkom XX veka*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine. Sarajevo-Ilidža 1–3. oktobra 1975. T. I. Sarajevo, 1977, str. 15–30 (Posebna izdanja AN BiH, XXX, Odeljenje društvenih nauka, 4); исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 353–373.

112. *Greetings address on behalf of the Federation of Academies of Science and Arts of Yugoslavia. The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*. Belgrade, Institute of Contemporary History, „Narodna knjiga”, 1977, 4–6.

1978.

113. *Балкански народи у Источној кризи 1875–1878*, *Balkanica IX*, 1978, 7–15; исто: Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 345–352.

114. *Берлински конгрес у светлу савремене историјске науке*, „Политика”, 29. VII – 5. VIII 1978, 23280–23287.

1979.

115. *Београд у Времејлову*. (Надаслов) Разговор са академиком Васом Чубриловићем о истраживању прошлости главног града, „Недељне новости”, 28. октобар 1979; 11.

116. *Дунав – сиона међу народима*, „Политика”, 9. јуни 1979, 23589.

1980.

117. *Београд као раскрсница речних њушева у средњем Подунављу*, „Урбанизам Београда”, XII, 57, 1980; 20–27.

118. *Од буне до револуције*. (Надаслов) Академик др Васа Чубриловић о улози народних маса и вођа у револуцији 1804–1830, „Дуга”, VI (XXXIII), 165, 21. јуни 1980; 22–23.

119. *Предисловије*. С. А. Никитин, В. Чубриловић, *Первое сербское восстание 1804–1813. г. г. в Росия*. Книга первая 1804–1807. Москва. Академия наук СССР, Сербская академия наук и искусств, изд. „Наука”, 1980; 5–13.

1981.

120. *Вредело би живети још једном*, „Радио ТВ ревија”, 28. фебруар 1981; 22–23 (Интервју).

121. *Међународни положај југословенских земаља концем XVIII и почетком XIX века*, „Зборник Историјског музеја Србије”, 17–18, 1981; 119–144.

1982.

122. *Историја њолиничке мисли у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1958, стр. 578; исто: „Народна књига”, Београд, 1982, стр. 430.

1983.

123. *Значај проучавања њовидбе на Дунаву и његовим њришокама*. Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године. Уредник Васа Чубриловић, Београд, 1983, 1–14 (Научни скупови САНУ, XV, Одељење историјских наука, 3).

124. *Јуџословенске земље и Русија у XVIII веку. Време ђреокреџа, Политика*", 10. децембар 1983, 25208.

125. *Међународни ђоложај јуџословенских земаља концем XVIII и ђочейшком XIX века. Јуџословенске земље и Русија за време Првој срјској устјанка 1804–1813*. Зборник радова приказаних за Округлим столом (...) од 18. до 20. новембра 1980. (...) Уредник Васа Чубриловић, Београд, 1983, 1–28 (Научни скупови САНУ, XVII, Одељење историјских наука, 4).

126. *Одабрани историјски радови* (2. изд.), Београд, Народна књига", 1983, 666. стр.

127. *Поздравна реч*, Југословенске земље и Русија за време првог српског устанка 1804–1813, Београд, 1983, XI–XII (Научни скупови САНУ, XVII, Одељење историјских наука, 4).

128. *Улога народних маса и личности у срјској револуцији (1804–1830)*. Историјски значај српске револуције 1804. године. Зборник радова са научног скупа одржаног од 3. до 5. јуна 1980. (...) Уредник Васа Чубриловић. Београд, 1983, 1–18 (Научни скупови САНУ, XVIII, Одељење историјских наука, 5).

1984.

129. *Јуџословенски аџенџаџи у Сарајеву*, НИН, 1. јул 1984, 1748, 39–41 (Интервју).

130. *О уједињењу и независности*, НИН, 8. јул 1984, 1748, 38–39 (Интервју).

131. *Повраџак на ново*. О Јовану Цвијићу..., НИН, 18. новембар 1984, 1768, 30–31 (Интервју).

132. *Три Јуџославије Васа Чубриловића*, НИН, 1. јануар 1984, 1722, 26–29 (Интервју).

133. *Уводна реч*, Conférence internationale des balkanologues, Belgrade, 7–8. septembre 1982. Belgrade, Académie serbe des sciences et des arts, 1984, 7–8 (Institutes des études balkaniques, Editions spéciales, 23).

134. *Хајдук Вељко херој народне ђесме*, Зборник радова са научних скупова у Неготину и Кладову поводом обележавања 170 година од погибије Хајдук Вељка Петровића и 150 година ослобођења од Турака. Зајечар, Међуопштинска конференција ССРМ; Београд, Балканолошки институт САНУ, 1984; исто: Развитак (Зајечар), XXIII, 4–5; 1984; 58–60; 1904 (Надаслов) Србија у доба кад је изашла („Политика”). – Политика, 25. јануар 1984, 25262; исто: Погледи Васа Чубриловића на српску историју XIX и XX века, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1992, стр. 250–253.

1986.

135. *Зашићо сам ђројшив*. (Надаслов) Академик Васа Чубриловић о Меморандуму САНУ, НИН, 30. новембар 1986, 1874 (Интервју).

136. *Лимес Јуџославија*, НИН, 29. јуни 1986, 1852, 39–41.

137. *Лично искуство*. (Надаслов) Јавна расправа Југославија или лоша политика, НИН, 21. новембар 1986, 1984; 25–26.

138. *О ђроучавању односа Русије и јуџословенских земаља у XVIII веку*, Југословенске земље и Русија у XVIII веку. Уредник Васа Чубриловић, Београд, 1986, 1–4 (Научни скупови САНУ, XXXII, Одељење историјских наука, 8).

139. *Основни национални ђрејорода Хрваџа и Срба*, Југословенски историјски часопис, 21. бр. 1–4, 1986, 29–70.

140. *Тимочка буна 1883*, Тимочка буна и њен друштвено-политички значај за Србију XIX века. Зборник радова са научног скупа одржаног од 18. до 20. октобра 1983. г. у Зајечару. Уредник Васа Чубриловић. Београд, 1986; 1–4 (Научни скупови САНУ XXIX, Одељење историјских наука, 7).

1987.

141. *Академик Чубриловић о епохи 1937–1987* (Надаслов), Историографија САНУ и Тито, „НИН”, 29. новембар 1987, 1926, 35.
142. *Без Југославије не можемо*, „Арена” (Загреб), 4. вељача 1987, 1363, 6–7 (Интервју).
143. *Деведесете године Васе Чубриловића. Крунски сведок XX века*. 1–14, „Вечерње новости”, 19. јануар - 1. фебруар 1987 (Интервју).
144. *Дечак из Крује на Врбасу*. Поводом доделе ордена Председништва СФРЈ..., „НИН”, 25. јануар 1987, 1882, 62–65.
145. *Животи и рад Јована Цвијића*, Јован Цвијић, Сабрана дела, књ. 1. Београд, САНУ, „Књижевне новине”, Завод за уџбенике и наставна средства, 1987, 13–156.
146. *Личне сјрасије су раздвајале народе*, Интегрално југословенство, као негација народа Срба и Хрвата, мислим да никад није било разрађено..., „Борба”, 7–8. март 1987. 66–67 (Интервју).
147. *Нови век – ошћии пољеди на развој друшћива у Црној Гори*. Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања и обраде. Титоград, 1987, 47–62 (Научни скупови САНУ, 15. Одељење друштвених наука, 7). Дискусија: 513–518.
148. *Размишљања о велеиздајничким процесима у Првом свейском райу*, Велеиздајнички процес 1915–1916. у Бањалуци. Бањалука, Универзитет Ђуро Пуцар Стари, 1987; 1–12.
149. *Титова југословенска линија*, НИН, 23. август 1987, 1912, 7–10.

1988.

150. *Економија ће измирићи свей*. (Надаслов) Са академиком др Васом Чубриловићем поводом научног скупа о стварању Југославије, „Политика експрес”, 18. децембар 1988.
151. *Живети заједно* (Надаслов). Наука „Полуострва чуда”. О Јовану Цвијићу говори академик Васа Чубриловић, НИН, 7. фебруар 1988, 1936, 16–17.
152. *Историјска је чињеница да без Југославије 1918. не би било Југославије 1945*, НИН, 6. март 1988, 1940, 50–52 (Интервју).
153. *Ова земља није створена случајно*. О идеји југословенства и стварању Југославије..., „Борба”, 29–30. октобар 1988, 303–304.
154. *Основни шокови развиика социјалистичке револуције у Југославији 1937–1987. и њено руководсћво*, Свечана академија поводом педесете годишњице доласка Јосипа Броза Тита на чело КПЈ. Београд, САНУ, 1988, 11–50 (Споменице САНУ, VI, Председништво, 2); исто: Историја XX века, 1–2, 1988, 7–51.
155. *Рецензија о Зборнику радова са научног скуја „Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699. године”*, „Гласник САНУ”, ХХVI за 1987, 4, 1988, 242–247.
156. *Уводна реч*, Београдска тврђава у прошлости и садашњости. Зборник реферата и дискусија одржаних на научној скупу (...) 17. и 18. децембра 1985. године. Уредник Васа Чубриловић. Београд, САНУ, Завод за заштиту споменика културе Београда, 1988, 15–19, (Научни скупови САНУ, ХХХV, Одељење историјских наука, 9). Дискусија стр. 198, 219–221 (Интервју).
157. *Шћиа садржи реферати др Васе Чубриловића из 1937. године „Исељавање Арнаућа”*. Приредио Драган Белић. 1–8, „Борба”, 18–27. јануара 1988, бр. 18–25.

1989.

158. *Буна југословенских земаља*, НИН, 25. јуни 1989, 2008, Специјални додатак „Видовдан 1389–1989”, VIII–IX.
159. *Васо Чубриловић* (Надаслов) *Кад сам био ђак*, „Политика”, 26. октобар 1989, 27320 (Интервју).

160. Рецензије о радовима са научној скупи „Стварање југословенске државе 1918. године”, Гласник САНУ, XXVIII, 1, 1989, стр. 2–205.

161. *Ислагање Васе Чубриловића*, Ванредна скупштина САНУ, одржана 18. децембра 1986. године. Београд, САНУ, 1989, 23–29 (Поводом тзв. „Меморандума САНУ”).

162. *Југословенске земље и француска револуција 1789–1989. Досијеј и Наполеон у XIX веку*, НИН, 16. јули 1989, 2011, Специјални додатак, VIII–IX (Интервју)

163. *Колико је 1. децембар (1918) удаљен, односно близу 29. новембра (1943)*, Академик Васе Чубриловић: први и главни циљ – одбрана независности, „Борба”, 4. децембар 1989, 338.

164. *Поздравна реч председника скупи академика Васе Чубриловића. Стварање југословенске државе 1918. године*. Уредник Васе Чубриловић, Београд, Савет академија наука и уметности СФРЈ, Заједница института за изучавање новије историје народа и народности Југославије, Савез историчара Југославије, Научна књига 1989; XXIX.

165. *Поздравна – завршна реч академика Васе Чубриловића*, Стварање југословенске државе 1918. године, Београд, Савет академија наука и уметности СФРЈ (и др.), 1989, 483–484.

166. *Свољни и унућрацињи фактори у стварању и развијку Југославије у XX веку*, Стварање југословенске државе 1918. године, Београд, Савет академија наука и уметности СФРЈ (и др.), 1989, 1–20.

167. *Уводна реч академика Васе Чубриловића*, Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Зборник радова са научног скупа одржаног 24. и 25. априла 1986, Уредник Васе Чубриловић, Београд, 1989, 1–7 (Научни скупови, САНУ, XLVIII, Одељење историјских наука, 12).

168. *Реч на Бањалучком универзитету поводом проглашавања почасног доктора наука*, 30. јуна 1989, необјављена.

1990.

169. *Четири Југославије Васе Чубриловића* 1–12, НИН, 17. јуни – 31. август 1990, 2059–2070 (Сабрани разговори са Теодором Анђелићем).

170. *Македонски народ у ослободилачким рајтовима Балкана у првој половини XX века*, Македонија во војните 1912–1918, Научни скуп одржан у Македонској академији наука и уметности 16–18. новембра 1988.

171. *Русија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира 1856. до Берлинског конгреса 1878. године*, Друштвено–политичке, економске и културне везе југословенских народа и Русије од Париског мира 1856. до Берлинског конгреса 1878. године, Научни скуп одржан 19–21. децембра 1989 Београд, Српска академија наука и уметности, Академија наука СССР.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

- Абдул-Азис, турски султан 119, 149, 204
 Абдул-Хамид, турски султан 201, 210, 251, 292, 308
 Аврамовић, прото 156, 323
 Акиф-паша, везир Босне 44
 Александар II, руски цар 53, 88, 93, 145, 168, 196, 197, 204, 219, 220, 221, 222, 241, 247, 267, 268
 Александар, игуман, 85
 Алимпић, Ранко 85, 167, 174, 175, 177, 180, 183, 193, 228, 229
 Али-паша, турски државник 21
 Али-паша, Мехмед тур. генерал 36, 138, 139, 214, 262, 291, 297
 Али-паша, везир Херцеговине 108, 109, 112, 131
 Амелица, Триво 137, 140, 142, 189, 190, 234
 Андраши, гроф 38, 39, 42, 43, 53, 54, 56, 72, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 130, 131, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 157, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 176, 185, 186, 187, 188, 195, 196, 197, 198, 202, 204, 205, 208, 212, 217, 218, 221, 222, 223, 224, 230, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 279, 286, 287, 292, 293, 299, 300, 309, 314, 315, 319, 320, 342, 345
 Ангим, митрополит босански 214, 215
 Асановић, Спасо 29
 Асим-паша 37, 38, 39, 42, 342

Б

- Бабић, Миле 83, 136
 Бабић, Павле 183
 Бабић, Перо 67, 190
 Бабић, Раде 46
 Бабић, Спасоје 17, 68, 116, 128, 225, 226, 227, 329
 Бабић, Станко 232, 234
 Баја, Цеко 46
 Бајалица, Марко 74
 Бајић, Јаков 330
 Бајст, гроф 102, 103, 153, 156, 159, 164, 203, 204, 239, 252
 Бан, Матвија 68
 Баћевић, Симо 46
 Башагић, Сулејман-бег 58
 Бек, генерал 244, 245, 246
 Бехмен, Мујага 51
 Бизмарк, кнез, 53, 56, 143, 145, 151, 164, 165, 176, 205, 219, 220, 221, 222, 223, 238, 243, 247, 248, 249, 253, 256, 257, 258, 260, 262, 263
 Биконсфилд, лорд 153, 203, 212, 238, 258, 260, 263, 264, 266
 Билбија, Илија поп 84, 330
 Билбија, Илија трговац 82, 337
 Билбија, Јово 37, 42, 68, 116, 129, 329, 330, 334, 337, 338, 339
 Билбија, Симо 68, 82, 127, 128, 129, 330, 337, 338, 339
 Бјелобрк, Јефто 29
 Бјеловук, Гавро 67
 Богдановић, трговац из Сарајева 29
 Богдан, војвода, 46
 Богдановић, Стево 29, 191, 192, 193
 Богђевић 77
 Божић, Бајо 312
 Божидаревић, Веселицки 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118

Борота, капетан 127
Босанчић, Замфо 78, 330
Бошковић, Стојан 328
Будисављевић, 82
Бујак, Ристо 299
Бундало, Тривун 189, 228
Буро, Нико 189, 234
Буцоњић, франевачки провинцијал 186
Бушатлић, Махмуд-бег 281, 297, 309

В

Вагнер, 348
Вандингтон 258
Валдхардт, аустр. в. конзул 185, 186
Васа-еф., тур. комесар 111, 112
Васиљевић, Васиљев Атанасије 268, 312, 313
Васиљчиков, кнез 40, 42, 239, 240
Васић, аустр. конзул 186, 239, 279, 286, 287, 293, 296, 310
Вејновић, Остоја 228, 279
Вејсил-бег 75, 137, 141
Вели-паша 138, 139, 230, 233, 234, 277, 285,
Вердер, нем. војни изасланик у Русији 285, 288, 289, 290
Вертхајмер 53
Вертер, 205, 219
Вехби ефендија 302, 303
Видајић, Мехмед Али-бег 317
Видовић, Фра Андрија 186
Видовић, Васо 12, 17, 40, 41, 42, 68, 75, 77, 78, 116, 124, 182, 183, 191, 213, 225, 227, 228, 267, 268, 269, 329, 334, 338, 339
Вилхелм I 164, 199, 220, 247
Вимпфен, аустр. посланик 220
Виртенберг, војвода 301, 302, 304
Висконти, Веноста 101
Влајковић, Ђока 32, 66, 67, 81, 124, 129, 327, 335
Врбица, Машо 90, 114
Волкенштајн, гроф 202, 203
Вреде, кнез 108, 315, 316
Врчевић, Вук 113, 297
Вујичић, бискуп босански 186, 213
Вукаловић, Лука 25, 29, 46, 47, 48, 62, 65, 77, 91, 207
Вукаловић, Тривко 46, 90, 110, 115
Вуковић, војвода Гавро 34, 173
Вуковић, Миљан 64
Вукотић, војвода Петар 62, 64, 90, 113, 114, 313
Вукчић, Хрвоје 72
Вучковић, Гавро 34, 67, 68, 76

Г

Гак, Јово 137
Гали, италијански новинар 168
Гарашанин, Илија 29
Гарашанин, Милутин 175, 345
Гарибалди 168,
Гершић, Гига 315
Гледстон, 199
Глушчевић, Јован 46
Голубовић, Петар 122
Горчаков, руски конзул 56, 98, 110, 111, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 151, 161, 177, 178, 195, 196, 197, 202, 206, 219, 220, 222, 238, 239, 242, 243, 244, 246, 259, 263, 264
Градашчевић, Хусеин-бег 280, 295, 304
Грковац, трговац 117
Грубор, поп Давид 82, 84
Грујић, Јеврем 167, 168, 170, 171, 178, 183, 226, 242, 258, 260, 261, 268, 314
Гутеша, Илија 122, 128, 329
Гутић, Јован 49

Д

Дада, Јован 332
Давидовић, Симо 140, 228, 229
Далматов, Рус 127, 327
Дануш, Буро 234
Данило, црног. књаз 207
Данченко 327
Деказе, мнн. спољ. послова Француске 200
Демерлић, Омер-бег 317
Деполо, конзул 125
Дерби, лорд 103, 153, 202, 204, 206, 212, 239
Дервиш-паша, Ибрахим 45, 56, 57, 58, 59, 60, 119, 125, 126, 142
Десница, Владимир 82, 332
Деспотовић, Милета 183, 184, 189, 190, 227, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 268, 315, 324, 327, 333, 337, 338, 339
Дизраели, види Биконсфилд. 148, 153
Драганчић, аустр. в. конз. у Бања Луци 37, 38, 39, 42
Драгомановић, в. конз. у Ливну 297
Дрежњак, фра Боно 234, 343
Дринпелман, агент, 314
Дукић, Ристо 137
Дурандо, итал. конзул у Сарајеву 30
Дучић, архимандрит 47

Ђ

Ђенадија, Марко 74
Ђерђелез, Алија 274
Ђорђевић, Владан 308, 313

Букић, Петар 330
Бурђевић, Мартин 297

Е

Евенс, енгл. археолог 213
Едип-паша, Хасан 60, 62
Екмић, Стево 38
Елиот, енгл. посланик у Цариграду 93,
162, 203, 211, 212

Ж

Живковић, поп 127, 170
Жомини, барон 94, 145, 261

З

Зах, генерал 183
Зимонић, Богдан 29, 46, 47, 67, 115, 314
Зимонић, Стеван 46, 47
Зичи, гроф 93, 125, 204, 205, 208, 212, 213,
250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 261, 262,
265, 292, 293, 315, 319
Зорић, поп Перо 82
Зуков, Адем 58

И

Ивковић, поп 82
Игњатијев, генерал 32, 93, 96, 144, 162,
179, 204, 206, 208, 211, 212, 213, 245, 246,
247, 260
Ирбијева, мис 225, 326

Ј

Јабучица, Авдо 306, 309
Јавер-еф. 216
Јакшић, Алекса 46, 47, 67, 232, 234, 235,
317, 318
Јамаковић, Хаџи-Мухамед-еф. 282, 285,
293, 294, 295, 296, 299, 303, 304, 305, 306,
309, 311
Јанковић, Стојан 274
Јањарац, Хаџи-Бег 317
Јарић, Миле 234
Јејић, Ристо 25
Јефтановић, Димитрије 285
Јовановић, Вуко 170, 171, 172, 175, 177,
315, 330
Јовановић, Настас 328
Јовановић, генерал 301, 302, 313
Јовановић, Никола 229, 267, 330
Јовановић, Паво 127
Јовичић, Ристо 213
Јонин, Владимир 113, 336 337, 338, 339
Јурета, Мато 343

К

Калај, Венијамин 159, 160, 250
Калис, барон 205, 208
Каљевић, Љубомир 171, 172, 173, 175, 177,
328
Каљевић, Окица 46
Капетановић, Мехмед-бег 151
Карађорђе 180, 314
Карађорђевић, кнез Петар 121, 126, 129,
130, 131, 181, 334, 335
Каран, поп Ђоко 67, 77, 123, 136, 137, 140,
142, 189, 190, 232, 234, 235
Карановић, Милан 132
Кара-Теодори 262, 263, 264, 265, 292, 320
Карабиберовић 327
Катарина II, руска царица 156, 165
Катић, Александар 82, 332
Каукић, Хафиз-Абдулах-еф. 282, 285,
293, 295, 309
Кечет, доктор 108, 119, 174, 280, 281, 283,
285, 286, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296,
298, 305, 306
Кешко, Наталија 166
Ковачевић, поп Вајан 142, 232, 234, 235
Ковачевић, Митар 29
Ковачевић, поп Ристо 114
Ковачевић, Стојан 46, 318
Ковачевић, Филип 58, 59
Констан-паша 56, 58, 60, 62, 91, 108, 288,
290, 294, 295
Корманош, Остоја 70, 71, 73, 78, 79
Корти 259, 262, 263
Косановић, Саво 30, 69, 291, 292, 293, 268,
295
Костић, Ђоко 330
Костић, Лука 85
Краљевић, бискуп мостарски 59, 186, 214
Красић, 122, 132, 182, 183, 234, 235, 267, 268
Крецо, Перо 136, 138, 190, 231, 232, 233,
234, 235, 236, 316, 338
Крстић, Лука 81
Кудравцијев, руски конз. у Сарајеву 192
Кулин-капетан 179
Кујунцић, Милан 315
Кукавчић, Симо 46
Кукуљевић 41
Кулић, Зелен 46
Кунић, Јозо 127, 130

Л

Лазаревић, Новица 328
Лазић-Лазаревић, капетан 113
Лајард, енгл. посл. у Цариграду 251

Лангенау 168, 202
Леовац, Маринко 46
Ле-Фло, франц. посл. у Петрограду 101
Лојо, Мустафа 282, 283, 284, 286, 288, 289,
290, 293, 295, 296, 298, 304, 305, 306, 309,
310, 311
Лонгворт, енг. конзул 161, 162
Лудолф, гроф 42

Љ

Љешевих, Жарко 46, 61, 84, 318
Љотић, Владо 121, 127
Љотић, Ђуро 127, 335
Љубибратић, Мићо 17, 46, 47, 67, 68; 69,
71, 90, 91, 312, 317, 318
Љубић, Казимир 187, 188
Љубојевић, Божо 40, 330, 337

М

Магазиновић, српски заступник 178
Мажуранић, Иван 106, 130, 131, 344, 345,
346, 349
Макаријевић, аустр. агент 185, 186
Малагари 220
Маринковић, Стево 189, 232, 234, 279
Маринковић, Јован 47, 98
Марковић, Јеврем 29, 335
Марковић, Светозар 68, 334
Мартенс 211, 212, 263, 264
Мартић, Фра Грга 186, 187, 281, 285, 296,
306, 310, 350
Марушић, Јозо 216
Масхар-паша, везир Босне 272, 278, 285,
288, 289, 292, 293, 294, 295, 296
Матић, Димитрије 226, 328
Мацура, др. 328
Меликов, руски генерал 238
Мехмед-бег Капетановић 188, 281, 285,
287, 290
Мехмед-Ел-Фатих 96
Мехмед-Ружди-паша 149
Милановић, Вид 136, 140, 142, 189, 190,
232, 233, 234, 235, 268, 316
Милетић, Светозар 31, 39, 40, 66, 158, 334
Милеуснић, Нико 127
Милинковић, капетан 301
Милевић 115
Милојевић, Владо 127
Миловић, Јово 332
Миљанов, Марко 50
Минх, барон 220, 221²
Миодроговић 314
Митхад-паша 91, 119, 149, 210, 212, 213,
215

Михаило, митрополит 327, 328
Михајловић, Стевча 167, 177
Машкатовић 348
Мола, Осман-еф. 216
Молинари, генерал 42, 106, 107, 116, 130,
131, 133, 185, 186, 231, 233, 234, 236, 346
Мрав, Јово 59
Мразовић 41, 343, 348
Мркоњић, Петар види Карађорђевић.
кнез Петар 66, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 131, 132, 133, 134, 329, 334
Муктар-паша 104, 108, 113, 114, 119, 138
Мурат I, турски султан 201
Мурат V, турски султан 149, 150
Муслић, дон Иван 54, 59, 343
Мустафа-Асим-паша, везир Босне 36, 37,
38, 43, 283, 341
Мутевелић, Асим-бег 299
Мухамед-ефенди 294
Мучина, Јусуф-ага 50

Н

Назиф-паша, босански везир 215, 216,
230, 277
Назифовић, Фехим-еф. 35
Накин-хаџи 306
Наполеон III, француски цар 155, 165
Наришкин, кнез 227
Насул-бег 17
Наумовић, Јован 37
Недјм-паша, Махмуд 92, 119, 149
Николић, Атанасије 29, 30, 190
Николић, Тихомир 183, 184
Новак, др. Грга 199, 200, 220
Новаковић, поп Ристо 93, 295
Новиков, руски посланик 111, 168, 195,
196, 222, 246

О

Обреновић, кнез Милан 65, 72, 77, 124,
125, 126, 132, 134, 165, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 177, 178, 181, 182, 192, 200, 201, 314
Обреновић, кнез Милош 98, 154, 180
Обреновић, кнез Михаило 26, 31, 32, 46,
47, 64, 68, 69, 124, 154, 155, 157, 158, 159,
162, 163, 175, 176, 190, 191, 198, 343, 345,
350
Окановић, Никола 41, 46, 67
Омер-паша 19, 20, 21, 62, 215, 278
Омеровић, Мустафа 295
Омчкус, аустр. конзул 291
Омчкус, Пајо 82
Орешковић, пуковник 158, 166, 343, 345

Орси, барон 186, 287
Осман-бег, 37
Осман-паша, турски генерал 180, 238, 319
Осман-паша, Топал 20
Остоја из Бихаћа 272

П

Павлиновић, Миховил 187
Павлица, Стево
Павловић, Пеко 60, 63, 64, 93, 110, 237
Панајот, Ито 46
Панић, Јован професор 69, 84, 85
Папић Шћепан 46
Паријез, Дамјан 29
Пахан, Коста 332
Пахомије, игуман 191, 192
Пелагић, Васо 7, 12, 32, 33, 34, 37, 66, 67, 69, 76, 106, 127, 128, 130, 181, 182, 267, 330, 334, 335, 336
Перовић Данило 313, 318
Перовић, Мелентије архимандрит 113, 115
Перовић, Серафим архимандрит 29
Пертев-ефенди 287, 288, 294, 306
Петковић, Лука 29, 46, 47, 67, 68, 90, 113, 232, 234, 235
Петракија 112
Петрановић, прото Петар 82, 182
Петрановић, Стево 30, 191, 193, 198, 311, 317
Петраћи-ефендија 58
Петровић, Божо 56, 114, 173, 177
Петровић, кнез Данило 207
Петровић, кнез Никола 13, 32, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 89, 108, 109, 110, 113, 114, 119, 133, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 181, 201, 207, 280, 313, 314, 338, 339
Петровић, Петар Пеција 25, 71, 72, 77, 78, 79, 80, 82, 122, 156, 191
Петровић, Петракија 216, 285, 295, 296
Петровић, Тодор 37
Пиштељић, Јово 37, 42, 330
Пиштељић, Симо 330
Порфирогенит 350
Поповић, Симо 317
Прица, Ђоко 127
Принцип, Гаврило 310
Прокопије, митрополит 59
Пророковић 49, 59
Протић, срп. отправник послова у Петрограду 240

Р

Радецки, аустр. маршал 156
Радуловић, Мелентије 29
Радовић, поп 115
Радоњић 207
Рајевски, руски свештеник у Бечу 41
Ранко 122
Рачки, Франђо 345, 346, 349, 350, 351
Рашид-паша, тур. мин. спољ. послова 43, 105, 119, 152
Ренер, новинар 213
Реуф-паша 93, 104, 108
Рига, Никола 332
Ристић, Јован 41, 92, 131, 159, 160, 161, 167, 168, 177, 178, 179, 181, 226, 227, 239, 240, 242, 257, 260, 261, 264, 268, 269, 314, 315, 332, 339
Ристић, Ристан 330, 334
Родић, генерал 52, 53, 54, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 117, 118, 119, 174, 185, 187, 231, 233, 234
Ружди-паша, турски вел. везир 256
Рушка, Игњат 332

С

Сабелев 127
Савић, Васо 40
Савојски, Евгеније 155, 156
Садик-паша 251, 254
Саламон-еф. 285
Сапари, генерал 300, 301, 303, 307, 315
Сасулић, Вера 247
Сафвет-паша 210, 250, 253, 256, 261, 292, 319
Сафвет-паша, босански везир 35
Секулић, Станко 317
Селим III, турски султан 20
Селим-паша 57, 58, 59
Селмановић, Хаки-Исмаил-бег Таслицак 305
Сервер-паша 89, 90, 91, 92, 93, 111, 125
Сигнемунд, угарски краљ, 72
Скарић, Фра Грга 29, 34
Скерлић, Јован 30, 191
Скобла, види Херцег Скобла 35, 330, 334, 338, 339
Секулић, Станко 213, 239, 240
Славољубов, рус. конзул у Мостару 59
Смиљанић, Танасије 232, 344
Соколовић, Сунулах-еф. 287, 295
Солисбери, лорд 205, 206, 208, 211, 212, 251, 252, 253, 258, 262, 263, 264
Сочица, Лазар 110, 115
Спасић, Милован 328

Старина, Новак 274
Старчевић, Анто 347
Стефановић, Данило 76, 77, 84, 166, 167
Стефановић, Симо 80
Стратимировић, генерал 166, 303
Сулејман-бег 231
Сумароков-Елстон, гроф Феликс 202, 219
Сучевић, Лазар 229, 330

Т

Таслицак-Хаки-бег, види Селмановић 281, 293, 294.
Тескершић, Дервиш-паша 190
Тиса, угар. мин. председик 299
Тодоровић, аустр. ген. конзул у Сарајеву 36, 38, 39, 43, 186, 187, 188, 230, 279,
Томаш, 122
Тоскић, Васо 128, 132
Топал Осман-паша 282, 283
Тотлебен, руски генерал 238
Трепов, руски генерал 247
Тркуља, Мићо 136, 142, 189
Тунгуз, Перо 58, 59

Ђ

Ђоровић, Владимир 281

У

Угринић, Коста (Стојан) 17, 32, 33, 39, 66,
67, 68, 71, 329, 335
Узелац, Петар 213
Узуновић, Исмет-паша 230, 231, 232, 233,
234; 235, 288, 289, 290, 299

Ф

Фадил-Пашић Мустај-бег 281, 285, 287,
295, 299, 304
Фађејев, руски генерал 260, 313, 314, 315,
316
Фазли-паша 298
Фербер, трговац 332
Фетагић, Хаџи-Али 297
Фехим-ефендија 36, 214, 216
Филиповић, генерал 282, 300, 301, 302, 303,
304, 305, 306, 307, 309, 316, 319, 346
Форта, Салко 58, 60
Франкл, трговац 332
Фрањо Јосип, аустр. цар 13, 47, 52, 53, 54,
55, 56, 57, 113, 116, 164, 165, 168, 196, 218,
219, 221, 241, 243, 244, 259, 261, 263, 265,
293, 296, 297, 345, 346
Фуад-паша 36

Х

Хајдар-бег Ченгић 58
Хајдар-ефендија, тур. комесар 111, 151,
213, 215, 281
Халачевић 288, 309
Халил-паша 162
Хаљевац, Али-еф. 297
Хамди-паша, Ахмед 92, 93
Хамзић, Али-ага 297
Хаџи-Лојо, Салих-еф. 282, 283, 284, 286,
288, 289, 290, 295, 296
Хаџи-Ристић, трговац 116, 117, 268
Хаџи-Томин, Светозар 327
Хафиз-паша 289, 291, 292, 293, 294, 295,
296, 298, 303, 304, 305, 306, 308, 319
Херберт, гроф 253
Херман, Коста 132, 133
Херцег-Скобла, Јово 32
Хлумецки, аустр. мин. трговине 54
Холмс, енгл. конзул у Сарајеву 213, 215
Хорваћанин, Манојло (Мојо) 66, 67, 68,
71, 121, 127
Хофман 168
Христић, Димитрије 127
Христић, Филип 32, 161, 162, 172, 173, 178,
226, 328
Хрњица, Мујо 274, 308, 325
Хубмајер, Мирослав 81, 129
Хусејин-Авни-паша 51, 92, 119, 149, 152,
171, 179

Ц

Церовић, Новица 274
Црногорчевић, Тешо 330
Цукић, срп. отпрачник послова у Бечу
130, 173, 268

Ч

Чавка, Симо 84, 234, 338
Ченгић Смаил-ага 274
Черњајев, генерал 198, 201, 204
Чумић, Аћим 335

Џ

Џинић, Јован 44
Џомбета, Јован 51, 59

Ш

Шарапоф, руски новинар 127, 327
Швајниц, нем. посланик 245, 246
Швегл, барон 265
Шевић, Илија 122, 132
Шемсикадић, Вехби-еф. 291

Шефкет-паша, турски генерал 93
Шишић, Андрија 112
Шкрбић-Равур, Лазар 132
Шкорић, Јово 213, 239, 240
Шола, Вуко 57
Шодорди, франц. делегат 210, 211
Шпадијер, Филип, учитељ 191, 193
Штенцеров, судија 227

Штолберг, нем. посл. у Бечу 247, 255, 256
Штраус, аустр. конзул у Мостару 294, 297
Штросмајер, Јурај 158, 328, 342, 343, 345,
349, 350, 351
Шуберт 332
Шуваковић, Матија 235
Шувалов, гроф 143, 148, 202, 206, 237, 247,
258, 259, 260, 261, 264, 314

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А

Азија, 23, 34, 197, 206, 224, 238, 253, 265
 Албанија, 208, 223, 291, 308
 Алексинац, 180, 204
 Алфировића Коса, 234, 235
 Аово, брдо, 122
 Арабија, 179
 Аустро-Угарска, 5, 13, 14, 19, 23, 24, 25, 27, 32, 33, 34, 37, 39, 41, 42, 44, 47, 53, 62, 65, 67, 73, 76, 80, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 113, 118, 119, 123, 125, 137, 139, 143, 146, 147, 149, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 174, 176, 182, 185, 187, 188, 189, 190, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 212, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 272, 273, 275, 276, 279, 280, 281, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 295, 296, 298, 300, 302, 303, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 330, 331, 335, 337, 338, 341, 344, 347, 350, 351
 Африка, 23

Балкан, план, 238
 Балкан, 9, 13, 17, 19, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 39, 95, 100, 101, 102, 107, 109, 144, 148, 152, 154, 155, 156, 157, 160, 163, 164, 165, 176, 180, 195, 198, 199, 200, 201, 205, 206, 218, 220, 224, 243, 244, 246, 247, 250, 252, 254, 255, 256, 259, 269, 275, 313, 326, 327, 344, 348
 Бандин Оџак, 308
 Банија, 80, 81, 122, 128, 133, 184
 Бања Лука, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 104, 125, 141, 186, 214, 216, 230, 231, 239, 291, 298, 301, 303, 311, 325, 329
 Бањана, 46, 48, 58
 Бањица, 7
 Бачвани, село, 72
 Бебриње, 183, 330
 Белоградчик, 260
 Београд, 6, 7, 15, 23, 25, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 41, 46, 47, 65, 67, 68, 76, 92, 108, 110, 116, 117, 118, 122, 124, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 158, 160, 162, 165, 166, 168, 171, 173, 175, 177, 181, 182, 183, 184, 191, 193, 199, 200, 204, 207, 226, 227, 228, 239, 268, 313, 314, 315, 316, 327, 328, 329, 332, 333, 337, 338, 339
 Берлин, 7, 56, 97, 101, 131, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 164, 165, 176, 177, 195, 197, 205, 219, 242, 243, 248, 253, 257, 259, 264, 268, 269, 286, 287, 290, 314, 315, 319
 Бесарабија, 223, 241, 245, 247
 Беч, 23, 27, 36, 40, 41, 42, 47, 52, 53, 55, 56, 65, 72, 77, 85, 87, 88, 93, 94, 95, 99,

Баварска, 162
 Бакије, 306

Б

100, 102, 103, 106, 107, 110, 111, 113,
 114, 116, 117, 118, 119, 125, 130, 131,
 133, 143, 146, 152, 153, 156, 160, 163,
 164, 165, 166, 167, 168, 171, 176, 185,
 186, 187, 196, 200, 205, 218, 219, 220,
 222, 223, 228, 230, 239, 241, 242, 243,
 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 2521,
 253, 254, 255, 256, 257, 260, 268, 275,
 279, 286, 292, 299, 300, 303, 307, 313,
 315, 319, 320, 328, 331, 332, 345, 346
 Бешлинац, 82
 Бијело Поље, 321
 Бијељина, 28, 84, 85, 180, 193, 317
 Билећа, 48, 55, 60, 61, 104, 244
 Биоград, 61
 Биоковац, село, 75
 Бихаћ, 137, 139, 140, 141, 189, 233,
 272, 308, 309
 Бихаћка Крајина, 75, 80, 137, 325
 Бишине, 13, 59, 60
 Бјелај, 138, 139, 140
 Бјелајска планина, 137
 Благај, 232
 Бојана, река, 108, 245
 Бојана, село, 122, 123, 130
 Бока Которска, 25
 Босанска Градишка, 5, 17, 28, 35, 37,
 38, 41, 43, 70, 73, 74, 75, 78, 122, 137,
 167, 272, 295, 301, 329, 330
 Босанска Дубица, 35, 70, 72, 73, 75, 77,
 78
 Босанска Костајница, 70, 73, 74, 75,
 81, 122, 129, 130, 135, 301
 Босанска Крајина, 6, 9, 12, 13, 25, 28,
 33, 34, 36, 38, 44, 45, 61, 63, 65, 66, 67,
 68, 69, 70, 72, 80, 82, 103, 112, 116, 117,
 131, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 155,
 171, 190, 191, 222, 228, 229, 230, 232,
 234, 271, 275, 301, 303, 308, 314, 323,
 325, 345
 Бос. Крупа на Врбасу, 28, 122, 123,
 131, 135, 137, 267
 Босанска Посавина, 25, 28, 33, 66, 69,
 85, 137, 155, 228, 275, 288, 299, 301, 302,
 303, 307, 308, 317, 323
 Босански Брод, 28, 29, 103, 151, 186,
 293, 300, 301, 303
 Босански Нови, 70, 81, 123
 Босански Петровац, 83, 136, 137, 138,
 139, 140, 141, 189, 308
 Босански Свињари, село, 73, 81
 Босански Срб, 84
 Босна, река, 80, 137, 141, 231, 259, 275,
 300, 305, 323, 329
 Босна и Херцеговина, 5, 6, 7, 9, 11, 12,
 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28,
 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50,
 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62,
 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 76, 77,
 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89,
 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 102,
 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110,
 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118,
 119, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 129,
 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139,
 142, 143, 145, 146, 148, 152, 153, 155,
 156, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 167,
 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184,
 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192,
 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202,
 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
 213, 215, 218, 219, 221, 222, 223, 224,
 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 233,
 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 244,
 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253,
 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261,
 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271,
 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280,
 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288,
 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 298,
 299, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 308,
 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317,
 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325,
 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333,
 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 343,
 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351
 Бравско, 190
 Братислава, 130
 Брезовача, 80, 81, 107, 116, 122, 133,
 140, 182, 183, 184, 228, 229, 279, 324,
 329, 330, 332, 338
 Брчко, 28, 33, 35, 37, 85, 273, 307
 Бугарска, 46, 97, 144, 167, 176, 202,
 204, 205, 206, 208, 219, 221, 222, 223,
 229, 233, 238, 240, 241, 242, 245, 247,
 250, 251, 252, 253, 254, 257, 259, 260,
 261, 267, 268, 277, 278, 280, 328
 Бужим, 122, 123, 133, 134, 135, 308
 Букурешт, 160, 165
 Бутишница, река, 83, 84, 231, 234, 235
 Бушевића, село, 80

В

Вардар, 224
 Велики Струг, 73

Венеција, 54, 327
Видин, 85, 246, 260
Винча, 8
Вировска, село, 74
Високо, 305
Вишеград, 61, 307, 310
Власеница, 302
Војводина, 28, 31, 32, 41, 46, 66, 158,
166, 326, 334
Војна Крајина, 7
Врандучки Кланац, 302, 305
Врањак, брдо, 136
Врање, 245, 246
Врбас, река, 70, 73, 80, 137, 159, 198
Вргорац, 301
Врљика, 329, 344
Вучјак, планина, 135, 137, 141, 182,
228, 279, 326, 330

Г

Габела, 59, 63, 138
Галиција, 220, 223
Гацко, 55, 61, 104
Гашница, 78, 79, 331
Главачица, село, 84
Гламоч, 135, 138, 141, 142, 189, 190
Гламочко поље, 136, 189
Гласинац, 302
Горанско, тврђава, 93
Граб, 234
Градачац, 301, 302
Грахово, 46, 64, 83, 84, 114, 136, 138,
139, 141, 142, 155, 189, 190, 230, 231,
232, 233, 235, 312, 313
Грац, 275
Грачаница, 301
Грачац, 236
Грљевац, 122
Грмеч, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141,
184, 190, 192, 232, 279, 330, 332
Грчка, 175, 176, 179, 253
Грубишина долина, 140
Гусиње, 313

Д

Дабар, 61
Далмација, 13, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 82,
83, 106, 110, 136, 139, 142, 154, 155, 160,
182, 183, 187, 188, 197, 219, 230, 231,
233, 234, 235, 250, 252, 298, 329, 331,
334, 344, 346
Дарданели, 206
Двор на Уни, 123

Двор, 330
Двориште, село, 72,
Дебело Брдо, 306
Делиград, 178, 181
Демирировац, село, 75
Дервента, 28, 301
Дивин, 61
Динара, 344
Добој, 301, 302, 303, 307
Добретина, 75, 330
Добро село, 130
Добрлин, 330, 335
Долово, 83
Дреновац, 235
Дрина, 28, 30, 33, 34, 35, 41, 66, 69, 84,
125, 167, 180, 183, 197, 230, 238, 240,
244, 249, 261, 278, 283, 302, 308, 315, 317
Дрниш, 329
Дубица, 167
Дубовак, село 137
Дубока Крајина, 325
Дубровник, 54, 56, 110, 111, 113, 114,
117, 297, 329, 344
Дулер, село, 84
Дунав, 155, 157, 160, 161, 243

Ђ

Ђердап, 260
Ђунис, 204

Е

Европа, 13, 14, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 28,
32, 61, 72, 99, 100, 101, 103, 108, 109,
117, 118, 144, 145, 148, 150, 162, 164,
165, 179, 181, 200, 204, 206, 218, 219,
220, 223, 224, 226, 237, 238, 250, 252,
266, 269, 273, 274, 300, 319, 326, 335, 350
Егејско море, 244
Египат, 205
Енглеска (Вел. Британија), 92, 101,
102, 103, 119, 147, 148, 149, 152, 153,
158, 162, 195, 199, 200, 201, 202, 204,
205, 206, 210, 212, 218, 219, 221, 224,
237, 239, 242, 243, 244, 247, 251, 252,
253, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 262,
266, 319
Епир, 223

Ж

Женева, 326
Жепча, 299, 301, 302, 304, 305

З

Завоља, 235
 Загреб, 6, 12, 17, 23, 28, 41, 118, 128,
 129, 130, 185, 188, 233, 328, 329, 342,
 343, 344, 345, 346, 347, 349
 Задар, 54, 233, 329, 344
 Залеваче, 330
 Замлача, село, 123
 Заовина, 229
 Загарје, 48
 Зворник, 28, 35, 84, 145, 208, 211, 307
 Зеница, 298, 304
 Змикање, 137
 Зови До, 49, 55
 Зубац, 48

И

Ибар, 167
 Ивањска, 344
 Илица, 192, 305
 Имотско, 301
 Имотски, 329
 Италија, 14, 21, 25, 27, 29, 54, 100, 101,
 155, 156, 157, 165, 199, 220, 221, 251,
 256, 259, 262, 319, 327

Ј

Јабланица, село, 75, 78
 Јабланица, река, 73, 74
 Јавор, 229
 Јадранско море, 17, 101, 152, 157, 246,
 259
 Јајце, 138, 232, 301, 302
 Јамница, село, 129, 330
 Јарице, 233
 Јасеница, село, 137
 Јасеновац, 121, 329
 Јастребац, 201
 Једрене, 238, 242
 Језерац, 232
 Језеро, 46
 Јохово, село, 72
 Југославија, 7, 8
 Јужна Морава, 260

К

Казани, 232
 Какањ, 305
 Каледеровац, село, 72
 Камен Град, 140

Каменица, 136, 140, 231
 Карајзовац, село, 74
 Кестеновац, 82
 Кипар, 256
 Кладањ, 302
 Кладуша, 308
 Клакари, 330
 Клашнички Кланац, 73
 Клек, 61, 196
 Клековац, село, 75
 Клокот, 305
 Кључ, 136, 140, 190, 232, 308
 Кнеж-поље, 13, 71, 72, 73, 74, 78, 121,
 325, 329
 Книн, 82, 233, 328, 329, 330, 332
 Кобаш, село, 74
 Кобиља Глава, 306
 Кобиљак, 133
 Козара, планина, 34, 67, 69, 70, 72, 75,
 76, 78, 80, 116, 128, 135, 137, 228, 279,
 326, 330, 332
 Козарац, 70, 75, 137
 Коњиц, село, 78, 299
 Копаоник, 245
 Корјеница, 46
 Косово, 238, 245, 260
 Косово Поље, 322
 Косовска Митровица, 289
 Костајница, 329
 Котор, 54, 56, 328
 Которска, 141
 Крављак, 338
 Крагујевац, 169
 Креково, 13, 60
 Крим, 19, 20, 101, 102
 Кривошија, 46
 Крит, 26, 179, 202, 223, 326
 Крушевица, 46
 Крчко брдо, 84
 Кулен-Вакуф, 82, 83, 84, 138, 139, 140,
 182, 231
 Купрес, 136, 142, 232, 316
 Курдистан, 179

Л

Левач, 183
 Лепеница, 70, 137
 Лепенски Вир, 8
 Либанон, 202
 Ливањско Поље, 136, 139, 231, 323,
 344
 Ливно, 136, 138, 139, 140, 142, 190, 230,
 232, 233, 281, 304, 308, 309

Лица, 82, 83, 84, 136, 231, 235, 236
Лим, 197, 245, 246, 247, 261
Линц, 236
Липик, бања, 39
Лиштане, 232
Лозница, 81
Лондон, 101, 102, 103, 143, 147, 148,
149, 153, 165, 202, 203, 204, 206, 237, 252
Лукавац, 49, 55
Лушко Поље, 141

М

Маглај, 30, 298, 301
Мађарска, 156, 307
Мајдан, 75
Мајевица, планина, 85
Мајкићи, 233
Македонија, 44, 46, 245, 247
Мало и Веље Брдо, 108
Марица, река, 238
Машићи, равница, 70, 73
Међеђа, село, 75
Мека, 310
Месопотамија, 179
Метковић, 296, 329
Мишар, 11
Модра, село, 137
Мокра Гора, 229
Мокро, 305, 307
Морава, 154, 180, 201
Моравска, 307
Морача, 108, 207
Москва, 64, 110
Мостар, 28, 29, 35, 49, 52, 57, 59, 60, 64,
65, 90, 91, 103, 104, 105, 111, 115, 186,
295, 296, 297, 298, 301, 302, 311
Мотајица, планина, 69, 70, 80, 81, 85,
118, 128, 135, 137, 192, 279, 330
Моштаница, манастир, 70, 72, 74, 80
Мркоњић Град, 38, 301
Муратовица, 93

Н

Невесинје, 13, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 56,
57, 58, 59, 60, 61, 90, 91, 97
Немачка, 19, 21, 25, 27, 88, 101, 149,
155, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164,
165, 176, 199, 205, 218, 220, 221, 222,
242, 243, 247, 256, 259, 263, 264, 326, 350
Неретва, 159, 178, 198, 207, 259
Никшић, 61, 110, 115, 119, 150, 240

Ниш, 201
Нишава, 260
Нова Варош, 61
Нова Градишка, 80, 82, 116, 117, 128,
131, 132, 133, 181, 183, 184, 327, 329,
330, 333, 338
Нови Пазар, 84, 138, 245, 246, 259, 265,
283, 294, 305, 308, 321
Новн Сад, 2, 32, 36, 41, 70, 182, 347
Новопазарски Санпак 84, 171, 198,
223, 224, 228, 232, 245, 246, 247, 248,
253, 254, 258, 259, 260, 265, 292, 293,
307, 308, 317, 320, 321, 322

О

Обровац, 82, 236, 330
Огорелица, село, 78
Озрен, планина, 307
Орахово, 70, 73, 79
Орашац, село, 189
Орфано, 245, 246
Осијек, 329
Осјеченице, планина, 232
Османско царство, 12, 19, 27, 62, 87,
105, 106, 115, 149, 161, 164, 179, 180,
195, 223, 224, 233, 238, 242, 246, 265, 275
Осмаци, 302
Осредак, село, 84
Отока, 81
Очијево, село, 84
Оџак, 138, 141, 189

П

Пављак, острво на Уни, 123
Пале, 305
Пакрац, 349
Париз, 7, 29, 110, 133, 200, 326
Пастир, планина, 72
Петриње, село, 72, 329
Петровачко Поље, 136
Петроград, 27, 56, 59, 65, 72, 87, 93, 94,
95, 97, 100, 101, 111, 142, 143, 149, 165,
168, 171, 176, 200, 202, 204, 205, 219,
220, 231, 237, 238, 239, 240, 241, 243,
246, 247, 248, 268, 314
Пећ, село, 136, 138, 308
Пеуље, село, 232
Печуј, 332
Пешта, 130, 158, 223, 332, 346
Пива, река, 46, 48, 58, 60, 61
Пирковац, 302
Пирот, 245, 260

Пјешивац, 313
 Плав, 313
 Плавно, 182
 Плевно, 238, 240, 319
 Плива, 232
 Пљављанска брда, 234
 Пљевље, 61, 296
 Побрђан, село, 72
 Поградац, село, 74
 Подгорица, 13, 60, 51
 Подови, 330
 Подунавље, 8
 Постољани, 60
 Превија, село, 122
 Прибој, 321, 322
 Призрен, 308
 Приједор, 28, 70, 73, 75, 137, 141, 142, 301
 Пријепоље, 321, 322
 Прњавор, 137
 Пролог, село, 140, 182, 234
 Пролог, планина, 331, 323
 Просара, планина, 69, 70, 72, 75, 78, 79, 128, 135, 228, 330
 Пруска, 19, 27, 155, 159, 160, 163

Р

Раваница, село, 123
 Рајна, 242
 Растичево, 232
 Рашка, 167
 Репушњак, 234
 Рим, 200, 220, 327
 Рисан, 7
 Рисовац, 137, 184, 330, 332
 Рмања, манастир, 82, 84
 Рмања, река, 236
 Рогатица, 302, 310
 Романија, 307
 Рујишка, село, 137
 Румелија, 223
 Румунија, 26, 88, 152, 162, 165, 167, 176, 179, 200, 203, 204, 223, 224, 241, 337
 Русија, 13, 19, 20, 26, 27, 33, 40, 46, 47, 65, 87, 88, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 111, 119, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 152, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 165, 167, 168, 174, 176, 177, 185, 191, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 210, 211, 212, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 229, 230, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251,

252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 263, 265, 266, 277, 285, 314, 318, 327, 337, 350
 Рустово, 232

С

Сава, 28, 33, 34, 35, 41, 66, 70, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 83, 122, 141, 155, 157, 161, 166, 167, 243, 249, 275, 293, 302, 323, 331, 344
 Сана, река, 70, 184
 Саница, река, 140, 232
 Саница, село, 232
 Сански Мост, 140
 Сан Стефан, 238, 242, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 256, 257, 260, 263, 266, 278, 280, 284, 285, 312, 320
 Сарајево, 6, 7, 18, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 49, 52, 58, 62, 64, 65, 72, 73, 103, 104, 105, 111, 112, 1347, 142, 150, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 213, 214, 215, 216, 230, 231, 232, 233, 239, 271, 277, 278, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 317, 319
 Сарајевско поље, 295, 305
 Севастопољ, 238
 Североисточна Босна, 323, 325
 Седло, брдо, 83, 84, 141, 231, 233, 234, 235
 Сеница, 229, 245
 Сеоце, 140, 234, 279
 Сињ, 139, 233
 Сирија, 95, 179
 Сисак, 23, 28, 123, 130, 332, 329
 Скадар, 51, 52, 56, 62, 186, 251, 279
 Скадарско језеро, 245
 Скудани Вакуф, 140
 Слабиње, село, 72
 Славонија, 38, 39, 69, 71, 73, 75, 76, 78, 80, 137, 139, 141, 154, 188, 219, 252, 303, 335, 346
 Славонски Брод, 191, 330
 Славоњски свињар, 330
 Солун, 53, 144, 199, 224, 245, 247
 Софија, 238
 Спич, лука, 108, 109, 197
 Сплит, 23, 329, 330, 332
 Спреча, 302
 Сребреница, 307
 Средоземно море, 8
 Сремска Митровица, 6

Србија, 7, 11, 13, 15, 23, 24, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 73, 76, 78, 81, 82, 84, 89, 92, 94, 98, 99, 108, 116, 124, 126, 129, 130, 132, 133, 134, 140, 144, 145, 146, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 208, 210, 211, 213, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 254, 255, 259, 260, 261, 266, 267, 268, 279, 285, 291, 292, 297, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 322, 326, 327, 328, 331, 333, 334, 335, 337, 339, 343, 344, 345, 346, 348, 350

Средња Босна, 324

Стара Градишка, 33, 39, 67, 76, 121, 126, 335

Стари Мајдак, 137, 140

Стожиште, 84, 233, 234, 235

Стојићевића брдо, 234

Столац, 48, 52, 59, 61, 115, 309, 313

Стрмичка брда, 234

Струма река, 245

Суторина, 48, 110, 114, 115, 117, 118, 142, 143, 145, 151

Т

Тавија, село, 72

Тавна, манастир, 13, 84, 85

Тара, 64, 245

Тесалија, 223

Тешањ, 307

Тимок, 161, 180

Тирол, 101

Тичево, 139

Ташковац, 13, 83, 84, 138, 231, 267, 268

Травник, 28, 30, 139, 186, 231, 233, 289, 290, 298, 301, 304, 316, 325

Тракија, 238

Требавац, 307

Требинье, 59, 61, 90, 104, 113, 115, 244, 297

Тријент, 319

Три, 245, 260

Трст, 23, 29, 319, 328, 329, 332

Трубар, село, 84, 138, 141

Трусина, 61, 87

Тузла, 6, 28, 85, 273, 301, 302, 303, 304, 307, 315

Туријак, 75

Турска, 9, 13, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 32, 33, 35, 40, 41, 42, 44, 48, 50, 51, 52, 56, 61, 62, 63, 65, 66, 87, 89, 90, 92, 93, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 18, 109, 114, 118, 125, 126, 140, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 168, 171, 172, 174, 177, 178, 180, 181, 183, 190, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 229, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 264, 265, 267, 273, 274, 275, 279, 280, 281, 284, 291, 292, 293, 298, 311, 313, 315, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 334, 336, 337, 338, 346, 347

Турски Алапић, 189

Ћ

Ћорковача, 107, 116, 122, 125, 127, 131, 132, 133, 184, 332

Ћустендил, 245

У

Угарска, 7, 39, 144, 157, 314

Увилица, планина, 83, 84, 139, 234, 236

Уна, река, 70, 72, 73, 80, 81, 83, 122, 128, 137, 161, 331

Унац, село, 84, 136, 138, 139, 140, 141, 190, 231, 232, 233, 235

Уљкеша, планина, 234

Ускоци, село, 73

Ушивац, село, 72

Ф

Фоча, 61, 115, 302

Француска, 19, 27, 87, 89, 100, 101, 147, 155, 156, 158, 159, 165, 199, 200, 256, 350

Х

Херцег-Нови, 110, 329

Хрватска, 41, 66, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 106, 124, 128, 136, 139, 141, 154, 158, 183, 184, 187, 188, 197, 219, 252, 314, 328, 329, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350

Хрват. Дубице, 66, 67, 121
Хрватска Костајница, 41, 127, 130, 330

Ц

Царева Гора, 137
Цариград, 20, 32, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 55, 56, 57, 58, 59, 64, 72, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 100, 105, 108, 109, 111, 112, 119, 125, 138, 144, 146, 149, 150, 151, 152, 160, 161, 162, 165, 171, 173, 178, 198, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 223, 224, 225, 226, 229, 232, 233, 235, 237, 238, 241, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 261, 262, 265, 274, 276, 278, 280, 281, 283, 286, 288, 289, 292, 293, 295, 296, 298, 299, 308, 315, 319, 320, 321
Цветна Пољана, 59
Цветнић Велики и Мали, 84, 235
Цетиње, 32, 46, 47, 48, 49, 51, 57, 58, 61, 62, 64, 68, 89, 90, 91, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 172, 173, 174, 175, 181, 199, 207, 268, 313, 337, 338
Цирих, 121
Црвљевица, планина, 136, 138, 140
Црквина, село, 122
Црна Гора, 7, 10, 13, 25, 29, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 68, 87, 89, 94, 100, 104, 108, 109, 110, 114, 116, 119, 133, 143, 144, 145, 146,

148, 151, 152, 154, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 186, 187, 188, 189, 190, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 208, 211, 213, 218, 222, 223, 224, 229, 237, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 254, 255, 259, 268, 285, 291, 292, 297, 308, 311, 312, 322, 329, 332, 337, 342, 349
Црни Потоци, 13, 83, 84, 107, 118, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 182, 184, 189, 190, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 268, 272, 279, 314, 316, 324, 325, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 337, 338, 343
Црно море, 17, 27, 197

Ч

Челебић, 232, 316
Чешка, 310, 329, 347
Читлук, село, 72

Ш

Шабац, 317
Шамац, 301, 302
Шаренци, 46
Шенковићи, 308
Шепак, 229
Шибеник, 329, 332
Широки Бријег, 52

САДРЖАЈ

	Страна
Предговор другом издању	5
Предговор	17

ГЛАВА I

СТАЊЕ У БОСНИ ПРЕД УСТАНАК

I. Узроци босанског устанка	19
II. Врење у Босни пред устанак. Революционарне организације	28
III. Афера бањалучких и градишких трговаца	34

ГЛАВА II

ПОЧЕТАК УСТАНКА У ХЕРЦЕГОВИНИ И БОСНИ

I. Херцеговачки устанак	45
II. Почетак устанка у Босанској Крајини	64
III. Устанак у Црним Потоцима	82

ГЛАВА III

ПОСРЕДОВАЊЕ ВЕЛИКИХ СИЛА

I. Конзуларна мисија	87
II. Андрашијев меморандум	92
III. Суторински састанак	106

ГЛАВА IV

Петар Мркоњић	121
---------------------	-----

ГЛАВА V

УСТАНАК 1876. ГОДИНЕ

I. Устанак до почетка Првог српско-турског рата 1876. године	135
II. Берлински меморандум	142
III. Србија и Босанско питање	153
IV. Србија и устанак	166
V. Проглашење уједињења Босне са Србијом	181
VI. Четовање под Милетом Деспотовићем 1876. године	189

ГЛАВА VI

БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКО ПИТАЊЕ И
СРПСКО-ТУРСКИ РАТ 1876. ГОДИНЕ

I. Рајхштатски састанак	195
II. Цариградска конференција	198

ГЛАВА VII

БОСНА И РУСКО-ТУРСКИ РАТ 1877–1878. ГОДИНЕ

I. Руско-аустријски тајни уговор	217
II. Четовање 1877. године	225
III. Руско-турски рат – Санстефански мир	237

ГЛАВА VIII

БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКО ПИТАЊЕ НА
БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ

I. Аустро-турски преговори око окупације Босне и Херцеговине	249
II. Берлински конгрес	257

ГЛАВА IX

ОКУПАЦИЈА

I. Стање у Босни пред окупацију	271
II. Немри у Сарајеву. Спремање отпора против окупације	280
III. Улазак Аустро-Угарске војске у Босну и Херцеговину	299
IV. Срби и окупација	311
V. Аустро-турски уговор о окупацији Босне и Херцеговине	319

ГЛАВА X

УОПШТЕ О УСТАНКУ

I. Опште карактеристике устанка	323
II. Одбори	326
III. Струје у устанку	333

ПРИЛОГ

Хрвати и Босански устанак	341
---------------------------------	-----

ОСНОВНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	353
БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ВАСЕ ЧУБРИЛОВИЋА	355
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	367
РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА	375

Технички уредник
Јован АРАНЂЕЛОВИЋ

Ликовно решење корица
Марија МАРКОВИЋ

Слог и црелом
ЕМКА – Београд

Обим
24¹/₄ шт. табака

Формат
17 x 24 cm

Тираж
1000 примерака

Штампа
СЛОВО Краљево

СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

949.715"1875/1878"

ЧУБРИЛОВИЋ, Васа

Босански устанак : 1875-1878. / Васа Чубриловић; приредио
Здравко Антонић. – 2. изд. - Београд : Службени лист СРЈ;
Балканолошки институт САНУ, 1996 (Краљево : Слово). - 384 стр.; 24 ст.
– (Посебна издања / Службени лист СРЈ [и] Балканолошки институт САНУ;
књ. 66)

Тираж 1000. – Стр. 5–15: Предговор другом издању / Здравко Антонић.
Библиографија: стр. 353–354. – Библиографија радова Васе Чубриловића:
стр. 355–356. - Регистри.
ISBN 86-355-0288-4

а) Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878
ИД=49271564

BETIKA ICT